

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**AHLAK EĞİTİMİ AÇISINDAN “İYİLİĞİ ÖZENDİRME VE
KÖTÜLÜKTEN SAKINDIRMA” İLKESİ**

Doktora Tezi

Semiha YILMAZ

Danışman

Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN

SAMSUN
2021

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

AHLAK EĞİTİMİ AÇISINDAN “İYİLİĞİ ÖZENDİRME VE
KÖTÜLÜKTEN SAKINDIRMA” İLKESİ

Doktora Tezi

Semiha YILMAZ

Danışman
Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN

SAMSUN
2021

TEZ KABUL VE ONAYI

Semiha YILMAZ tarafından, **Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN** danışmanlığında hazırlanan “**Ahlak Eğitimi Açısından “İyiliği Özendirme ve Kötülükten Sakındırma” İlkesi**” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 12.11.2021 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı		İmza	Sonuç
	Üniversitesi			
	Ana Bilim/Ana Sanat Dalı			
Başkan (Danışman)	Prof. Dr. Cafer Sadık Yaran		☒	Kabul
	Ondokuz Mayıs Üniversitesi		☐	Ret
	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı			
Üye	Prof. Dr. Mevlüt Kaya		☒	Kabul
	Ondokuz Mayıs Üniversitesi		☐	Ret
	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı			
Üye	Doç. Dr. Recep Demir		☒	Kabul
	Ondokuz Mayıs Üniversitesi		☐	Ret
	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı			
Üye	Doç. Dr. Fatma Yüce		☒	Kabul
	Sinop Üniversitesi		☐	Ret
	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı			
Üye	Doç. Dr. Mustafa Çakmak		☒	Kabul
	Giresun Üniversitesi		☐	Ret
	Din Bilimleri Anabilim Dalı			

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY

... / ... / ...

Prof. Dr. Ali BOLAT
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Doktora tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığımı taahhüt ve beyan ederim.

28 /09 / 2021
Semih YILMAZ

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: Ahlak Eğitimi Açısından “İyiliği Özendirme ve Kötülükten Sakındırma” İlkesi

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 28.09.2021 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 22

Tek kaynak oranı : % 1 çıkmıştır.

28 /09 / 2021
Cafer Sadık YARAN

ÖZET

AHLAK EĞİTİMİ AÇISINDAN “İYİLİĞİ ÖZENDİRME VE KÖTÜLÜKTEN SAKINDIRMA” İLKESİ

Semiha YILMAZ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Doktora, Eylül/2021

Danışman: Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN

İslam, tevhit esasıyla örüntülediği iman, amel, ahlaktan oluşan üç boyutlu hayatı insanlığa yaşanabilir birtakım prensiplerle sunmuştur. İslam'ın bu üç boyutu birbiriyle senkronizedir ve biri diğerinden bağımsız düşünülemez. Hayatı tüm yönleriyle kuşatan üç temel yapı, Kur'an'da çerçevesi çizilen bazı anahtar kaidelerle sürdürülebilir hale getirilmiştir. Bu anlamda Kur'an'da itikadî ve ameli hayatı korumaya ve kesintisiz bir şekilde yaşamaya yönelik esaslar gibi ahlaki hayatın sürekliliğini sağlayacak esaslar da belirlenmiştir. Ahlaka ilişkin detaylıca verilen çok sayıda davranış kuralı, çatı ilke denilebilecek bir ahlak yasasının denetimine verilmiştir. Bu, toplumsallaşma sürecini desteklemek üzere Kur'an'da formüle edilmiş olan “iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma” ilkesidir. İlke, sorumluluk ve karşılıklılık esasıyla toplumda her bireyin bir diğerini gözetip iyiye, hakka, hakikate teşvik etmesini öngörmektedir. Bu şekilde müminin kendisinden ve yakın çevresinden başlatarak yaydığı iyiliğin tüm toplumu kuşatması hedeflenmiştir. Bu anlayışla iyilik teması öne çıkan bir ahlak ilkesi olmakla birlikte ilkenin sosyal hayata aktif bir şekilde yansıtılmaması araştırmanın temel problemini ve hareket noktasını oluşturmaktadır. İlkenin tematik yapısı içinde yer alan erdemler ve erdemsizliklerin Kur'an ve sünnette birçok örnek üzerinden izah edilmesine rağmen ilkenin kavramsal çerçevesi oluşturulmamış ve bunun sonucunda da izafi bakış açılarıyla değerlendirilen bir zemine taşınmıştır. İlkenin uygulanması konusunda metodik çalışmaya duyulan ihtiyacın karşılanmasına yönelik bir çalışma da yapılmamıştır. Bu saptamalardan hareketle, öncelikle din felsefesinde özel bir yer tutan ahlaki temellendirme yaklaşımlarının karşılaştırmalı olarak ele alınmasıyla Kur'an'ın felsefesi bakımından ilkenin tutarlılığı, önemi ve genel bir yasa olmaya uygunluğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Daha sonra ulaşılan veriler doğrultusunda İslam toplumunda uyulması zorunlu bir ahlak yasası olarak ele alınan ilke, çok yönlü bir eğitim programına dahil edilmiştir. Bu yaklaşımın amacı, “iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma” ilkesinin, insanın gelişim dönemleri ve bulunduğu sosyal kurumlar dikkate alınarak uygun yöntemlerle hayata aktif bir şekilde yansıtılmasına katkı sunmaktır. Araştırma Kur'an ve sünnet verileri temel kaynak olmak üzere literatür taramasına yönelik olarak gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: ahlak, ilke, erdem, eğitim, yöntem

ABSTRACT

THE PRINCIPLE OF “PROMOTING GOODNESS AND PREVENTING EVIL” IN TERMS OF MORAL EDUCATION

Semiha YILMAZ
Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies
Department of Philosophy and Religious Sciences
PhD, September/2021
Supervisor: Prof. Dr. Cafer Sadık YARAN

Islam has presented the three-dimensional life which consists of faith, deeds and morals, patterned on the basis of monoteizm, to humanity with some liveable principles. These three dimensions of Islam are synchronized with each other and one of them cannot be considered free of the other. These three basic structures which encompass all aspects of life, have been made sustainable with some key rules outlined in the Qur'an. In this sense, such principles that will preserve moral life and faith and living uninterruptly as well as the principles that will ensure the continuity of moral life are determined in the Qur'an. A large number of codes of conduct given in detail regarding morality have been given under the control of a moral law, which can be called a key principle. This is the principle of “promoting goodness and avoiding evil” formulated in the Qur'an to support socialization process. This principle, on the basis of responsibility and reciprocity, foresees that each individual in the society should take care of each other and encourage the people to the right, the good and the truth. In this regard, responsibility is placed on all believers living together and it is expected to act in accordance with the consciousness of duty regardless of their role, position and status. In this way, it is aimed that the goodness that the believer spreads by starting himself and his close circle will encompass the whole society. With this understanding, the theme of goodness is a prominent moral principle, but the fact that the principle cannot be actively reflected in social life constitutes the main problem and the starting point of the research. Although the virtues and unvirtues included in the thematic structure of the principle were explained through many examples in the Qur'an and Sunnah, its conceptual framework has not been formed and as a result of this, it has been moved to a ground that is evaluated with relative perspectives. There has been no research made to meet the need for methodical work on the application of the principle so far. Based on these determinations, first of all, the importance of the consistency of the principle in terms of philosophy of Qur'an and its suitability to be a general law are revealed by comparatively handling the moral justification approaches that have a special place in the philosophy of religion has been tried to put forward. In accordance with the data obtained later, the principle, which is considered as a mandatory moral law in the Islamic community, has been included in a versatile education program. The aim of this approach is to contribute to the active reflection of the principle of “promoting goodness and avoiding evil”, by taking into account the developmental periods of human beings and the social institutions in which they live, with appropriate methods. The research is carried out for literature search, with Qur'an and Sunnah data being the main source.

Keywords: morals, principle, virtue, education, method

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Yalnız yaratılışın değil, hayatın sunduğu hiçbir buluşmanın da tesadüf barındırmadığına duyduğum inançla, eşsiz kelamın güzide bir konusunu benimle buluşturan, her zaman olduğu gibi ilim yolculuğumda da mutlak yardımcım olan Allah'a hamd ve şükrümü ifa ederek başlamak istiyorum.

Yine bir tesadüf dışılıkla olduğuna inanarak, ilim halkasında talebe olmakla nasiplendiğim, tezimi tamamlayabilmem konusunda bilgeliğine, erdemliliğine, sorumluluk ve disiplin anlayışına duyduğum saygının en büyük rol sahibi olduğu kıymetli hocam Prof. Dr. Cafer Sadık Yaran'a, tez konusunun belirlenmesinden bugüne kadar esirgemediği yardım ve desteği için minnet ve şükranlarımı takdim ediyorum.

Lisans yıllarından sonra yüksek lisansta da rahle-i tedrisinde bulunduğum doktora döneminde de tez komisyonumda yolumun kesiştiği emeği ve hakkı ödenmez hocam Prof. Dr. Mevlüt Kaya'ya, tez takip komisyonumda önerileriyle araştırma sürecine sağladığı katkılardan dolayı Doç. Dr. Recep Demir hocama teşekkürlerimi sunuyorum.

Çalışmamın ana teması olan "iyiliği özendir, kötülükten sakındır!" öğretisini önce kendimden başlayarak toplumla buluşturma idealime az da olsa katkı sağlaması temennisiyle yazarken, her harfine manen dokunan bir büyüğüme teşekkür etmeden geçemeyeceğim. Çoğu zaman en fazla kendi kusurlarını dile getirerek, yaşadığımız çağda zayıflık olarak telakki edildiği halde sıyrılmak istemeyecek değerde tevazuyu, çocuklarıyla ilim halkası oluşturarak her hafta en az bir doz verdiği Yusuf kıssası ve nice örneklerle iffet ve merhameti, bazen sınırlı miktarda almak zorunda kaldığı nimetleri küçük büyük ayırımı yapmadan hakça dağıtarak somutlaştırdığı adaleti, Kur'an harflerini ilk yazdığımız defterlerimizi elinde ciltleyerek ilime, emeğe hürmeti ve daha birçok erdemi, mükemmel olmak için değil insan olmak için vasıta edindiren sevgili babamıza, ilk "emri bil maruf" öğretmenime teşekkür borcumu ifa ediyorum.

Şimdilerde muhtaç olduğu ilgi ve merhameti babamızdan esirgemeyen vefa ve güçlü kadın örneği annemize, varlıkta olduğu kadar darlıkta da hayatımızın tamamlayıcısı olan sorumluluk timsali ablamız Saliha Özfişek'e, ailenin yükünü büyük oranda omuzlayarak ideallerimizi gerçekleştirebilmemizde bize destek olan karşılıksız iyilik örneği kardeşim Bünyamin Kartal'a, edebiyatçı gözüyle çalışmamı okuyarak sunduğu katkının ötesinde bir değerle itidalin, hakkaniyetin, edebinin somut tablosu kardeşim Sema Yetik'e, hiçbir konuda ümidimi kaybetmemeyi kendisiyle öğrendiğim küçük kardeşim Selma Kartal'a, yalnız çalışmama değil hayatıma iliştirdikleri her hayır için teşekkür ediyorum.

Ufacık bir yardıma bile muhtaç çehrelerin az bir iyilik karşısında nasıl gülümsediğini birlikte tecrübe ettiğimiz muavenet arkadaşım eşim Metin Yılmaz'a, ilmin asıl gayesinin insana ulaşmak olduğu hakikatinde buluşabildiğimiz için minnet duyuyorum. Bu arada gençlik çağı gibi fırtınalı bir dönemde buldukları halde ideallerime saygı göstermeyi başardıkları ve özellikle son dönemlerde açılış görevimi devraldıkları için sevgili yavrularıma Salihlerden olmaları duasıyla teşekkür ediyorum.

Tez çalışmamı edebi açıdan gözden geçirerek dostluğun kıymetini bir kez daha gösteren Emel Mazlum'a, F. Hatice Tuncer'e, Nurcan Özay'a, teşekkür ediyorum. Mizanpaj konusunda hızır gibi yetişen Enes Yüksek'e de zor zamanlarında yardımına yetişenlerin olması dileğiyle teşekkürler ediyorum.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Önemi ve Amacı.....	1
1.2. İlkenin Tanımı ve Kapsamı	5
1.3. İlkenin Ahlak ve Eğitim Açısından Temellendirilmesi	15
2. UYGULAYICININ NİTELİKLERİ.....	27
2.1. Dinî ve Ahlaki Nitelikler	27
2.1.1. İman Amel Bütünlüğü.....	28
2.1.2. Adalet ve İffet	34
2.1.3. Merhamet ve Muavenet	45
2.1.4. Sabır ve Azimet.....	55
2.2. Bilimsel Nitelikler	67
2.2.1. İlmî Birikim	68
2.2.2. Davranışbilimsel Yaklaşım.....	77
2.2.3. İletişim Becerisi	85
2.2.4. Sorumluluk Bilinci.....	97
3. İLKENİN UYGULANMASINDA AŞAMALAR VE GÜNCEL YÖNTEMLER....	109
3.1. İlkeyi Uygulama Aşamaları	109
3.1.1. Kolaylaştırma ve Özendirme	110
3.1.2. Bilgilendirme ve Düşündürme	117
3.1.3. Öğüt Verme ve Sakındırma.....	123
3.1.4. Niyet ve Alışkanlık Kazandırma.....	132
3.2. Güncel Yöntemlerle İlkenin Uygulanması.....	141
3.2.1. Soru-Cevap Yöntemiyle İlkenin Uygulanması	141
3.2.2. Örnek Olay İncelemesi Yöntemiyle İlkenin Uygulanması	148
3.2.3. Problem Çözme Yöntemiyle İlkenin Uygulanması	156
3.2.4. Drama (Rol Yapma) Yöntemiyle İlkenin Uygulanması	162
4. MUHATABA GÖRE İLKENİN UYGULANMASI.....	171
4.1. Gelişim Dönemlerine Göre İlkenin Uygulanması	171
4.1.1. Çocukluk Döneminde İlke	172
4.1.2. Gençlik Döneminde İlke	193

4.1.3. Yetişkinlik Döneminde İlke	207
4.1.4. Yaşlılık Döneminde İlke	218
4.2. İlkenin Kurum ve Kuruluşlarda Uygulanabilirliği.....	227
4.2.1. Ailede İlke.....	227
4.2.2. Okulda İlke.....	236
4.2.3. Camide İlke.....	246
4.2.4. Medyada İlke	255
5. SONUÇ	267
KAYNAKÇA	273
ÖZ GEÇMİŞ.....	284

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Günümüzde sıkça duyar hale geldiğimiz küresel ahlak olgusuna, biri iyimser diğeri kötümser olmak üzere ya karşısında durarak veya kurtarıcılık rolü atfederek git gide ivme kazanan ahlak sorunlarının çözümünde ilgiyle başvurulduğu görülmektedir. Çoğunlukla her iki perspektifin de hiçbir toplumu dışarıda bırakmayacak şekilde dünyamızı her gün yeni bir sorunla sarmalayan ahlaki bunalımların halline yönelik reçeteler sunmak olduğu düşünülmektedir. Ancak her geçen gün biraz daha anlaşılmalıdır ki aynı zamanda yerel değerleri tahrip etme yönü de olan küresel temalı reçeteler, farklı kültürel ve ahlaki normlara sahip olan dünya toplumları üzerinde aynı iyileştirici etkiyi sağlayamamaktadır. Diğer yandan, küresel ahlak söylemiyle evrensel değerleri hâkim kılmak amacı öne çıkarılsa da ortak değerlerin belirlenmesi işinde değer üretimini tekelinde bulunduran Batı merkezizetiği, her toplumun üzerinde ittifak edeceği normların oluşturulmasında en önemli engel gibi görünmektedir. Sübjektif bir anlayışla değer üreterek kimi hedeflere ulaşmayı isterken şu gerçeğin unutulduğu söylenebilir; neredeyse tüm dünya küresel anlamda kültürel entegrasyona kapılarını açsa da her toplum öz kimliğini oluşturan değerlerini saklayan bir fitrata ve unutturmayıp hatırlatan bir hafızaya sahiptir. Farklı kültürel dokulara sahip toplumlara standardize edilmiş bir kıyafeti zoraki uydurmaya çalışmak gibi yaklaşımlarla ahlaki sorunların çözülemeyeceği kanısı, çare arayışında öz kaynaklara yönelme zarureti oluşturmaya başlamıştır.

İnsanlığın her gün içinde biraz daha kaybolduğu; savaşlar, katliamlar, şiddet, cinsel istismar, cinsiyetçilik, cinsel kimlik bunalımları, intiharlar, madde bağımlılığı, gelir dağılımındaki dengesizlik, yoksulluk, açlık vb. başlıklarla dur durak bilmeden artan sorunlar, yalnız ahlaki değil, insani açıdan da türlü yıkımları beraberinde getirecek tehlikeli bir boyuta doğru gitmektedir. Ancak ahlaki sorunlardaki yükselişin oluşturduğu kaygılar, güvensizlik ve bunalımlar, yalnız çağımıza has bir kriz olarak yaşanmamıştır. Özellikle adaletin devre dışı bırakılmasıyla nedensel bir şekilde biri diğerini doğuran sorunların oluşturduğu ahlaki çarpıklıklar geçmişte de birçok kadim medeniyetin madden ve manen çöküşüne zemin hazırlamıştır. Bu şekilde reziletlerin çoğalıp, ahlaksızlığın yükseldiği her dönemde ilahî bir lütuf olarak gönderilen peygamberler, birer rol model olarak toplumla iç içe yaşayarak, insanlara unuttukları özü her defasında yeniden hatırlatmıştır.

Son Nebi Hz. Muhammed'le birlikte nübüvvet kurumu sona ererken, onunla gönderilen Kur'an-ı Kerim'in ebedi mesajıyla insanlığa evrensel bir medeniyet projesi sunulmuştur. Her bir ferdin ayrı bir değer ifade ettiği İslam projesi ile bireyci temayüller reddedilerek, temel prensipler etrafında birleşilmesi öngörülmüş, Müslümanlardan, kendine has kimliğiyle inançlı ve ahlaklı bir toplum oluşturması beklenmiştir.

İslam, toplumsal kimliği oluşturan esasları, üç temel prensip üzerine yapılandırmıştır. "Akide, amel, ahlak" veya başka bir ifadeyle "iman, İslam ve ihsan" kelimeleriyle ifade edilen bu prensipler, aynı zamanda İslam inancının özeti olan "tevhit" kavramının üç farklı boyutunu ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber "Cibril hadisi"¹ olarak bilinen meşhur hadisinde, iman ve İslam'ı tanımladıktan sonra ihsan ile ilgili şu açıklamada bulunmuştur: "Sanki Allah'ı görüyormuşçasına O'na kulluk et. Sen Onu göremesen bile O seni mutlaka görmektedir." Hz. Peygamberin öğretilerinde göze çarpan üçlü temel yapı işte bu öğelerden oluşmaktadır: İman etme, inandıklarını uygulama ve bilinçli gözlem. Buna göre İslam, manevi alemle maddi alem arasında uyumlu bir denge kurmayı hedeflemektedir.²

Tevhidin açılımı olan üç boyutlu her bir öğretinin varlığı ve devamlılığı, beşerî kapasiteye uygun bir programla, kuralları ve sınırları belirlenmiş olan zorunlu bazı kaidelere bağlanmıştır. Belirlenen anahtar kaidelerin her biri de toplumun ihtiyaç duyacağı bütünleştirici ilkelerle sosyal hayata canlı ve fonksiyonel bir halde takdim edilmiştir. Kur'an'ın takdim ettiği huzur projesinde iman ve ibadet esasları, ahlak esaslarından bağımsız bir şekilde ele alınmamıştır. Kur'an'da şirkten arınmış tevhit esaslı itikadî alan ile somut ritüellerle yaşanabilir kılınan ibadet alanını ontolojik açıdan anlamlı hale getirip destekleyecek bir ahlak yasası, Müslüman toplumun merkezine ikâme edilmiştir. Bu, Kur'an'da birçok ameli esasa göre hatırlatma sıklığı bakımından daha bir dikkati çekecek düzeyde tekrarlanan³ "emri bil maruf ve nehyi anil münker/ iyiliği özendir ve kötülükten sakındır!" ilkesinin denetimine verilmiş olan ahlak yasasıdır.

"Emri bil maruf ve nehyi anil münker" in değişmez bir terkiiple zikredildiği sekiz ayette ilkeyi uygulama sorumluluğunun tüm toplumsal tabanı kapsadığı

¹ Buhârî, İman, 37; Müslim, İman,1-5.

² Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2011, s. 612.

³ Âl-i İmran, 3/104,110,114.; Tevbe, 9/67,71,112.; Lokman, 31/17.; Hac,22/41.; Araf, 7/157.

görülmektedir. Buna göre, iyiliği emrederek kötülükten alıkoymak, peygamberin,⁴ tüm İslam toplumunun,⁵ yetiştirilmiş, nitelikli bir kadronun,⁶ dostluğun gereği olarak mümin kadınların ve erkeklerin,⁷ çocuklarına karşı ebeveynin⁸ sorumluluğudur. Öte yandan ayetlerde, ilkeye yönelik sorumluluk bilinciyle hareket eden kişilerin sahip olduğu başka niteliklere de dikkat çekilir. Onlar Allah'a ve ahiret gününe inanan, iyilikte yarışan,⁹ Allah'a ve Resulüne itaat eden, namazı dosdoğru kılıp zekâtı veren,¹⁰ tövbe, hamd, rükû, secde ve ibadet ehli olup Allah'ın koyduğu sınırları hakkıyla koruyan,¹¹ kendilerine güç ve iktidar verildiğinde bile adaletten ayrılmayıp, yetki ve güçlerini iyiliği emredip kötülükten sakındırma yolunda harcayan¹² gibi vurgularla ifade edilen nitelikler, ilkeyle sorumlu olanların sahip olması gereken itikadî ve ahlaki gerekliliklere işaret etmektedir. Zikredilen niteliklerle birlikte İslam toplumu “emri bil maruf ve nehyi anil münker” sorumluluğunu da yerine getirmeleri sebebiyle “iyi topluluk” övgüsüne mazhar kılınmıştır: “Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoysunuz.” Yalnız bir ayette ise ilke, zikredilen niteliklere sahip olmadıkları gibi birbirlerine kötülüğü emredip iyiliği engelleyen münafık karakterine tersten bir söylemle dikkat çekmektedir: “Erkeğiyle kadınıyla münafıklar birbirine benzer; kötülüğü özendirip iyiliği engellerler.” Ayetin devamında bu tutumun, insanı Allah'ın rahmetinden mahrum bırakacağı ve günaha gark edeceği¹³ ikazı yapılarak ilkenin, toplumsal bekanın teminatı bakımından ne denli öneme sahip olduğuna işaret edilmektedir.

İslam çatısı altında yaşayan her bir müminin bir diğeriyle sorumlu tutulduğu bu ilke ile açık bir şekilde iyiliğin yanında olup yaygınlaştırılması ve kötülüğün karşısında olup önlenmesi emredilmiştir. İslam ahlakının gayesi; bir yandan vicdanlarda ahlak yasalarını ilahi bir emir olarak kabul etme bilinci oluştururken diğer yandan da ahlaki hassasiyetleri gözetilen bir toplum inşa etmektir. Yaygın sosyal tepkinin öz ifadesi olan “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesi ile mümin birey iki otoritenin gözetimi

⁴ A'raf, 7/157.

⁵ Âl-i İmran, 3/110.

⁶ Âl-i İmran, 3/104.

⁷ Tevbe, 9/71.

⁸ Lokman, 31/17.

⁹ Âl-i İmran, 3/110,114.

¹⁰ Tevbe, 9/71.

¹¹ Tevbe,9/112.

¹² Hacc, 22/41.; Ebu'l Al'â Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayanî vd., C. III, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s.373.; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. III, Ankara 2014, s.373.

¹³ Tevbe, 9/67.

altında tutulmak istenmiştir: Dahili bir otorite olan vicdan ve harici bir otorite olan toplum.¹⁴ İlahi bir referansla vicdanî ve toplumsal otoritenin denetlediği ahlaki hayatın temel dinamiği olan “iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma” ilkesi Müslüman toplumun huzur ve güvenliğinin olduğu kadar şahsiyetinin de teminatı olarak İslami prensipler arasında yerini almıştır. İlkenin varlık sebebine atfettiği önemle Gazâlî, peygamberlik vazifesinin üzerine inşa edildiği bu ilkenin önemi bilinmeyip bilinçli bir gayret gösterilmediği takdirde, dinin temelinden sarsılacağını, başıboşluk, dalalet ve cehaletin yayılacağını, fesadın insanların iliklerine kadar işleyeceğini, gitgide genişleyen tehlikeyle ülkelerin ve toplumların helak olacağını dile getirmiştir.¹⁵

Temel gayesi, İslam toplumunda bireyler arasındaki güven ilişkisini diri tutarak emniyet ve huzurun devamlılığını sağlamak olan İslam’ın bu altın ilkesi, tarihi süreçte ortaya çıkan fikrî çatışmalar zemininde, kimi zaman bir kelam ekolünün fikirlerini kabul ettirme konusunda kullandığı bir araç haline gelmiş, kimi zaman da mezhepsel arka planın şekillendirdiği karmaşık bir usul konusu olarak tartışılmalıdır. Bugün, ilkenin, daha ziyade kelâm ve fıkıh alanında telif edilen eserlerin içinde, belki yanlış uygulama kaygısı veya belli bir zümrenin kutsalı gibi görünmesi gibi nedenlerle nazârî bir ilim konusu olarak bırakıldığı söylenebilir. Ülkemizde, Ömer Dumlu’nun tefsir ilmi zemininde ele aldığı “*Kur’an-ı Kerim’de Maruf ve Münker*” isimli çalışma¹⁶ dışında ilkenin müstakil olarak çalışıldığı bir telif bulunmamaktadır. Hindistanlı S.Celâluddîn el-Amrâ’nın “*Kur’an, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Ma’ruf ve Münker Kavramlarının Yorumu*” başlıklı telifinin¹⁷ kapsamlı bir usûl çalışması olduğu söylenebilir. İlkenin bir eğitim veya ahlak konusu olarak ele alındığı husûsî bir çalışmaya ise rastlanılamamıştır. Bununla birlikte Ahmed er-Ruhaylî tarafından özet ve hatırlatıcı mahiyette hazırlanan “*Unutulmuş Vacip Emr-i Bil Maruf ve Nehy-i Anil Münker*” başlıklı çalışma¹⁸ İslam coğrafyasında ilkenin fonksiyonel hüviyetine duyulan ihtiyacın ifadesi olarak anlaşılabilir. Çoğunlukla fıkıh müfredatında da olsa kendisine atfedilen öneme rağmen “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinin

¹⁴ Mustafa Çağrı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 145.

¹⁵ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’ d-Dîn*, çev. Mehmed A. Müftüoğlu, C. II, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1989, s. 687.

¹⁶ Ömer Dumlu, *Kur’an-ı Kerim’de Maruf ve Münker*, Anadolu Yayınları, İzmir 1999

¹⁷ Seyyid Celâluddîn el-Amra, *Kur’an, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Ma’ruf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, çev.Mehmet İslamoğlu, Gündoğdu Matbaacılık, İstanbul 1991

¹⁸ Hammud b. Ahmed er-Ruhaylî, *Unutulmuş Vacib Emr-i Bil Maruf Nehy-i Anil Münker*, çev. Ömer Terterî, Menhec Yayınları, Konya 2017

insan ve toplumla buluşturulamaması, çalışmamızın temel problemini oluşturmaktadır.

İlkenin aktif bir şekilde toplumsal hayata dahil edilememesinin önündeki engellerin yeniden gözden geçirilmesinin önemiyle oluşturulan çalışmamızın amacı, “iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma” ilkesinin işleyişinde tıkanan ve aksayan noktalara ilişkin çözüm odaklı hareket edilerek ilkenin aktivasyonunu mümkün kılmaktır. Bu aktivasyon ise ilkenin önem ve zorunluluğunun zihinlerde temellendirilmesinin ardından inceden inceye planlanmış bir eğitim faaliyetiyle sağlanabilir.

Çalışmamızda, amaca ulaşmayı sağlayan bir seyir içinde, öncelikle temel kaynaklara yönelerek ilkenin tanımı ve kapsamına ilişkin analizlere değinilecektir. Daha sonra Kur'an ve sünnet verileri, felsefî ve dinî çalışmalar karşılaştırmalı olarak ele alınmak suretiyle ilkenin, aktivasyonu öngören bir ahlak yasası olduğu hipotezini temellendirmenin imkânı tartışılarak sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

1.2. İlkenin Tanımı ve Kapsamı

“Emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesi, İslam'la birlikte elde edilen kazanımların korunması ve toplumsal kimliğin bekası adına mücadele eden bütün peygamberler gibi Hz. Peygamberin de eğitim faaliyetlerinin ana prensibi olmuş, Risalet döneminde ve müteakip dönemlerde “altın ilke” olarak işlevini sürdürmüştür. Bu ilk dönemlerde “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinin ne tefsiri ne de usulü konusunda tartışmalı bir alanda kalmadığı görülmektedir. Dolayısıyla ilkede geçen kavramların kapsamını öze uygun olarak ortaya koyabilmek bakımından dilbilimsel açıklamaların yanı sıra, söz konusu dönemlerdeki usul ve uygulamalara ilişkin örneklerin analizi de önem taşımaktadır.

İlkede iki fiil ve iki isimden ibaret dört temel kavram bulunmaktadır. Bunlar emir, nehiy, maruf ve münker kavramlarıdır. Bunlardan her birinin İslamiyet'ten çok öncelere dayanan kadim bir geçmişi olması dolayısıyla olsa gerek, tanımlama konusunda herhangi bir güçlük ya da ihtilaf söz konusu olmamıştır. Alana ve Arap diline hâkim olan dilbilimciler, kavramsal analiz konusunda günümüz dilbilimcileri için de referans olacak nitelikte çalışmalar ortaya koymuşlardır. Kadim ve çağdaş olmak üzere dilbilimsel tahliller incelendiğinde, terkinin iki ucunda yer alan emir ve nehiy kavramları gibi yine her iki uçta yer alan maruf ve münker kavramları da

aralarındaki zıtlıktan yola çıkarak dengeyi ve anlam bütünlüğünü bozmayacak şekilde tanımlandığı görülmektedir. Dolayısıyla maruf bilindiğinde münkeri bilmek ve aynı şekilde emir kavramı açıklandığında nehiy kavramını açıklamak kolaylaşmıştır.

“Emri bil maruf ve nehyi anil münker” terkinde maruf ve münker kavramlarını biri pozitif diğeri negatif olmak üzere toplumsal hayatta konumlandırılan iki eylem yer alır. Bunlardan emir, maruf davranışların toplumda yaygınlaşmasını sağlayan eylemleri ifade eder. İş, durum, görev, hüküm, karar, fikir sormak, anlaşımak, istişare etmek, danışmak,¹⁹ birine bir işi yüklemek,²⁰ emir kelimesinin ifade ettiği anlamlardan bazılarıdır. Emir kelimesi iyiyi, güzeli ifade eden “maruf” anlamında da kullanılır.²¹ “Emri bil maruf ve nehyi anil münker” ifadesindeki emir, emretmek²² şeklinde tanımlanmıştır.

Dilimize doğrudan Arapça kullanımıyla “emretmek” olarak geçen emir ifadesinin dilbilimsel açıdan art-semantik bir yaklaşımla da ele alındığı görülür. Bu yaklaşıma göre kelimenin zamanla kazandığı “emretmek” anlamı üzerinden hareket edildiğinde kökün türevlerini açıklamak imkânsızlaşır. Çünkü kök anlamın bir şekilde kökten türemiş olan bütün sözcüklerde kendini hissettirmesi beklenir. Sözelimi “emretmek” anlamıyla kökün i'temera(danışmak) şeklindeki türemişi açıklanamaz; çünkü emretmek, danışmayı dışlayan bir durumdur. Köke asıl anlamı olan “söylemek” anlamı verildiğinde ise kökten türemiş olan bütün sözcükleri tutarlı bir biçimde açıklamak mümkün olur. Fiilin İbraniceye dayanan kadim geçmişi incelendiğinde Allah'a ya da kral gibi otoriteye isnat edildiğinde emir ve buyruk olarak kabul edildiği görülür. Zira otoritelerin sözleri, duruma göre, özellikle yasallaştığı zaman emre dönüşür. Bu anlam biçimi otoritenin mutlaklaştırılmasını amaçlamaktadır.²³

Emir ifadesi, hâkim olan görüş doğrultusunda “emretmek” şeklinde anlaşılabilir, bu kavrama atfedilen anlam farklılıklarının daha çok usul konusunda ortaya çıktığı görülmektedir.²⁴ Zira birbirine marufu emretmekle sorumlu tutulan kişiler ya

¹⁹ Rağıp el-İsfâhanî, *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, Yarınl Yayınları, İstanbul 2015, s. 88; Mehmet Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 88.

²⁰ İbrahim Mustafa vd. , *el-Mu'cemu'l-Vasîl*, C. II, Çağrı Yayınları, İstanbul 1984, s. 26.

²¹ Ebû'l- Fidâ Cemâluddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C. VI, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2003, s. 213.

²² Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, s. 88; Nisa 4/58; Bakara 2/27, 222; Maide 5/117.

²³ Salih Akdemir, *Kur'an'a Dilbilimsel Yaklaşımlar*, Kuramer Yayınları, İstanbul 2017, s. 252.

²⁴ Salim Ögüt, "Emir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, C. XI, İstanbul 1995, ss. 119-121.

da gruplara dair örnekler içeren ayetlerde,²⁵ sözü edilen kişiler arasında ast üst ilişkisinin ya da statü farkının olmaması ilkedeki emretmenin “buyurmak” şeklinde ya da mutlak anlamda “emretmek” olarak anlaşılamayacağına işaret etmektedir. İlke doğrultusunda eğitim gerçekleştirilirken takip edilecek metotlara ilişkin ilmî yorumlarda muhatabın durumu dikkate alınarak aile içi ilişkilerde kullanılacak üslup ve yöntemlerle diğer insanlara uygulanacak yöntemlerin nasihat, irşat, uyarı gibi kavramlarla ayrıldığı görülmektedir.²⁶ Bu birbirinden farklı metodik vurgulara göre emir kavramı, eğitime yönelik birtakım eylemler silsilesini ifade etmektedir. Bununla birlikte Asr Sûresi üzerine yapılan telif ve tefsirlerde “hakkı tavsiye” esasının muhtevasına “marufu emretmek ve münkerden nefyetmek” faaliyetinin de dahil edilmesi,²⁷ emir eyleminin kapsamlı bazı eğitim süreçlerini ihtiva ettiği görüşünü desteklemektedir. “Emretmek” fiilinin yerine teşvik etmek, tavsiye etmek veya metodik bir yaklaşımla “özendirmek” ifadesinin kullanılmasıyla eğiten-eğitilen bağlamında tutarlı bir zeminde kalınacağı düşünülmektedir. Bu yaklaşımda amaç, literal açıdan ilkeye farklı bir anlam yüklemek olmayıp aksine öğrenim kolaylığı sağlamaktır. Bu düşünsel zeminden hareketle çalışmamızda “iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma” deyişi metodik bir söylem olarak ifade edilirken Kur’anî ifadesiyle “emri bil maruf ve nehyi anil münker” söylemi de ilkenin eğitiminde kaynağa dikkat çekmek amacıyla kullanılacaktır.

Eğitim sürecinde emir kavramının sağlıklı bir şekilde yapılandırılması, aynı zamanda onun zıttı olarak terkipte yer alan nehiy fiilinin fonksiyonunu belirlemek açısından da önemlidir. Olumlu sonuç almaya yönelik her yaptırım aynı zamanda, gizli veya açık bir şekilde istenmeyen negatif bir durumu önleme niyeti taşır. Örneğin Kur’an’da yer alan “şahitlik ederken adil ol!”²⁸ emri, “şahitlik ederken zulümden, adalete aykırı her türlü tutum ve davranıştan kaçın!” şeklindeki zıtlıkları önleme amacı da içermektedir. “Emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinde münkeri önleyici mekanizmaya açık bir şekilde nehy kavramıyla yer verilmiştir. İlkede negatif durumları ifade eden münkerin sosyal hayattan izole edilmesini ifade ederek, terkinin

²⁵ Tevbe, 9/71; Âl-i İmran, 3/114; Lokman, 31/17.

²⁶ İbn Bâz ve İbn Useymin, *Mevsûatü'l-Ahkâmü's-Ser'iyye*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2005, s. 240-245.

²⁷ İsmail Lütfi Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2013, ss. 23-47.; Mehmed Akif Ersoy, *Kur'an-ı Kerim'den Âyetler (Mev'izeler)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1968, s. 26.; Muhammed Abduh, *Ve'l-Asri Sûresinin Tefsiri*, çev. Yusuf Ziyaeddin Ersal, Doğu Matbaası, Ankara 1960, s. 44.

²⁸ Maide, 5/8.

solunda yer alan nehy kelimesi emrin zıddıdır.²⁹ Uzaklaştırmak, yasaklamak,³⁰ engellemek, vazgeçmek,³¹ gibi anlamlara gelen nehy fiili, yöneldiği durumun sonunun geldiğini, artık geçersiz olduğunu bildirir.³² Nehy ile aynı kökten türeyen “nüha” kelimesinin, sahibini çirkin işlerden meneden akıl anlamına gelmesi³³ münkeri belirleme kriteri olarak akla dikkat çekmesi bakımından önemli görünmektedir. Allah’ın nehyetmesinden söz edildiğinde ise nehy “haram kılma” anlamına gelir.³⁴ Dilbilimsel yaklaşımda, “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinin geçtiği ayetlere göre nehy, yasaklamak kelimesiyle³⁵ Türkçeye yansıtılmıştır.

Emir kelimesiyle yaygınlaştırılması istenen marufun analizi de ilkenin amacının ve uygulama alanının bilinmesi açısından özel bir ilgi gerektirmektedir. Marufun kök kelimesi Türkçede örfün karşılığı olan “urf” tur. Kur’an’da bu kelimenin türemişleri; sabır, sabırlı olmak, güzel koku,³⁶ güzelleştirmek, bilmek, bildirmek, kabul etmek, ikrar etmek,³⁷ birbiri peşinden gelmek, artarda olmak, belirli, örfü göre, uygun olmak,³⁸ güvende huzur içinde ve mutmain olmak, sükûn bulmak³⁹ gibi anlamlara gelmektedir. Örf kelimesinden türeyen kelimelerden bir diğerinin, kişinin kendisiyle tanındığı çehre anlamına gelmesi,⁴⁰ marufu tanımlama konusunda referans oluşturacak niteliktedir. Örf, “arif ve irfan” kelimelerinin de kendisinden türediği bir kavramdır. Dilbilimciler bu kelimelerin aynı zamanda sabır ve güzel huy sahibi kişileri vasıflandırdığını ifade ederler.⁴¹ Bir şeyi tefekkür ederek ve derin düşünerek algılamak⁴² anlamına gelen irfan, anlayışlı, dürüst, doğruluk sahibi olup iyi ve uygun davranışlar gösteren kimseyi ifade eder.⁴³ Bu anlamlarla kökteş olan maruf, nefse huzur veren ve iyilik adına bilinen her şeyi, başkasına fayda sağlayan tüm iyi

²⁹ Hüseyin Atay, *İslami Yeniden Anlama*, Atay yayınları, Ankara 2017, s. 219.

³⁰ Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’an Sözlüğü*, s. 824.

³¹ el-İsfâhanî, *Müfredat Kur’an Kavramları Sözlüğü*, s. 1014.

³² Atay, *İslami Yeniden Anlama*, s. 219.

³³ Taha, 20/54; Taha, 20/128; Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’an Sözlüğü*, s. 825; Atay, *İslami Yeniden Anlama*, s. 219.

³⁴ İbrahim Mustafa vd., *el-Mu’cemu’l-Vasît*, C. II, s. 960.

³⁵ Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’an Sözlüğü*, s.824; Hacc 22/41; Âl-i İmran, 3/104., 110., 114.; Tevbe, 9/67., 71; A’raf, 7/157.

³⁶ el-Ezherî, *Tehzibu’l-Luga*, Müessesetü’l-Mısriyyeti’l-Âmme, Kahire 1964-1967, C.II, ss. 344-345; Mustafa ez-Ziyât vd., *el-Mu’cemu’l-Vasît*, s. 595.

³⁷ el-İsfâhanî, *Müfredat Kur’an Kavramları Sözlüğü*, s. 650; Mü’min, 40/11.; Tahrîm, 66/3.

³⁸ Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’an Sözlüğü*, ss. 580-581; Bakara, 2/233.

³⁹ Atay, *İslami Yeniden Anlama*, s. 200.

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, Dâru’l-Hadîs, C.VI, s. 197.

⁴¹ el-Ezherî, *Tehzibu’l-Luga*, C.II, s. 344.

⁴² el-İsfâhanî, *Müfredat Kur’an Kavramları Sözlüğü*, s. 650.

⁴³ Atay, *İslami Yeniden Anlama*, ss. 200-201.

eylemleri, Allah a itaati ve O'na yaklaşmayı esas alan her hususu içine alan bir kavramdır.⁴⁴

Dinin gayesine muhalif hayat tarzını yansıtan tüm olumsuz tutum ve davranışları önleyici olarak sistemleştirilen ilahî formülde tamamlayıcı bir kavram olarak yerini alan münker, ilkedeki dengenin yapı taşlarından bir diğeridir. Maruf ve münker biri istenen diğeri istenmeyen olmak üzere karşıt iki durumu ifade eder.⁴⁵ Münkere kaynaklık eden “nkr” kökünden türeyen kelimelere Kur'an'daki kullanımına göre verilen anlamlardan bazıları; yadırgamak,⁴⁶ apışıp kalmak,⁴⁷ tenkîr etmek, hoşagitmeyecek şekilde tanınmaz hale getirmek, değiştirmek,⁴⁸ meçhul bir şeye dönüştürmek,⁴⁹ bilinmeyen zor iş,⁵⁰ kurnazlık, zekâ, kötü bir eylemin sahibini niteleyen kıvrak zekâlılık,⁵¹ bilmemek, tanımamak, kabul etmemek, inkâr etmektir.⁵² İnkâr ile insanın bilmediği, tanımadığı, ısınmadığı şey kastedilir.⁵³ Kabul etmemek, hoşlanmamak anlamına gelen inkâr, irfanın zıddı olup bir çeşit bilgisizliktir.⁵⁴ Marufun bilinirliğinin, kabul edilirliliğinin aksine münkerde yadırganan durumlar, bilinmezlikler ve inkârın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Münker, “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinin terkip halinde yer aldığı ayetlere göre⁵⁵ kötü, çirkin, zararlı ve asılsız gibi anlamlarla ifade edilmiştir.⁵⁶

Terminolojik açıdan maruf ve münker kavramlarına yönelik yapılan tanımlamaların birbirinden farklı olmayıp aksine birbirini tamamladığı dikkati çekmektedir. Bu nedenle maruf ve münkerin terminolojik açıdan ne anlama geldiğinden çok bu kavramların kapsamının yani hangi iyi ve kötü davranışları ifade ettiğinin çözümü analitik açıdan daha önemli görünmektedir.

⁴⁴ İbn Zekeriyâ, *Mu'cemu'l-Mekâyisi'l-Luga*, C. IV, Darü'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Âmme, Kahire 1366, s. 281; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-Vasît*, s. 197.

⁴⁵ Dumlu, *Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker*, s. 21.

⁴⁶ Hûd, 11/70. ; Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, s. 820.

⁴⁷ el-İsfâhanî, *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, s. 1010.

⁴⁸ Neml, 27/41.; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, C.X, s.191;Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, s. 820.

⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, s. 695.

⁵⁰ Kamer, 54/6.;el-İsfâhanî, *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, s. 1011.

⁵¹ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, C.X, s.191; İbn Zekeriyâ, *Mu'cemu'l-Mekâyisi'l-Luga*, C. V, Darü'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Âmme, Kahire 1366, s. 476.

⁵² Mü'min 40/81.;İbn Zekeriyâ, *Mu'cemu'l-Mekâyisi'l-Luga*, C. V, s. 476.

⁵³ Atay, *İslamı Yeniden Anlama*, s. 200.

⁵⁴ el-İsfâhanî, *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, s. 1010.

⁵⁵ Tevbe, 9/71.

⁵⁶ Mehmet Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, 822.;Hayreddin Karaman vd. , *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. V, Ankara 2014, s. 259.

Toplumsal tecrübenin desteklediği tüm sözlü ve fiili eylemlerin Arap geleneğinde “örf” kavramıyla ifade edilmesi, Arap toplumunun maruf kavramına yabancı olmadığı anlamına gelmektedir. Çünkü marufun dayandığı örfe göre, herkesçe uygun bulunan bir tasarruf, yabancı olunmayan, çoğunluk tarafından tecrübe edilerek yarar zarar dengesi test edilen belirgin bir durumu ifade eder. Bu belirginlikte örfün anlamlarından olan “kabul ve ikrar” noktasında uzlaşıldığı anlaşılmaktadır. Maruf, İslam öncesi Arap toplumunda da kullanılmaktaydı. Ancak cahiliye toplumunda marufun belirlenmesinde ölçüt kabile geleneklerine uygunluktu. Gelenek ve göreneklerin dinî ölçülerle uyuşması şartıyla bu ilişki İslami dönemde de devam etmiştir. Bu doğrultuda daha çok edep, hikmet ve ahlak literatüründe olmak üzere İslam dininin getirdiği hayat tarzına, görgü kurallarına uygun olan söz ve davranışlar maruf, uygun olmayanlar da münker sayılmıştır. Örneğin marufun eski Arap edebiyatında “cömertlik ve ikram” anlamındaki kullanımı İslami dönemde de devam etmiştir. Örneğin, “Size maruf getirene karşılık veriniz”⁵⁷ mealindeki hadiste maruf “ikram” manasına gelmektedir.⁵⁸ Toshihiko Izutsu’ ya göre, İslam öncesi Arap örfündeki cömertlikle İslam’ın cömertlik anlayışı arasındaki fark bu davranışa yönelten sebeplerden dolayı oluşmaktadır. Çünkü cömertliği müsrifçe, düşüncesizce, gösteriş için yapan Arap örfü, cömertliğin ancak Allah için ve ihtiyaç sahiplerine yapılması halinde değer ifade edeceği şeklindeki Kur’an öğretisi ile yeni bir form kazanmıştır.⁵⁹ Bu örnekten şu sonuçları çıkarmak mümkündür. Birinci olarak maruf kavramı erdemlerin ya da davranışların ölçüsünü belirleyen bir kavram olarak kullanılmıştır. İkinci olarak Kur’an, davranış eğitimi muhatabın yabancı olmadığı kavramlar üzerinden gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Üçüncü olarak, İslam öncesi toplumda da karşılığı olan bu kavramlar İslam’dan sonra dinî bir hüviyet kazanmıştır.

Genelin benimsediği her örfi yaşantının ya da sadece aklen kabul edilen durumların maruf olarak kabul edilmesi gibi zamanla ortaya çıkabilecek yorumların önüne geçmek için olsa gerek, marufun bilinmesinde üç kriter aranmıştır: 1. Akla uygunluk. 2. Dine uygunluk. 3. Yaratılışa uygunluk.⁶⁰ Marufun bilinmesinde referans

⁵⁷ Nesâî, Edeb, 108, Zekât, 72; *Müsned*, II, 68.

⁵⁸ Mustafa Çağrı, “Emir Bi’l-Ma’rûf Nehiy Ani’l-Münker”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, DİB Yayınları, Ankara1995, C.XI, s.138.

⁵⁹ Toshihiko İzutsu, *Kuranda Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, çev.Selâhattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul 1991, ss. 113-115.

⁶⁰ el-İsfâhanî, *Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü*, s.651.; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu’cemu’l-Vasît*, C.II, s.595.; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, C.VI, s.197.; Atay, *İslamı Yeniden Anlama*, ss. 204-224.

olan örfün zaman ve mekâna göre değişiklik gösterebileceği düşüncesinden hareketle onların her değişmesinde akıl, vahiy ve fitrata uygunluğun yeniden değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu düşünce ekseninde ortaya konulan bazı çalışmalarda; akıl, din ve yaratılışa uygun olma ölçüsü olmak üzere bu üç bilgi kaynağına zıt olmayan, toplumsal yarar gözetilerek tecrübeyle ortaya konan kanunların da marufa dahil edilebileceği ifade edilmektedir. Ancak, vahye ve fitrata aykırı olan yaptırımların, kanunlar veya toplum tarafından destekleniyor diye maruf kapsamında değerlendirilemeyeceğine de dikkat çekilmektedir.⁶¹

Kur'an'da maruf olarak ifade edilen durumlara bakıldığında yukarıdaki açıklamaları destekleyici olarak, çoğunlukla, hukuki ve toplumsal ilişkilerde dinen uygun olan tutum ve davranışları tanımlamak için kullanıldığı görülmektedir. Ayetlerde dikkati çeken husus, maruf kavramının davranışı denetleyen bir hakkaniyet ölçüsü olarak yer almasıdır. Örneğin, itikadî alanda çatışmaların olması durumunda bile anne babaya ebeveynlik hakları teslim edilirken,⁶² evlilik hukukunu sürdürürken ve sona erdirirken,⁶³ sorumlu olunan aile bireylerinin ihtiyaçlarını karşılarken,⁶⁴ vasiyet bırakırken,⁶⁵ mirasta tasarrufta bulunurken,⁶⁶ maruf kavramı üzerinden adalet ve hakkaniyet vurgusu yapılmaktadır. Kavramın geçtiği bazı ayetlerde maruf, davranışların yanı sıra sözlerdeki özen ve ölçüyü ifade etmektedir.⁶⁷ Yine bir ayette maruf maddi yardımda bulunmak, insanların arasını düzeltmek gibi toplumsal hayata fayda olarak yansıyan davranışlarla taraf oluşturmaktadır.⁶⁸ İşte örneklerde öne çıkan adil ölçü, dilbilimciler tarafından iyi, güzel, belirli, uygun gibi anlamlarla ifade edilmiştir.

Münker kavramının geçtiği ayetlerde ise marufa muhalif olan her türlü çirkin ve asılsız davranışlara dikkat çekilmektedir. Bunlardan biri olan “Siz hâlâ erkeklere yaklaşacak, meşrû yolu kapatacak, toplantılarınızda ahlak dışı işler (münker) yapacak mısınız?”⁶⁹ ayetinde Hz. Lût, halkını münker vurgusuyla uyarmaktadır. Ayette erkekler için tek meşrû ilişki yolunun kadınlarla evlenme olduğunu açıkça belirtilmiş;

⁶¹ Atay, *İslamı Yeniden Anlama*, ss. 204-224.

⁶² Lokman, 31/15.

⁶³ Nisa, 4/19.; Talak, 65/6.

⁶⁴ Bakara, 2/233.

⁶⁵ Bakara, 2/180.

⁶⁶ Nisa, 4/6.

⁶⁷ Bakara, 2/263; İsrâ, 17/23-24.

⁶⁸ Nisa, 4/114.

⁶⁹ Ankebût, 29/29.

eşcinsellik gibi fitrata aykırı olan ilişkiler kesin bir dille yasaklanmış; bu ahlaksızlığın yaygınlık kazandığı toplumun ağır bir felâketle karşı karşıya kalacağı bildirilmiştir.⁷⁰ Diğer bir ayette, “İçinizden karılarına zihâr yapanların karıları asla onların anaları değildir. Onların anaları sadece, kendilerini doğuran kadınlardır. Gerçek şu ki, onlar çirkin ve asılsız (münker) bir söz söylüyorlar”⁷¹ buyrulurken münkerin ana teması olan iffet dışı, çirkin davranışlar münker kavramıyla izah edilmiştir. İslam öncesi cahil toplumda uygulanan akıl dışı asılsız bir davranış bu ayetle yasaklanmıştır. O dönemde uygulanagelen bu adete göre, bir erkek karısından kesin olarak ayrılmak istediği zaman ona “Sen bana anamın sırtı gibisin” der ve artık karısı ona yasak sayılırdı. İşte bu sözde, annesinin mahrem bir yerini belirtmek üzere “sırt” anlamında kullanılan zahr kelimesinden türeyen “zihâr”⁷² münker görülerek yasaklanmıştır. Münker kavramı, ilke ayetlerinin dışında dokuz ayette daha geçmekte ve bu ayetlerin üçünde “fahşa” kelimesi ile yan yana zikredilmektedir.⁷³Tefsirlerde “Hayasızlık” olarak ifadesini bulan fahşâ kelimesi, aynı kökten olan “fuhuş” kelimesiyle eş anlamlı olup başta zina olmak üzere edep, iffet, haya gibi erdemlerle çelişen söz ve davranışları ifade etmektedir.⁷⁴

Kur’an’da münker kavramıyla dikkat çekilen kötülüğün, genel olarak insaniyete, hakkaniyete, iffete aykırı söz, tutum ve davranışları içerdiği görülmektedir. Bu durumda adaletin tepe noktada olduğu insancıl duyguları ifade eden maruf kavramının zıttı olarak ilkede yer alan münker kavramının, adaletin ihlaliyle ortaya çıkan her türlü ölçsüzlüğün, haksızlığın, acımasızlığın, muavenet yoksunluğunun karşılığı olduğu anlaşılmaktadır. Kur’an’daki anlamlarından yola çıkılarak dilbilimsel tahlillerde münker, kötü, çirkin, asılsız gibi anlamlarla izah edilmiştir.

İlke eksenli ilahi mesajın toplumda yerleşmesi ve yaygınlaşması konusunda algısal farklılıkların oluşturabileceği yanlış uygulamaların önüne geçmek gayesiyle Hz. Peygamber, her zaman ihtiyatlı davranmış, maruf ve münkeri Kur’an’daki anlamına uygun olarak aktarmak gayretiyle sözlerini özenle seçmiştir. İlmını artırmak için tavsiye isteyen bir sahabeye, marufu yapmasını ve münkerden sakınmasını tavsiye ederken davranışlarının marufa uygunluk ölçüsünü birlikte yaşadığı diğer insanların

⁷⁰ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, C. IV, s.267.

⁷¹ Mücadele, 58/2.

⁷² Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, C. V, s.274.

⁷³ Nahl 16/90.; Ankebût 29/45.; Nûr 24/21.

⁷⁴ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, C. IV, s.259.

tepkisine göre belirlemesini söylemiştir.⁷⁵ Hz. Peygamber, “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesini, işleyişini herkesin denetleyebildiği dinamik bir çark olarak toplumun merkezine yerleştirmiştir. Bir an bile hız kesmeden yürüttüğü ilke eksenli faaliyetlerin, kendisinden sonraki dönemlerde de devam etmesi gayesiyle bu Kur’an emrini müminlerin temel prensibi haline getirmeye çalışmıştır. O, ilkeye dair hatırlatma ve uyarılarını, bin bir emekle kurulan toplumsal düzenin devamlılığını sağlamak, halkının desteğini de alarak gösterdiği insan üstü mücadelenin sonunda ulaşılan başarıyı, teferruat gibi görünüp duyarsız kalınan meseleler yüzünden yitirmemek amacıyla yapmıştır. Bu amaçla bütün Müslümanları birbirlerine hakkı ve hakikati iletmekle mükellef tutmuş,⁷⁶ herkesin idaresi altındakilerden sorumlu olduğunu söyleyerek,⁷⁷ toplumsal düzenin organize hareket etmek suretiyle sağlanabileceğine işaret etmiştir.

İlkenin sosyal yönüne ve ahlaki kapsamına dair belirginliği sağlaması bakımından Hz. Peygamber ile bir kısım sahabe arasında geçen şu diyalog dikkat çekicidir: Hz. Peygamber yol üzerinde oturan sahabeleri “Yollar üzerinde oturmaktan sakınız!” şeklinde uyarınca onlar: “Ey Allah’ın elçisi! bizim yol ve sokaklarda oturmaktan vazgeçmemiz mümkün değil, çünkü oralarda lüzumlu işlerimizi konuşuyoruz” diye cevap verirler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Mademki vazgeçemiyorsunuz, mutlaka oturmak zorunda kalıyorsunuz; öyleyse yolun hakkını veriniz” deyince sahabe: “Yolun hakkı nedir?” diye sorar. Hz. Peygamber’den gelen yanıt şudur: “Harama bakmaktan gözleri korumak, gelip geçenlere eziyet vermemek, verilen selâmı almak, iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmaktır.”⁷⁸ Bu konuşmada dikkati çeken noktalardan biri; Hz. Peygamberin yaptığı ikazın, hiçbir zaman ihmal etmediği sosyal duyarlılığının dışı vurumu olan “iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma” faaliyetine somut örnek oluşturmasıdır. Bu nedenle onun buradaki tavır ve üslûbunun analizi son derece önemlidir. Burada yapılan uyarı emir kipinde olmakla birlikte, sahabenin kendi gerekçeleriyle itiraz etmesine hak ve imkân tanınması, Nebvî metotta “emretmek” eyleminin kapsam ve hedefleri açısından belirleyicidir. Diğer taraftan yapıcı ve açıklayıcı bir üslûpla gerçekleşen emirle birlikte

⁷⁵ Komisyon, "Emr-i Bi'l-Ma'ruf Nehy-i Ani'l-Münker", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. IV, Ankara 2014, ss. 459-470.

⁷⁶ Buhari, İlim 9, Hacc 32; Abdülkerim Zeydan, *İslam Davetinin Esasları*, Çıra Yayınları, İstanbul 2011, s. 347.

⁷⁷ Buhari, Cum'a, 11; Müslim, İmaret, 20.

⁷⁸ Buhârî, Mezâlim, 22; Müslim, Libas, 114.

uygulanabilir alternatifler sunularak, geri adım atılmadan sonuca ulaşılması da yöntem açısından örnek oluşturmaktadır. Zira sunulan alternatifle hedefe ulaşılmıştır: Bundan böyle sahabe, ya insanların gelip geçtiği yollar üzerine oturmayacak veya buna mecbur kalırsa yolun hakkını verecektir. Hz. Peygamber'in vurguladığı bu haklar: 1. Harama bakmaktan gözleri korumak örneği üzerinden *iffet* 2. Gelip geçenlere eziyet vermemek örneği üzerinden *hakkaniyet ve adalet* 3. Selamlaşmak suretiyle toplumla etkileşim halinde olunarak sürdürülmesi gereken *Müslümanlık veya ihsan* 4. İlk üç maddeyle sahasına dair örnekler içeren *iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak*.

Hasan-ı Basrî, İbn Teymiyye, Gazâlî gibi alimler ilkeyi bu yönüyle ele alarak daha çok ahlaki bir prensip olarak görmüşlerdir.⁷⁹ İbn Teymiyye toplumun ıslah edilmesi ve münkerin önlenmesi gayesiyle yapılacak fevri davranışları onaylamamıştır. Ona göre iyiliği yayma faaliyeti ancak iyilikle yapılmalıdır.⁸⁰ Diğer taraftan ilke ayetlerinin tefsirinde maruf kavramına adâlet, itidal, hakkaniyet, ihsan, cömertlik, tatlı dil, gibi güzel olan her şeyin dâhil edilmesiyle birlikte,⁸¹ “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinin ahlaki, insani, islâhî konulardan yardımlaşma, infak gibi konulara kadar bütünüyle toplumu ilgilendiren durumları içerdiğinin belirtilmesi ilkenin ahlak eğitimini hedef aldığına işaret etmektedir.⁸²

İlkenin, dinî hususlarda geniş bir alanı kapsadığını söylemekle birlikte Gazâlî'nin de maruf ve münker örneklerini ekseriyetle ahlaki davranışlar üzerinden vermesi, bir bakıma maruf ve münkerin zahirî, gözlenebilir ve müdahale edilebilir sosyal konuları içerdiğini göstermektedir. Gazâlî'nin münkere verdiği örnekler arasında bulunan; bir malın kârla satışında yalan söylemek, satılan malın ayıbını gizlemek, ölçü ve tartıda hile yapmak, halk için yapılan yollara ve özel mülklere bitişik yapılar inşa ederek yolcuların veya buraları kullananların zararına yol açmak, süprüntüleri yol kenarlarına atmak, umumi yerlerde başkalarına zarar verecek şekilde tedbirsiz davranmak, temizlik kurallarına aykırı davranmak, toplum hizmetine ayrılan ortak kullanım alanlarında haya ve iffet dairesine uygun düşmeyen davranışlarda bulunmak, yeme içme, giyim kuşam konusunda ve yaşam alanlarının mefruş

⁷⁹ Mustafa Çağrıncı, "Emir Bi'l-Ma'rûf Nehiy Ani'l-Münker", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, C. XI, Ankara 1995, s. 140.

⁸⁰ İbn Teymiyye, *el-İstikâme*, Daru'l- Hadîs Kahire 2005, ss. 360-361.

⁸¹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, C. II, Eser kitabevi, İstanbul y.y., s. 103.

⁸² Dumlu, *Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker*, s. 104

edilmesinde aşırılığa ve israfa kaçmak⁸³ gibi konuların daha çok toplum ahlakını ilgilendiren meselelerle ilgili olduğu dikkati çekmektedir.

Tüm bu örnek ve izahlar işaret etmektedir ki, “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinin temel gayesi adalet, hakkaniyet, iffet ve yardımlaşma gibi erdemlerin denetlediği maruf davranışları toplumda hakim kılmak ve iyiliğin işgaliyle her türlü münkeri etkisiz hale getirmektir.

1.3. İlkenin Ahlak ve Eğitim Açısından Temellendirilmesi

Maruf kavramının yer aldığı ayetlere ve hadislerle bakıldığında bu kavramın, sosyal ilişkilerde gözlemlenebilen bazı ahlaki normlarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. İnsan ilişkilerinde sayısız ahlaki davranıştan bahsedilebilir. Ancak, her bir ahlaki davranış için ayrı ayrı kuraldan söz etmek yerine çatı esasların öne çıkarılmasının, öğrenilmesi ve yol gösterici olması bakımından daha etkili olacağı düşüncesi ahlak ilmiyle meşgul olanların ilgi odağı olmuştur. Bu anlayışla zamana ve mekâna bağlı olmaksızın, iyi ve doğru olduğu fikrinde herkesin mutabık kalacağı temel erdemlerin belirlenmesinde kadim bir çaba içinde olunmuştur.⁸⁴

İslam tarihinde ilk sistematik ahlak düşünürü olan İbn Miskeveyh'ten itibaren ahlakçılar, Kur'an ve Sünnet' in edep, birr, ihsan, salah ve fazilet odaklı mesajlarından istifadeyle erdem haritaları hazırlamışlardır.⁸⁵ İbn Miskeveyh' e göre, her insanın tabiatında bulunan düşünme, öfke ve bedenî arzu yetilerinin kabiliyetine ve göstereceği iradeye bağlı olarak dört temel erdem varlık gösterir: Hikmet, iffet, şecaat ve adalet. Aslında bunlardan adalet erdemi, üç faziletin ölçülülükleri, ılımlılıkları ve birbirleriyle olan dengeli ilişkileri sonucu ortaya çıkan mükemmellik ve bütünlük erdemidir.⁸⁶ Tusî, adaletin erdem olarak görünür olmasıyla ilgili benzer bir açıklama yapar. Ona göre adalet, diğer erdemler tam olarak kendini gösterip olgunlaşınca kadar onlara eşlik eden; bunlar arasında dengeli bir uyum oluşunca da varlığından söz edilebilen erdemdir.⁸⁷ Aynı şekilde adalet erdeminin diğer üç yetinin merkezinde yer aldığını düşünen Gazâlî, dört erdemin itidalli ve eşit kabiliyette olmasıyla güzel ahlaka

⁸³ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. II, ss. 755-761.

⁸⁴ Ramazan Turan, "İbn Miskeveyh'de Erdem Kavramı ve Temel Erdemler", *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (NKUIFD)*, 2015, S.1, ss. 7-35,

⁸⁵ Ahmet Yaman, "İslam Ahlakının Amelî Boyutu", *Çağımızın Ahlak Bunalımı ve Çözüm Arayışları*, ed.Hüseyin Sarıoğlu, Ensar Neşriyat, İstanbul 2009, ss. 191-219.

⁸⁶ İbn Miskeveyh, *Ahlak Eğitimi*, çev.Abdulkadir Şener vd., nşr.Tehzîbu'l-Ahlak, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017, ss. 32-34.

⁸⁷ Nasîreddin Tûsî, *Ahlak-ı Nâsirî*, çev.A.Vahap Taştan ve Habil Nazlıgöl, Fecr Yayınları, Ankara 2005, ss. 125-127.

ulaşılacağını düşünür. Gazâlî'ye göre bunlar aynı zamanda müminlerin ahlaki özellikleridir. Zira, hakiki bir iman ile Allah'a ve Resulüne bağlılık akıl gücünün ürünü olan hikmetin zirvesidir. Malıyla mücadele etmek, şehvet gücünün kontrol altına alınmasıyla kendini gösteren cömertliktir. Nefisle mücadele ederek öfke gücünün, aklın kontrolünde normal sınırlarda kullanılmasıyla da cesareten söz edilebilir. Ancak bunların itidalle, yerli yerinde kullanılması önemlidir. Zira Kur'an'da Hz. Peygamber ve ashabından bahsedilen; "Kâfirlere karşı şiddetlidirler. Aralarında merhametlidirler"⁸⁸ ayeti şiddetin de rahmetin de yerinin ayrı olduğunu anlatır.⁸⁹

Birçok İslam Ahlakçısı tarafından, benzer kategorik yaklaşımlarla dört temel erdem üzerinde önemle durulurken, bunların karşısında yer alan erdemsizliklere de kaçınılması gereken arazlar veya tedavi edilmesi gereken hastalıklar olarak yer verilmiştir. Bilgisizlik, aç gözlülük, korkaklık ve haksızlık; nefsin üç gücünün kontrol altında veya dengede tutulamayıp nefsin arzularına galip gelinmediğinde ortaya çıkar ve iradenin tamamen devre dışı bırakılmasıyla çeşitli derecelerde rezilete dönüşür. Erdem bir nokta olarak düşünüldüğünde, ifrat veya tefrit noktasında hangi yöne doğru uzaklaşma olursa o yönde bir erdemsizlik baş gösterir.⁹⁰ Ahlakçıların erdemsizliklerin nasıl ortaya çıktığını matematiksel olarak genellikle "noktaya göre" bir konumla açıklaması da onların sistematik söylem arayışının bir yansımasıdır. Bu açıklamalarla, her insanın çatı erdemler dışındaki erdemleri ve erdemsizlikleri kendi kendine basit sağlamalarla fark edebilmesi imkân haline getirilmiştir.

Ahlaki alanın kolay, öğrenilebilir, sistematik ve zorunluluğuna inanılmış birtakım esaslarla kesintisiz olarak yaşanması hususundaki çalışmalar, geçmişte olduğu gibi günümüz İslam Ahlakçılarının da gündeminde yer almıştır. C. Sadık Yaran, *'İslam'da Ahlakın Şartı Kaç'* isimli kitabında, Müslüman bireyin sahip olması gereken temel erdemlerin tespit edilerek temellendirilmesi ve kolayca yaşanıp, kalıcı davranışlara dönüştürülmesinin zorunluluğu düşüncesiyle Kur'an merkezli analitik bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmasında Yaran, dinî ve tasavvufî ahlaka ilişkin analizlerinden sonra, ahlaki değerleri diğer sistemlere nazaran sade, öz ve yaşanabilir şekilde, dört temel erdem olarak ele alan felsefî ahlaka yönelik değerlendirmeye yer vermiştir. Felsefî ahlak anlayışında dört temel erdemi sistematik bir listeyle ortaya

⁸⁸ Fetih, 48/29.

⁸⁹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, ss. 121-123.

⁹⁰ Tûsî, *Ahlak-ı Nâsirî*, s. 134.

koyan Platon'un temel erdemler listesi İslam Ahlakçıları tarafından da benimsenmiştir. Ancak Yaran, İslam ahlakının zorunluluk ifade eden temel erdemlerinin, tamamen İslam'a özgü olması gerektiğini düşüncesinden hareketle özellikle Nahl Sûresi 90. ayetini referans alarak dört erdeme değinmiştir. Bunlar sözü edilen ayette zıtlıklarıyla birlikte zikredilen Adalet, Muâvenet, İffet ve Merhamet erdemleridir. Ayette, "Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza almanız diye size böyle öğüt veriyor"⁹¹ şeklindeki ilahi bir buyrukla emredilen faziletler ve karşısında yasaklanan reziletler zikredilmiştir.

Yaran'a göre, ahlaki erdemlerin bunlardan ibaret olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Bununla birlikte, nasıl ki İman ve İslam esasları, belirli sayılarla ifade edilmekle birlikte, bu sayılarla sınırlandırılmış esaslardan ibaret olmayıp daha birçok itikadî ve amelî hususu içeriyorsa, ahlaki esaslar da bu dört erdemle sınırlı olmayıp birçok alt erdemi ihtiva etmektedir. Bununla birlikte İslam kaynaklı bir yaklaşımla oluşturduğu ahlaki erdemler listesini adalet, iffet, merhamet ve muâvenet erdemleriyle oluştururken, bu erdemlerin daima dinî bir nitelikte yaşanıp sürdürülmesi ihtiyacının, zorunlu olarak bir çekirdek erdemi gerektirdiğini düşünerek, ihsan erdemine belirlenen ahlaki erdemler hiyerarşisinde özel bir konum atfetmiştir. İhsan, insanın yaşamının her anını, Allah'ın o an kendisini görüyor olduğu bilinciyle yaşaması ve bu bilinçle davranışlarını düzenlemesidir. Zira, bu inançla hareket eden kişi, kusur ve kabahat işlemek bir yana, Allah'ın huzurunda en küçük bir erdemsizlikten bile kaçınma gayreti içinde olacaktır.⁹²

Kur'an'ın referansı ile uyulması gereken temel erdemleri belirginleştiren ve aynı zamanda sade bir yaklaşımla ele alan bu çalışmada ihsan kavramı, görünürde dört erdem arasında bulunmamakla birlikte, tıpkı adalet erdeminin diğer erdemleri olgunlaştırıcı bir erdem olarak ortada yer alması gibi daima otoriter bir noktada gözetimi sürdürür. Bulunduğu konumda ihsan erdemi, insana erdemli olma ve erdemsizlikten kaçınma gayretinin temel gayesini hatırlatarak, onun erdemli davranışlarına İslami anlamda nitelik ve şahsiyet kazandırır. Ayrıca ihsan erdemi, "iyiliği özendir, kötülükten sakındır!" ilkesinin bir ahlak yasası olarak görülmesi halinde, karşısında aktif bir duruş istemeyen cahiliyye zihniyetinin "iyi ahlak"

⁹¹ Nahl, 16/90.

⁹² Cafer Sadık Yaran, *İslam'da Ahlakın Şartı Kaç?*, Elif Yayınları, İstanbul 2017, ss. 109-140.

söylemiyle yöneldiği hümanizma anlayışına doğru mümini de sürükleyebileceği⁹³şeklindeki kaygıları önleyici bir gücü, dinî bir otoriteyi temsil etmektedir.

Temel ahlaki erdemler listesinde kontrolör veya ana tema diyebileceğimiz dört temel erdem olduğu gibi erdemsizliklerin her biri için de alt erdemler belirlenmiştir. Alt erdemler kontrolör erdemlere uygunluğu ölçüsünde erdem niteliği kazanabilir. Aynı şekilde süfli bir erdemsizliği fark edebilmek için onu doğuran temel erdemsizliği bilmek önemlidir. Söz gelimi adalet erdemi, kaynaklık ettiği alt erdemlerden sıla-i rahim (yakınlara iyilik, vefa) erdeminin de denetleyicisidir. Buna göre, imkân olduğu halde yakınlarının maddi manevi ihtiyaçlarını karşılamayan, onlarla irtibatını kesen kişi, adalet erdemine aykırı bir tutum sergilemiş olur. Aynı zamanda dinî bir buyruk ya da ibadet olarak müminden talep edilen bir davranışı göstermemekle alt erdemlerden olan kulluk erdemi de yerine getirmemiştir. Buna göre adalet erdemine muhalif tutumundan dolayı bu kişinin adil olduğundan söz edilemez. Hatta hakkı gözetmediği bu davranışı sebebiyle adalet erdemine zıt bir erdemsizlik göstermiştir. Her erdem muhtevastaki alt erdemlerle ilişkisi bu şekildedir ve aynı ilişki reziletler ve onların kaynaklık ettiği alt reziletler arasında da söz konusudur.

Nahl Sûresi 90. Ayette faziletleri emretme ve reziletleri yasaklama mercii ve otoritesi olan Allah, bu buyruğu beşerî seviyeye “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesiyle taşıyarak ilkede geçen faziletleri yaygınlaştırıp, münkerleri önleme inisiyatifini müminlere vermiştir. Bu sorumluluğun uygulamaya yansıtılması durumunda hem eğitim sürecinde hedeften ayrılmamak hem de takip edilecek yöntemlerin ana temasını ve çerçevesini belirlemek açısından temel İslami erdemlere, en azından marufu belirleyen birer ahlaki otorite olarak yer verilmesi gerekmektedir.

Bu aşamaya gelindiğinde çözüm gerektiren bir diğer problem, “iyiliği özendirme, kötülükten sakındırma” ilkesinin Müslüman topluma özgü bir ahlak yasası olduğunun temellendirilmesidir. İslam toplumlarının tam olarak ihtiyacı olan da inanç ve ibadet alanında olduğu gibi; benimsenmiş, zorunluluğuna inanılmış, yapılmadığında rahatsızlık hissi uyandıracak bir ahlak yasasını İslam’ın diğer itikadi ve ameli prensipleriyle bütünleşmiş bir zemine taşımaktır. Kur’an’da “emri bil maruf

⁹³ el-Amra, *Kur'an, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Ma'ruf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, ss. 82-83.

ve nehyi anil münker” şeklinde geçen deyimim tek bir çatı kavramla, “ilke” şeklinde ifade edilmesi gereksinimi de buradan kaynaklanmaktadır.

Temel düşünce, temel inanç, umde, prensip gibi sözlük anlamları bulunan ilke; her türlü tartışmanın dışında sayılan öncülü, kaynağı ifade eden bir kavramdır.⁹⁴ İlke, bir kurallar dizininin ilk baştaki ögesi, en kapsamlı özüdür. Erdemlerle ilkeleri birbirinden ayıran unsur, erdem ahlaken övülen niteliklerin, ilkenin ise temel davranış kurallarına dair önermelerin karşılığı olmasıdır. Buna göre, ilke erdemden daha kapsamlı olmakla birlikte bu iki kavram birbirinden bağımsız düşünülmemektedir. Çünkü ilke olmadan erdem oluşturmak zordur; erdem haline dönüşmeyen ilkenin de fazla bir işlevi ve anlamı yoktur.⁹⁵

İlke, bir erdemler kompozisyonu olarak düşünüldüğünde bu düşüncenin temellendirilmesi arayışı, öncelikle geleneksel kaynaklara yönelmeyi zorunlu kılmaktadır. Çünkü Kur’an, içerdiği evrensel değerler ve bunları işletim biçimiyle başka felsefelerle kıyaslanamayacak mükemmellikte bir sistemi anlatmaktadır. Ancak, bu sistemi izah etmek için oluşturulan fıkıh gibi dinî ilimlerin, çoğunlukla fazlaca detaylandırdıkları esasları birer yaşam kuralı haline getirme konusunda ortak ve kolaylaştırıcı bir söyleme sahip olmadıkları görülmektedir. Batı felsefesine bakıldığında ise buradaki kimi yaklaşımlarda akli yücelten rasyonel anlayış, ahlaki temellendiren pek çok kişisel tecrübeyi daha somut savunularla fenomen haline getirilebilmekte üstelik bunu dini bir dayanak avantajından yoksun olarak yapabilmektedir. Çağrıcı, İslam ahlakının ne filozofların rasyonel ahlak düşünceleri ne mutasavvıfların mistik tecrübeleri ne de fakihlerin spekülatif yorumlarından ibaret olduğunu⁹⁶ söyleyerek bir bakıma İslam ahlak tasavvurunun bir tarafı eksik yaklaşımlara hapsedilmesinden duyduğu rahatsızlığı ifade etmektedir. Halbuki asırlara dayanan tecrübenin ve birikimin edindirdiği bakış açısıyla dinî ilimler arasında sağlanan disiplinle İslam’a özgü ahlaki prensiplerde tamlığa, fonksiyonelliğe, sistematikliğe ulaşılması pekâlâ mümkündür.

Böylesi bir uzlaşmayı görebilme beklentisini bir tarafa bırakarak, “iyiliği özendir, kötülükten sakındır!” ilkesinin Kur’an’ın temel ahlak yasası olduğuna dair görüşü sağlam ve zihinsel zemine taşıma amacıyla mevcut çalışmalara dönüldüğünde, ahlaki

⁹⁴ <https://sozluk.gov.tr/>, (20.09.2021).

⁹⁵ Cafer Sadık Yaran, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2020, ss. 62-63.

⁹⁶ Çağrıcı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, s. 30.

hayatı belirli bir yasa çerçevesinde kaçınılmaz bir şekilde yaşanır ve sistemli hale getirme konusunda İslam düşünürlerinin çabası dikkati çekmektedir. Bu konuda ortaya konulan felsefî yaklaşımları İslami referanslarla yorumlayan A. Hamdi Akseki ve Abdullah Draz gibi düşünürlerin İslam ahlakını tek bir yasa altında temellendirme çalışmalarında Immanuel Kant'ın "kategorik imperatif" görüşünden ilham aldıkları görülmektedir. Ancak kendi nazariyelerini ortaya koyarken dayandıkları kaynakların İslami olması bakımından Kant'la ayrıldıkları anlaşılmaktadır.⁹⁷ Zira Kant'ın teorisindeki öncül referans akıldır. Akıllı varlık amacın bizatihi öznesi olarak kendisini aynı zamanda yasa koyucu olarak görmelidir. Ancak Kant'a göre akıl aynı zamanda, en yüksek iyinin ya da onun deyimiyle maksimin belirlenmesinde izafi ve tercihe bağlı olan amacı sınırlandırma işlevine sahiptir. Kant, ideal veya maksimum düzeyde iyi davranışa sahip olma konusunda, "Her zaman, aynı zamanda yasa olarak genel olmasını isteyebileceğin kanuna göre eylemde bulun..." maksimini hareket noktası yapmıştır. Ona göre bu yasa, koşulsuz olarak iyiyi istemenin ürettiği bir yasadır ve bu denli bir istek karşısında kötü olunması da mümkün değildir. Kant, öznel bir amaçla en yüksek iyiyi istemenin kesin bir buyruk ifade etmesi veya pratik bir yasa olarak kabul edilmesi için diğer herkese göre de amaç olan bu tasarımın nesnel bir ilke olması gerektiğini düşünür. Ancak bu şekilde pratiğe dönüşebilecek buyruğu şu şekilde açıklar: "Her defasında insanlığa, kendi kişinde olduğu kadar başka herkesin kişisinde de sırf araç olarak değil, aynı zamanda amaç olarak davranacak biçimde eylemde bulun." Kant' a göre eylemlerin maksimlerinin yani onları istemenin özerkliğinin genel yasaya yansıtılması sonucunda ancak ahlaklılıktan söz etmek mümkün olur. Bu pratik yasaya göre herkes, içinde bulunduğu ikilemlerin yönlendirmesiyle kendi maksimine ulaşabilir. Örneğin günübürlük çıkarlar doğrultusunda tutulamayacak sözler verme eğilimi gösterilirken, bu eylemin diğer herkesin ona göre eylediği bir yasa olması konusunda kendine dönüp isteğin sorgulanmasıyla genel yasaya ulaşılır. Çünkü hiç kimse böyle bir sorgu sonucunda zor durumda kalan herkesin tutmama niyetiyle söz verebileceği yasadır.⁹⁸

Akseki benzer bir çalışmada Kant'ın teorisinden yola çıkarak şunu yapmak istemektedir: Dinî kaynaklarda bütün yönleriyle cüz cüz tarif edilmiş, detaylıca anlatılmış olan ahlak esaslarını bütüncül bir yasa veya kendi deyimiyle bir "Küllü

⁹⁷ Yaran, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, ss. 63-66.

⁹⁸ Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İoanna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara 2020, ss. 39-57.

Kanun” altında toplamak. Akseki bu görüşten hareketle, hadis kaynaklarında toplumsal ilişkileri düzenleyici nitelikte ve öz bir deyiş halinde yer alan üç hadisi temel alır. Bunlar; “İyilik, gönlünü huzura kavuşturan ve içine sinen şeydir, kötülük ise insanlar sana fetva verseler bile gönlünü huzursuz eden ve içinde kuşku bırakan şeydir”⁹⁹; “İyilik güzel ahlaktır. Kötülük ise vicdanını rahatsız eden ve insanların bilmesini istemediğin şeydir”;¹⁰⁰ “Senden sadır olduğunu halkın görmesini istemediğin şeyi kendi başına iken de yapma.” Akseki’ ye göre hırsızlık, hile, emanete hıyanet, cana kastetmek gibi davranışlar, başkalarının görmesinden kaçınmayı gerektirdiğinden kötüdür, haramdır. Bu nedenle de bu hadisler insan davranışları üzerinde denetleme ve yaptırım gücüne sahiptir. Bununla birlikte eğer genel bir kanun oluşturulacaksa bu üç hadisi topluca kapsayan tek bir kanun oluşturmak gerektiğini düşünerek şu önermeye yer verir: “Halk tarafından sana yapılmasını istediğin şeyi sen de onlara yap, başkaları tarafından sana yapılmasını istemediğin şeyle halkı rahatsız etme.”¹⁰¹ Yaran’a göre Akseki’nin başlangıçta dayandığı üç hadisin topluca değerlendirilmesiyle ulaşılan bu külli kanun daha çok, “Sizden biriniz, kendisi için arzu edip istediği şeyi, din kardeşi için de arzu edip istemedikçe, gerçek anlamda iman etmiş olmaz”¹⁰² hadisinden çıkmakla birlikte Akseki’nin ulaştığı kanun önermesinde bundan söz edilmemektedir. Bununla birlikte Draz, Akseki’nin genel kanun denemesinde yer vermediği, “altın kural hadisi” ni kendisine daha bir çıkış noktası yapmış görünmektedir.¹⁰³ Draz, bu hadisin genel bir ahlak yasası olmaya müsaitliğine, “İslam Peygamberi bu hadiste vurgulanan eşitlikçi sevgiyi neredeyse imanın şartı kılmaya kadar gitmiştir” açıklamasıyla işaret etmektedir. Draz’a göre kutsal kitaplarda, “İnsanların size yapmasını istediğiniz her şeyi aynıyla onlara yapınız” şeklinde yer alan bu eşitlikçi ilke Kur’an’da “Kendinizin gözlerinizi yummadıkça kabul edemeyeceğiniz adi şeyleri, başkalarına vermeye kalkışmayın”¹⁰⁴ ayetinde ifade edilmektedir.¹⁰⁵

Her iki İslam düşünürünün de ahlak kanunu belirleme çalışmalarında, Kant’ın nazariyesini tutamak noktası almakla birlikte onu birçok açıdan eleştirdiği

⁹⁹ Komisyon, "İyilik ve Kötülük", *Hadislerle İslam*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. VI, Ankara 2014, s.449

¹⁰⁰ Müslim, *Birr*, 15.

¹⁰¹ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, Nur Yayınları, Ankara 1967, ss. 59-63.

¹⁰² Buhârî, *Îmân*, 7; Müslim, *Îmân*, ss. 71-72.

¹⁰³ Yaran, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, s. 65.

¹⁰⁴ Bakara, 2/267.

¹⁰⁵ M.Abdullah Draz, *Ku'an Ahlakı*, çev.Abdysabbâr Şahin, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 83.

görülmektedir. Akseki, ahlakın vazifeye vazifenin de salt akla bağlanmasının mesnetsiz bir yasa ortaya koyacağı, sebepleri bilinmeden boyun eğme fikrinin zorlayıcılığı ifade edeceği, buyruk ahlakının sevgi şefkat merhamet gibi duyguları dışlayarak hissiyatı ortadan kaldıracığı, niyeti hesaba katmadan sadece eylemleri dikkate almakla gerçek manada iyi ve kötünün belirlenemeyeceği gibi eleştirilerini Kant'a yöneltirken kendi görüşünü de ortaya koymaktadır. Ona göre, dayanağı olmayan bir kanun karşısında insan daima kendisine yalnız itaati emreden sebepleri araştırmakla meşgul olur. Ayrıca insanın ahlak yasasına uyma davranışı göstermesinde bağlayıcı faktöre ihtiyaç vardır. Bu da ulvi bir gayesinin veya hayır ummak gibi maddi bir beklentisinin olmasıdır. Bu nedenle ne şimdi ne gelecekte birdenbire Kant'ın dediği mertebeye yükselebilmek, "vazife için vazife yapmak" mümkün değildir.¹⁰⁶

Draz da Kant'ı, özellikle koşulsuz kanun teorisindeki görecelilik ve bunun getirisi olan belirsizlikler konusunda eleştirmektedir. Draz'a göre belirli ahlak yasasının bilince tanıdığı seçim ve vicdana tanıdığı takdir kabiliyetini sınırları çizilmemiş izafi ahlakın sağlaması mümkün değildir. Halbuki ilahi ödevler karşısında insanın hem anlamlandırma ve hem de belirlenmiş davranış doğrultusunda hareket imkânı bulunmaktadır. İnsanın ilahi bir referansla edindiği ahlaki yükümlülükler karşısındaki tavrı bu şekildedir. Bu uzlaşıyla insan hakkettiği yere, tabiatla ruh arasında uygun bir konuma yerleşir. Draz'a göre Kur'an'ın ahlak anlayışı, ideale doğru yükselirken tabiatın korunmasını hedeflemektedir. Diğer yandan türetilmeye çalışılan birtakım belirsiz yasaların oluşturacağı tereddüt ve karmaşa yerine, ödevlerin yeterince belirlendiği, müspet bir öğretim tarafından aydınlandığı yerleşmiş bir kural, insanı tereddütlü denemelerden korur ve hata yapma ihtimalini azaltır.¹⁰⁷ Draz Kant'ı kutupsal bir aşırılık içinde olmakla eleştirirken, daha bütünsel ve birleştirici olması gibi yönleriyle Kur'an ahlakının üstünlüğünü savunur.¹⁰⁸

Daha güncel bir yorumla Çağrı, Kant'ın iyiyi belirlemedeki salt akılcı yaklaşımın, egoizmin karşısında olan sosyal dayanışmacı bir ahlak olan İslam ahlakıyla bağdaşmadığını ifade eder. Bununla birlikte "Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!"¹⁰⁹ ayetinin İslam ahlakında kategorik ahlakın temel kanunu olduğunu, aynı zamanda da ahlaki vazifenin şarta bağlı olmayıp mutlak zorunluluk ifade ettiğini

¹⁰⁶ Akseki, *Ahlak İlmî ve İslam Ahlakı*, ss. 59-63.

¹⁰⁷ Draz, *Ku'an Ahlakı*, ss. 98-101.

¹⁰⁸ Yaran, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, s. 66

¹⁰⁹ Hüd, 11/112.

göstermektedir. Bu görüşüyle Çağrıcı'nın, "Gücünüz yettiği kadar Allah'a ibadet edin"¹¹⁰ ayetinden yola çıkarak görevi zorunluluktan biraz daha yumuşak bir zemine taşımaya çalıştığı anlaşılan Draz'dan farklı düşündüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca Çağrıcı'ya göre, ahlaki vazife Kur'an'daki diğer vazifeler gibi herkesi muhatap alır nitelikte olup umumdur. Öte yandan dinî hükümler gibi ahlaki emirler ve yasaklar da aksatılmaz, değiştirilemez nitelikte olup sürekli. Çağrıcı, ahlaki emirlerin kaynağı olarak ilahi otoriteyi göstermekle birlikte vicdanı ve içtimai şuuru da iradi davranışları denetleyecek birer sistem olarak ele alır. İyi veya kötünün belirlenmesinde vicdanın rolüne değinirken Akseki ve Draz'ın da genel kanun çıkarma önermelerinde yer verdiği; "Müftüler sana fetva verseler de sen yine vicdanına danış" hadisine yer verir. Kur'an'ın sistemleştirdiği ahlaki prensipleri yerine getirme konusunda her iki unsurun da önemine değinen Çağrıcı, "emri bil maruf ve nehyi anil münker" ilkesini İslam'daki toplumsallaşma anlayışının en önemli prensibi olarak konumlandırır.¹¹¹

Yukarıdaki felsefi yaklaşımlar değerlendirildiğinde bunların en temel ortak noktasının, yaşanabilir, süreklilik ve bağlayıcılık ifade eden ideal genel ahlak yasasına ulaşma çabası olduğu söylenebilir. Dayanılan kaynaklara bağlı olarak söylemlerin farklı olduğu izlenimi oluşsa da Kant'ın görüşünün İslam düşünürlerine mukayese yapma imkânı sunduğu göz önüne alınırsa onun söyleminin de benzer bir hedefe işaret ettiği anlaşılmaktadır. Zira Kant'ın görüşünde, kişinin kendisinden başlayarak en iyiyi yasa haline getirme isteğinin öncelikle bir bumerang gibi toplumdan kendisine dönütünün zihinsel olarak sınanması gerekmektedir. Kant'ın görüşünde, salt akılla başlayan yasa oluşturma çabasının başkalarından yansıyan tepkilerle bir yerlerde kesiştiği anlaşılmaktadır. Ancak Kant'ın biraz daha altını çizdiği husus, genel bir kanun olmayı hak eden en iyi davranışa ulaşma çabasının önünün daima açık olması ve aklın dışında herhangi bir şey tarafından sınırlandırma kabul etmemesidir. Çağrıcı'nın ise, Kant'ın ortaya koyduğu yasayı kabul etmemekle birlikte görevin zorunluluğu konusunda Kant'la aynı görüşü paylaştığı görülmektedir. Yalnız Kant'a göre görevin zorunluluğunu, bizzat istemenin özerkliği belirlerken Çağrıcı'ya göre bunu dinî yükümlülükler belirlemektedir.

Yukarıdaki yaklaşımları referans olarak benzer bir kategorik çalışma yapılmak istendiğinde, "İyiliği özendir, kötülükten sakındır!" ilkesinin kadim varlığı bu

¹¹⁰Teğabün, 64/16. ; Draz, *Ku'an Ahlakı*, s. 83.

¹¹¹ Çağrıcı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, ss. 101-117.

çalışmayı tersinden yapmayı gerektirir gibi görünmektedir. Çünkü hali hazırda ilahi sistemle yasalaştırılmış olan bu ilkenin zatını değil, zihinsel zeminini oluşturmak çalışmanın da amacını oluşturmaktadır. Buradan hareketle ilkenin açılımı olduğu düşünülen üç hadise yer verilebilir. Bunlardan birincisi, Akseki'nin değerlendirme aşamasında dışarıda bırakmakla birlikte, sonuç aşamasında belirlediği yasa cümlesinde etkisi hissedilen, Draz'ın ise başlangıçta önerme olarak verdiği, “Sizden biriniz, kendisi için arzu edip istediği şeyi, din kardeşi için de arzu edip istemedikçe, gerçek anlamda iman etmiş olmaz”¹¹² hadisi; İkincisi, sözü edilen her üç Ahlakçının da referans aldığı, “İyilik, gönlünü huzura kavuşturan ve içine sinen şeydir; kötülük ise insanlar sana fetva verseler bile, gönlünü huzursuz eden ve içinde kuşku bırakan şeydir” hadisi, üçüncüsü de, iyiliğin ve kötülüğün ölçüsünü tayin etme konusunda toplumu referans olarak gösteren “insanların tasvip ettiği şeyleri yapmaya devam et, hoş görmediklerinden kaçın!” şeklindeki hem ilkeye hem de toplumsal görüye işaret eden hadistir. Buraya bir de ilkeyi doğrudan destekleyen “Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz?”¹¹³ ayetine yer verilebilir.

Buradaki ayet ve hadislerin temel vurgusu, ilkenin tamamen üzerine kurulduğu “görevin karşılıklılığı ve zorunluluğu” esasıdır. Bahsedilen her üç hadis de toplumsal ahlakın varlığı ve devamlılığı için zorunlu olan bu esasa dikkat çekmektedir. “İyiliği özendir, kötülükten sakındır!” ilkesi, “kendin için istediğin iyiliği başkaları için de iste, sakındığın kötülükten başkalarını da sakındır ve bunun için gücünün yettiği ölçüde yapman gerekeni yap!” kuralını daima aktif kılacak bir karşılıklılığa ve aynı zamanda zorunluluğa işaret etmektedir. Çağrıcı'nın düşüncesine göre de ahlaki vazifenin mecburiliği esastır. Ancak Çağrıcı “İyiliği özendir, kötülükten sakındır!” ilkesine toplumsal sorumluluk zemininde değinmekle birlikte genel koşulsuz ahlak yasası kapsamında Hûd Sûresi 112. Ayeti kaynak olarak almaktadır. Bu ayetin ortaya koyduğu esasın ise daha çok bireysel ve içsel ahlakı temsil ettiği düşünülmektedir. “İyiliği özendir, kötülükten sakındır!” ilkesi ise bireysel ahlakın topluma yansıtılmasını öngörmektedir. İhtiva ettiği maruf ve münker vurgusuyla ilke, “doğruluğu özendir; yalan, hile, ihanet, sahtekarlık gibi münkerlerden sakındır!”, “adaleti özendir, haksızlıktan sakındır!”, “iffeti özendir, hayasızlıktan sakındır!” gibi,

¹¹² Buhârî, İmân, 7; Müslim, İmân, 71-72.

¹¹³ Bakara, 2/44.

maruf ve münkerin yol gösterdiği anlamlarla ahlaki erdemleri ya da davranışları somutlaştırmaktadır. Ayrıca ilkeyi yerine getirme vazifesinin imtiyaz gözetmeyerek tüm İslam toplumuna verilmesi onun sahiplenilerek yaygınlaştırılmasını sağlayacak etkili bir faktördür.

Sonuç olarak “iyiliği özendir kötülükten sakındır!” ilkesi, kapsamlı bir ahlak yasasının barındırması gereken unsurları taşımaktadır. Bu unsurların birincisi hedefi ve sonucu belirleyen niyet; ikincisi toplumun ahlaki hayatını düzenlerken oluşabilecek izafi yaklaşımları önleyici olarak belirginlik; üçüncüsü bu yasaı vazife bilinciyle yerine getirmeyi gerektiren zorunluluk; dördüncüsü her bir müminin diğeriyle mutlak surette alakadar olmasını gerektiren karşılıklı sorumluluktur. Ahlaki hayatın bu ilkeyle ete kemiğe bürünmüş, somut, canlı, amaçlı halinin ortaya konulduğunu söylemek mümkündür.

Kant’ın birçok düşünüre ilham veren kategorik imperatif görüşü ontolojik referansları dışılsa da bireylerin ve toplumların ahlaki hayatını sistemli ve sürekli hale getirme konusunda yerinde bir ihtiyaç arayışına işaret etmektedir. Ancak “iyiliği özendir, kötülükten sakındır!” ilkesi Kur’an’ın bir arayışla gündeme gelen yeni bir ahlak yasası değildir. Hatta Lokman Sûresi 17. ayet, oldukça kadim bir yasa olarak ilkenin, bütün semavî dinlerin aynı söz ve üslupla yeryüzünde hâkim kılmak istediği ahlak anlayışının temeli ve teminatı olduğunu göstermektedir.

Kur’an’da ahlaki alana ilişkin emir ve tavsiyeleri içeren ayetler ve özellikle ahlaki alanı korunaklı ve yaşanabilir kılan ‘iyiliği emret ve kötülükten sakındır!’ ilkesinin ihtiva ettiği sade ve sistematik üslup dikkate alındığında, İslam’ın güzel ahlaki bireysel ve toplumsal düzeyde yerleşik ve öncü bir karakter haline getirmeyi hedeflediği görülür. Öyle ki, tıpkı Müslüman Ahlakçıların belirttiği gibi erdem, kendiliğinden eyleme dönüşebilecek bir meleke haline gelmelidir. Bu nedenle de eğitim ve denetleme kanalları sürekli açık olmalıdır.¹¹⁴

“İyiliği özendir, kötülükten sakındır!” ilkesi İslam’da iyi insan yetiştirme faaliyetlerinin tümünü içine alan kapsamlı ve metodik bir eğitim ilkesidir. İslam’ın hedeflediği şekilde canlı ve fonksiyonel olarak uygulanması için öncelikle ilkenin tanıtılıp benimsetilmesine ve sonra da toplumun her ferdine ve tüm sosyal kurumlarına ulaşmasını sağlayacak vasıta ve donanımlarla hayata yansıtılmasına ihtiyaç vardır.

¹¹⁴ Yaman, "İslam Ahlakının Amelî Boyutu", s. 200.

İlkenin asli gayesine yönelik olarak aktive olması ancak planlı, sistemli, metotlu bir eğitim faaliyeti ile gerçekleşebilir. Bu planlamada, Hz. Peygamber'in toplumu eğitirken 'emir' kipinde kullandığı metodik üslubun ihtiva ettiği etkili, yapıcı, özendirici mahiyetteki yöntemlerin kullanılması, maruf olan davranışların iradî birer davranışa ve alışkanlığa dönüştürülmesi konusunda önemli görünmektedir. İlke merkezli eğitimde yeri geldiğinde emreden ile emredilenin yer değiştirmesinin mümkün olması, bireyin eğiten ve eğitilen açısından çift yönlü olarak yetiştirilmesini gerekli kılmaktadır. İslam toplumu ancak, ilkenin ön gördüğü şekilde karşılıklı etkileşime dayalı eğitim anlayışıyla kendini ıslah edebilir. Bu şekilde iyiliğin egemen olduğu "örnek toplum" un oluşturulmasıyla, "emri bil maruf ve nehyi anil münker" ilkesi, İslam ahlakının "altın ilke" si hüviyetiyle küresel ahlak sorunlarının çözümünde de etkin hale gelebilir.

2. UYGULAYICININ NİTELİKLERİ

Planı, amacı, hedefleri belirlenmiş olan bir eğitim faaliyetinin başarılı olmasındaki en temel unsur, eğitici ya da kaynak konumunda olan kişinin donanımdır. Eğitimde, bilgi aktarımı yardımcı araçlardan biri olup hedef kitlede olumlu yönde davranış değişikliği gerçekleştirebilmek eğitimin asli amacıdır. Bu nedenle eğitimcilerin yetiştirilmesinden istihdamına, geliştirilmesinden formasyon kazandırılmasına kadar birçok hizmet içi eğitim birimi faaliyet göstermektedir. Din eğitimcileri için de durum böyledir. Hatta son yıllarda toplumlarda daha belirgin hale gelen dinî, ahlaki sorunlardaki artışın, din eğitimcilerine yönelik geliştirme faaliyetlerine hız kazandırdığı gözlenmektedir. Geliştirici aktivitelerin amacı, eğitici ile eğitilen kişi ya da kitle arasındaki engelleri kaldırarak bu iki kesimi uzlaştırmak, birbirine yaklaştırmaktır. Dayanağını ilahi bir kaynaktan alan iyiliği özendirme, kötülükten sakındırma eğitiminin sağlıklı bir zeminde yürütülmesi bakımından bu uzlaşma daha bir önemli görünmektedir. Ülkenin eğitim yoluyla aktivasyon kazanmasını isteyen eğitimciler, düşünürler de bu önemi çok kez dile getirmektedir.¹¹⁵ İlkeyi uygulama konusunda yeterlilik yalnız dinî, ahlaki değerleri taşımaktan ibaret olmayıp birtakım bilimsel nitelikleri de gerekli kılmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde “uygulayıcı” olarak ifade edilen kaynak kişilerin en azından yeterlilik düzeyinde sahip olması gereken nitelikler iki başlık altında ele alınacaktır: 1. Dinî ve ahlaki nitelikler ve 2. Bilimsel Nitelikler.

2.1. Dinî ve Ahlaki Nitelikler

Mükemmellik, bütün kemal sıfatları kendisinde toplayan Allah’a aittir. Beşerî alemde insanın erdemlilik konusunda mükemmelliğe ulaşması her ne kadar arzu edilse de mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte herhangi bir değer aktarımında kaynak durumunda olan uygulayıcının muhataba yansıttığı izlenim, eğitimin belki de en etkili ögesidir. Her ne kadar “günümüzde...” diye başlamak istesek de “geçmişten bugüne...” demeyi zorunlu kılan mevcut tablodaki hedef sonuç tutarsızlığı, din eğitimcilerinin yeterliliklerinin yeniden gözden geçirilmesinin önemini göstermektedir. Bazı eğitimciler, kanaat önderlerinin en büyük sorunlarından birinin, erdemleri insanlara doğru aktarmalarına rağmen özel yaşantılarında bu değerleri uygulamamaları olduğunu düşünmektedirler. Oysa insan yücelttiği değeri yaşamaya

¹¹⁵ Ersoy, *Kur'an-ı Kerim'den Âyetler (Mev'izeler)*, s. 19.

çalışmalıdır. Çünkü, benimsendiği söylenen faziletler yazılarak ya da söylenerek değil ancak yaşanarak ve modellenerek hayata geçirilebilir.¹¹⁶ Diğer yandan başkalarından yapılması istenen davranış ile sahip olunan tutumun tutarlı olması gerektiği konusunda insanlar, Kur'an'da açık bir şekilde uyarılmıştır.¹¹⁷ Din bilginleri çoğunlukla ilkeyi öğretecek kişilerin iyilik ve takva sahibi olması gerektiğini düşünürler. Buna göre kişi bizzat işlediği bir kötülükten sakındırma salahiyetine sahip değildir; zorunlu durumlarda belki sadece taşıdığı diğer iyi vasıflar konusunda uyarıcılık görevi yapabilir. Bu nüansın, kişinin sorumluluk duygusunu tamamen yitirip toplumdaki kötülüklere yavaş yavaş entegre olmasını önlemek için konulduğu anlaşılmaktadır. Mutlaka altı çizilen husus ise, ilkeyi uygulayacak olan müminin ilk eğitimi kendisine yönelik gerçekleştirilmesidir.¹¹⁸

Gerek ilke ayetleri ve gerekse marufu belirleyen ayetler dikkate alınarak uygulayıcının nitelikleri dört başlık altında değerlendirilecektir: 1. İman Amel bütünlüğü, 2. Adalet ve İffet, 3. Merhamet ve Muâvenet, 4. Sabır ve Azimet. Burada yer alan niteliklerin aynı zamanda muhatap açısından kazanım haline getirilmesi de hedeflendiği için uygulayıcının yansıtıcı ve özendirici olması önem kazanmaktadır.

2.1.1. İman Amel Bütünlüğü

Nurettin Topçu “İnanılmayan, sadece ilmin ölçüleriyle tartılarak aklın karşısına çıkarılan her fikir, her hakikat, eksik veya aldattıcıdır.”¹¹⁹ der. ‘İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma ilkesinin temel ölçüsü, ona ontolojik bir değer yükleyen imandır. İman, sübjektif bir bakış açısıyla şu veya bu ideale hizmet etmek gayesiyle gerçekleştirilen iyiliği değil, bütün bireylerin mutluluğunu esas alan, İlahî iradenin fitrata uygun ve hakça yayılmasını istediği iyiliği öngörür.

“Emri bil maruf ve nehyi anil münker” yerine getirebilmenin ilk şartı olarak görülen iman, tek başına da olsa mümine, bu görevi ifa etme hak ve yetkisi veren temel esastır. Kalbinde iman yerine inkâr taşıyan kimse ise dine hizmeti gaye edinen ilkeyle sorumlu olmanın dışında tutulmuştur.¹²⁰ Çünkü İslam toplumunun dahili faaliyetlerini

¹¹⁶ Nevzat Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s.56.

¹¹⁷ Bakara, 2/44; Saf, 61/2-3.

¹¹⁸ el-Amra, *Kur'an, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Ma'ruf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, ss. 176-209; Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, s. 762.

¹¹⁹ Nurettin Topçu, *Var Olmak*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 26.

¹²⁰ el-Amra, *Kur'an, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Ma'ruf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, s. 206; Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C.II, s. 206.

içeren bu görev yalnız müminlere yüklenmiştir.¹²¹ İlkenin geçtiği ayetlerde vurgulanan mümin vasfı, bireyin sıradanlığını ortadan kaldırarak ona, mühim vazifelerle sorumlu olmaya layık görülen bir statü kazandırmıştır.

Müminin sözlü, fiilî, kalbî eylemini niteleyen iman; güven duygusu içinde olmak, tasdik etmek, inanmak anlamlarına gelir ve benzer anlamları ihtiva eden itikat kelimesinin karşılığıdır.¹²² İmanı temel niteliği olarak taşıyan kişi, kendisiyle barışık olduğu gibi aile, komşu, akraba ve dostlarına çevresine de güven verendir. Hz. Peygamber bu niteliklere sahip olan kişiyi, elinden ve dilinden diğer Müslümanların güvende olduğu,¹²³ insanların malları ve canları konusunda kendisine güvendiği kişidir.¹²⁴ Öyleyse müminlerin oluşturduğu toplumda fertleri birbirine güvenen kişiler çoğaldıkça o toplum hem madden hem de manen ilerler. Tam aksine, fertleri birbirine güvenmeyen insanlar çoğaldıkça da o toplumda huzur, mutluluk ve kalkınma sağlanamaz.¹²⁵

Bireysel ve toplumsal mutluluğun kaynağı olarak ihtiyaç duyulan her manayı bütünüyle içeren iman kavramı, dilimize “inanmak” kelimesiyle yansıtılmıştır. İnanmak eylemini asli öğeleriyle tarif eden dinî bir terim olarak ise| “Hz. Peygamber’i Allah’tan getirdiği kesin olarak bilinen hükümlerde tasdik etmek, onun haber verdiği şeyleri tereddütsüz kabul edip bunların gerçek ve doğru olduğuna gönülden inanmak” demektir.¹²⁶ İmanın esası, kalbin tasdikinden ibarettir| çünkü âyet ve hadislerde iman, dilin ikrarına değil, kalbin tasdikine bağlanmıştır.¹²⁷ Neye, nasıl ve niçin inanıldığının bilinmesi yönünden imanın oluşumunda bilgi unsuru da önemli olmakla birlikte bilinen şeyin imana dönüşebilmesi için his ve kalp yoluyla benimsenmesi gerekmektedir.¹²⁸ Gazâlî’ye göre imanın ıstılah anlamı, kelime-i tevhidi dil ile ikrar, kalp ile zerre şüpheye yer kalmayacak şekilde tasdik etmektir. Bu şekilde bir iman, Hz. Peygamber’in inanç açısından vermiş olduğu haberlerin hak olduğunu, bu

¹²¹ Âl-i İmran, 3/110.

¹²² Mustafa Sinanoğlu, "İman", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi 2000, ss. 216-219, s. 216.

¹²³ Buhârî, İman, 4- 5, Rikâk, 36; Müslim, İman, 64- 65.

¹²⁴ Tirmizi, İman, 13; Nesai, İman, 8.

¹²⁵ Osman Oral, "İmânın Sosyal Hayatta Tezâhürleri", *Bilimname*, C.XXVII, 2014, ss. 159-175.

¹²⁶ Hayreddin Karaman vd. , *İlmihal (İman ve İbadetler)*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 68.

¹²⁷ Mâide 5/41; Nahl 16/106; Hucurât 49/14; Müslim, İmân, 41.

¹²⁸ Mustafa Sinanoğlu, "İman", C. XXII, s. 213.

haberlerin şüpheden uzak bulunduğunu tam ve eksiksiz bir şekilde kabul etmek anlamı taşır.¹²⁹

İmanın asli unsuru kalbin tasdiki olmakla birlikte kalpte neyin gizli olduğunu insanlar bilemediği için kalpteki inancın dil ile söylenip açığa vurulması, o kişinin de dünyada bu söz ve ikrarına göre bir işleme tâbi tutulması Müslüman'a özgü hükümlerin uygulanması bakımından önem taşımaktadır. Bu sebeple ikrar, yani kalpte bulunan inancın dil ile ifade edilmesi, imanın bir parçası olmamakla birlikte onun maddî aleme ilişkin bir unsurdur.¹³⁰ Hz. Peygamber'in "Kalbinde buğday, arpa ve zerre ölçüsü iman olduğu halde 'Allah'tan başka Tanrı yoktur ve Muhammed O'nun elçisidir.' diyen kimse cehennemden çıkar."¹³¹ şeklindeki beyanı, iman konusunda tasdikten sonra ikrarın önemini açıkça göstermektedir. Somut âlemde sadece varlıkların değil; inanç, fikir ve duyguların da beş duyu temelinde izharı, yaratılmışların algı düzeyindeki sınırlılığın doğurduğu bir ihtiyaçtır. Sınırlı varlıklar dünyasının bir parçası olan insanın kalplerde olana hükmetmesi ne mümkündür ne de bu yetkisi dahilindedir. İnsan ancak somut gerçeklikler üzerinden hüküm verici olabilir. Bu nedenle de mümin bir topluluğun itikadı doğrultusunda hakların, birlikte yaşama kurallarının tanzim edildiği bir toplumda, ideal hukuk düzeninin sürekliliğini sağlamak için dâhilî tasdik dış dünyaya yansımaları beşerî âlem için önemli görülmüştür. Sonsuz bilginin sahibi olan Allah ise böyle bir ihtiyaçtan münezze olup kalplerde olana göre hüküm verme ilim ve yetkisinin yegâne sahibidir. Çünkü O, kalplerin derinliklerinde olanı hakkıyla bilendir.¹³²

İmanın asıl rüknü olan tasdik işlemini kalbin layıkıyla yerine getirebilmesi için buna hazır olması gerekir ki bu da iki aşamalı olarak gerçekleşir: 1-Kalbi; bozuk inançlardan, kendini beğenmekten, ikiyüzlülük ve nifak gibi hastalıklardan temizlemek. 2-Kalpte açılan boşluklara, doğru inanç ve güzel huyları yerleştirmek. Yapılan güzel işlerin ve amellerin kalp üzerinde olumlu yönde etkisi olduğu gibi kötü amellerin de olumsuz tesiri vardır. Kötülük ve günah kirleriyle kararmış olan bir kalbin| Kur'an'daki esasları, İslam ile imanın gereklerini anlayıp yaşaması mümkün

¹²⁹ Sayın Dalkıran ve Deniz Baykan, "Gazâlî'nin İman-Amel Anlayışı", *EKEV Akademi Dergisi*, 2021, ss. 377-400.

¹³⁰ Karaman, Bardakoğlu ve Apaydın, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, s. 69.

¹³¹ Buhârî, *İmân*, 33; Tirmizî, *Cehennem*, 9; İbn Mâce, *Zühd*, 37.

¹³² *Fatır*, 35/38; *Teğâbun*, 64/4; *Hûd*, 11/5.

değildir. Günahlardan temizlenmeyen bir kalbin işlevini kâmil manada yerine getirerek kendini geliştirmesi düşünülemez.¹³³

Abdülkerim Zeydan, inkârcılığın yaygınlaşıp İslami mefhumların zaafa uğradığı çağımızda, iman gücüne duyulan ihtiyaca değinerek| derin bir imana sahip olmayı özellikle davet gibi sosyal sorumluluğa sahip olan kimseler için zaruret olarak ifade eder ve Allah sevgisini derin imanın birincil gerekliliği olarak görür. Öyle ki İman, Allah Teâlâ'yı yakînî bilgi ile tanımaya bağlıdır. Rabbini iyice tanıyan kimsenin imanı derinleşir ve Rabbine olan muhabbeti ziyadeleşir. “Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler; müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı vakarlıdırlar; Allah yolunda cihad ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu Allah'ın dilediğine verdiği bir lütfudur. Allah'ın lütfu geniştir; O, her şeyi bilir”¹³⁴ ayetinde ifade edildiği üzere uğruna her türlü fedakârlığın yapılabildiği samimi iman, mümini ilâhî sevgiye mazhar kılar.

Müminin Allah'a olan sevgisi onu, Allah'ın sevdiklerini de sevmeye yöneltir. Bundan dolayı mümin, Allah'ın elçisi olan Hz. Peygamber'i de sever. "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir."¹³⁵ ayetinde, Peygamber'e tabi olma Allah'a duyulan sevginin tezahürü olarak nitelenmiş, Peygamber'in gösterdiği yolu gönülden benimsemeyen kişinin Allah'ı sevdiğini iddia edemeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca Allah'ın elçisine uyma iradesinin ortaya konması, Allah'ın sevgisine ve affına mazhar olmanın ön şartı sayılmıştır.¹³⁶Hz. Peygamber, “Üç şey vardır ki bunlar kimde bulunursa o kişi iman tadını alır: Allah'ı ve Elçisini her şeyden çok sevmek, sevdiğini sadece Allah için sevmek, Allah kendisini küfür bataklığından kurtardıktan sonra tekrar küfre dönmeyi, ateşe atılmak kadar korkunç ve tehlikeli görmek.”¹³⁷ sözyle kendisinin Allah sevgisine ulaşan yolun bizzat aydınlatıcısı olduğunu vurgulamıştır.

¹³³ Emine Ögük, "İmanda Etkin Olan Temel Unsurlar: Akıl, Kalp ve Beden", *Kelam Araştırmaları Dergisi (KADER)*, 12, 2014, ss. 169-184, s. 179.

¹³⁴ Maide 5/54.

¹³⁵ Al-i İmran, 3/31.

¹³⁶ Hayreddin Karaman vd. , *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. I, Ankara 2014, ss. 542-543.

¹³⁷ Buhârî, İmân, 14; İkrâh, 1; Edeb, 42; Müslim, İmân, 67.

Allah sevgisinin dışında samimi imanın gerektirdiği diğer bazı hususlara da değinilmiştir. İmanın baskı, tehdit veya dünya hayatından ümidi kesme gibi dış faktörlerin zorladığı bir yönelmeyle değil, iradî bir tercihle gerçekleşmesi,¹³⁸ iman esaslarının tamamının benimsenip herhangi birinin inkâr edilmemesi, Allah'ın rahmetine nail olma konusunda ne rehavet ne de ümitsizlik içinde olmayıp havf (korku) ve reca (ümit) arasında bir denge üzerinde olunması,¹³⁹ imanın geçerliliğini ifade eden ve dolayısıyla ebedî kurtuluşa ulaştıran şartlar olarak öne çıkarılmıştır.¹⁴⁰

'İyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma' ilkesinde, temelini derin bir sevginin oluşturduğu iman niteliği taşıyan bireyler açısından üçüncü bir itikadi nitelik olarak ahiret gününe imandan söz edilmektedir.¹⁴¹ Kur'an'ın hedefi Allah ve ahiret inancına dayanan ahlaki bir toplum oluşturmaktır. Bu gayeye ulaşılmasında yüksek bir yaptırım gücüne sahip olan ahiret inancı hem ahlaka kaynaklık eder hem de ahlaki davranışlara süreklilik kazandırır.¹⁴²

İman-amel ilişkisi bakımından Kur'an ayetleri, imanın sadece kalpte bulunan soyut bir varlık olmadığını, aynı zamanda bunun dış dünyaya yönelik yansımalarının olduğunu, onun ve ondan kaynaklanan ahlakın statik değil, dinamik bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. O halde kalbî ve vicdanî olmanın ötesinde amelî ve ahlaki boyutu da bulunan iman, insanı iyi yönde dönüştürme özelliğine sahip olma yönüyle yaptırım gücünün doğrudan kaynağıdır.¹⁴³

İman, ayet ve hadislerde ve başta tasavvufî literatür olmak üzere bir kısım İslami kaynaklarda kalbin amelî sayılır. Bununla birlikte amel kavramının iman dışında kalan tutum ve davranışlar için de yaygın olarak kullanıldığı görülmüştür. Gayeli bir şekilde yapılan işlerin karşılığı olan amel kavramı, bilgisiz ve gayesiz olarak yapılan işleri de kapsayan fiil kelimesinden daha özel bir mana ifade eder. Dinî literatürde zamanla "emir, tavsiye veya yasaklara konu olan, sonunda ceza veya mükâfat bulunan tutum ve davranış" anlamını kazanması da amel kavramına fiil sözcüğüne göre daha dar ve nitel bir anlam yüklemiştir.¹⁴⁴

¹³⁸ Mü'min,40/84-85.

¹³⁹ Yusuf,12/87.; A'raf,7/99.

¹⁴⁰ Karaman, Bardakoğlu ve Apaydın, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, s. 74.

¹⁴¹ Al-i İmran, 3/114.

¹⁴² Mustafa Sönmez, "İmanın Ahlaki Yaptırım Gücü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)*, C.XIII, 2011, ss. 117-141.

¹⁴³ Sönmez, "İmanın Ahlaki Yaptırım Gücü", s. 120.

¹⁴⁴ Süleyman Uludağ, "Amel", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, C. III, İstanbul 1991, ss. 16-20.

Eylemin dinî boyutunu ifade eden amel, genel manada İslam kavramı içinde düşünülür. Cibril hadisindeki “İslam nedir?” sorusunun cevabında namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetlerin yer alması, İslam’ın bir bakıma imanın yaşayış halinde tezahür etmesi şeklinde anlaşılabilir.¹⁴⁵ İslam, iman ettikten sonra inandığı gibi yaşamak, kabul edip benimsediğini sözleri ve davranışları ile göstermektir.¹⁴⁶ O halde teslimiyet anlamına da gelen İslam, imanın kuvvet ve mahiyetinin fiilen izahı, beşerî istidatların sınırlılığıyla imanın dışavurumudur.

İbadetler sadece insan ile Allah arasındaki ilişkiyle sınırlı olmayıp sosyal bir ödev niteliği de taşımakta, her vesileyle insanı iyilik yapmaya yönelten uygulamalar içermektedir. Bir bakıma insanın keyfiyetine bırakmamak için dinî bir yaptırım şeklinde ortaya konulan ibadetlerle ne yapıp edip insanların birbirlerine el uzatmaları zorunlu kılınmaktadır.¹⁴⁷ İnsanın vicdanında iyilik yapma arzusunu geliştirmeyen, kötülük işleme temayülünü önlemeyen ve sadece bedenî hareket olmaktan öte gitmeyen ibadetler de az çok kusurludur. Bunun içindir ki Kur’an-ı Kerim’de “Namaz insanı, muhakkak ki kötülüklerden ve çirkin davranıştan alıkoyar”¹⁴⁸ buyrulur. Hz. Peygamber de “Bir insanın namazı kendisini kötülüklerden ve çirkin davranıştan alıkoyuyorsa onun kıldığı namaz değil”¹⁴⁹ sözüyle amellerin kalitesi ve değerinin bunların ardındaki niyete bağlı olduğunu vurgulamıştır. İslami bir hayat tarzında yaşanmayan, hayata yansıtılmayan prensipler, teorik olarak ne kadar mükemmel görünürse görünsün, sonuç itibariyle bir değer ifade etmez.¹⁵⁰

“Emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinin geçtiği ayetlerde ilahî emre muhatap olanları harekete geçiren ve aynı zamanda onlara eylem hakkı ve inisiyatifini veren güç imandır. Müminin sahip olduğu imanı konusunda istikrarını koruyan alan ise ubudiyettir. Bu nedenle ayetlerde, ilkeyi hayata geçiren müminlerin namazlarını dosdoğru kılan, zekatlarını veren, oruçlarını tutan, hamd ve tövbe ehli kimseler olduğu vurgulanarak¹⁵¹ ilkeyi tatbik edebilecek olan müminin liyakati ikinci olarak ubudiyet şartına bağlanmıştır. Tüm bu tekrar edilen vurgular dikkate alındığında denilebilir ki iman ve ubudiyet ilkenin karargâhı, komuta merkezidir. İman ve amel, hayatın her

¹⁴⁵ Mehmet Demirci, *İbadetlerin İç Anlamı*, Vefa Yayınları, İstanbul 2013, s. 26.

¹⁴⁶ Karaman, Bardakoğlu ve Apaydın, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, s. 75.

¹⁴⁷ Demirci, *İbadetlerin İç Anlamı*, s. 27.

¹⁴⁸ Ankebût, 29/4.

¹⁴⁹ İbn Kesîr, Tefsir, III, 414.

¹⁵⁰ Çağrı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, ss. 161-164.

¹⁵¹ Tevbe, 9/71- 112; Hacc, 22/41.

evresinde olduğu gibi ilke eksenli bir yaşam sürerken ve ilkeyi uygularken de bireyin asla dışına çıkmaması gereken yörüngesini belirler. Dolayısıyla ilke doğrultusunda İslami örfün desteklediği ahlaki hayatı güçlü ve sürekli kılma zaruretinin aslî gayesi itikadî ve amelî hayatın dinamik kalmasını temin etmektir. Zira ahlaki alandaki zayıflık ve kaymalar ameli alanın, ameli alandaki kaymalar da itikadî alanın erozyona uğramasına sebep olur. Tevhidin sürekliliği, iman, amel ve ahlaktan oluşan üçlü unsurun birbirini destekleyici olarak hayata geçirilmesine bağlı olup, “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinin gayesi, dinin ahlaki boyutunu dinamik tutarak tevhidin korunmasına hizmet etmektir.

O halde iyiliğin emredilip kötülüğün önlenmesi sorumluluğunu yerine getiren Müslüman bireyin, bu yöndeki faaliyetlerinde etkin olabilmesi için imanındaki olgunluğu dış dünyada görünür kılması, özü ile sözünde ve eylemlerinde tutarlılık göstermesi önem taşımaktadır. Dindarlık kavramını bir kusursuzluk makamı olarak gören çağımız insanı, ameli hayatı itikadî hayatın dışı vurumu olarak değerlendirmekte, yöntem ve teknik konusunda ne derece donanımlı olunursa olunsun eğitici bir faaliyeti dikkate alma konusunda daha çok iman-amel bütünlüğüne itibar etmektedir. Bu bakış açısına yönelik eleştiri veya öz eleştiri mahiyetinde değerlendirmeler yapılabilir. Ancak izahatlar üretmek yerine ilkesel sorumluluk taşıyan her müminin itikadî ve ameli yönden ıslah faaliyetlerinin ilk muhatabı olan kendisini olgunlaştırma gayreti içinde olması zaruri görünmektedir.

2.1.2. Adalet ve İffet

Adalet, her şeyin yerli yerinde olduğu bir durum veya ilişkiler hali, eşyaya ya da canlıya işaret etsin ya da etmesin bir denge halidir. İnsan veya onun ikil mizacı bakımından ise adalet, insanın diğer insanlara ve kendisine göre gerçek ve doğru konumda bulunmasını ifade eder.¹⁵² Ontolojik olarak evrendeki düzen ve ahengin varlığının devamı hakka ve adalete tabi olmayı gerektirir.¹⁵³ Bu nedenle mutlak adalet sahibi olan Allah, beşerî keyfiyetlerin ve yıkıcı ihtirasların, programladığı nizam üzerinde söz sahibi olmasına müsaade etmemiştir.¹⁵⁴ Allah, kâinatın yaratılışında baştan sona gözettiği dengenin insan eliyle bozulmasını önleyici bir gaye ile beşerî sorumluluklar alanında belirlediği temel prensiplerde de adaletin sürekliliği için azlık

¹⁵² S. M. Nakib el-Attas, *İslami Eğitim*, Ali Çaksu (çev.), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 63.

¹⁵³ Nasi Aslan, "Adalet Medeniyeti Üzerine", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2016, ss. 9-27,

¹⁵⁴ Mü'minûn, 23/71.

çokluk veya ifrat-tefrit dengesini inceden inceye programlamıştır. Bu anlamda “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinin bizzat kendisi hem lafız yönünden hem de mana yönünden ilahi gayeyi ihtiva eden nizami ve adil bir yapı arz etmektedir.

Kur’an’da defalarca bütüncül bir yapıda ve denklemsel olarak ifade edilen ilkede nihai hedef her bir kötülüğü engelleme faaliyetinde, o kötülüğün yerine ilahi rızaya uygun bir iyiliğin ikame edilmesidir. Allah, doğrudan zatî kelâmıyla ifade ettiği, “Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayasızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar”¹⁵⁵ ayetiyle toplumsal ölçüyü ve dengeyi gözetme hususunda insani çabayı zorunlu kılmıştır.

Ayette birincil olarak emredilen adalet, marufa dair sorumlulukların öncelikli sahasını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte yasaklanan ilk erdemsizlik olan fahşa kavramının anlam olarak her türlü aşırılığın, ölçüsüzlüğün karşılığı olduğu dikkate alındığında adaletin zıddı olarak zikredilme nedeni açıklığa kavuşmaktadır.¹⁵⁶ Ayette Allah, maruf şemsiyesinde yer alan adaleti emrederken fenalık kapsamındaki her türlü ölçüsüzlüğü, haksızlığı yasaklamaktadır. Buradan hareketle “Marufu emret ve münkerden sakındır” şeklinde ilkeleştirilen ilahi emir “Adaleti emret, hayasızlıktan/ ölçüsüzlükten/haksızlıktan/zulümden sakındır!” şeklinde ifade edilebilir.

Allah’ın adalet çağrısı; tanınmayan, yabancı olunan, istidat dışı değil, yaratılışa işlenen bir potansiyel üzerindedir. Çünkü Allah insanı, kendisine bahşedilen bu en değerli nimetle; adaletle ve adalet sevgisiyle, hakkaniyetle ve hakkaniyeti her şeyden üstün tutma isteğiyle donanımlı olarak yaratmıştır.¹⁵⁷ İbn Hazm adalet sevgisi ve isteğinin her insanda var olduğunu ister mazlum olsun ister zalim, herkes için adaletin sınımlanacak en sağlam kale olduğunu söyler.¹⁵⁸ Zulmün bile ayakta durmak için adaletle muhtaç olması şeklindeki ironi adaletin birey ve toplum için zaruretine işaret etmektedir.¹⁵⁹ Aliye Izzetbegoviç, her insanda var olan iyilik ve adalet duygusunun varlığı hakkında değil, harekete geçirilmesi konusunda insanların farklılık gösterdiklerini şu sözleriyle ifade eder: Herkes iyilik yapamaz, fakat herkes iyilik

¹⁵⁵ Nahl, 16/90.

¹⁵⁶ Dumlu, *Kur’an-ı Kerim’de Maruf ve Münker*, s. 67.

¹⁵⁷ İbn Hazm, *Erdemli İnsanın Yol Haritası*, Cemal Aydın (çev.), Sufi Kitap, İstanbul 2019, s. 49.

¹⁵⁸ İbn Hazm, *Erdemli İnsanın Yol Haritası*, s. 105.

¹⁵⁹ Râgıb el-İsfahânî, *Erdemli Yol*, çev. Muharrem Tan, İz Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 264.

isteyebilir. Birçok kişi haksızlıkların düzeltilmesine katkıda bulunamaz fakat her insan kendine veya başkasına yapılan haksızlığı kötü görebilir veya ondan nefret edebilir.¹⁶⁰

“Allah’ın yeryüzündeki terazisi”¹⁶¹ olarak ifade edilen adalet, belki de bütün erdemlerin içinde neredeyse canlı bir organizma gibi en somut haliyle görülmek istenen birincil erdemdir. Belki bu arayışın yönlendirdiği bir yaklaşımla bazı düşünürler adaleti insanda ve toplumlarda görünür kılan değerler edep olduğunu söyler. Mizacında edep bulunan kimse bilgeliği yansıtır. Toplum bakımından edep ise onun içinde adil bir sistemin yerleşmesidir. O halde edep, bilgeliğin yansıttığı şekliyle adaletin görülebilecek halidir.¹⁶² Bu nedenle adalet, kimi zaman her erdemi kuşatan bir bütün kimi zaman da erdemlerin en mükemmeli olarak görülmüştür.¹⁶³

Birçok İslam düşünürü adaleti, “orta” olarak tanımlarken onu hakiki olarak idrak edebilmek için öncelikle birlik (vahdet)’ in bilinmesini, tanınmasını zorunlu görür. Birlik, varlıkların yaratılma ve yaşatılma sebebi iken ortadan ve birliğin merkezinden uzaklaşma sonucu ortaya çıkan aşırılıklar, ifrat ve tefritler, fazlalık ve noksanlıklar varlıkların yok olma sebebidir.¹⁶⁴ Birlikten, ortadan, adaletten sapma ise zulmü doğurur. Zulüm haksızlığın bütün türleri için kullanılan genel bir kavramdır. Ragıp el-İsfahânî adaletten en ufak bir sapmanın nasıl zulme, haksızlığa, azgınlığa yol açacağını somut ve matematiksel bir örnekle açıklar. Buna göre adaletin dairenin içinde bir noktayı temsil ettiği düşünüldüğünde, noktadan az ya da çok uzaklaşmak zulmü doğurur. Daireye göre noktanın konumu ne ise hakka göre zulmün konumu da odur.¹⁶⁵

Görüldüğü gibi, ortadan zerre miktarı da olsa uzaklaşıldığında artık adaletten söz edilemeyip hem teorik hem de pratik açıdan zulmün işgaliyle karşı karşıya olunacaktır. “Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ve akrabanızın aleyhine bile olsa adaleti ayakta tutun, Allah için şahitlik eden kimseler olun. (İnsanlar) zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz hislerinize uyup adaletten ayrılmayın. Eğer adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri durursanız bilin ki Allah yaptığınız her şeyden haberdardır”¹⁶⁶ ayeti bir yandan

¹⁶⁰ Aliye İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, Salih Şaban (çev.), Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s. 165.

¹⁶¹ Kınalızâde Ali Çelebi Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî*, Fecr Yayınları, Ankara 2016, s. 114.

¹⁶² el-Attas, *İslami Eğitim*, ss. 64-65.

¹⁶³ el-İsfahânî, *Erdemli Yol*, s. 263.

¹⁶⁴ Tûsî, *Ahlak-ı Nâsirî*, ss. 143,144; el-İsfahânî, *Erdemli Yol*, s. 264; Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî*, ss. 113-114.

¹⁶⁵ el-İsfahânî, *Erdemli Yol*, s. 268.

¹⁶⁶ Nisa, 4/135.

adaletin gerçekleştirilmesi konusunda çarpıtıcı ve engelleyici birer faktör olarak insanî zaafllara işaret ederken diğer yandan hiçbir sosyal ilişkinin veya yakınlığın adalete riayet etmekten daha kutsal olmadığına dikkat çekmektedir. Adalet, hislerin ve zaaflların esaretinden uzak, müşahhas bir hürriyet, görülür bir gerçeklik olarak sosyal hayatta tezahür etmelidir. Yine adalet öyle bir noktada durmalıdır ki o noktadan sapıp haktan ayrılmaya sebep olabilecek kin ve düşmanlık gibi duygular adaletin gerektirdiği şekilde kontrol altında tutulmalıdır. “Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutun, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvaya daha uygundur. Allah’tan korkun. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”¹⁶⁷ İlahi mesajın içerdiği mutlak adalet, hiçbir şekilde kişisel menfaatlerin yön verdiği bir izafiyeti ihtiva etmez. Mutlak adaletin uygulanmasında; topluma egemen bir ideolojiye sahip olup olmamanın, güç ve iktidarı elinde bulundurup bulundurmamanın, azınlık veya çoğunluk olup olmamanın sağladığı avantajlardan da dezavantajlardan da söz edilmesi mümkün değildir. Hz. Peygamber’in, “Her hak sahibine hakkını teslim etmek”¹⁶⁸ öz cümlesiyle yaptığı adalet tanımı, kavramın muhtevastaki nesneliliği açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Örneklerin aşikâr kıldığı gibi İslam ahlakı adalet erdemini, hiçbir şekilde esneklik ifade etmeyen bir ölçü ile tanımlamıştır. Bu ölçü, kimilerine göre adaletle eş anlamlı olduğu düşünülen eşitliğin de ötesinde bir anlayışla tek tek her insanın hakkına saygı gösterilmesini öngörmektedir. Aynı zamanda bu ölçü, güç ve imkân bakımından aciz ve zayıf olanların haklarının gözetilmesi konusunda daha fazla hassasiyet göstermiş, “kuvvetli olan haklıdır” anlayışının yön verdiği kuvvet ve şiddet ahlakının karşısında olmuştur.¹⁶⁹ Adaletin yok olması vicdanlarda başkalarının haklarına saygı duygusunun silinmesiyle başlar. Bu duygusuzluk kuvvete bağlandığı zaman zulüm olur. Zulüm, kuvveti kullanan adaletsizliğe verilen addır.¹⁷⁰ Belki de bu nedenle adalet güç ve iktidarın iyiye olduğu kadar kötüye de kullanımının en müsait sahası olan siyaset mesleğinin vazgeçilmez unsuru olarak görülmüştür. Bir toplumda sevginin yaygınlaşması, adaletin gerçekleşmesi ve haksız güç kullanımının ortadan kalkması ancak o toplumda yönetimin faziletli insanların elinde bulunmasıyla mümkün olur.

¹⁶⁷ Maide, 5/8.

¹⁶⁸ Buhârî, Savm, 51; Tirmizî, Zühd , 64.

¹⁶⁹ Çağrııcı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, ss. 205-206.

¹⁷⁰ Nurettin Topçu, *Ahlak*, Dergah Yayınları, İstanbul 2018, s. 100.

Böylelikle toplumun bekasının teminatı olan adalet öncelikle devletin görevidir.¹⁷¹ Mâverdî'ye göre, devlet eliyle herkesi kuşatan adalet, yalnız karşılıklı sevgi ve saygının yaygınlaşmasını, refahın yükselmesini değil, aynı zamanda iktidarın güçlü ve güvencede olmasını da sağlar. Mâverdî, ülkenin maddî ve halkın ahlaki çöküşünde zulümden daha etkili hiçbir şeyin olmadığını ifade eder. Bu nedenle zulme engel olup adaletle hükmetmek, insanlara eşit davranmak yöneticinin aslî görevlerindedir.¹⁷²

İslam âlimleri, devlet ve siyaset adamlarını adalet ve hakkaniyete çağırmayı “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinin bir gereği olarak imkân sahipleri için önemli bir sorumluluk olarak görmüşlerdir. Kendileri de zaman zaman devlet adamlarına gönderdikleri uyarı mektuplarıyla bu konuda yazdıkları “Nasîhatü'l Mülûk, Edebü'l Mülûk, Âdâbü'l- Vüzerâ, Pendnâme, Nasîhatnâme” gibi eserlerle bu görevi yerine getirme çabası içinde olmuşlardır.¹⁷³ Hz. Peygamber münker olarak ifade ettiği zulme karşı duyarsız kalınmayıp mutlaka engel olunması gerektiğini birçok defa tekrar etmiştir. Bunlardan biri olan “Allah'a yemin ederim ki ya iyiliği emreder, kötülüğe engel olursunuz ve zalimin iki elini tutup onu hakka çevirir, doğruluğa zorlarsınız veya Allah, sizin iyilerinizin kalplerini de kötülerinkine benzetir ve daha önce İsrailoğullarına olduğu gibi size de lanet eder.”¹⁷⁴ sözüyle Hz. Peygamber aynı zamanda maruf olan adaletin bireysel ve toplumsal açıdan mutlaka ikame edilmesi gereken bir erdem olduğuna işaret etmektedir. Devlet adamlarının uyarılması veya ıslahına yönelik olarak yürütülecek faaliyetlerin İslam âlimlerince daha çok yapıcı ve barışçıl bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlayacak bazı yöntemler önerilmiştir. Yazılı ve sözlü olarak uyarmak, protesto etmek, onlarla alakayı kesmek, hediyelerini kabul etmemek önerdikleri yöntemlerden bazılarıdır.¹⁷⁵ Farabî, adaleti sağlama konusunda ideal davranmayan devlet adamının adaletle çağrıldığı zaman, uyarıyı dikkate alıp kibir ve inat göstermeden âdil olma konusunda çaba göstermesi gerektiğini belirtir.¹⁷⁶ Bu şekilde, iyiliğin emredilip kötülükten sakındırma faaliyetinde hem uyarıcının hem de uyarılan kişinin itidal ve insaf sahibi olması beklenmiş, medenî toplum ve devlet anlayışının gerektirdiği şekilde ıslah yöntem ve yaklaşımları üzerinde durulmuştur.

¹⁷¹ Karaman, Bardakoğlu ve Apaydın, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, s. 541.

¹⁷² Ebu'l-Hasan el-Basrî Mâverdî ve *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn*, Ersan Urcan (çev.), Harf Yayınevi, İstanbul 2018, ss. 281-285.

¹⁷³ Karaman, Bardakoğlu ve Apaydın, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, ss. 543-544.

¹⁷⁴ Ebû Dâvud, Melahim, 17.

¹⁷⁵ Karaman, Bardakoğlu ve Apaydın, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, s. 544.

¹⁷⁶ Fârâbî, *Üstün Ülke (el-Medînetü'l-Fâzıla)*, Seyfi Say (çev.), Kurtuba Kitap, İstanbul 2018, s. 146.

Değerler sisteminde adaletin cezalar yoluyla değil, kazanımlar yoluyla sağlanması önemlidir. Adalet, iyileri ve iyilikleri arttırarak gerçek manada tecelli edecek bir erdemdir.¹⁷⁷ Adalet sorumluluğu insan haklarının ifasını kapsar. Söz gelimi emaneti sahibine iade etme görevi, adaletin gereği olarak bir hakkın ifasıdır. Başkalarının zararına yol açan kötülüklerden uzak durmayı gerektiren bütün vazifeler de adalet kapsamındaki hak ve sorumluluklardandır.¹⁷⁸

Nurettin Topçu, her dönemde karşılaşılabilecek zulüm kötülüğünü şu örneklerle vermiştir: “İnsan haklarına indirilen her yumruk zulümdür. Ailede çocukların büyükler tarafından aşırı baskı altında ezilmesi zulüm olduğu gibi, gençlerin de büyüklerin ruhuna azap duyuran halleri, büyüklere karşı zulümdür. Okulda öğretmenin otoritesine dayanıp çalışan öğrenciye hak ettiği notu vermeyişi zulüm olduğu gibi, öğrencilerin beklenmedik kötü davranışları da onların zulmüdür. Bir şehirdeki araç sürücülerinin hevesleri uğrunda, halkın huzurunu kaçıran, onların yaşama hakkına bile değer vermeyen hızla dolaşmaları bütün bir şehrin insanlarına yapılan her günlük zulümdür. Kendi kazançlarını arttırmak için yurt içinde pahalılık yaratan büyük ve küçük satıcıların bu hareketi, bütün millet hakkında işlenen zulümdür. Savaşlarda zafere ulaşmak için düşman ülkesine atom bombası ve zehirli gaz atılması, insanlığa karşı işlenen zulüm ve cinayettir.”¹⁷⁹ Belki de günümüzde göre göre sıradanlaşan bu hak ihlalleri duyarsız kalındığı takdirde toplumların ahlaken ve dolayısıyla dinen çöküşüne zemin hazırlayacak münkerlere açık birer örnek oluşturmaktadır. Oysa bu gibi durumlarda Kur’an’a kulak veren her mümin için en iyiye değilse de daha iyiye ulaşılmasını sağlayacak veya en azından mevcut iyiliği devamlı kılacak samimi ve insani bir çağrı vardır: “Adaleti emret, zulmü nehyet!”

İbn-i Miskeveyh, Nasîreddîn et-Tûsî, Muhyî-i Gülşenî gibi İslam düşünürleri “adalet” kapsamına giren diğer erdemleri bazı nüanslarla dostluk (sadakât), ülfet, yakınlarla ilişkiyi sürdürmek, iyiliğe aynı şekilde veya daha fazlasıyla karşılık vermek, sevgi, dindarlık (ibadet), kin gütmemek, kötülüğe iyilikle karşılık vermek, lütufkâr olmak, bütün durumlarda kişilik sahibi olmak, düşmanlıkları terk etmek, doğru sözlerin kaynağını araştırmak şeklinde sıralamıştır.¹⁸⁰ Dolayısıyla “emri bil maruf

¹⁷⁷ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, s. 66.

¹⁷⁸ Çağrı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, s. 205.

¹⁷⁹ Topçu, *Ahlak*, s. 101.

¹⁸⁰ Miskeveyh, *Ahlak Eğitimi*, ss. 41,42; Tûsî, *Ahlak-ı Nâsirî*, ss. 131-132; Turan, "İbn Miskeveyh'de Erdem Kavramı ve Temel Erdemler", s. 31.

nehyi anil münker” ilkesi doğrultusunda maruf olan adaletin emredilmesi denildiğinde bu alt erdemlerin inşası veya korunması da anlaşılmaktadır. Ayrıca adalet kümesindeki erdemlerin her biri sosyal münasebetlerde tecrübenin ortaya koyduğu gözlemlenebilen somut durumları da ifade ettiği için ilkenin kapsamına dair karmaşayı önleme konusundaki güçlükleri ortadan kaldırarak ilkenin uygulanmasında belirginlik ve kolaylık sağlayacaktır.

Adaletin karşıtı olan erdemsizlik veya rezilet ise en ufak hak ihlalini bile dışarıda bırakmayan zulüm/haksızlık olarak ifade edilir. Kişinin bir başkasının hukukuna yönelik maddî ve somut saldırıların, ölçsüz davranışların yanı sıra, ruhuna ve manevî şahsiyetine yönelik itidal dışı her tutumu da zulüm kapsamındadır. Bu tutum ve davranışlar, adalet şemsiyesindeki dostluk, sevgi, vefa gibi erdemlere karşıtlık gelir. Günümüzde yalnız Batı toplumlarını değil, İslam toplumlarını da sarmalına alan bireyciliğin doğurduğu hedonist, narsist ön adıyla anılan yeni kimliklerin git gide çoğalması, zulmü besleyen güncel bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Zulmün aşikâr olması ve kanıtlanması durumunda hukuki yaptırımlar devreye girer. “Emri bil maruf ve nehyi anil münker” in gayesi ise zulme yol açacak bireyci temayüllerin usulüne uygun bir şekilde engellenmesi ve adaletin tesis edilmesidir. Bu gayeye hizmeti görev edinen her mümin bireyin zulüm yangınının toplumu kuşatmasını engelleme gayretiyle bencilce çıkarılan kıvılcımları söndürebilecek dikkat, atılganlık, duyarlılık ve sorumluluğa sahip olması gerekir.

“Emri bil maruf ve nehyi anil münker” kapsamında adaleti sağlamak ve haksızlığı önlemek gayesiyle faaliyet gösteren kişi, bu görevi önce kendisine karşı yerine getirmelidir. Râgıb el-İsfahânî’ye göre, adalet arayışında olan kişinin öncelikle eylemlerinin adalet sıfatıyla tutarlı olması gerekir. Kişi iki yüzlülüğünün veya menfaatlerinin zorlaması sonucunda “âdil-miş” gibi davranmamalıdır.¹⁸¹ İnsanların adil olmaları için, ruhlarında adalete duydukları iştiağın kişisel haz, menfaat ve emellerine üstün olması, kötü ihtiraslarına galip gelmesi gerekir.¹⁸² Adalet sıfatına sahip olabilmesi için kişinin önce kendi sıfat, güç ve organlarında adaleti gözetmesi, her güç ve organı yaratıldığı amaç için kullanması, bedensel ve ruhsal güçlerini

¹⁸¹ el-İsfahânî, *Erdemli Yol*, s. 263.

¹⁸² Topçu, *Ahlak*, s. 101.

Allah'ın rızasına uygun olmayan ve erdem kazandırmayan yerlerde harcamaması gerekir.¹⁸³

Ölçü ve denge üzere olup aşırılıklardan kaçınma konusunda bir bakıma adalet erdeminin beslediği ve yücelttiği iffet de aynı şekilde müminin kendisinden başlayarak toplumda hâkim kılmakla sorumlu olduğu hayatî öneme sahip bir erdemdir. Nahl sûresi 90. ayette adalet erdeminden sonra iffet erdemi, Allah'ın kullarında görmeyi istediği temel erdemlerden bir diğeri olarak, sınır tanımayan tüm aşırılıkları önleyici bir kontrolör olarak vurgulanmıştır. Özellikle her türlü ölçüsüzlüğü meşrulaştırarak bireyin ahlaki yaşantısında kontrol edilemez bir etki gösteren iletişim araçlarının egemen olduğu günümüzde, iffet dairesinde yaşam süren müminin örnekliğine her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Zira günümüzde, bireysel özgürlük savunusuyla bütün değerleri hiçe sayma anlayışı, ölçüsüzlüğü önleyici bir erdem olan iffeti dışlamayı öngörmektedir. Oysa İslam ahlakında, bireyi nefsinin esaretinden kurtararak ona şahsiyet, saygınlık kazandıran iffet, bireyi özgürleştiren bir değerdir. Bu nedenle pek çok ahlaki güzelliği içinde barındıran iffet erdemi, dinimizde imanın kemali için zorunlu görülmüş, İslam Peygamberi'nin dualarında iman ve ihlasla birlikte yer almıştır.¹⁸⁴ “Allah'ım! Senden hidayet, takva, iffet ve (gönül) zenginliği dilerim.”¹⁸⁵

İffet, kişinin, bedensel arzu ve isteklerini hukukun ve ahlakın izin verdiği meşru sınırlar içinde karşılama iradesini gösterebilme halidir.¹⁸⁶ İnsanın arzularını, tutkularını aklının ve inancının kontrolünde tutarak Allah ve insanlar nezdinde kendisini küçük düşürecek davranışlardan sakındırıcı bir erdem olarak iffet, Kur'an'da “haya, vakar, kişinin şahsiyet ve onurunu koruması” gibi anlamlarla kullanılmıştır.¹⁸⁷ Râgıb el-İsfahânî, iffetin esasının bedensel arzular üzerinde düşünmekten, azgınlık ve saldırganlığa yol açacak fikirlerden, kalbin uzak tutulması olduğunu söyler.¹⁸⁸ Düşünürün bu değerlendirmesini, “Zinaya yaklaşmayın.” ayetiyle¹⁸⁹ Kur'an'da buluruz. Ayet, zinaya götürme tehlikesi bulunan tutum ve davranışlardan uzak

¹⁸³ Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî*, s. 116.

¹⁸⁴ Komisyon, "İffet Öz Saygı", *Hadislerle İslam* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. III, Ankara 2014, ss. 233-234.

¹⁸⁵ Müslim, *Zikir*, 72.

¹⁸⁶ Cafer Sadık Yaran, *Ahlaki Erdemler*, DİB Yayınları, Ankara 2018, s. 95.

¹⁸⁷ Bakara,2/273.; Karaman, Bardakoğlu ve Apaydın, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, s. 515.

¹⁸⁸ el-İsfahânî, *Erdemli Yol*, s. 237.

¹⁸⁹ İsrâ, 17/32.

durmayı ifade ederek¹⁹⁰ iyi veya kötü bütün temayüllerin mekânı olan kalbin kötüye meyletmesini önleyici tüm tedbirlerin alınmasını ister. Kalpteki meylin fiile dönüşmesi durumunda “hayasızlık ve kötü bir yol” olarak ifade edilen çirkin davranış gerçekleşmiş olacaktır ki bu aşamadan sonrası cezai müeyyideleri gerektirir.¹⁹¹ İşte “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinin görevi, cezayı gerektirecek davranış ortaya çıkmadan önce alıkoymaya yönelik önlemlerin alınması olup mümin, bu görevi öncelikle kendisine karşı yerine getirmekle yükümlüdür. Daha sonra birbirlerini doğruya ve iyiye yöneltmekle sorumlu olan mümin kadınlar ve erkekler dostluğun, samimiyetin gereği olarak birbirlerine karşı da bu görevi yerine getirirler.¹⁹² Bir başka ayette, mümin erkeklerin ve kadınların iffet ve namuslarını korumalarını sağlayıcı bir tedbir olarak “bakışların haramdan sakındırılması” gösterilir.¹⁹³ Ayette vurgulanan tedbir, müminin yalnız kendisini korumaya yönelik olmayıp bakışların yöneltildiği kişilere karşı eza ve rahatsızlık verecek bir eylemi içermesinden dolayı diğerlerinin onurunu ve namusunu da korumaya yöneliktir. Hz. Peygamber’in yollar üzerinde oturan müminlere, gözlerini haramdan sakınmalarını söylemesi, iffetin korunması konusunda karşılıklı prensibinin önemini ortaya koymaktadır. O halde kişi ancak, toplumda bir arada yaşadığı her bireyin ırz ve namusunu kendi ırz ve namusu gibi görüp korumayı prensip edinmekle mümin hitabının muhatabı olabilir.

İslam ahlakçıları iyi veya kötü fiillerin kaynağı olan maddi manevi tüm organların bir bütün halinde sınırlarının bilinmesiyle ancak iffet erdeminin varlığından söz edebileceğini belirtirler. İffet, öncelikle bedenî hazlara ve nefsanî aşırılıklara ilgi duymaktan kurtarılmış bir ruhi yapıya sahip olmaktır ki buna kalbin iffeti denir.¹⁹⁴ Bununla birlikte, bir insanın gerçek manada iffetli olabilmesi için eli, dili, kulağı, gözüyle de iffetli olması gerekir. Dilin iffeti, alaycılıktan, başkalarının sırlarını ifşa etmekten, gıybetten, dilin incitici ve eza verici tüm eylemlerinden; gözün iffeti, harama bakmaktan; kulağın iffeti çirkin sözlerden sakınmaktır.¹⁹⁵ Gazâlî, nefsin aşırılığı ve tatminsizliği konusu içinde yer verdiği, midenin ölçsüz iştahasını da insanın manevî ve ahlaki hayatını yıkıma götüren tehlikelerden biri olarak görmüştür. Öyle anlaşılıyor

¹⁹⁰ Hayreddin Karaman vd. , *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. II, Ankara 2014, s. 480.

¹⁹¹ Nûr, 24/2; Nisa, 4/15-16.

¹⁹² Tevbe, 113/71.

¹⁹³ Nûr, 30/31.

¹⁹⁴ Yaran, *İslam'da Ahlakın Şartı Kaç?*, s. 126.

¹⁹⁵ el-İsfahânî, *Erdemli Yol*, s. 238.

ki iffet, insanın tüm uzuvlarıyla ve ruhuyla nefsinin ölçsüz ve aşırı isteklerine karşı iradî bir direniş içinde olmasıdır.

İffet kavramıyla anlamsal çağrışım bakımından aynı dairede kalan bazı kavramlar vardır. Bunlardan biri de hayâdır. Hz. Peygamber birçok konuşmasında hayâyı yüceltmiştir. Hayânın, imanın bir tezahürü olduğu,¹⁹⁶ bu erdemin tek başına İslam ahlakını temsil ettiği,¹⁹⁷ iyiliğin, hayrın bütünüyle hayâ olduğu¹⁹⁸ gibi ifadelerle sıklıkla yaptığı tekrarlar, Hz. Peygamber'in halkının hayâ erdemiyle vasıflanan bir toplum olması konusunda duyduğu arzuyu ifade etmektedir. Yine Hz. Peygamber, "Utanmadıktan sonra dilediğini yap!" sözünün ilk peygamberlerden itibaren yinelenen bir vecize olduğunu vurgulayarak¹⁹⁹ iffet ve hayânın kadim değerler olduğuna dikkat çekmiştir. Nurettin Topçu, Hz. Peygamber'in sözlerini açıklar gibi bir tanımla hayâ erdeminin hem birey hem toplum açısından lüzumunu şu sözleriyle ifade etmiştir: "Hayâ hem izzeti nefsin hem de şeref ve haysiyetin bizdeki bekçisidir. Onunla hem kendi izzeti nefsimizi koruruz hem de başkalarının izzeti nefesine saygı duyarız. İnsanlara sevgimiz yüzünden onların şeref duygularını da incitmekten utanırız. Utanmayan hem sevgisi hem insanlık değeri olmayan kişidir."²⁰⁰ Mâverdî, insandaki utanma duygusunun "Allah'tan utanmak, insanlardan utanmak, kendinden utanmak" şeklinde üç boyutuna dikkat çeker. Kişinin tam anlamıyla hayâ erdeminde sahip olması için bu üç boyutta da eksiksiz bir fazilete sahip olması gerekir.²⁰¹

Herkes için "şerefli bir elbise" olarak vasıflandırılan hayâ erdeminin, erkekte daha çok kadında bulunması gereken bir haslet olarak değerlendirme yaklaşımları, iffetin herkeste bulunması gereken bir erdem olduğu ana fikri ile bağdaşmamaktadır. Bu konuda kadın da erkek de terbiyeye muhtaç iki cinstir.²⁰² Kur'an, bakışlarını eğecek kadar haya sahibi olmayı cinsiyet ayrımı yapmadan herkesten talep ederek beşerî ve uhrevî statüyü kadınlardan ve erkeklerden, yalnız namuslarını koruyanlara

¹⁹⁶ Buhari, İman, 16.

¹⁹⁷ Muvatta, Hüsnü'l-Hulk, 9.

¹⁹⁸ Müslim, İman, 61; Buhari, Edep, 77.

¹⁹⁹ Buhârî, Enbiyâ, 54; Edeb, 78.

²⁰⁰ Topçu, *Ahlak*, s. 48.

²⁰¹ Mâverdî ve *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn*, ss. 507-512.

²⁰² Ayşe Ateş, "Yusuf Süresi Bağlamında Müfessirlerin İffete Yaklaşımları", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, ss. 285-320.

vermiştir.²⁰³ İffetli ve namuslu olmanın yaş, cinsiyet veya medenî hal ile ilgisi olmayıp bu erdemler, herkesi kapsayan ve bağlayan zorunlu erdemlerdir.²⁰⁴

İffet erdemi kapsamında bazen birbirinin yerine, bazen de daha özel anlamları ifade etmek için kullanılan bir diğer kavram da namus kavramıdır. Nurettin Topçu, izzeti nefsin ve şerefin koruyucusu olarak ifade ettiği namus kavramının hayâ kavramıyla şekillendiğini söyler. Namuslu insan, kendi izzeti nefsinin ve onurunu koruduğu gibi, başkalarının izzeti nefsinin ve onurunu da korur.²⁰⁵ Yukarıda belirtildiği gibi hangisiyle ifade edilirse edilsin; iffet, hayâ veya namus, bunların her biri, her mümin bireyin hangi koşulda olursa olsun terk etmemesi gereken vazgeçilmez değerlerindedir.

İffet erdeminin parantezine aldığı alt erdemler listesi, İbn Miskeveyh, Tûsî, Muhyi-i Gülşenî, Kınalızâde gibi Ahlakçıların çoğunluğu tarafından genellikle benzer bir muhtevayla oluşturulmuştur. İffetin muhtevasında bulunan alt erdemler; hayâ, sükûnet, sabır, cömertlik, hürriyet, kanaat, yumuşak huyluluk, düzenlilik, iyi hal, barıştan yana olma, ağırbaşlılık (vakar) ve şüpheli şeylerden sakınma (verâ) olarak sıralanmıştır.²⁰⁶ İffet erdeminin maruf kapsamında herkes tarafından beğenilen ve benimsenen iyi ve güzel davranışları ihtiva ettiği görülür. İffeti zedeleyici bir münker olarak hayasızlık ise utanma duygusunun tamamen benliğin dışına itildiği her türlü negatif tutum ve davranışı içerir. Başkalarına saygı ve utanma duygusunun yitirilmesi, nefsin sınır tanımayan istekleri ve tatminsizliğinin yönelttiği haz merkezli yaşamın bir sonucudur.

Hazcılık, İslami kaynaklarda “insanın iyi ve kötü konusunda doğru seçim yapmasını ve akla uygun davranmasını önleyen nefsanî arzular” anlamında “hevâ” kavramı üzerinden ele alınır.²⁰⁷ Hazların merkeze alınarak yaşanması, bireyin inancı doğrultusunda yaşamının önünde bir engel olarak görülmüş, git gide haktan ayrılarak yaşam sürenler Kur’an’da “hevasını tanıyan kişiler”²⁰⁸ olarak vasıflandırılmıştır. Biri istenen diğeri istenmeyen iki tutum olan iffet ve hayasızlık

²⁰³ Ahzab, 33/35; Nûr, 30/31.

²⁰⁴ Yaran, *Ahlaki Erdemler*, s. 96.

²⁰⁵ Topçu, *Ahlak*, s. 49.

²⁰⁶ Miskeveyh, *Ahlak Eğitimi*, ss. 37-38; Tûsî, *Ahlak-ı Nâsirî*, ss. 129-130; Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî*, ss. 93-95; Turan, "İbn Miskeveyh'de Erdem Kavramı ve Temel Erdemler", ss. 22-23.

²⁰⁷ Karaman, Bardakoğlu ve Apaydın, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, s. 515.

²⁰⁸ Furkan, 25/43; Câsiye, 45/23.

bağlamında “iyiliği özendir ve kötülükten sakındır!” ilkesi, “İffetli olmayı emret, hayasızlıktan sakındır!” şeklinde ifade edilebilir.

Yalnız mümin bireye değil topluma da şahsiyet ve kimlik kazandıracak pozitif davranışları muhtevasına alan iffet erdeminin münker olan hayasızlığı önleyici bir maruf olarak toplumda varlık göstermesi için müminlerin öncelikle, en özendirici halleriyle ahlaki bir yaşantıya sahip olmaları önemlidir. Aksi halde, duyarsız kalındıkça her bireyin diğerinin ahlakına entegre olduğu bir toplumun bekasından söz edilemez. Bu bakımdan son söz Hz. Peygamber’e verilecek olursa “Allah bir toplumun bekasını ve gelişmesini dilerse onları hoşgörü ve iffetle rızıklandırır.”²⁰⁹

2.1.3. Merhamet ve Muavenet

Temel erdemler arasında merhamet erdeminin izahı yapılırken genellikle kıyasî bir yaklaşımla adalet erdemine başvurulduğu görülür. Adalet erdeminin tüm erdemler üzerinde ölçü koyucu ve denge sağlayıcı bir güce sahip olduğu halde, merhamet duygusu veya değeri söz konusu olduğunda belki de ilk defa geri planda kaldığı söylenebilir. İster dinî ister seküler bir anlayışla olsun, adalet idealinde; ortayı bulma, eşitliği sağlama, pay etme gibi daha çok maddî, sayısal, niceliksel açıdan hedefe ulaşma isteği söz konusuysen merhamet erdeminde varılabilecek nihaî bir hedef yoktur. Tam bir paylaşım gerçekleştiğinde adaletin sağlandığı düşüncesiyle vicdanî doyum sağlanabilirse de tüm varlığın feda edilmesiyle bile yeterince merhametli olduğu duygusunda doyuma ulaşılmayabilir. Çünkü merhametin ölçüsü, sınırı yoktur. Merhamet; içsel, ferdî bir değerdir. Bu nedenle toplumların adalet isteği olur ama merhamet isteği olmaz. Nurettin Topçu, merhametin ölçü ve sınır ötesi yüceliğini, “Merhamet insanda ilâhî bir yaratıktır.” sözüyle özetler.²¹⁰

Adalet, zorunlu bir eylem olarak hakça paylaşımı öngördüğünden bir taraftan toplumsal açıdan barış, huzur ve güven ortamının oluşmasına; bireysel açıdan saygı kültürünün inşasına katkı sağlarken diğer taraftan düşmanlığın, fesadın yayılmasını önleyici bir mekânizma olarak varlık gösterir. Merhamet ise zorunluluk yerine isteğe bağlı, vicdanî iyilikleri ihtiva ettiği için, merhamet eden ve edilen arasında fedakârlık, sevgi, şefkat gibi derin duyguların oluşmasını sağlar. İşte merhamet “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesini yerine getirme idealine sahip olan mümin bireylere,

²⁰⁹ Taberânî, Müsnedü’ş-Şâmiyyîn, I, s. 34.

²¹⁰ Topçu, *Ahlak*, s. 103.

muhababıyla arasinda samimi, beklentilerden ve kaygılardan uzak bir bağ oluşturabilme imkânı tanınması bakımından süreklilik arz eden doğal bir yaptırım gücüne sahiptir. Çünkü tam manasıyla merhamet erdemine sahip bir insanın yalnızca insanlara karşı değil, diğer canlılara ve hatta cansız tabiata karşı herhangi bir kötülük yapması kolay değildir. İnsan, merhamet duygusuna eşlik eden hoşgörü, empati, sabır gibi erdemlerin de desteğiyle, her türlü aşağı temsilin ve hatta adalet erdemi düzeyinde hak ve hukuk sınırları içinde kalan insanların çok üzerine çıkabilir.²¹¹

Merhamet, esirgemek ve şefkat göstermektir, acımak ve insafılı davranmaktır, kalp inceliği ve gönül yumuşaklığıdır.²¹² Merhamet ve onun daha hassas dışa vurumu olan şefkat, fitrî ve dinî birer erdem olarak İslam ahlakının en önemli erdemlerindedir.²¹³ Kur'an'da merhamet, rahmetiyle her şeyi kuşatan Allah'ın²¹⁴ zâtî bir niteliği olarak ²¹⁵ ifade edilmekte, kullarına karşı çok şefkatli ve merhametli olduđu²¹⁶ bilgisiyle inananların gönüllerine ümit ve huzur vermektedir. Müminler de inandıkları bu güç ile en yüce af mercii olan Allah'ın merhamet ve şefkatine sığınmaktadır.²¹⁷ Diğer yandan Kur'an'da merhamet, âlemlere rahmet olarak gönderilen Peygamber'in²¹⁸ güçlü bir duygusu olarak gösterilmiştir. Zira o Peygamber, müminlerin üzüntüleri ve sıkıntıları karşısında öyle bir duyum hali yaşar ki bu duyum onda, merhamet ve onun da üstünde şefkat duygusunun tezahürüne yol açar.²¹⁹ Kur'an'da Allah'ın mümin kullarının niteliği olarak da merhametten bahsettiği görülür. "O, Allah'ın elçisi Muhammed'dir. Onunla beraber olanlar da kâfirlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler."²²⁰ ayetinde merhamet duygusu Allah'ın elçisini destekleyip onun yanında olmanın ve aynı zamanda müminlerin birbirlerine verdikleri değerin ifadesi olarak gösterilmektedir. Tersten düşünöldüğünde ise müminin diğer müminlere karşı asla acımasız ve sert muamele göstermeyeceği ifadesi anlaşılmaktadır. Katı üslup ve sert muamele Müslömanları yok etmeye çalışan, düşmanca tavır sergileyenlere gösterilebilir. Hz. Musa'dan Firavuna dahi yumuşak söz

²¹¹ Yaran, *İslam'da Ahlakın Şartı Kaç?*, s. 129.

²¹² Komisyon, "Merhamet Varlığın İlâhî Mayası", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. III, Ankara 2014, s. 89.

²¹³ Yaran, *Ahlaki Erdemler*, s. 103.

²¹⁴ A'raf, 7/156.

²¹⁵ En'am, 12/54.

²¹⁶ Hadid, 57/9; Bakara, 2/207.

²¹⁷ Haşr, 59/10.

²¹⁸ Enbiya, 21/107.

²¹⁹ Tevbe, 9/128.

²²⁰ Fetih, 48/29.

söylenmesinin talep edilmesi, Müslümanların mürşiklerin taptıklarına küfretmelerinin hoş karşılanmaması, öteki olarak kabul edilenlere ölçülü davranmanın gerekliliğinin Kur'anî aktarımıdır. Daha özeldir ise, merhamet, müminin başkalarını kendisinden ayrı görmemesinin işaret dilidir. Hz. Peygamber ayetteki vurguyu kendisine has temsili anlatımıyla şu şekilde ifade etmiştir: “Müminler birbirlerini sevmekte, birbirlerine acımakta ve birbirlerini korumakta bir vücuda benzerler. Vücudun bir uzvu hasta olduğu zaman, diğer uzuvlar da bu sebeple uykusuzluğa ve ateşli hastalığa tutulurlar.”²²¹

Ayetlerin ve hadislerin işaret ettiği gibi, Hz. Muhammed merhametin vücut bulmuş haliydi.²²² Hz. Peygamber'in temiz hayatları, hep af, merhamet ve müsamaha örnekleriyle doludur. İslam'ın yayılışında, kılıçlardan çok bu insani duygular rol oynamıştır.²²³ Hz. Peygamber'in çağrısında ulaştığı başarının Allah'ın peygamberine zatından lütfettiği “emri bil maruf ve nehyi anil münker”; merhamet, hilm ve affedici olma sıfatlarını ne beşerî ne de nebevî hayatında bir an olsun terk etmemiştir. Kendisinden düşmanlarına beddua ve lanet etmesini, kin ve düşmanlık göstermesini isteyenlere, kendisinin bunlar için değil, rahmet ve merhamet için gönderildiğini söylemesi,²²⁴ merhametinin ve onun bir yansıması olarak affediciliğinin peygamberlik sorumluluğunu çepeçevre kuşattığını göstermektedir.

Merhamet için bazen de bağışlayabilmek gerekir. Merhametin doğurduğu affetme, “Sen yaptıklarından daha değerlisin.” anlamı taşır.²²⁵ Affetmek, yüksek ahlak sahibi insanların taşıdığı üst düzey bir erdemdir. Affetmek kişinin kendisine karşı büyük bir kabahatte veya kabalıkta bulunan veya daha büyük oranda suç işleyen birine, benzer şekilde aynı olumsuzluğu yaşatmak, suçunun cezasını misliyle ödetmek yerine, hak ve imkân dahilinde olduğu halde mukabelede bulunmaktan el çekmektir.²²⁶ Merhametten mahrum katı bir kalple ve kaba davranışlardan ibaret olan uygulamalarla dine hizmet gayesinde muvaffak olunması mümkün değildir. Çünkü insan tabiatı gereği katı, sert ve sıkıcı davranışlardan ve bu gibi davranış sahiplerinin söz ve telkinlerinden kaçınır. Nasihatın kabul görmesi ancak nasihat eden kişiye kalbin

²²¹ Buharî, Edeb, 27; Müslim, Birr, 66.

²²² Kemal Sayar, "Bir Arada Yaşamak İçin Merhamet", *Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Ahlakı*, Yunus Akkaya (ed.), DİB Yayınları, Ankara 2015, ss. 83-89.

²²³ Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 62.

²²⁴ Müslim, Birr, 87.

²²⁵ Sayar, "Bir Arada Yaşamak İçin Merhamet", ss. 87-89.

²²⁶ Yaran, *Ahlaki Erdemler*, s. 177.

yönelmesiyle gerçekleşebilir.²²⁷ Bir insanın beynine hükmedebilmenin yolu öncelikle onun gönlüne girebilmekten geçer. Merhamet gönüller inşa etmenin en etkili erdemidir.

İslam bilginleri, merhamet ve affediciliği, dine hizmeti gaye edinen müminlerde bulunması gereken zorunlu özellikler olarak görürler.²²⁸ Ahmet Önkal, af yolunu tutmanın muhatap üzerinde olumlu yönde psikolojik bir etki oluşturacağını; olumsuz tavır ve fiilleri işlemeyle suçlu durumda olan muhatapın cezalandırılmayı beklerken hiç ummadığı şekilde afa karşılaşmasının ruhunda inkılaba yol açabileceğini ve bu şekilde uyarıcı ile aralarındaki düşmanlığın ortadan kalkarak samimi ve yardımlaşmaya dayalı bir bağ oluşabileceğini²²⁹ söyler. Zira Allah, elçisinden hainliği sabit olan gayr-i müslimleri bile affetmesini isteyerek²³⁰ affediciliğin İslam'a hizmet yolunda önemli bir davet ilkesi olduğunu belirtmiştir. Buradan çıkan bir başka sonuç mümin olmayanlara karşı bile gösterilen af ve merhamet tavrını müminlerin birbirlerine göstermesinin daha uygun olduğudur.²³¹ Öyleyse müminler İslam ailesini özellikle iç tehditlere karşı koruma amacına yönelik olan “emri bil maruf ve nehyi anil münker” görevini yerine getirirken birbirlerine karşı şefkat, merhamet, af ve müsamaha çizgisinden ayrılmamaya daha fazla özen göstermelidirler. Ancak şu da unutulmamalıdır ki affetmek, zilleti kabul; müsamaha da İslami prensiplerden taviz vermek değildir.²³² Aksine affedici olmak; zayıflık göstergesi olmayıp dayanağını inancından ve inandığı değerlerden alan öz güvenli, saygın, güçlü insanın eylemidir.

Affedici olabilmek için kişinin öncelikle öfkesini yenmeyi veya en azından kontrol etmeyi başarabilmesi gerekir. Bu şekilde affetme yolu seçildiğinde kalp, kin ve intikam gibi duygularla kirletilmekten kurtulur, bu duyguların beslediği düşmanca davranışların doğurabileceği sıkıntıların önlenmesi mümkün olur.²³³ Kur'an'ı Kerim'de “öfkesini yenenler ve affedenler” bu vasıfları sebebiyle Allah'ın sevgili kulları ve muttakiler zümresine dahil edilmiştir.²³⁴ Aynı şekilde “Onları affet ve hoş

²²⁷ Zeydan, *İslam Davetinin Esasları*, s. 408.

²²⁸ Zeydan, *İslam Davetinin Esasları*, ss. 404-407; Ahmet Önkal, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2006, ss. 370-373; Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, ss. 61-62.

²²⁹ Önkal, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, s. 373.

²³⁰ Maide, 5/13.

²³¹ Zeydan, *İslam Davetinin Esasları*, s. 407.

²³² Önkal, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, s. 375.

²³³ Yaran, *Ahlaki Erdemler*, s. 178.

²³⁴ Âl-i İmran, 3/134.

gör. Muhakkak Allah iyilik edenleri sever”²³⁵ ve “Her kim affeder ve hoş görürse onun ecrini vermek Allah’adır”²³⁶ ayetleri de affetme erdeminin yüceliğine işaret etmektedir. Bu erdemi gösterebilen kişilere Allah katından ecir vadedilmesi, affetmenin böylesi bir mükafatın karşılığı olabilecek kadar zor bir seçim ve nefse ağır gelen bir yol olduğu mesajını da içermektedir.

Affetmek, kemâle ulaşmış olan merhametin filî yansımalarından biridir ve elbette ki hayata geçirilmesi kolay değildir. Ancak tüm yönleriyle İslami hayatı yaşamayı ve yaşatmayı gaye edinen sorumluluk sahibi bir müminin merhametli ve affedici vasfının güçlü olması zorunludur. Günümüzde de aynı şekilde sorumluluk bilinciyle bu ilkeyi uygulama gayretinde olan her mümin birey, Hz. Peygamber’in yolundan giderek kişisel kin ve düşmanlıklarını, grupçu görüş ve ayrılıklarını bir tarafa bırakarak gerektiğinde affetmeyi başarabilmelidir.²³⁷ Mümin, merhamet ve hilm sıfatını tam olarak kendilerinde gerçekleştirinceye kadar gayret etmeli; kötü huylarını, katı kalpliliğini, haşin tabiatını terk etmelidir. Şefkat ve merhamet ehli olmaktan ve kendisini İslam ahlakına sevk etmekten acziyet gösteriyorsa davet görevini terk edip kendine yönelmeli, kusurlarını tedavi etmelidir.²³⁸ Hassas bir konu olan davet veya davet kapsamındaki herhangi bir faaliyet söz konusu olduğunda İslam bilginlerinin bu gibi açıklamalarıyla son derece tavizsiz olduğu dikkati çeker. Bu nedenle de insanlar arasında neredeyse bir ve bütün olma halini sağlayan merhamet ve affediciliğe davet kapsamında ayrı bir önem verilir.

Yüksek bir merhamete sahip olan müminin lisan-ı hâl ile diğer insanlar üzerinde etkili olması, Ahmet Önkâl’in dediği gibi ruhlarında inkılabı açması beklenir. Zaten merhamet, insanın kendisini zorlamasıyla elde edebileceği bir erdem olmadığı gibi, emir gibi mesafe koyucu yaptırımlarla başkalarına kazandırılacak bir erdem de değildir. Kâinatın ve insan için yaratılan yeryüzünün her zerresine nüfuz etmiş olan merhametin insanı insan yapan Rahmanî bir cevher olduğuna inanan mümin, ancak toplumda merhametiyle var olduğu zaman başkaları üzerinde özendirici ve etkili olabilir. İnsanın tam anlamıyla merhametli olabilmesi, birçok alt erdemi de ruhunda, tutum ve davranışlarında barındırmasıyla mümkün olur. Bir örüntü halinde merhamet kapsamında bulunan bazı alt erdemler arasında; affedicilik, sevgi, şefkat, sabır, sebat,

²³⁵ Maide, 5/13.

²³⁶ Şura, 42/40.

²³⁷ Önkâl, *Rasulullah’ın İslam’a Davet Metodu*, s. 375.

²³⁸ Zeydan, *İslam Davetinin Esasları*, s. 408.

tevazu, insaf, barışseverlik, yumuşak huyluluk, öfkeye hâkimiyet ve hoşgörü sayılabilir.²³⁹ Merhamette tam bir olgunluğa erebilmek ve daha çok içsel olan bu erdemi fiilî sahada görünür kılmak için tüm bu bileşke değerlerin inançla ve samimiyetle kazanılmasına ihtiyaç vardır. Birer münker (kötülük) olarak bu değerlerin karşıtları olan erdemsizliklerin egemen olduğu bir toplumda barıştan, emniyet ve huzurdan söz edilemez. Merhametin karşısında toplumsal dokuyu tahrip edici olarak yer alan kötülüklerin izole edilmesi veya en azından çoğaltılmaması adına ilkesel sorumluluk taşıyan müminlerin öncelikle kendilerine merhamet çağrısında bulunmaları atlanmaması gereken öncelikli aşamadır. Bunu gerçekleştirdikten sonra kendisine en yakın halkadan başlayarak merhamet duygusunun hâkim olduğu bir toplum oluşturma faaliyetlerinde başarıya ulaşmak mümkün olabilir.

İyiliğe yönlendirme konusunda insan ruhunda itici bir güce sahip olan merhamet duygusu, başka erdemlere de kaynaklık eder. İnsan, başkalarının acıları karşısında duyduğu ıstırapla birlikte, iyilik yapma isteği ve sorumluluğuyla harekete geçtiğinde; yardımseverlik, diğerkâmlık veya dayanışma gibi merhametin ilham verdiği eylemlerden söz etmeye başlar. Merhamet ve yardımseverlik arasında çok güçlü bir ilişki var. Merhametli insanların daha fazla yardımsever olduğu, ahlaki yükümlülükleri daha çok sahiplendikleri bilinmektedir. Zira merhamet sahipleri aynı zamanda müşfik, hayırsever, nazik, yumuşak yürekli, anlayışlı ve empati yetenekleri yüksek insanlardır.²⁴⁰

İslam özelinde ahlak alanının ana esasları diyebileceğimiz erdemlerin belirlenmesinde referans olarak alınan Nahl sûresi 90. ayette vurgulanan temel erdemlerden biri de muavenet (yardımlaşma) tir. Feragat, özgecilik, özveri, hayriyet, iyilikseverlik gibi terimlerde de karşılığı bulunabilecek muavenet,²⁴¹ yalnız maddî ihtiyaçların karşılanmasına yönelik gayret ve dayanışmayı içeren bir erdem olmayıp aynı zamanda, dünyevî hayatın duygusal güçlüklerini aşma, uhrevî hayatın ebedî mutluluğuna ulaştıracak hazırlığı eksiksiz olarak sağlama konusunda da müminlerin kendi aralarında gösterdikleri her türlü fedakarlığı ve manevi desteği ifade eden bir değerdir. Kur'an'da yardımlaşmanın hangi hususlar üzerinde olması gerektiği, maddi ve manevi kapsamı öz bir ifade ile açıklanmıştır: "İyilik ve takva hususunda

²³⁹ Yaran, *İslam'da Ahlakın Şartı Kaç?*, s. 131.

²⁴⁰ Sayar, "Bir Arada Yaşamak İçin Merhamet", ss. 85-86.

²⁴¹ Yaran, *İslam'da Ahlakın Şartı Kaç?*, s. 124.

yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın cezası çetindir.”²⁴² Sosyal hayat için kaçınılamaz bir gereklilik olan yardımlaşma; hukuk ve ahlak kurallarına, dinimizce de benimsenen ortak insanî değerlere aykırı olmamalıdır. Hukukî ve ahlaki değerler gözetilmeden yapılan yardımlaşmanın dinî açıdan hiçbir değeri yoktur. Aksine İslam'da haksızlığı desteklemek, engellenmesi gereken bir zulüm olarak değerlendirilir.²⁴³ Hz. Peygamber, “Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et!” buyurunca “Ey Allah'ın resulü! Kardeşim mazlum ise yardım ederim, zalim ise nasıl yardım edeyim?” diye sorulduğunda “Onu zulmetmekten engellersin, senin ona yardımın budur” şeklinde açıklama yapmıştır.²⁴⁴ Burada, başkalarına haksızlık yapmaya ve eziyet etmeye yönelik davranışların engellenmesi, Allah'a bağlılığın gereği olarak iyilik üzere yardımlaşmaya nebevî bir örnek oluşturmaktadır. “Emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesini uygulamak üzere müminlerin birbirlerine sağladığı yardım ve destek de bu kapsamdadır. Bu, mümin olmanın ve imanın getirdiği dostluğun bir gereğidir.²⁴⁵ Bu nedenle müminler birbirlerine karşı, yalnız finansal konularda yardımlaşarak İslam toplumunun ekonomik refahını sağlama konusunda değil, aynı zamanda manevî bir sıkıntıyı giderme, önlenmediğinde yavaş yavaş tüm toplumu kuşatacak kötülükleri ortadan kaldırma konusunda da dostane bir dayanışma içinde olmak durumundadırlar. Bununla birlikte maddî ve manevî yardımın sebep sonuç ilişkisi bağlamında doğurduğu tesirler nedeniyle çoğunlukla birbirinden bağımsız olmadığı görülür. Örneğin yerinde ve zamanında yapılan ekonomik bir yardım; bir yandan bireysel yönüyle hırsızlık gibi adi suçların yayılmasını, diğer yandan sosyal yönüyle adaletten yoksun olma duygusunun doğurabileceği kin, düşmanlık gibi kutuplaştırıcı tutumları engelleme etkisi gösterebilir. Bu nedenle özellikle ilkesel duyarlılık açısından müminlere düşen, muâvenet kapsamında maddî veya manevî her türlü iyilik konusunda dayanışma halinde olarak fesadın ve kötülüğün yayılmasını önlemektir.

Muâvenet, maddî yardım yönüyle ele alındığında insanın en büyük zaaflarından biriyle yüzleşmek durumunda kaldığı söylenebilir. Kur'an'da insanın “bir yetimi veya bir yoksulu doyurmak” gibi maddî olarak kendisinden eksilterek yapacağı bir yardım, kişinin zorlanarak yapacağı bazı ahlaki tasarruflar arasında sayılarak

²⁴² Maide, 5/2.

²⁴³ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, C. II, s. 208.

²⁴⁴ Buhârî, *Mezâlim*, 4; İkrâh, 7.

²⁴⁵ Tevbe, 9/71.

gerçekleştirilmesi “sarp bir yokuşu çıkmaya” benzetilmiş; bu yokuşu çıkmayı başarabilenlerin “hakkın ve erdemin tarafında olduğu” ifade edilmiştir.²⁴⁶ Öyle görünüyor ki insanın yardımlaşma konusundaki ilâhî sınavı başarıyla geçmesi, toplum nazarında da sorumluluklarını yerine getirerek başarılı olmasına bağlıdır. Bu nedenle yardımlaşma konusunda aşılması gereken engellerde veya Kur’an tabiriyle çıkılması gereken sarp yokuşlarda gösterilecek performansı ve sonucunda ulaşılabilecek başarıyı belirlemede zorunlu bir faktör olan muhtaçlık olgusu insanın hayatına dahil edilmiştir.

İnsanın hemcinsine muhtaç bir şekilde yaratıldığını söyleyen Mâverdî, insanın muhtaçlığını, tabiatından ayıramayan bir sıfat, özünde var edilmiş bir ahlak olarak ifade eder. Ona göre muhtaçlık, insanın yaratıcı karşısındaki aciziyetini fark edip gücünü kötüye kullanmasının ve başkalarına zulmetmesinin önünde bir engel olarak Allah’ın kullarına bahsettiği bir nimettir.²⁴⁷ Farabî, insanların birbirinden farklı ve çeşitli ihtiyaçlarla yaratılmalarının onların bir arada topluluk halinde yaşamasını zorunlu kıldığını; bu topluluk içinde birbirleriyle yardımlaşıp sahip oldukları farklı donanımlarla karşılıklı ihtiyaçlarını ikmal ettikleri ölçüde fitratlarındaki mükemmeliyete ulaşabileceklerini söyler.²⁴⁸ Tarih boyunca insanlar medenî bir toplum oluşturma gayreti içinde olmuşlar; iş bölümüne giderek değiş tokuş veya alışveriş usulüyle ihtiyaçlarını karşılamışlardır. İnsanların ihtiyaçlarını karşılamak sûretiyle hayatı kolaylaştırma istekleri, aralarında hizmet ve alışveriş ilişkisinin ötesinde yardımlaşma ve fedakârlığın da yerleşmesine yol açmıştır. İhtiyaçlara binaen yoğunlaşan ilişkilerin oluşturduğu ünsiyet, varlıklı kimseleri gönüllü olarak yoksulları gözetmeye sevk etmiştir. Sevgi, şefkat ve merhamet gibi duyguların sosyal hayatın yönlendirdiği zorunluluklarla birleşmesiyle bireyler arasında güçlü dayanışma ve yardımlaşma bağları kurulmuştur.²⁴⁹ Yardımlaşma eylemiyle etkileşimde bulunan her iki taraf için de psikolojik ve sosyolojik açıdan olumlu kazanımlar gerçekleşir. Öncelikle kendisine sağlanan maddi destek sayesinde hayati ihtiyaçlarını karşılama imkânı bulan ihtiyaç sahibinin fark edilmiş olmanın verdiği değer duygusundan aldığı güçle dezavantajlı durumuyla başa çıkması kolaylaşır. Buna, yardımda bulunan kişi açısından, görevini yerine getirmenin verdiği tatmin duygusunun da eşlik etmesiyle

²⁴⁶ Beled, 90/11-18.

²⁴⁷ Mâverdî ve *Edebü 'd-Dünya ve 'd-Dîn*, ss. 265-266.

²⁴⁸ Fârâbî, *Üstün Ülke (el-Medînetü'l-Fâzıla)*, s. 132.

²⁴⁹ Melih Demirkol, "Dinî Bir Tutum Olarak Yardımseverlik", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII, 2019, ss. 211-232.

sosyo-ekonomik farklılıklara rağmen bireylerin her birinin mutlu olduğu bir toplumun oluşturulması ve devamlılığı mümkün olur.²⁵⁰

Yardımlaşma erdeminin doğrudan çağrıştırdığı birçok erdem vardır, bunlardan biri olan cömertlik aynı zamanda yardımlaşma erdeminin kümesinde yer alan alt erdemlerdendir. Cömertlik, maddî vericilikte fedakarlığının dikkat çekici düzeyde yüksek olduğu kişilerin eylemlerini niteleyen üstün bir meziyettir. Cömertlik birçok erdem gibi ruh dünyasında meleke haline gelmiş bir huydur. Cömertlik huyuna sahip olan kişi, sahip olduğu nimetleri, başta sevdiği insanlar ve muhtaçlar olmak üzere, başkalarıyla paylaşmaktan ahlaki ve vicdani bir haz duyar ve bunun karşılığında hiçbir ücret veya teşekkür beklemez.²⁵¹ Bu huya sahip olanların üstün meziyetleri Kur'an'da şöyle ifade edilir: "Onlar, kendileri (yemek) istedikleri halde yiyeceği yoksula, yetime ve esire ikram ederler. Ve şöyle derler: "Biz sizi Allah rızâsı için doyuruyoruz, sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz."²⁵² Cömertlik erdeminde iyilikte bulunmak için varlıklı olmak bir gereklilik değildir. Sınırlı imkânlarla sahip olursa bile zorlama ve riya olmaksızın gönülden yapılan her ikram, harcama veya yardım, az ya da çok olması önemli olmaksızın cömertlik kapsamındadır. Diğer taraftan, el uzatılan, ikramda bulunulan kişilerin muhtaç durumda olup olmaması da bir gönül zenginliği olan cömertliği engelleyici bir durum değildir.²⁵³ Zira bu nitelikteki kişiler Kur'an'ın ifadesiyle varlıkta da yoklukta da Allah için harcarlar.²⁵⁴

Fıtraten cömert olan kimseler, muhtaç olan kimsenin inancına, ırkına bakmaksızın sırf iyilik gereği harcamada ve yardımda bulunurlar. Bu, tıpkı güneşin uzayda ulaştığı her şeyi ısıtması ve ısıtması gibi doğal bir eylemdir.²⁵⁵ İmanın tezahürü olan cömertlik kadar iman ile uyumlu ve ona özgü bir ahlak yoktur. Zira Kur'an'da cömertlik, iman sahibi kimselerin niteliği olarak anılmış; kurtuluşa, dünya ve ahiret saadetine erme vesilesi olarak gösterilmiştir.²⁵⁶ Nasıl ki cömertlik, bir kimsenin övülmesi için yeterli bir neden olarak görüldüğü gibi kınama ve yerme için de cimrilik yeterli bir neden olarak görülmüştür. Cömertliğin karşısında münker olarak görülen ve yerilen bir erdemsizlik olan cimrilik, kısa bir tanımla kişinin imkânı olduğu halde, en

²⁵⁰ Abdulmuttalip Baycar, "Dinî ve Sosyolojik Boyutlarıyla Dayanışma-Yardımlaşma Olgusu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)*, XXI, 2019, ss. 199-225.

²⁵¹ Yaran, *Ahlaki Erdemler*, s. 68.

²⁵² İnsan, 76/8-9.

²⁵³ Yaran, *Ahlaki Erdemler*, s. 69.

²⁵⁴ Âl-i İmran, 3/134.

²⁵⁵ Demirkol, "Dinî Bir Tutum Olarak Yardımseverlik", s. 218.

²⁵⁶ Tegâbün, 66/16; el-İsfahânî, *Erdemli Yol*, s. 308.

azından dinen zorunlu olduğu kadarıyla bile maddi tasarrufta bulunmaktan imtina etmesidir. Cömertliğe yönelik teşvik edici sözlerin aksine Kur'an'da, cimrilik için sakındırıcı ve ikaz edici ifadeler yer almaktadır: “Allah’ın lütfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar, bilâkis bu onlar için kötüdür. Cimrilik ettikleri mal kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah’ındır. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”²⁵⁷ Hz. Peygamber, cimriliği sebebiyle insanlardan uzaklaşan kişinin bu davranışı sebebiyle Allah’tan ve ancak iyilik ve cömertlik sahiplerinin erebileceği uhrevî mükafatlardan da uzaklaşacağını²⁵⁸ belirterek cömertliğin dünyevî veya tercihe bağlı bir tutum olmayıp İlâhî kaynaklı ahlaki bir gereklilik olduğuna dikkat çekmiştir. Hz. Peygamber cömertliğe dair ilâhî talebin beşerî hayattaki en mütakâmil temsilcisi olmuştur. Onun cömertliği, insanların kendisine ve davet ettiği dine karşı önceki negatif tutumlarını, ezberlerini değiştirmelerini; kendisine sevgiyle teveccüh göstererek İslamlaşmalarını sağlayan,²⁵⁹ güçlü ve öne çıkan vasıflarından biri olmuştur. Hz. Peygamber her fırsatta cömertliği ve bu vasıf sahiplerini överek yardımlaşmayı toplumun ayrılmaz bir unsuru kılmaya çalışmıştır. Çünkü İslam toplumu “en hayırlı topluluk” olma vasfını, iyilikleri çoğaltıp kötülükleri toplumdan uzaklaştırma çabası doğrultusunda kazanmıştır. Bu vasfı kaybetmemesi iyilik temelinde insani ilişkilerini sürdürmesine bağlıdır. Cömertliğin bir parçasını oluşturduğu muâvenet; sevgi, dostluk ve kardeşlik gibi insani ilişkileri ayakta tutarak en nitelikli toplum olmayı başarma yolunda terk edilmemesi gereken ana temalardan birini oluşturmaktadır.

Muâvenet erdemi cömertlik dışında başka erdemleri de ihtiva etmektedir. İyilikseverlik, ihsan, infak, ikram, helal kazanç, hayırda yarışma, dostluk, kardeşlik, yakınlarla ilgilenme, iyiliği emir ve kötülükten nehiy, birlik beraberlik, misafirperverlik ve kanaatkârlık muavenetin alt erdemlerinden bazılarıdır.²⁶⁰ Yardımlaşma, alt erdemleriyle birlikte bireye sahip oldukları ölçüsünde iyilik yapma imkânı sunar; kibir, tamahkârlık, hasislik, cimrilik gibi nefsi besleyen negatif duyguları bastırarak narsizmin yükselişini engeller. Yardımlaşma, narsizmin tedavisinde kullanılan bir yöntemdir. Narsistik eğilimi olan kişilere diğer insanların

²⁵⁷ Âl-i İmran,3/180.

²⁵⁸ Tirmizi, Birr, 40.

²⁵⁹ Müslim, Fezail, 58.

²⁶⁰ Yaran, *İslam'da Ahlakın Şartı Kaç?*, s. 126.

sessizce iyilikler yapmaları tavsiye edilir. Eğer kişi başkalarının haberi olmadan iyilik yapmayı başarıyorsa, narsizme baş edebiliyor demektir. Buna mukabil, gösterişe kaçan yardımlar narsizmi besler.²⁶¹

Kur'an'da muâvenet konusunda, muhtaçları horlayıcı tutumların yanı sıra, başkalarını da yardıma özendirmeyip ve hatta engelleyenlerin dindarlıkları ve kullukları, inkâr ve gösterişten ibaret sayılmış, bu kişilerin tutumları sebebiyle acınası hallerine dikkat çekilmiştir.²⁶² Gücü yettiği ve çevresindeki muhtaç insanları bildiği halde yardımdan kaçınmanın kulluğu dahi tehlikeye düşürecek bir zaaf olduğu görülmektedir. Zira Kur'an'da hayır için harcama yapmaya eli varmayanların; samimi müminin aksine birbirleri arasında kötülüğü yayıp iyiliği engelleme konusunda yardımlaşanların münafık karakterine sahip olduğu; bu tutumları sebebiyle Allah'ın onları rahmetinden mahrum bıraktığı ifade edilmektedir.²⁶³ Anlaşıyor ki muâvenet, söylem ile eylem arasındaki tutarlılıktan hareketle özdeki imanı en iyi yansıtan erdemlerden biridir. O halde, ilkesel sorumluluğa sahip olan mümin, diğer niteliklerde olduğu gibi muâvenet erdeminin dairesinde olan bütün erdemleri de dışarıda bırakmadan özümsemeli; Hz. Peygamber'in örnekliğinde olduğu gibi, sözlerinden ziyade samimi davranışlarıyla iyiliği toplumda yayma çabası içinde olmalıdır. Bu konuda, kişinin öncelikle kendisinde gerçekleştirdiği tekâmül, iyiliği emretme konusunda ilk ve en önemli başarısı olacaktır.

2.1.4. Sabır ve Azimet

Kur'an'da Allah yükünü hafifletmek istediği zayıf yaratılıştaki kullarının²⁶⁴ Rabbimiz! üstesinden gelemeyeceğimiz şeyleri boynumuza borç kılma!"²⁶⁵ yakarışıyla yegâne yardım ve merhamet mercii olan zatına iltica etmesini bekler. Çünkü aynı zamanda bilgisizlik²⁶⁶ ve acelecilik özelliğine sahip olan insan,²⁶⁷ kendisine ancak gücü oranında sorumluluk verildiği²⁶⁸ şeklindeki ilâhî teminata rağmen, karşılaştığı zorluklar karşısında tahammül gösteremeyen veya göstermek istemeyen, pekâlâ aceleci davranabilen bir varlık hüviyetindedir. "İnsanlara bir nimet

²⁶¹ Nevzat Tarhan, *Güzel İnsan Modeli*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 149.

²⁶² Mâun, 107/ 1-7.

²⁶³ Tevbe, 9/67.

²⁶⁴ Nisa, 4/28.

²⁶⁵ Bakara, 2/286.

²⁶⁶ Ahzab, 33/72.

²⁶⁷ Enbiya, 21/37.

²⁶⁸ Bakara, 2/286.

tattırdığımızda buna sevinirler fakat kendi elleriyle yaptıkları yüzünden başlarına bir belâ gelse hemen ümitsizliğe düşerler”²⁶⁹ ayeti, insanın konfora karşı talepkârlığına mukabil imtihanlar konusundaki acziyetini ve hazırlıksız oluşunu öz bir şekilde ifade etmektedir.

İşte, zorluklara karşı tahammül gösterme, sıkıntılarla baş etme istidadı olan sabır konusunda insanın oldukça zorlanacağı şeklindeki ezeli bilgiye sahip olan Allah, Asr sûresinde hem sabretmeye hem de başkalarına sabrı tavsiye etmeye kullarını teşvik etmiştir. Ayrıca, kullarının sabırlı olmaları halinde elde edecekleri yüksek kazanımı, direnç sağlayıcı güçlü bir güdüleme aracı olarak yemin ile vaat etmiştir. Onlar, sabretmeleri ve sabrı birbirlerine öğütlemeleri karşılığında asla başarısız olmayacaklar, ziyana uğramayacaklardır. Yine sûrede geçtiği üzere, hüsrana uğramaktan kurtulacak olanlar, birbirlerine sabırla birlikte hakkı öğütleyen ve salih amel işleyen kişiler olup onları bu zor fiilleri gerçekleştirmeye iten güç imandır. İnanmanın gereği olarak gerçekleştirilecek olan bu fiillerin her biri, imanın pratik yönünü, ahlaki cephesini ifade etmektedir. Gerek salih amel işlemeyi ve gerekse hak ile birlikte sabrı tavsiye etmeyi “iyiliği emretme, kötülükten sakındırma” ilkesiyle aynı kapsamda değerlendiren din bilginleri,²⁷⁰ iyiyi, doğruyu güzeli istemeyi ve bunun karşısında kötüyü, batılı, çirkini yasak etmeyi hakkı ve sabrı öğütleme faaliyetine dahil olan iki esas olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla yararlı işlerin inşa edilmesinde karşılaşılabilecek güçlüklerle karşı hakkı ve sabrı öğütlerken güzel davranışların terk edilmesiyle oluşabilecek kötülükler muhataba gösterilerek batıl ve münker önlenmedikçe maksadın gerçekleşmesi ve hüsrandan kurtuluş söz konusu değildir.²⁷¹ Tüm bu açıklama ve yaklaşımlar, kötülüğün bireyden ve toplumdan uzaklaştırılarak onun yerine iyiliğin inşa edilmesinin emir ve nehiy formunda gerçekleşen söylemden ibaret ve anlık bir faaliyet olmayıp sonuç alınıncaya kadar devam ettirilmesi gereken meşakkatli ve sabır gerektiren bir süreç olduğunu göstermektedir.

“İslam temelinde ahlaki bir yaşantıda sabrı gerektiren durumlar nelerdir?” sorusunun cevabı yine Kur’an’da yer alır. Müminin ahlaki hayatında uyması beklenen temel dinamiklerin yer aldığı Nahl sûresi 90. ayetin ilk bölümünde, Allah’a ve emirlerine itaat kapsamında; adalet, ihsan ve yakınlarla infakta bulunma erdemleriyle

²⁶⁹ Rûm, 30/36.

²⁷⁰ Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s.23; Abduh, *Ve'l-Asri Sûresinin Tefsiri*, s.44; Ersoy, *Kur'an-ı Kerim'den Âyetler (Mev'izeler)*, s. 26; Dumlu, *Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker*, s. 70.

²⁷¹ Ersoy, *Kur'an-ı Kerim'den Âyetler (Mev'izeler)*, s. 26.

sabrı gerektiren üç durum vurgulanmıştır. İkinci bölümde ise fuhşiyat (iffetsizlik), münker (kötülük) ve bağı (haddi aşma) erdemsizlikleri ile günahlardan sakınmayı ve nefsin isteklerine karşı direnç oluşturmayı gerektiren üç sabır türüne dikkat çekilmiştir.²⁷² Zira adalet, merhamet, iffet, yardımlaşma gibi edinilmesi de sürdürülmesi de nefse hayli ağır gelen fiillerde sebat edebilmek için sabır erdemine ihtiyaç vardır. Aynı şekilde bunların zıtları olan erdemsizliklerden süresiz olarak kaçınmayı başarma konusunda, inancı doğrultusunda ahlaklı bir hayat sürmek isteyen insan için sabır en büyük destekçidir. Dolayısıyla sabır, marufun kazanımı ve devamlılığı konusunda olduğu gibi münkerden sakınma konusunda da bireyin duygularını, tutum ve davranışlarını kontrol eden bir direnç mekânizmasıdır.

Zeydan, itaat ve sakınma bakımından sabrı konumlandırıran durumları üç ana başlıkta ele almıştır: 1. Allah'a itaatte sabır. 2. Günahtan kaçınmada sabır. 3. Belâ ve musibetlere karşı sabır. Allah'a itaat konusunda sabır, ihlasla ibadete devam edip dinin ölçülerine uygun davranmayı sağlar. Allah'ı hakkıyla tanımak ve ilâhî mükâfata yöneliş, itaat ve kullukta sabrı anlamlı hale getirecek motivasyonu sağlayacak hususlardır. Günahtan kaçınmada sabır, kötülükleri terk edip isyandan kaçınma konusunda sebat göstermekle olur. İnsanı bu noktada sabretmeye iten güç ise Allah'ın azabından korkmakla beraber, O'na duyulan sevgi ve utanma duygusudur. Bunlar ise ancak güçlü bir imanla elde edilecek değerlerdir. Üçüncü sabır türünde yer alan belâ ve musibetlere karşı sabretmek; öfkeyi terk etmek, nefsin karşılaşmak istemediği zor ve elem verici işi yüklendikten sonra kimseye şikâyet etmemek suretiyle elde edilir. Belâyâ karşı sabredilmesi karşılığında Allah'ın sayısız nimetlerinin ve mükâfatlarının hatırlanması, böylesi bir sabrın kazanılması ve korunmasında ezayı hafifletici ve direnci arttırıcı bir güç kaynağıdır.²⁷³

Yukarıda sözü edilen sabır tasnifi "iyiliğin inşası ve kötülüğün engellenmesi" ilkesiyle sorumlu olan mümin açısından değerlendirildiğinde direnç gösterilmesi gereken; içe dönük ve dışa dönük olmak üzere iki saha ile karşılaşılır. Bunlardan birincisi, Allah'a itaat ve günahlardan kaçınma sahasıdır ki burada müminin daha çok içsel yolculuğunda mücadelesi söz konusudur. Allah'a ve emirlerine samimi bir bağlılık ve bu bağlılığın dışa vurumu olan kulluğun tanımladığı gerçek mümin

²⁷² Recep Önal, "Kur'an'da İmanî ve Ahlakî Bir Tavır Olarak Sabır", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII, 2008, ss. 439-466.

²⁷³ Zeydan, *İslam Davetinin Esasları*, ss. 394-395.

kimliğiyle varlık gösterebilmek, ancak sabır gücüyle elde edilip sürdürülebilecek bir kazanımdır. Bu kazanım, ilkesel sorumluluğa sahip olan müminde olması gereken en temel nitelik olan itikadî ve amelî liyakati temsil eder. Günahlardan kaçınma sahasında gösterilecek sabır da aynı şekilde içe dönük olgunlaşma sürecinde ihtiyaç duyulan güç ve direnç kaynağıdır. Nefsin zaaflarını temsil eden erdemsizliklere karşı bireyin ahlaki güzellikleri kendisinde gerçekleştirme sürecinde direnç ne kadar güçlü ise kazanım da o kadar yüksek ve değerli olacaktır. Buradaki kazanımlar ise ilkeli Müslüman'ın adalet, iffet, merhamet, muâvenet gibi kendisine şahsiyet kazandıran niteliklerini temsil eder. İkinci olarak müminin dışa dönük olarak göstermesi gereken sabır ise başkalarına karşı sorumluluk duygusuyla hareket ettiği “emri bil maruf ve nehyi anil münker” faaliyetinde karşılaşması muhtemel eza, bela ve musibetler karşısında ihtiyaç duyacağı direnci ifade eder. Hz. Lokman'ın oğluna dünya hayatına dair sorumluluklarını sıralarken “Yavrucuğum, namazını özenle kıl, iyi olanı emret, kötü olana karşı koy, başına gelene sabret. İşte bunlar, kararlılık gerektiren işlerdendir”²⁷⁴ ifadesi “emri bil maruf ve nehyi anil münker” görevinin kolay ve sıradan olmayıp azim gerektiren bir iş olduğuna, bu yolda müminin engellerle karşılaşabileceğine, toplumun selamet ve mutluluğu için fedakârlıklara katlanmak gerektiğine işaret eder.²⁷⁵ Ayrıca, insanın iyi ve itaatkâr bir kul olmasının gerektirdiği üç örnek davranışın sıralandığı bu ayette “namaz” Allah'a kulluk ödevini; “iyi olanı emredip kötü olana karşı koymak” toplumsal davranışlar karşısındaki kulluğun gerektirdiği yapıcı tutumu; “sabır” ise maddî ve sosyal çevreden gelen sıkıntıları, belâları birer imtihan bilip metanetle karşılama olgunluğunu yansıtır. Ayrıca, bu müspet davranışların kulluktaki kemali gösteren birer örnek olduğunu, hayatın şartları içinde yerine getirilmesi gereken böyle daha başka yüksek davranışlar da bulunduğunu gösterir.²⁷⁶

Sorumluluk duygusuyla hareket eden mümin için sabır; Allah'a dayanıp güvenerek İslam toplumunun varlığını korumak ve devamlılığını sağlamak uğruna, nefsinden ve toplumdan gelen zorluklara göğüs germek, karşılaşılan güçlüklerden yılmadan reddedilmiş olmaktan dolayı bıkip usanmadan azimle gayret göstermektir.

²⁷⁴ Lokman, 31/17.

²⁷⁵ İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, C. V, Dâru'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire 1962-1964, s.165,166; Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, C. I, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1988, s. 2016.

²⁷⁶ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. IV, Ankara 2014, s. 338.

Gayeye ulaşmak için mümin, eşsiz örnekler sunan Kur'an ve sünnetten aldığı referansla kaçınılmaz bir metot olan sabırdan ayrılmamalıdır.²⁷⁷

Kur'an'da yüzü aşkın ayette geçen sabır kavramı direnme, karşı koyma, yılmama, dayanma, inancının mücadelesini verirken her türlü zorluğa ve zulme katlanma, başa gelen acı ve kötü olaylara karşı dayanma ve umutsuzluğa (ye'se) düşmeme, zorluklar karşısında Allah rızasını gözetme, ibadetlerde sebat etme anlamlarında kullanılmıştır.²⁷⁸ Kur'an'da "Rabbin için sabret!" buyrulurken sabırlı davranmanın kulluğun bir gereği olduğuna işaret edilmektedir. İnsanın Allah'a bağlılık ve kulluktaki samimiyeti, kendisi için imtihan konusu haline getirilen maddi manevi çeşitli sıkıntılar karşısındaki tutumuna, sabırlı olup olmamasına göre değer ve kabul görür. İnsanın bazen ölüm, açlık, yokluk gibi maddi sorunlara sabrederek bunlarla baş etmesi beklenir,²⁷⁹ bazen de peygamberlik mücadelesinde karşılaşılan güçlüklerden örnekler verilerek karşılaşılabilecek iftira ve sataşma gibi sözlü tahriklere karşı sabır tavsiyesiyle²⁸⁰ müminlerin dinî sorumluluklarını yerine getirirken karşılaşılabilecekleri manevi sıkıntılar karşısında sabrın önemine dikkat çekilir. Kötülüğü iyilikle savmak, kendilerine verilen rızıktan Allah rızâsı için harcamak,²⁸¹ doğru olmak, (Allah'a) gönülden boyun eğmek, infak etmek, seher vakitlerinde bağışlanma dilemek;²⁸² sabırlılık vasfına sahip olan kişilerin ilâhî övgüyü ve uhrevî mükafatları hak edici diğer güzel davranışları arasında zikredilir. Allah, koyduğu hükümler ve prensipler üzere yaşayıp, sabrı gerektiren her türlü güçlük ve sıkıntılı durumlarda kullarının yanında olduğunu²⁸³ ve sabreden kullarını sevdiğini²⁸⁴ ifade eder. Elçisine ve onun vasıtasıyla kullarına ilettiği bu mesajlarıyla yüksek bir direnç kaynağı oluşturur. Uhrevî hayatta da devam edecek olan İlâhî sevgi ve yardımla müminler arzu ettikleri mükafatlara ulaşacaklardır: "Bugün de ben onlara sabretmelerinin karşılığını veriyorum. Onlar hakikaten muratlarına ermişlerdir."

Sabır, müminlere hak davalarında karşılaştıkları zorluklarla başa çıkabilmeleri ve aynı zamanda ruhen güçlü olmaları için tavsiye edilmiştir. Buna karşılık sabır,

²⁷⁷ Önkal, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, ss. 363-364.

²⁷⁸ Berat Sarıkaya ve Zeynep Şeren, "İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI, ss. 68-88.

²⁷⁹ Bakara, 2/155; Âli-İmrân, 3/186.

²⁸⁰ Sad, 38/17; Kâf, 50/39.

²⁸¹ Kasas, 28/54.

²⁸² Âl-i İmran, 3/17.

²⁸³ Bakara, 2/153, 249; Enfal, 8/66, 46.

²⁸⁴ Âli-İmrân, 3/146.

peşinen çile ve meşakatlere talip olmak manasına gelmediği gibi, şahsî zararlar veya menfaatler üzerinden sorumluluklardan taviz vermek olarak da anlaşılmalıdır.²⁸⁵ Sabır sahibi, zorluklar karşısında sabır erdeminin gerektirdiği dayanıklılığı ezilmeden gösteren; anlayış, ağır başlılık, gayret ve dua ile güçlü bir şekilde sorunların üstesinden gelebilen kişidir.²⁸⁶ Kur'an'da sabır kavramı, inancından dolayı başa gelen belalar ve acılar karşısında kişinin sebat etmesi ve ümitsizliğe kapılmadan yoluna devam etmede kararlı olması anlamında kullanılmıştır.²⁸⁷ Zira Kur'an'da, bütün peygamberlerin hakkı tebliğ vazifelerinde gördükleri eziyetlere karşı, Allah'ın yardımı kendilerine ulaşınca kadar gösterdikleri sabırdan bahsedilmektedir.²⁸⁸ Bu örnekler peygamberlerin muhataplarının körü körüne bağlı oldukları düşünce, inanç ve tutumlarına dair değişimi, sahip oldukları mücadele ruhu ve yüksek sabırla gerçekleştirdiklerini anlatmaktadır.²⁸⁹ Dolayısıyla ilâhî tavsiyelerde yer alan sabır; mantık dışı, küçük düşürücü, pasif bir direnci ifade etmeyip bir gayeye yönelik olarak gerçekleşen, iman ve akıl ürünü metodik bir tavrın karşılığıdır.

Hz. Peygamber medenî bir toplum oluşturma gayesiyle tek tek her bireyin eğitime muhtaç yönleriyle önem derecelendirmesi yapmadan ilgilenmiş, eğitim kapsamında toplumla daima iç içe olunması gerektiğini, eşsiz öğretmenlik uygulamalarıyla halkına gösterme gayretinde olmuştur. "İnsanlarla bir arada yaşayan ve onların eziyetlerine sabreden mümin, insanlarla bir arada yaşamayan ve onların eziyetlerine sabretmeyen müminden daha büyük bir ecre nail olur."²⁹⁰ sözüyle müminin kendisini toplumdan tecrit ederek ve benmerkezci bir hayat sürerek sabrın dünyevi ve uhrevi mükafatlarına nail olamayacağını ancak başkalarıyla iletişim halinde, eğitimin bir parçası olmak suretiyle sabrı ve onun ecrini elde edebileceğini ifade etmiştir.

Ayrıca Hz. Peygamber'in eğitim faaliyetlerinde acizyet, şikâyet ve acelecilik gibi zaafların hiçbir zaman yer almadığı görülür. O, meseleleri iyiden iyiye araştırdıktan sonra faaliyete geçer, sahabesine de sabırlı olup acele etmemeyi öğütlerdi. Onun örnekliği üzerinden hareket ederek "iyiliği emreden, kötülükten

²⁸⁵ Önkal, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, s. 361.

²⁸⁶ Yaran, *Ahlaki Erdemler*, s. 115.

²⁸⁷ Önal, "Kur'an'da İmanî ve Ahlakî Bir Tavrı Olarak Sabır", s. 445.

²⁸⁸ En'am, 6/34.

²⁸⁹ Sarıkaya ve Şeren, "İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları", s. 72.

²⁹⁰ İbn Mâce, Fiten, 23.

sakındıran” müminin mutmain oluncaya kadar araştırma yapması, aceleci davranmayıp meselelere sabırla yaklaşmaya özen göstermesi, faaliyetlerinde umumun maslahatını gözetmesi, söz ve davranışlarının sonuçları hakkında düşünerek hareket etmesi, gerektiğinde ilim ehlinin söz ve nasihatlerini dikkate alması tavsiye edilir.²⁹¹ Muhtemelen, bilgisizliğin aceleciliğe yol açacak temel faktör olması, sabrı muhafaza etme konusunda bilgiye yönelmenin gerekliliğini doğurmuş, bunun karşısında cehalet ise sabırsızlık vasıtası olarak görülmüştür. Hz. Peygamber’e güçlükler karşısında yılmamasını ve sabırlı davranmasını öğütleyen ayetler dikkate alındığında “cehl/bilgisizlik” kelimesinin bir nevi sabırsızlık anlamına geldiği görülür. Önceki peygamberlerin yaşadığı birtakım eziyetlere sabrettikleri bildirildikten sonra benzer eziyetlerle karşılaşan Hz. Peygamber’e “cahillerden olma!”²⁹² şeklindeki uyarı, sabırsız davranışların cahillik emaresi olduğunu göstermektedir.²⁹³ Kur’an’da telaş, kaygı, yakınma anlamlarına gelen acizlik gösterme davranışı da yine sabrın karşısında kullanılan kavramlardandır. Hz. Peygamber, “Sabır ışıktır.” sözüyle sabrın kişiyi telâştan ve yanlış işler yapmaktan koruyucu özelliğine işaret etmiştir.²⁹⁴ “Sabır; nefsi telâştan, dili şikâyetten, organları çirkin davranışlardan koruma, nimet haliyle mihnet hali arasında fark gözetmeyip her iki durumda sükûnetini muhafaza etme, Allah’tan başkasına şikâyette bulunmama halidir.”²⁹⁵ Bu tanıma göre sabır, kusura sebep olacak; acelecilik, şikâyet gibi zıt tutum ve davranışları dışarıda bırakırken onu olgunlaştıracak sükûnet, şükür ve tevekkül gibi aslî unsurları kapsamına almaktadır.

O halde sabır denildiğinde aklın ürünü olan bilginin kontrol ettiği güçlü bir erdemden söz edilmektedir. Bu erdem insana hem kendisinden hem de dış dünyadan kaynaklanan güçlüklerle baş etme konusunda hem ayrıcalıklı ve hem de sorumluluğunu arttıran bir nitelik kazandırır. Çünkü dış dünyaya akıl ve bilgi ile anlam yükleyerek bakan insanın fark ettikleri, algılayıp hissettikleri; bilgisizce ve bencilce bakan insandan daha fazladır. Bilginin kendisine yüklediği sabırla hayata bakan insan, merhametsizliği daha derinden fark eder ve acı duyar, adaletin yoksunluğundan daha fazla elem duyar ve adaleti şiddetle ister, başkalarının iyiliğini kendi mutluluğuna yeğler ve çirkinliklerden nefret eder. Tüm bu bilinç mahsulü duyguların oluşturduğu

²⁹¹ er-Ruhaylî, *Unutulmuş Vacib Emr-i Bil Maruf Nehy-i Anil Munker*, ss. 119-126.

²⁹² En’am, 6/34-35.

²⁹³ Mehmet Demirci, "Kur’an-ı Kerim Işığında Sabır Kavramı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I, 2002, ss. 263-285.

²⁹⁴ İbrâhîm, 14/21.

²⁹⁵ Müslim, *Ṭahâret*, I; Tirmizî, *Da’avât*, 86; Mustafa çağrıcı, "Sabır", *TDV İslam ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, C. XXXV, İstanbul 2008, ss. 337-338.

manevi yoğunluk bile ruhsal çöküntüyü önlemek için sabrı gerektirirken insanın evrene, insanlığa, içinde yaşadığı topluma karşı duyduğu sorumluluk duygusu sabra olan ihtiyacını daha da artırır. Bu anlamda, iyi olanı emredip kötü ve çirkin olandan uzaklaştırmak gibi ağır bir sorumluluğu yüklenmiş mümin için sabır, hem kendi içindeki duyguları kontrol altında tutup duygularının sarsılmamasını hem de bu yolda sonuç alıncaya kadar sebat gösterip azmini korumasını sağlayacak manevi bir kalkan gibidir.

İbn Hazm, “Bir saatlik bir ihmal, bir senelik emeği mahvedebilir.”²⁹⁶ sözüyle emek ve sabırla başlanan bir işte sonuç alıncaya kadar gevşemeden, rehavete kapılmadan kararlılıkla ilerlemenin önemine değinir. Bu “emri bil maruf ve nehyi anil münker” görevini üstlenen mümin için azim ve kararlılığı, ilkenin vücûbiyeti ve hayatiyeti bakımından da azimeti ifade eder. Zira Kur’an’da bu görevin azim ve kararlılık gerektiren zor bir iş olduğu ifade edilir.²⁹⁷

Azim kelimesi, bir işe karar vermek, onu ısrarla istemek, ciddiyet, bir işi yapmayı murad etmek, kalbi bir işi yapmaya bağlamak, kesin karar vermek, sabır ve irade gibi anlamlarda kullanılır. Kur’an’da azim kavramı, beş ayette “iyilikte sebat ve kararlılık”²⁹⁸ dört âyette de “kesin karar vermek”²⁹⁹ anlamında olmak üzere dokuz yerde ifade edilir. Bu ayetlerden “Azim ve kararlılık sahibi peygamberlerin sabrettikleri gibi sen de sabret. Onlar için de acele etme.”³⁰⁰ ayetinde azim kavramı, ulu’l-azm (azim sahibi) peygamberlerin niteliği olarak ifade edilir ve Hz. Peygamber’e aceleci olmayıp sabırlı davranma hususunda örnek gösterilir. Bu ayet, ilk muhatap olan Hz. Peygamber’le birlikte müminleri de sabırsızlıktan nehyedici olarak değerlendirilir.³⁰¹ Hz. Peygamber ve onunla aynı davaya baş koyan müminlere hitaben, “Mallarınız ve canlarınız hususunda mutlaka imtihan edileceksiniz; sizden önce kendilerine kitap verilenlerden ve müşriklerden birçok üzücü sözler işiteceksiniz. Eğer sabreder ve günahlardan sakınırsanız, elbette bu davranış, yapılmasında azimli ve kararlı olunması gereken en mühim işlerdendir.”³⁰² ayetiyle hak yolda karşılaşılabilecek maddi manevi sıkıntılar karşısında sabrı muhafaza edip azim ve

²⁹⁶ Hazm, *Erdemli İnsanın Yol Haritası*, s. 41.

²⁹⁷ Lokman, 31/17.

²⁹⁸ Âl-i İmrân 3/186; Tâhâ 20/115; Lokmân 31/17; Şûrâ 42/43; Ahkâf 46/35.

²⁹⁹ Bakara 2/227, 235; Âl-i İmrân 3/159; Muhammed 47/21.

³⁰⁰ Ahkâf, 46/35.

³⁰¹ Zeydan, *İslam Davetinin Esasları*, s. 395.

³⁰² Âl-i İmran, 3/ 186.

kararlılığı korumak, müminin en önemli görevi olarak ifade edilmiştir. Benzer bir anlam muhtevasıyla hadislerde bir şeyi kararlılıkla ve ısrarla istemek,³⁰³ bir daha geri dönmek üzere kesin karar verilen iş,³⁰⁴ niyet³⁰⁵ gibi ifadelerin karşılığı olarak kullanılan azim; bir işin gerçekleştirilme gayesine kalben yönelmek, sabır ve sebat ile irade göstererek maksada yönelik takibi ve gayreti terk etmemektir.

Azim kavramıyla yakın bir anlam içeren sebat kavramı da, sağlam ve sarsılmaz bir şekilde durmak, dayanıklılık göstermek, bir iş veya görüşte kararlı olmak, o konuda acele etmeden teenni ile hareket etmek gibi anlamlara gelmektedir.³⁰⁶ Sebatı, kişinin yetkinlik arayışı yolunda etki altında kalıp ürkmemesi, boyun eğip kırılmaması için bu yolun zorluklarına sabretmesini ve musibetlerine katlanmasını sağlayan huy³⁰⁷ olarak tanımlayan Kınalızâde, sebat sahibi insanı şu sözleriyle vafeder: “Hiçbir zevk, hiçbir basit heyecan ya da menfaat, sebat sahibini isabetle çıktığı yoldan geri çeviremez.”³⁰⁸ İçerdiği anlamlar bakımından azim ve sebat kavramlarının, dilimizde kullandığımız kararlılık erdeminin güçlü birer ifadesi olduğu görülmektedir. Bu anlamlar doğrultusunda kişinin kararlılık özelliği ve düzeyi ile karakteri arasında yakın bir ilişki olduğu da söylenebilir. Çünkü karakter, hangi şartlar altında olunursa olunsun tutum ve davranışlardaki değişmez istikrarın ve sebatın oluşturduğu şahsiyeti ifade eder. Buna göre Hz. Peygamber’in tebliğinde, yönetim ve uygulamalarında sergilediği tavır ve duruşundaki kararlılığını onun örnek şahsiyetinin, mizaç ve karakterinin bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür.³⁰⁹ Mücadelesinden vazgeçmesi amacıyla müşriklerin Hz. Peygamber’e ilettiği; şahsiyeti oluşmamış bir insanı pekâlâ yoldan çıkarabilecek türden dünyalık teklifler içeren mesajı cevaben: “Allah’a yemin olsun ki bu davamı terk etmem karşılığında sağ elime güneşi, sol elime de ayı koysalar, Allah dinini güçlendirinceye veya bu yolda canımı verinceye kadar asla bundan vazgeçmeyeceğim!”³¹⁰ şeklindeki sözleri, onun sahip olduğu yüksek karakteri ve karakterinin ayrılmaz vasıflarından azim, sebat ve kararlılığı ortaya koymaktadır. Azim, iyiliği emretme kötülükten sakındırma yolunda, inanılan değerler uğrunda inanç

³⁰³ Buharî, Tevhid, 31, Deavât, 21; Müslim, Dua ve Zikir, 8; Ebû Davud, Vitir, 23.

³⁰⁴ Buharî, Cihad, 111; Müslim, Hacc, 141; İbn Mâce, Cenâiz, 50.

³⁰⁵ Tirmizî, Savm, 33.

³⁰⁶ Muammer Bayraktutar, "Hz. Peygamber'in Örnekliliği Bağlamında Olaylar Karşısındaki Azim ve Kararlılığı", *EKEV Akademi Dergisi*, XVI, 2012, ss. 71-87.

³⁰⁷ Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî*, s. 92.

³⁰⁸ Yaran, *Ahlaki Erdemler*, s. 185.

³⁰⁹ Bayraktutar, "Hz. Peygamber'in Örnekliliği Bağlamında Olaylar Karşısındaki Azim ve Kararlılığı", s. 74.

³¹⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk.Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, C. I, Beyrut 1990, s. 299.

ve sabırla başlatılan mücadeleyi, yine inanç ve sabırla onlardan hiçbir şey eksiltmeden tamamlamaktır. Azim ve sebatın kaynağı inançtır. Ancak gerçek iman sahibi kişi, inancını muhafaza etme uğruna azim gösterebilir. İmandaki en küçük zayıflık özgüven kaybına, inanılan değerlerde şüpheye ve rehavete düşülerek hidayetini yitirilmesine bile neden olabilir. Bu nedenle Müslüman ebediyet yurdu ahirete iman gereği olarak dünya menfaatleri ve çekilen sıkıntılar karşısında değişkenlik göstermeden azim ve sabırla Allah'ın rızasını kazanmaya çalışmalıdır.³¹¹

“Emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinin gayeye ulaşmasına yönelik gerek Kur'an ve gerekse hadis kaynaklı ifadelerde, kastın ve niyetin ısrarla vurgulanması bu görev konusunda “azimet” kavramının da üzerinde durulmasını gerekli kılmaktadır. Sözlükte azimet; bir şeye kesin olarak yönelmek, niyetlenmek, ısrarla istemek, kastetmek, kesin karar vermek gibi anlamlara gelir. Fıkıh usulünün konusu olarak ele alınan ıstilahî bir kavram olarak ise “meşakkat, zaruret ve ihtiyaç gibi arızî bir sebebe bağlı olmaksızın ilk başta konulmuş olan ve normal durumlarda her bir mükellefe ayrı ayrı hitap eden aslî hüküm” şeklinde anlaşılır.³¹² Bu anlamıyla azimet, alternatif uygulamalara imkân veren ruhsat kavramıyla karşılaştırmalı olarak açıklanır. Dinde aslî hükmü tanımlayan azimetin karşısında ruhsat ise; zaruret, meşakkat, güçlük vb. sebeplerden dolayı asıl hükümden farklı bir hükme yönelmeyi ifade eder.³¹³

“Emri bil maruf nehyi anil münker” in Müslümanlara her koşulda farz kılınmış Kur'an'ın muhkem prensiplerinden olduğu söylenerek³¹⁴ istisnai bir görüşe yer verilmeyecek şekilde ilkenin farziyeti hakkında kesinlikten söz edilirken bu sorumluluğu terk etme şeklinde bir alternatiften veya ruhsattan söz edilmesi mümkün görünmemektedir. İslam'ın ameli hayata ilişkin kolaylaştırıcılık prensibi, hastalık, güçsüzlük, yaşlılık, imkân ve yol bulamamak vb. özürler ilke için de geçerliliğinden söz edilebilir. Ancak özürsüz olarak ilkeye dair sorumluluğun terk edilmesi doğru bulunmamıştır. Zira, Gazâlî ve İbn Teymiyye gibi alimler bu ilkenin ihmalinin

³¹¹ Komisyon, "Azim ve Sebat Müminin Ayırıcı Vasfı", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. III, Ankara 2014, s. 198.

³¹²Karaman vd., *İlmihal (İman ve İbadetler)*, ss. 178-179; Mustafa Baktır, "Azimet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, C. IV, İstanbul 1991, s. 330.

³¹³Ahmet Güneş, "Dini Hükümlerde Vicdanî Sorumluluk", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX, ss. 69-79.

³¹⁴Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, s. 113.

doğuracağı başıboşluğun doğuracağı felaketslere değinerek imkân bulan herkesin ilkeyi uygulama zorunluluğunu ifade etmişlerdir.³¹⁵

Geçmişten günümüze ilkenin aktif bir şekilde uygulanması konusunda bireysel temayüllerin türettiği birtakım mazeretlere sığınarak pasif bir duruş gösterilmesinde, Hz. Peygamber'in şu sözünün seçenek sunduğu gibi yanlış bir algının etkili olduğu düşünülmektedir: "İçinizden biri bir kötülük görürse onu eliyle, buna gücü yetmezse diliyle değiştirsin; buna da gücü yetmezse kalbiyle buğzetsin. Bu ise imanın asgarî gereğidir."³¹⁶ Bu hadise göre münker karşısında insan, gücü nispetinde üç tutum veya davranışı göstermekle sorumludur. Bunlardan birincisi olan kötülüğü el ile önleme sorumluluğu, toplumda iyiliğin yerleşip kötülüğün giderilmesini sağlayacak sağlam bir toplumsal yapı oluşturma konusunda Müslümanları yükümlü kılar. Bu mekanizma kötülük işlemekten çekinmeyenleri, hiç olmazsa açıktan açığa kötülük işlemekten uzak tutar.³¹⁷ Ancak kötülüğü el ile önleme imkânına sahip olmak, rastgele faaliyetlerle kaba kuvvet kullanmayı, düzensizliği ve başıbozukluğu ifade etmez. Çünkü bundan birçok ayet ve hadiste şiddetle yasaklanmış bulunan fitne doğar.³¹⁸ El ise güç ve iktidarı, kurumlaşmak sûretiyle fiilî bir güç oluşturmayı temsil eder. Günümüzde insanları el ile kötülükten alıkoyma imkân ve şartları değişmiş ve aynı zamanda etki gücü yüksek birtakım sözlü, yazılı, görsel teknolojik vasıtanın insanın hayatına dahil olmasıyla çeşitlilik kazanmıştır. Özellikle ikna gücü yüksek bir vasıta olan televizyonun da dahil olduğu medya bunlar arasında önemli bir yer tutar.³¹⁹

İkinci imkân alanı olan "Kötülüğe dille karşı çıkma" sorumluluğu genel olarak iyilikten yana olma ve kötülüğe tepki gösterme bilincinin toplumda aktif bir maşerî vicdan halini alması; özel olarak da örgün ve yaygın bir eğitim-öğretim teşkilatının oluşturulması ile yerine getirilir. Bunun için ayette, "Sizden hayra çağırın, iyiliği emreden ve kötülükten alıkoyma bir topluluk bulunsun." buyrulmuştur.³²⁰ Dil ile düzeltmede, dil veya söz vasıtaları arasında kürsü, minber, mevlid kıraatı, konferanslar ve sohbetler vb. insanların dinleme ve öğrenme motivasyonu ile bulunduğu etkileşime ve eğitime imkân tanıyan fırsat alanlarından da yararlanılabilir.³²¹

³¹⁵ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C. II, s. 687; Teymiyye, *el-İstikâme*, ss. 360-361.

³¹⁶ Müslim, *İmân*, 78.

³¹⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, C. I, s. 648.

³¹⁸ Çağrııcı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, s. 41.

³¹⁹ Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, ss. 123-133.

³²⁰ Çağrııcı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, s. 120.

³²¹ Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, ss. 133-138.

Mümin için, hadiste ifade edilen üçüncü imkân ise kötülüğe kalben buğzetmedir. Bu, herkes tarafından yapılabilecek yerine getirilmesi en kolay sorumluluktur. Bu nedenle Hz. Peygamber bunu imanın en zayıf derecesi saymıştır. Çünkü kalple buğzetme, el ve dil ile kötülüğe karşı koyma yollarına başvurmadaki acizliği ve güçsüzlüğü gösteren pasif bir tavidir.³²² Sorumluluğun asgarî ölçüsünü ifade eden bu tavır, fertlerin kötülükten nefret eden bir ahlaki şura ve olgunluğa ulaşmalarını gerekli kılar.³²³

Görüldüğü gibi kötülüğü önleme, bazen kalp, bazen dil, bazen de el ile olmak üzere üç şekilde olur. Kalp ile her durumda yapılması gerekir.³²⁴ Bu son tavır en kolay olan gibi görünse de bireyciliği ve faydacılığı öne çıkaran sorunsuz bir hayat yaşama tercihinin yaygınlaştığı, ideallerin yitirildiği günümüzde, bu kadarını yapabilmek bile oldukça zorlaşmıştır. Çünkü özellikle maddeye yönelik kaybetme korkusu, insanların birbirlerine doğruyu söylemeleri bir yana, kötülüğün kaynağına duyulan nefreti hissettirip mesafe koymayı dahi engelleyici bir hal almıştır. İstemediği durumlarla karşılaşınca acizlik veya imkânsızlık iddiasında bulunana karşı inkâr edilemeyecek şekilde imkân ölçer bir vasıta da yoktur. Bu noktada samimi bir imanın gereği olarak mümin, sorumluluk derecesini vicdanında kendisi belirlemelidir. Kötülüğe karşı mukabelede bulunma tavırlarından her biri mümini, bulunduğu konum ve imkâna göre sorumlu tutar. Zira, Allah yolunda savaş, din, vatan, millet gibi, bireyin ötesinde toplumun bekasını ilgilendiren hususlarda azimet öne çıkarılmıştır. Mümin bu gibi durumlarda her türlü varlığını kaybetmek pahasına da olsa, karşılaştığı zorlukları göğüslemekle sorumlu tutulmuştur.³²⁵ “Emri bil maruf ve nehyi anil münker” tek bir prensip gibi görünse de uygulama alanı bakımından ayakta tutulması ve korunması gereken kapsamlı bir ahlaki muhtevaya sahiptir. Bu nedenle küçük gibi görünen bir marufu bile inşa etmekten kaçınmak, birbiriyle örüntülü maruflar veya erdemler hiyerarşisinin bütünüyle çöküşüne zemin hazırlayabilir.

M. Akif Ersoy, kötülüklerin önlenmesi konusunda ihmal ve kolaycılığa kaçılmasını şu sözleriyle eleştirmiştir: “Kötülüklerin alabildiğine yayıldığını gördükleri halde ağızlarını açmayan, kötülüklerin önünü almak için hiçbir harekette

³²² Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, C. I, s. 648.

³²³ Çağrıcı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, s. 120.

³²⁴ Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Hisbe (Emr-i Bi'l-Ma'ruf Nehy-i Ani'l-Münker)*, Cemal Güzel (çev.), Takva Yayınları, İstanbul 2015, s. 113.

³²⁵ Komisyon, "Azimet ve Ruhsat", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. II, Ankara 2014, s. 562.

bulunmayan bir millet hangi kurtuluşa layık olabilir? Şayet bir millet ahlakça uğradığı alçalmalar yüzünden hayır namına, hak namına vuku bulan tavsiyeleri kötümüyor yahut herkesi hayra davet etmek hususunda gevşeklik göstermeyi tercih ediyorsa bu hal o milleti dünyada zillet, esaret ve izmihlâle, ahirette azaba sürükler.” Ayrıca, bazı din âlimlerinin kötülükleri önleme konusunda aciz oldukları iddiasıyla en zayıf yöntem olan kalben buğzetme yolunu seçmelerinin caiz olmadığını, kendilerine yönelecek her türlü olumsuz muameleye rağmen âlimlik vazifesinin halkı irşad edip insanlara ziyandan kurtulmanın yolunu göstermeyi zorunlu kıldığını ifade etmiştir.³²⁶

Bu değerlendirmeler ışığında denilebilir ki İslam çatısı altında yaşayan her mümin, İslam binasını korumak ve hatta daha da sağlamlaştırmak adına, çürümeyi ve dağılmayı önleyici tedbirleri alarak her bir tuğlayı yerinde tutup gerektiğinde onarmayı ihmal etmemeli, kabiliyet ve imkân doğrultusunda görev paylaşımı ve ekip ruhuyla hareket ederek yorgunluk ve yılgınlık belirtisi göstermeden azimle ve görev bilincinin yüklediği azimetle her an iş başında olmalıdır. Zira İslam binasında meydana gelecek bir zarar veya yıkım, oraya sığınmış olan her bir müminin zarar görmesini ve hatta bütünüyle yok olması sonucunu doğurabilir.

2.2. Bilimsel Nitelikler

İman amel bütünlüğünü olabilecek en güzel haliyle kendinde toplayan müminin bu hayırları yalnız kendisine mal etmesi ilkenin tabiatına aykırıdır. Zira ilkeye göre mümin, tüm iyilikleri başkalarıyla da paylaşmalı, hatta onların kendisinden daha iyi olmasını istemelidir. Yüksek değerlere sahip olduğu halde başkalarına faydası dokunmayan ya da bunu istese de başaramayan insanlarla ilgili hemen herkesin verebileceği birkaç örnek vardır. Oysa çoğu düşünürün ifade ettiği gibi ahlak, sosyal etkileşim içerisinde kendisini gösterecek bir olgudur. Ne kadar yüce erdemlere sahip olunursa olunsun onların diğer insanlarla paylaşılması söz konusu olmadığında gerçek manada erdemli olmaktan söz etmek güçtür. Erdemlerin diğer insanlara öğretilmesi hususunda birtakım inceliklerin de edinilmesi gerekmektedir. Burada ilke merkezli bir faaliyette özellikle karşılıklı kabulü ve onayı güçlendirecek nitelikler birçok alt niteliği de içeren dört başlık altında ele alınmıştır: 1. İlmi birikim, 2. Davranışbilimsel yaklaşım, 3. İletişim Becerisi, 4. Pedagojik donanım.

³²⁶ Ersoy, *Kur'an-ı Kerim'den Âyetler (Mev'izeler)*, ss. 26-27.

2.2.1. İlmî Birikim

İlk indirilen ayetlerden itibaren, Allah'ın terbiye edici ve eğitici sıfatıyla insanlığa seslenerek kendisini bizzat öğrenme vasıtalarının da öğrenmenin de programlayıcısı olarak tanıtması,³²⁷ akletmeye, düşünmeye ve ilme teşvik etmesi, kullarının kendisine akıl ve bilgiye dayalı gerçek bir inanişla yönelmesi gayesi iledir. Zira ilim, insanı Yaratıcı'ya yaklaştırıp O'nun rızasını kazanmasına vesile olduğu takdirde değer ifade eder.³²⁸ “Kulları içinden ancak bilenler, Allah'ın büyüklüğü karşısında heyecan duyarlar”³²⁹ ayetine göre Allah'ın büyüklüğü ve kudreti karşısında insanın ruh dünyasında sarsılma etkisi oluşturacak idrak, kıymeti olan bir bilgi olarak kabul görür. İlimden ve ilminin eylem hali olan bilmesinden söz edebilmek için insanın hakikatin bilgisine ulaşması ön görülür. Hakikat, marifet, basiret gibi erdemlerin oluşturduğu ilimle yaratıcıya tam bir kulluk şuuruyla yönelenler, diğerlerinden öz bir cümle ile ayrılır ve itibarlı bir sınıf olan “bilenlerin” zümresine dahil olur: “De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu!” Doğrusu ancak akıl izan sahipleri bunu anlar.”

Kur'an'ın önem atfettiği manadaki bilmenin veya ilmin, insanın düşünce ve ruh dünyasında, inanç ve davranışlarında oluşturduğu fark, dinî ve ahlaki açıdan büyük bir değer ifade eder. İlim davranış ilişkisinde tutarlılığın önemine değinen “Ey iman edenler! Size, bulunduğunuz toplantılarda “yer açın” dediğinde yer açın ki Allah da size genişlik versin. “Davranıp kalkın” dediğinde de kalkın ki Allah içinizden (gerçekten) iman ve ilim sahibi olanları yüksek derecelere çıkarsın. Yapıp ettiklerinizden Allah tamamen haberdardır”³³⁰ ayeti dikkat çekicidir. Ayet, ashabıyla sohbet ettiği bir toplantıda Hz. Peygamber'in uyarıda bulunmasına rağmen yanında oturanların ayakta bekleyenlere yer verme konusunda isteksiz davranması üzerine bu davranış sahipleri örnek verilerek tüm Müslümanlara uyarı mahiyetinde nazil olmuştur. Önceki ayette gayr-i müslimlerin müminlere yönelik ahlaki olmayan bazı davranışları kınandıktan sonra devamındaki bu ayette müminler, inancın oluşturduğu farkı ortaya koyarak sosyal davranış kuralları geliştirmeye yönlendirilmiş, terbiye ve incelik örneği göstererek görgü kurallarına uygun davranmaları özendirilmiştir. Taberî, ayetteki “Davranıp kalkın!” ifadesinin hangi türden olursa olsun iyiliğe yönelik

³²⁷ Alak, 96/1-5.

³²⁸ Hazm, *Erdemli İnsanın Yol Haritası*, s. 27.

³²⁹ Fatır, 35/28.

³³⁰ Mücâdele, 58/11.

her türlü buyruk ve yönlendirmeyi kapsadığını belirtir.³³¹ Ayette iman ve ilim sahibi olanlara, doğru davranışa yönelmeleri halinde mükafat vadedilmesi, ilim ile iman ve aynı zamanda ilim ile amel arasında birbirini destekleyici bir bağ olduğunu gösterir. Mümin ilmi ile elde ettiği hakiki imanını ve ince ahlakını, birlikte yaşama kültüründe en güzel haliyle yansıtmalıdır. Bu ayette örneklendirildiği gibi insan, nefsindeki küçük bir kıpırdanışla bile yanılabilen bir varlıktır. Allah, sevdiklerinden ve nehyettiklerinden kulunun haberdar olmasını ve bu doğrultuda bir davranış ilmine de sahip olmasını ister. İşte bu gaye ile ilk olarak Hz. Peygamber'i tebliğ vazifesinde ilmî hazırlığa teşvik için buyrulan “De ki: Rabbim! İlmimi arttır.”³³² ayeti aynı zamanda tüm müminler için bir niyaz ifadesi olarak örnek oluşturmaktadır. Hz. Peygamber de “Allah’ım! Bana öğrettiğinle faydalanmayı nasip et, bana faydalı olacak şeyi öğret ve ilmimi arttır. Hamd her halükârda Allah’a mahsustur.” şeklinde yaptığı dua ile ilâhî talebe karşılık verirken müminlere Allah’tan ilim talep etmenin önemini ve usulünü de göstermektedir.

İslam, ilmin bireyde salt bir bilgi olarak faydasız halde bulunmasını istemez. Bu anlamda ilim, Allah’ın dilediğine dilediği kadar verdiğini ifade ettiği rızıkla³³³ tasarrufta bulunma bakımından benzerlik ifade eder. Nereye nasıl infak edeceği konusunda maddi rızıkın insan için imtihan vesilesi olması gibi, ilim sahibinin başkalarına manevi tasaddukta bulunarak ilmini hayırlı ve faydalı işler için kullanması aynı şekilde bir imtihan konusudur. Hz. Peygamber’in “Allah’ın rızası için öğrenil (mesi gerek)en bir ilmi, sırf dünya menfaati elde etmek için öğrenen bir kimse kıyamet günü cennetin kokusunu (dahi) alamayacaktır.” sözü bir mümin için ilim edinmede ön koşulun Allah rızası olduğunu açık olarak ifade eder. Allah’ın rızasını kazanmaksa kullarına yararlı olmakla elde edilebilir. Hz. Peygamber’in “sadakanın, iyiliğin en yücesi, kişinin ilim öğrenmesi ve onu Müslüman kardeşine öğretmesidir” sözü de ilmin manevi bir iyilik ve yardım olduğunu destekleyici bir açıklama içerir.³³⁴

Bu durumda ilim sahibi için doğal olarak iki seçenektен birine meyletme durumu ortaya çıkar: Başkalarına yararlı olması için bahşedilen ilmi, bir nimet olarak görüp Allah rızası ve uhrevi mükafatlara nail olmak için iyilik yolunda ilmiyle amel etmek suretiyle imtihanın değerli bir öznesi mi olmalı? Yoksa kişisel hesapları,

³³¹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, C. V, ss. 272-273.

³³² Tâhâ, 20/114.

³³³ İsrâ, 17/30.

³³⁴ İbn Mâce, Mukaddime, 20.

dünyalık geçici menfaatlerinin etkisinde kalıp sahip olduğu ilimle amel etmeyerek imtihanın edilgen bir ögesi, değer taşımayan bir nesnesi mi olmalı? İlahi bir programa ilmiyle dahil edilen kişinin öncelikle nerede duracağı, kim adına ve kime hizmet edeceği konusunda bir karar alması, bu karar üzere kendisini manen donatması ilmin en önemli aşaması gibi görünmektedir. İşte o zaman âlimlik vasfını kendisi kesbederek değil, başkalarının onu âlimlik vasfına muteber görmesiyle tabîi olarak elde etmiş olacaktır. Bu doğal kazanım kişinin sözlerine ve faaliyetlerine de itibar edilmesi, kitleler üzerinde müessir olması anlamını taşır.

İlmin, kişinin ne kendisine ne de başkalarına fayda sağlamayan pasif bir varlık olmaktan çıkıp başkalarının dünyasını aydınlatan aktif ve etkin bir yapı kazanması “bilmek, yapmak ve yaptırmak” unsurlarının bir araya gelmesiyle mümkün olur. Bu üçü bir araya geldiği zaman “emr-i bil maruf ve nehyi anil münker” yerine gelmiş olur.³³⁵ Yaran, ilim eylem ilişkisinde olması gereken bileşenleri “ilim, hikmet, hayır ve davet” şeklinde ele alır. İlimden sonra gelen hikmet, kişinin sahip olduğu bilgiyi iç dünyasında hazmederek kendisini kemale erdirmesi, bilgelik vasfı kazanması; hayır, kendisinin dışındakilere ihsanla yönelerek ilmiyle uyumlu iyilik eylemlerini gerçekleştirmesi; davet ise iyilik yapmanın da ötesine geçerek başkalarını iyiliğe, hayra çağırması “iyiliği emredip kötülükten sakındırma” konusunda gayret göstermesidir. Bu dört bileşenin bir arada bulunmasıyla “ilmiyle amel etmek veya ilim-amel bütünlüğü” prensibine ulaşılır.³³⁶

İşte “bilmek, yapmak ve yaptırmak” veya diğer bir tanımlamayla Hz. Peygamber’in şeklindeki prensipler, ilmin sosyal hayata iyilik ve fayda olarak yansımaları ifade eder. “Emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesini sistemli bir eğitim faaliyetine dahil ederek uygulamaktan söz edildiğinde bu eğitimde rol sahibi olacak din alimlerinin ilmî birikimlerini amelî boyutun üç unsuru olan “hikmet, hayır ve davet” esaslarıyla bütünleştirmeleri zorunlu görünmektedir.

Başkalarına iyilikte ve iyilik çağrısında bulunmadan önce kişinin kendisine yönelik olarak gerçekleştirmesi gereken öncelikli esas ilimdir. Diğer insanlara gerek fikrî ve vicdanî ve gerekse maddî manada hayrın dokunması ve özellikle de bunun İlahî beklentiyi karşılayacak şekilde planlı, programlı yapılması, akıl ve iz ’an yetisini

³³⁵ Atay, *İslamı Yeniden Anlama*, s. 216.

³³⁶ Cafer Sadık Yaran, *İlahiyatçılık ve Din Görevliliği Meslek Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, s. 50.

güçlendirecek ilmi gerektirir. Böylesi bir ilmi edinme isteği ve gücüne sahip olanları toplumsal vicdan desteklemelidir. Bu konuda Allah'ın buyruğu son derece açıktır: “Bununla beraber müminlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup dinde yeterli bilgi sahibi olmaya çalışmak ve seferden dönen topluluklarını uyarmak üzere geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar.”³³⁷ Dinî ve toplumsal değerlerin korunması adına, farz kılınmanın ötesinde çoğu amele üstün tutularak her türlü teşvikin yapıldığı cihad gibi bir faaliyetten, ilimle meşgul olan bir kesimin lehte bir amaç ile menedilmesi, İslam toplumunu dış tehlikelere karşı korumak kadar cehaletin getireceği iç tehlikelere karşı korumanın da dinen zorunluluğuna işaret etmektedir. “Her kesimden bir grup” ifadesi de ilimden istifade etmeyen hiç kimsenin kalmaması veya bir başka deyişle her toplulukta ilim adamlarının cehaleti önleyici bir güç olarak varlık göstermesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Diğer taraftan, “İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar, kurtuluşa erenlerdir”³³⁸ ayeti ilkeyi uygulama konusunda donanımlı kadroların, ihtisas sahibi grupların yetiştirilmesinin gerekliliğini ifade eder.³³⁹ Topluma önderlik ederek toplumun birlik ve beraberliğini sağlayacak, aralarında bulunup iyiliği emredip kötülükten sakındırmak suretiyle İslam'a çağırıcı sürdüreceği bir sosyal kontrol mekanizmasının bulunması istenmiştir.³⁴⁰ Burada “emri bil maruf ve nehyi anil münker” in bilinçli ve örgütlü bir şekilde sürdürülmesi konusunda din bilginlerinin sorumluluğuna işaret edilmektedir.

İlkeyi amel olan bir din bilgini veya eğitimcinin yapılacak veya terk edilecek hususların dinen uygun olup olmadığını doğru bir şekilde değerlendirebilmesi açısından ilmi birikime sahip olması gerekir. Aksi takdirde amaçsız ve bilinç dışı gerçekleştirilen eylemlerin sonucu olarak zarar ve kötülüğün, fayda ve iyiliğin önüne geçtiği durumlarla karşılaşılır.³⁴¹ İlmî birikime sahip olmadan ilkeyi uygulamaya kalkışan kişi, maruf yerine münkeri emretme veya münker yerine maruftan sakındırma gibi bir yanlışla düşebilir. Bu nedenle İslam'a göre hak ile batılı, hayır ile şerri, maruf

³³⁷ Tevbe, 9/122.

³³⁸ Âl-i İmran, 3/104.

³³⁹ Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 82.

³⁴⁰ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, C.I, ss. 645-646.

³⁴¹ Zeydan, *İslam Davetinin Esasları*, ss. 367-368.

ile münkeri, doğru ile yanlış, hidayetle dalaleti, güzel ile çirkini, faydalı ile zararlıyı ayırt edebilecek bir ilmî donanıma sahip olunması zorunlu görülmüştür.³⁴²

Dinî alanda hizmet eden din görevlisi inanç, amel ve ahlaki bilgilerinde taklitle veya sahip olduğu kadarıyla yetinmeyip elinden geldiğince her konunun hakikatini araştırıp her konuyu yeniden gözden geçirmeli; bilgiyi hafızaya kaydedilmiş malumat olmaktan çıkarıp özümsemiş, içselleştirilmiş düzeye yükseltmelidir.³⁴³ Diğer yandan dinî ve ahlaki ilimlerle donanım sahibi olmak tek başına yeterli olmayıp bundan başka psikoloji, sosyoloji, felsefe, pedagoji, iktisat gibi günümüzde geçerli olan ve hakkın duyurulması yolunda katkı sağlayan bütün ilimlerin de yeterince bilinmesi sorumluluk sahibi her mümin din aliminin görevidir.³⁴⁴

Sahip olunan dinî bilgiyi kendisi için imtihan vesilesi bir nimet olarak görüp bu nimetle başkalarına fayda sağlamaya geldiğinde mümin din adamının faaliyetlerinde başarılı olabilmesi için ilmindeki hayrı ve samimiyeti olabildiğince karşısındakine yansıtması beklenir. Bunu gerçekleştirebilmesinde ilim-amel ilişkisi bakımından tutarlılığı ön plana çıkaran kriterlere uygun davranması büyük ölçüde etkili olacaktır. Bu kriterler iki ana başlık altında değerlendirilebilir: 1. Kendini bilmek 2. İlimiyle amel etmek.³⁴⁵

Din eğitiminde ve özellikle “emri bil maruf ve nehyi anil münker” gibi yüksek sorumluluk gerektiren bir faaliyette insanın önce kendisine yönelik iç yolculuğunu gerçekleştirmesi beklenir. İlim sahibinin bilginin ışığıyla etrafını aydınlatırken onun feyiz ve bereketi ile kendi iç dünyasını da aydınlatması ve davranışlarını bu bilginin gerektirdiği şekilde düzeltmesi âlim olmanın temel şartıdır.³⁴⁶

Evrende düşünce ve duyu süreçlerinin, varoluşunun farkına varabilen tek varlık insandır. Bu yönüyle insan güçlü ve zayıf yönleriyle kendisini tanımayı, hedeflerini sorgulamayı gerçekleştirebilir.³⁴⁷ Kur’an düşünme yetisine ve inanca sahip olan insanın kendisine yönelip varoluş hakikatlerini idrak edebilecek bir varlık olarak görür.³⁴⁸ İçsel bir yönelişle gerçekleştirilen kendini bilme sürecinde iç dünyası ile

³⁴² Önkal, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, s. 1 31.

³⁴³ Yaran, *İlahiyatçılık ve Din Görevliliği Meslek Ahlakı*, s. 69.

³⁴⁴ Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 82.

³⁴⁵ Yaran, *İlahiyatçılık ve Din Görevliliği Meslek Ahlakı*, ss. 68-70.

³⁴⁶ Komisyon, "Bilgi Ahlakı ", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. I, Ankara 2014, s. 444.

³⁴⁷ Tarhan, *Güzel İnsan Modeli*, s. 247.

³⁴⁸ Zariyat, 51/20-21.

iletişime geçen kişi, kendini bildiğinde kendisinin dışındaki yaşantıların da farkında olur. Bu etkileşim ve farkındalık başkalarıyla kurulacak iletişimin denge üzere olmasını sağlar.³⁴⁹

Kimi zaman haddini bilmek olarak da anlaşılabilir kendini bilme çabası daha çok kişinin kendisini sorgulaması, hesaba çekmesiyle sonuç alınabilecek bir süreci ifade eder. Özeleştirici ile sonuç alınabilecek bu çaba, çoğu insanın yapmaktan kaçındığı zor bir içsel aktivitedir. Ancak özeleştirici insanın varlığını tanıması, negatif yönlerini, kusurlarını fark edip doğru kararlar vermesini sağlaması bakımından önemlidir.³⁵⁰ Bu çaba herkes için gerekli olmakla birlikte ilminden istifade edilen din alimi için daha çok gereklidir. Çünkü din alimi dinin aynası, görünen yüzüdür. İlim tıpkı maddi zenginlik gibi insanı övülme arzusuna ve kibre sevk edebilir. Din aliminin bu türlü marazlardan uzak kalabilmesi için özeleştiriciyi herkesten daha fazla yapması gerekir. Çünkü büyülenme ve övünme, din aliminin samimiyetine olan inancı ortadan kaldıracığı gibi aynı zamanda insanlarla arasına bir iletişim engeli olarak girecektir. İbn Hazm bu konuda ilim ehlinin kendisine yapması gereken ikazları şu sözleriyle ifade eder: “Bilginle gururlanmaktaysan bu liyakatin asıl sahibi sen değilsin; o sadece Rabbinin sana bahşettiği bir lütuftan ibarettir, unutma!” Ayrıca insanın benlik sevgisinden ve kibirden kendisini daha erdemli kimselerle kıyaslayarak fikirlerine dair üstünlük düşüncesinden hatalarını düşünüp aklında tutarak kurtulabileceğini de ifade eder.³⁵¹ İnsanı nefesine yönelik tüm arızî tutumlardan uzak tutan bir tanımla kendini bilmek, gerek yaratıcı karşısında gerekse insanlar karşısında haddini bilmek, hakları ve hukukunu bilmek, görev ve sorumluluklarının idraki içinde olmaktır.³⁵²

Dinî sorumluluk kişinin hakkında bilgi sahibi olmadığı konuda söz söylememesini veya biliyormuş gibi davranmamasını da gerektirir. Hz. Peygamber ilme değil de kendi görüşlerine dayanarak fetva vermenin ulemayı ilahi bir cezaya maruz bırakıp toplumda alimleri helake götürecektir derecede insanlığın karşılaşabileceği tehlikeye işaret eder.³⁵³ Bu nedenle din ve iman gibi, insanların sadece bu dünyalarını değil ebedi hayatlarını da ilgilendiren böylesi hassas bir konuda

³⁴⁹ Mustafa Tekke ve Merve Coşkun, "Kendini Tanıma, Kendini Gerçekleştirme, Kendini Aşmışlık, Potansiyelini Tam Kullanan Kişi: Kişilerarası İletişim", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 2019, ss. 790-797.

³⁵⁰ Tarhan, *Güzel İnsan Modeli*, s. 245.

³⁵¹ Hazm, *Erdemli İnsanın Yol Haritası*, ss. 88-89.

³⁵² Yaran, *İlahiyatçılık ve Din Görevliliği Meslek Ahlakı*, ss.6-8.

³⁵³ Buharî, İlim, 34.

yüksek bir sorumlulukla hareket edilmelidir. Aksi takdirde, insanları doğru yoldan ayırmak, imanda ve itikatta yanlış yola sevk etmek, ibadetlerini geçersiz kılacak fetvalar vermek, ahlaklarının derecesini düşürmek insanların dünyevi ve uhrevi hayatlarını felakete götürebilecek ağır bir vebal içermektedir.³⁵⁴

“Eğer bilmiyorsanız bilgi sahibi olanlara sorun”³⁵⁵ ayeti bilgi edinmenin önünde hiçbir engel bırakmamaktadır. Aynı zamanda bu ayet, alimlerin birbirlerinin ilim meclislerinde diz dize oturup birbirlerinin ilminden istifade ettiği kadim geleneğe bir eğitim yöntemi olarak kaynak oluşturmaktadır. İhtilafli bakış açılarına rağmen İslami ilimlerin ve alimlerin itibar gördüğü dönemlerde bu öğrenme yönteminin katkısı yadsınamaz. Özellikle enformasyon vasıtalarının sunduğu sınırsız imkânla bilgi alışverişine muhtaçlığın ortadan kalktığı günümüz şartları, ilim ehli arasında olması beklenen saygı kültürünün zayıflamasına yol açmıştır. Halbuki, birbirinin ilmine hürmet göstermeyen ve hatta bazen bunu toplumun gözü önünde niza tavrıyla somutlaştıran alimlerin bu tutumu, halktan hürmet görmeleri ve eğitim çalışmalarında muvaffak olmaları önünde ciddi bir engeldir. Bu nedenle ulema, bilgi alışverişinde olduğu gibi, birbirlerini iyi ve doğru olana teşvik edip kötü ve faydasız olandan sakındırma konusunda da bir dayanışma içinde olmalıdır.

Herhangi bir ilmi meselede kendisinde eksikliği fark eden din aliminin yapması gereken bilmediğini açıkça söylemeyi bir erdem olarak görüp o konuda kendisini ikmal ederek muhatabına bilgi aktarımını sürdürmektir. Kişinin kendisini tanıma ve tamamlama çabası eğitim sürecinde bilgi aktarımını samimi ve dostane bir ilişki içerisinde gerçekleştirmesini ve daha yüksek bir etki bırakmasını sağlar. Hz. Peygamber’in nübüvvetinde elde ettiği başarıda gururdan, kibirden arınmış, mütevazi ve samimi tavrının insanlar üzerindeki muazzam tesiri kelimadan daha fazla rol oynamıştır. O bu başarıyı emredici söz ve yaptırımlarla Allah’ın kendisine naklettiği beşer üstü bilgiyi gece gündüz insanlara aktarıp bıktırarak değil, onların arasında örnek ve özendirici tavırlarıyla bulunup yaşayarak insanların teveccühünü sağlayan tabii bir cazibe ile gerçekleştirmiştir. Onun söz ve davranışlarındaki tutarlılık her çağda olduğu gibi günümüz din alimleri için de edinilmesi gereken sorumlu insan tavrıdır.

Din aliminden beklenen diğer bir husus, ilmiyle amel olmasıdır. İlmın edindirdiği saygınlığa uygun hareket etmek, en az onu elde etmek kadar önemlidir. Gerçek bir

³⁵⁴ Yaran, *İlahiyatçılık ve Din Görevliliği Meslek Ahlakı*, s. 71.

³⁵⁵ Nahl, 16/43.

alim kimliğine sahip olabilmek, aktarılan bilgiyi kendi hayatına yansıtmak, ilmî konumuna yakışır şekilde davranmakla mümkün olabilir. Aksi bir tutum ise ilmî birikimine rağmen kişiyi zalim ve cahil konumuna düşürebilir.³⁵⁶ “Tevrat’la yükümlü tutulup da onun hakkını vermeyenlerin durumu, koca koca kitaplar taşıyan merkebin durumuna benzer. Allah’ın ayetlerini yalan sayan kavmin misali ne kötü! Allah zalimler topluluğunu doğru yola çıkarmaz.”³⁵⁷ ayetinde yükümlü oldukları kitapla amel etmeyen Yahudilere yönelik ağır ve edebi kınama, dolaylı bir anlatımla yükümlü olduğu kutsal kitabı bildiği halde onunla amel etmeyen, insanları ona uymaya çağırdığı halde kendisi uymayan din alimlerini hedef almaktadır.³⁵⁸ “Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutup musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?”³⁵⁹ ve “Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok çirkin bir davranıştır”³⁶⁰ ayetleri de söz ve eylem arasındaki tutarlılığa imanın bir gereği olarak işaret etmektedir. Hz. Peygamber, yapmadığı halde iyiliği emreden ve kendisi işlediği halde kötülükten meneden insanın maruz kalacağı uhrevi cezayı temsili bir anlatımla ifade ederek, bu cezaya muhatap olarak, kendisi yapmadığı halde iyiliği emreden ve işlediği kötülüklerden insanları alıkoymaya kalkışan kişilere işaret etmiştir.³⁶¹ İlmi ile amel olmak özellikle din görevlilerinin en önemli vafıdır. Bunu kendisine şiar edinen din adamı nefsinin ilahi emirleri dinlemeye ve nehiylerden sakınmaya teşvikte bulunmalıdır. Söz ve amel mertebesi ilim mertebesinden sonra gelir. Bu aşamada yapılan yanlış bilgilendirme yalnız alimden duyup öğrenenlerin değil, alimlerin de aleyhine uhrevi hayatta delil oluşturur.³⁶² Bu nedenle ilmi ile amel etmek alim için büyük bir vebal ve sorumluluk ilkesidir.

“Emri bil maruf” hizmetini planlı, programlı bir eğitim faaliyeti içinde kurumsal bir faaliyet olarak sürdüreceği din bilginlerinin sözü edilen prensiplere sahip olması veya en azından bunları elde etme konusunda samimi bir çaba içinde olması dinî bir vecibe ve sorumluluktur. Ancak bu, diğer insanların sorumluluktan muaf olması anlamı taşımaz. Çünkü Kur’an, İslam toplumunun bu dahili faaliyetinde tüm

³⁵⁶ Komisyon, "Bilgi Ahlakı ", C. I, s. 444.

³⁵⁷ Cuma, 62/5.

³⁵⁸ Yaran, *İlahiyatçılık ve Din Görevliliği Meslek Ahlakı*, s. 50.

³⁵⁹ Bakara, 2/44.

³⁶⁰ Sâf, 61/2-3.

³⁶¹ Müslim, Zühd, 51.

³⁶² Mâverdî ve *Edebü’ d-Dünya ve’ d-Dîn*, s.65; Yaran, *İlahiyatçılık ve Din Görevliliği Meslek Ahlakı*, s. 70.

müminleri sorumlu tutmuştur.³⁶³ Toplumda sahip olunan role, göreve, konuma göre, hizmet ve sorumluluk alanları farklılık gösterir. Bu nedenle her mümin imkânı ölçüsünde çevresine karşı dinen doğru tavsiyelerde bulunabilecek bilgiyi edinme gayreti içinde olmalıdır. Her müminin koruyup gözetmekle mükellef olduğu İslam binasında düştüğünü fark edip yerine koymayı başarabileceği bir tuğla mutlaka vardır. Mesela, Asr sûresinde marufun en somut örneği olarak yer alan ve belki insanlığın bugün en çok ihtiyaç duyduğu “sabır tavsiyesi” her müminin asgari bir bilgiyle uygulayabileceği bir iyiliktir ve bunun için yüksek bir ilme de ihtiyaç yoktur. Maverdî, ilim edinme hususunda yaşın, sosyal durumun, maddi sorunların, dünyevi meşgalelerin, zekâ ve anlayış farklılıklarının geçerli mazeretler olmadığını, ulaşılabilecek olan ilmin en alt seviyesi bile olsa, onu talep etmekten vazgeçilmemesi gerektiğini söyler ve bunu şu teşbihle açıklar: “su bile yumuşak olmasına rağmen yalçın kayalara tesir ediyorken nasıl olur da ilim kendisine meraklı olan ve peşinden koşan kişiye tesirde bulunmaz.”³⁶⁴

“İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma” görevini yerine getirmek üzere “sizden bir topluluk bulunsun”³⁶⁵ açıklaması, bu sahada kurumsal bir çabanın zorunluluğunu işaret ediyorsa da bu topluluğun oluşması için tek tek her bireyin eğitilmesi, bilinçlendirilmesinin de önemli olduğu düşünülmektedir. En azından insanın kendisinden ve yakınlarından zararı uzaklaştıracak kadar bilgi sahibi olması gerekir. Ahmet Önkal, ilmin davet için şart olduğunu ancak, bölünüp parçalanamayan bir şey olmadığını; bir meseleyi bilip de diğerini bilmeyen kişinin birincisinin alimi, ikincisinin cahili olacağını, bu durumun mesuliyeti ortadan kaldırmayacağını düşünür. Buna göre, İslam dinine mensup olan her birey bir yandan güç ve imkânı ölçüsünde ilkeye dair sorumluluğunu yerine getirirken diğer yandan da bu işe tahsis edilmek üzere eğitilmiş kadroların teşekkülünden, faaliyetlerini denetlemeye kadar her konuda kontrol mekanizması olarak davetle dolaylı iştirakli sürdürmelidir.³⁶⁶ Toplumda oluşturulacak bu hiyerarşik ve örgütlü yapılanmayla ilke eksenli faaliyetin toplumun her kesimine ulaşması mümkün olabilir.

³⁶³ Âl-i İmran, 3/110.; Tevbe, 9/71.

³⁶⁴ Mâverdî ve *Edebü 'd-Dünya ve 'd-Dîn*, ss. 82-85.

³⁶⁵ Âl-i İmran, 3/104.

³⁶⁶ Önkal, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, ss. 65-68.

2.2.2. Davranışbilimsel Yaklaşım

İnsandan insana gerçekleşen bir eğitim faaliyeti olarak “iyiliği yaygınlaştırıp kötülüğü önleme” ilkesinin her iki tarafında da insan vardır. Bu nedenle ilkenin etkin bir şekilde uygulanması, tüm yönleriyle muhatabın tanınmasını zorunlu kılmaktadır. Hedeflenen sonuç açısından en uygun yöntem üzerinden hareket edilebilmesi için, insanın yanlış temayülleri, fikir ve inanışları üzerinde etkili olan sosyal ve kültürel çevrenin, coğrafi ve tarihi faktörlerin ve bireysel ruh halinin bilinmesi önemlidir. Muhataba yönelik tüm bu ön hazırlıklar, tedaviden önce hastalığın teşhis edilmesi gibidir.³⁶⁷

İnsan, farklı kuvvetlerden oluşan oldukça karmaşık bir varlıktır. İnsanı sadece bir boyutuyla ele alıp eğitmeye çalışmak, onun farklı güçlerden oluşan karmaşık yapısını göz ardı etmek, eğitimde hedeflenen sonuçları vermeyecektir. Bu nedenle önce insana, onun ne olduğuna ilişkin doğru bir anlayışa ulaşılması zorunludur.³⁶⁸

Yaratılışı gereği insan; duyma ve sezme, düşünme ve akıl yürütme, belleme ve ezberleme gibi kabiliyetleri bakımından farklı özelliklere sahiptir. Bu durum ferdi farklılıklar doğrultusunda insanın tanınmasını, bilgi ve idrak seviyelerine göre uygun eğitim yöntemlerinin kullanılmasını gerektirir.³⁶⁹ Zira yeryüzündeki varlıkların en mükemmeli olmakla birlikte tabiatında var olan güçleri kullanıp geliştirebilmesi için insanın tek başına yeterliliğinden söz edilemez. Onun kendisini ve kişiliğini oluşturabilmesi için dışarıdan aldığı destekle hayat boyu sürecek uzun soluklu bir çabaya ihtiyacı vardır. Bu noktada devreye giren eğitim, her bireyi ayrı bir değer olarak ele alıp tabiatına kodlanmış olan cevheri ortaya çıkararak kendisini gerçekleştirmesine imkân tanımalıdır. İslami anlamada din eğitimi tam olarak bu gaye ile yani insanın yaratılıştaki sahip olduğu yüksek değeri korumasına, çeşitli çevresel faktörlerle dağılan yapı taşlarını ait oldukları yerlere koymasına, şaşırıldığında yönünü bulmasına, kendisini gerçekleştirip olgunlaştırmasına destek olmaya çalışır. Bu nedenle bireyi tanımaya yönelik psikoloji, sosyoloji gibi birçok ilim sahası İslam Ahlakçılarının ve eğitimcilerinin ilgi alanı olmuştur. İslam dünyasında ortaya konan “İlmü'n-Nefs”,

³⁶⁷ Önkal, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, s. 274.

³⁶⁸ Ramazan Aksoy, *Değer ve Değerler Eğitimi*, D-Eğitim Merkezi Yayınları, İstanbul 2013, ss. 26-27.

³⁶⁹ Yaşar Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Marifet Yayınları, İstanbul 1996, ss. 578-579.

“İlm-ü Ahvâli’r-Rûh” gibi eserlerin varlığı Müslümanların psikoloji alanına ilgi ve katkılarını gösterir.³⁷⁰

Dinî öğretilerin ve eğitimin merkezinde insan olduğu için, hemen her dinî gelenekte insan davranışları önem taşımıştır. Bir terbiye sistemi olarak din, insani güç ve eğilimleri fenomenler seviyesinde tespit ve tasvirle yetinmeyip bunları hedefleriyle irtibatlandırıp yorumlar. İman, şüphe, inkâr, rıza, teslimiyet, bağlanma, karşı koyma, itiraz, isyan, geri dönme, ilgisizlik gibi tutumlar insanın dinî çağrıya verdiği çeşitli cevap şekilleri olarak ele alınıp değerlendirilir.³⁷¹

İslam insanı tüm temayülleri ve davranışlarıyla bir bütün olarak ele alır. Onu olduğu gibi Allah’ın yarattığı fitrat ve tabiatıyla kucaklar ve yaratılışında mevcut olmayan hiçbir şeyi ona yüklemes. Bu fitratı üstün bir dikkatle inceler ve en doğru yöntemle kontrol altına alır. Çünkü İslam, “iyi vatandaş” yetiştirme amacıyla hareket eden beşerî terbiye metotlarından daha üstün bir gaye ile “iyi insan” yetiştirmek için çalışır.³⁷² İslam terbiyesi ile yetişen insan, ruhu ile semaya yönelmiş olduğu halde, cismi ile yeryüzünde yürüyen, her iki hayat için de yeterince gayret gösteren bir varlıktır. İslam’ın gayesi, doğru sözlü, temiz kalpli, güzel davranış sahibi ahlaken olgun bireyler yetiştirmektir.³⁷³ Bu gaye ile tek tek her ferdin ayrı bir dünya ve değer olarak görüldüğü İslam’da birey sorumlulukları bakımından toplumdan bağımsız olmamakla birlikte, beşerî ideolojilerle oluşturulmak istenen toplumun değersiz bir aracı da değildir.

Kur’an’da Allah’ın insanı gizli aşikâr her yönüyle bildiği ifade edilir: “Yaratan bilmez olur mu? O, bütün inceliklerin farkındadır ve her şeyden haberdardır.”³⁷⁴ Allah insanı iyiye ve kötüye yönelme istidadına sahip bir varlık olarak tanıtır.³⁷⁵ Bu özelliğinden bahseden ayetin hemen öncesinde insan üzerine yemin edilmesi, insanın iyi olabileceği gibi kötü olma potansiyeline de sahip olduğu halde Allah’ın katında taşıdığı değeri ortaya koymaktadır. İnsan çift kutuplu yapısında var olan kötü duygu ve davranışlardan sıyrılıp iyiye yönelmeyi başardığında bu değeri hak etmiş olur. Zira

³⁷⁰ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 23,208.

³⁷¹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 22.

³⁷² Muhammed Kutub, *İslam Tebiye Metodu ve Ahlak Sistemi*, Ali Özek (çev.), Hisar Yayınevi, İstanbul 1975, ss. 19-26.

³⁷³ M.Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, M.Ü.İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 18.

³⁷⁴ Mülk, 67/14.

³⁷⁵ Şems, 91/8.

ayetinin devamında insanın hür iradesiyle gerçekleştirdiği seçimine ve sonucuna değinilir: “Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu kötülöklere boğan da ziyan etmiştir.”³⁷⁶

İnsan, içindeki iyilik ve kötölük potansiyelini ortaya çıkaracak bir dış dünyada, sosyal bir varlık olarak yaşamaya itilerek kendisine verilen değere layık olma yolunda iradesini yönetebilmesine ve tercih yapabilmesine zemin hazırlanmıştır: “Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik; artık o isterse şükreden olur, isterse nankör.” İnsanı tertemiz bir fitrat üzere yaratıp yaratılış özüne uygun bir hayat sürmesini isteyen Allah,³⁷⁷ her insanın gücü doğrultusunda gerçekleştirebileceği iyilik fırsatlarını önüne çıkarmıştır. Örneğin insan, imkânı varken bir yakınına yardımda bulunduğunda, bir yetimi veya yoksulu doyurduğunda, sabrı tavsiye ederek insanları isyanın ve aceleciliğın yakıcılığından koruduğunda, kulakların ve kalplerin hakka ve hakikate kapatılmasına fırsat vermeyerek her ne olursa olsun doğruyu söylemekten vazgeçmediğinde, “hakkın ve erdemın yanında olanlar” şeklinde ifade edilen erdemliler grubuna dahil edilir. Önüne çıkan iyilik fırsatlarını değerlendirmeyip Allah’ın ayetlerini inkâr edenler ise “batılın ve erdemsizliğin safında” konumlandırılır.³⁷⁸ İnsanın iyiye ve kötüye yönelmesi yaratılışa kodlanan iyilik ve kötölük potansiyelinden hangisini diğeri üzerinde baskın ve ezici bir şekilde geliştirdiğine, bunun sonucunda da kendisini ruhen nasıl bir şekilde dönüştürdüğüne bağlıdır. Bundan sonra iyiye veya kötüye yönelik tüm davranışlarından, kendi iradesiyle şekillendirdiği mizacı ve karakteristik özellikleri ile insanın bizzat kendisi sorumludur: “Herkes kendi mizaç ve karakterine göre iş yapar. Rabbiniz kimin doğru bir yol tuttuğunu çok iyi bilmektedir.”³⁷⁹

Hız. Peygamber, doğruluk ve hakikat çağrısı karşısında insanların takındığı farklı tutumları temsili bir tarzda şu şekilde anlatmıştır: “Allah’ın benimle gönderdiği hidayet ve ilim (farklı yapılarıdaki) topraklara düşen bol yağmura benzer. Bunlardan bazıları temizdir, suyu alır, bol bitki ve ot yetiştirir. Bazıları kuraktır, suyu (yüzeyinde) tutar. Bu sudan insanlar yararlanır hem kendileri içerler hem de (hayvanlarını) sularlar ve ziraat yaparlar. Diğeri bir toprak çeşidi de vardır ki dümdüzdür. (Ona da yağmur düşer ama) o ne su tutar ne de bitki yetiştirir. Allah’ın dinini inceden inceye kavrayan, Allah’ın beni kendisiyle gönderdiğinden (hidayet ve ilimden) faydalanan, öğrenen ve

³⁷⁶ Şems, 91/9-10.

³⁷⁷ Rum, 30/30.

³⁷⁸ Beled, 90/8-20.

³⁷⁹ İsrâ, 17/84.

öğreten kimse ile (bunları duyduğu vakit kibrinden) başını bile kaldırmayan ve kendisiyle gönderildiğim Allah'ın hidayetini kabul etmeyen kimsenin misali işte böyledir.”³⁸⁰ Bu anlatımıyla Hz. Peygamber bir yandan, bu konuşmayı dinleyen farklı algı ve idrak seviyesindeki insanların her birinin anlayabileceği tarzda bir eğitim metodu gerçekleştirmiş, bir yandan da kendisinden sonra Allah'ın dinini ve ilmini yayacak olan varislerine, vazifelerinin değişmez muhatabı olan insanı bir kez daha tanıtmıştır.

Hz. Peygamber'in eğitim faaliyetlerinde ashabına yol gösteren birçok hadisi bulunur. Onun öz bir ifadesi olan “herkese derecesine göre davranın” prensibi, ashabını her hususta muhatabı tanımaya sevk etmektedir. Bu prensip doğrultusunda onun aynı sorulara muhatabının anlayış düzeyi ve durumunu göz önünde bulundurarak cevap verdiği görülür. Mesela İslam'da en faziletli amelin ne olduğu sorusunu soran iki kişiden birine “yemek yedirmek ve selamı yaymak”, diğerine ise muhtemelen onda fark ettiği eksikliği onarmaya yönelik olarak “el ve dil selameti” cevabını vermiştir. Bu anlayışa onun hutbeleri, konuşmaları, tebliğ ve irşad faaliyetlerinde kullandığı yöntemler, duruma ve muhataba göre çeşitlilik göstermiştir.³⁸¹

İnsana dair ezeli malumat Hz. Peygamber'in birey merkezli eğitim yöntemlerine de kaynaklık etmiş, bu bilgilerle insanın üstün yönleriyle birlikte zaafı ve kusurlarının da farkına varıp kendi terbiyesinde bizzat rol sahibi olması, birlikte yaşama kültüründe kendisiyle birlikte başkalarının hakkını koruyup gözetmesi istenmiştir. Bu gaye ile insana, özündeki fitrî kabiliyetlerle güçlüklerin üstesinden gelebileceğini, yaratılışıyla örtüşmeyen çirkinlikleri fark edip bunları kendisinden uzaklaştırabileceğini, iyilik ve doğruluk üzere kalmayı başarabileceğini tekrarlayacak bir sistem olarak “emri bil maruf nehyi anil münker” ilahi programa dahil edilmiştir. Ancak seslenen ve icabet eden açısından karşılıklı insani çabayı gerektiren bu ilahi sisteme yanıt verme yönüyle insanların halleri farklı farklıdır. Maverdî, bu bakımından dört grup insan olduğundan bahseder: Birinci gruptaki insanlar, emirlere uyma, nehiylerden kaçınma konusunda takva ehlinin sahip olduğu mükemmel bir davranış örneği gösterirler. İkinci gruptakiler hem emirlere uymayan ve hem de nehiylerden sakınmayanlar olup ahlaken en düşük seviyede bulunurlar. Üçüncü grup insan, bir taraftan emirleri yerine getirmede çaba gösterirken diğer taraftan kötülüğü işleyip

³⁸⁰ Buhârî, İlim, 20.

³⁸¹ Önkal, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, s. 275.

günaha meyletmekten de kendisini alıkoyamaz. Bunlar nefsanî arzuları ile davranışlarına yön veren insanlardır. Mâverî'nin tasnifindeki dördüncü grupta ise üçüncü grubun aksine, iman ve ibadet konusunda zayıf olmakla birlikte günah işlemeye cesaret edemeyen insanlar yer alır.³⁸²

İbn Cevzî öğüde kulak verme açısından benzer bir sınıflandırma yapmıştır. Gruplandığı insanlara dair tespitleri “iyiliği emir, kötülüğü nehiy” kapsamında gerçekleşen tavsiye ve nasihat faaliyetinde insanların tutum ve davranışlarını doğru değerlendirebilmek açısından fikir vermektedir. İbn. Cevzî öğüde kulak verme, uyanıklık, dikkat ve sözün tesiri yönünden insanların farklılıklarına değinir ve bu açıdan insanları üç sınıfa ayırır. Birinci gruptaki insanlar, hiçbir faktörün kendilerini hak yolundan döndüremeyeceği azim ve kararlılıktadırlar. İkinci grupta, karakterlerini bozup gaflete meyleden insanlar yer alır. Bunlar, rüzgârın yön verdiği başak gibidirler. İbn Cevzî, kendilerine işittikleri kadarının etki ettiği üçüncü gruptaki insanları “düz kaya üzerinde yuvarlanan...” teşbihiyle açıklamıştır. Bu gibi farklılıklarından dolayı bazı insanlar öğüt anında dikkat kesilip kalben huzur duyduğu halde, uzaklaşıp uğraşlarına yöneldiklerinde aldanmış ve taş yürekli hallerine geri dönerler.³⁸³

El-İsfahânî farklı bir perspektifle, yukarıdaki tasniflere göre, sanki daha çok ikinci ve üçüncü grubun açılımı gibi görünen bir değerlendirme yapmıştır. Bazı insanlar için erdemlerin kazanılmasının önündeki engeller nelerdir sorusunu açıklayan bir yaklaşımla el-İsfahânî, erdem arayışından alıkoyan kusurları bakımından dört sınıf insandan bahsetmiştir. Birinci gruptakiler, hakkı batıldan, güzeli çirkinden ayıramadığı için gaflet içinde kalan kimselerdir. Bu yapıdaki insanların durumu eğitim ve bilgilendirmeye düzeltilebilir. İkinci kısım insan, hakkı bilen ama salih işler yapma alışkanlığı olmayan kimselerdir. Bu gibi insanlar, kötü fiilleri güzel olduğu düşüncesiyle gerçekleştirdikleri için eski alışkanlıklarını bırakmak zordur ama imkânsız değildir. Üçüncü olarak batıl ve çirkin işlerin hak olduğuna inanan ve bu terbiye ile büyüyen kimselerde görülür. Böyle kimselerden edinmiş olduğu kusuru silmek güçtür. Hattatın kâğıt üzerinden hatasını kazıyarak silmek zorunda kalması gibi, gayret ve sabır gerektiren bir iştir. Dördüncü grup insan ise cehalet ve bozuk inanç üzere yetişmiş ve kötü karakter sahibi kimselerdir. Bu yapıdaki kimseler, ahlak dışı

³⁸² Mâverî, *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn*, ss. 195-198.

³⁸³ Abdülhamid Bilali, *Kötülükten Sakındırma Yolu*, çev. Mustafa Mücahid, Buruc Yayınları, İstanbul 2016, ss. 30-32.

davranış sergilemeyi ve insanları ezmeyi erdem olarak görürler. El-İsfahânî en zor yapıya sahip olan bu insanları “kurdu terbiye etmeye çalışmak ve keçeyi yıkayarak ağartmaya çalışmak...”³⁸⁴sözleriyle açıklar.

İnsanı tanımaya yönelik bilimsel ve deneysel çalışmaların hız kazandığı günümüze gelindiğinde erdemlere yönelme bakımından insanın süregelen benzer tutumlarıyla belli kategorik özelliklere sahip olmayı sürdürdüğü görülür. Bu konuda güncel bir yorumla N. Tarhan, değer kalıplarının beyne yansıtılması bakımından insanların üç grupta toplandıklarını ifade eder. Bunlardan birincisi, kendi değer kalıplarını yeterli görerek gelişmeye kapalı olanlardır. Bu yöntemi kullanan insanlar hata yapsalar dahi bu hatalarını sürdürmeye devam ederler. İkinci gruptakiler, yaptıkları hatalardan ders çıkarmayı bilir, aynı hatayı ikinci kez tekrarlamazlar. Üçüncü grup ise ideal olan gruptur; bu gruptakiler, başkalarının hatalarından ibret almayı başarabilir ve herhangi bir konuda karar alırken olumlu olumsuz tüm unsurları göz önünde bulundurarak oldukça sağlıklı kararlar verirler. Aynı zamanda bu kişiler büyük işler yapmaya da yatkındırlar.³⁸⁵

İnsanın tutumları doğrultusunda çeşitli gruplar içinde tanımlandığı bu tasniflerde akıl yetisinin işlevlerinden olan düşünme, araştırma, analiz etme, eleştirel bakabilme, bilgiye yönelme gibi faaliyetlerin gerçekleşme düzeyinin etkili olduğu görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında kategorik yaklaşımların hepsinde zor bir insan tipi dikkati çeker. İyilik çağrısına kulak vermeyen, batıl ve çirkin işlerin doğru olduğu kabulüyle yetişen, kendi değer kalıplarını yeterli görüp gelişmeye ve değişmeye kapalı olan gibi ifadelerle tanımlanan bu insan tipi, Kur’an’da verilen örnek tanımlamalarla örtüşür: “Onlara, ‘Allah’ın indirdiğine uyun’ denildiğinde ‘Hayır, atalarımızdan gördüğümüze uyarız’ dediler. Ya atalarının akli bir şeye ermemiş, doğru yolu bulamamışlarsa!”³⁸⁶ Ayette körü körüne bir anlayışla elde edilen inanç ve tutumlar eleştirilirken bir yandan da doğruya ulaşmada akıl ve düşüncenin gerekliliğine değinilerek bu tutum sahiplerini, taassubî inançlarını analiz etmeye sevk eden ezici bir etki oluşturulmaktadır. Aklını kullanabilecek durumdayken aç gözlülüğü, kişisel arzu ve çıkarları sebebiyle ya da egonun göstergesi olarak üstünlük sağlama amacıyla körü körüne inatçılık da aklın ve düşünmenin ve dolayısıyla doğru bilgiye ulaşmanın önünde engelleyici insani

³⁸⁴ el-İsfahânî, *Erdemli Yol*, s. 126.

³⁸⁵ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, s. 117.

³⁸⁶ Bakara, 2/170.

tutulardan biri olarak gösterilir: “Önüne nimetleri serdikçe serdiğim, arkasından daha fazla vermemi bekleyen kişiyi! Hayır, umduğu gibi olmayacak! Çünkü o, ayetlerimize karşı inatla direnmektedir. Ben de onu sarp bir yokuşa süreceğim!”³⁸⁷ Verilen örneklerde insanın taassubu veya inadı, imana yönelmeyip küfür üzere kalma konusundadır. Bir iç dinamik olarak emri bil maruf ise müminden mümine daha çok amelî hayatın ıslahını hedef alan dahili bir harekettir. Ne var ki geçmişten günümüze taassup, kalıplaşmış tutumlarda ısrar, değişime karşı direnç gibi iletişimi engelleyici tutumlar ve ön yargılar, iman ya da inkara bağlı olmaksızın insan yapısının birer tezahürüdür. İnsanoğlu kendi inandığı değerlerle başkalarının önemseydiği değerlere objektif bakamayabilir. Örneğin kendi yaptıklarının makul olduğunu düşünürken bir başkasının benzeri davranışlarını “yanlış” kategorisi altında değerlendirebilir. İşte bu noktada önyargılar devreye girer. Değerlerin seyrini en çok etkileyen şey de önyargılardır.³⁸⁸

İnsanların belli tutumlara sahip olmalarında kabul, ön yargı ve eğilimlerini etkileyen psikolojik faktörlerin yanı sıra; yetiştiği ortam, eğitim durumu, katıldığı gruplar, gruplara aidiyet zorunluluğu oluşturan ihtiyaçlar, ekonomik durum gibi sosyolojik faktörler de etkilidir. İnsanlar tutumlara sahip olarak doğmazlar. Sonradan kazanılan tutumlar zamanla gelişme ve değişme de gösterebilir. Tutumlar genellikle erken yaşlarda öğrenilmiş olmakla birlikte yeni tecrübeler ve öğrenmelerle değişikliğe uğrayabilir. Ancak başka gruplara ya da topluluklara yönelik, sınırlı duyumlardan ya da birkaç okumadan ibaret eksik bilgiyle oluşturulan kalıplaşmış tutumlar kolay değişebilen, sağduyulu tutumlar değildir. Bilişsel öge bakımından eksikleri olan ve bu yüzden de kalıp haline gelmiş olumsuz tutumlar duygusal etkilere ve propagandaya açıktır. Özellikle kişisel tecrübe olmak üzere gerçek bilgi, kalıplaşmış tutumu geçersiz kılarak değişimi sağlama konusunda güçlü bir etken olabilir.³⁸⁹

İnsanların kötü davranışlardan uzaklaştırılıp onun yerine iyi davranışı benimsemesini sağlama çabasında, ilgiyle yönelmeyi gerektiren bir başka insan tipi, tek kelimeyle tanımlanacak olsa ‘istikrarsız’ şeklinde karşılık bulabilir. Çünkü yukarıdaki tanımlamalara göre bu yapıdaki insan, öğüt karşısında kendi dünyasına dönünceye kadar anlık bir farkındalığa sahip olabilir. İstikrar kazanmasının önündeki

³⁸⁷ Müddesir, 74/14-17.

³⁸⁸ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, s. 62

³⁸⁹ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, Cem Ofset Matbaacılık, İstanbul 1979, ss .100-109.

en önemli engel nefsinin isteklerine karşı duramamaktır. Tarhan'ın ikinci grup tanımlamasındaki “hatalarından ders çıkarabilme başarısı” istikrarsız gruptan beklenebilir bir sonuçtur. Hatta yeterli donanıma sahip, kontrol edilebilir, koordineli bir eğitim anlayışıyla aynı hatayı tekrar işlemeyecek kadar etkili bir sonuca ulaşılabilir. Çağrıcı'nın orta yollu (muktesit) ifadesiyle tanımladığı bu yapıdaki insanlar, beşeriyetin büyük çoğunluğunu teşkil eden vasat tabiatlı insanlardır. Hem iyiliğe hem de kötülüğe eğilimli olan bu insan tipi, iyi bir çevre ve eğitimin tesiri ile iyi olabileceği gibi, negatif faktörlerin etkisiyle kötülüğe de yönelirler. Bütün kanunlar, bütün dinler ve felsefeler, bu mutavassıt zümreyi uygun bir tarzda harekette bulunmaya razı etmek için çalışırlar.³⁹⁰

Planlı veya plansız, örgün ya da yaygın eğitim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği ailede, okulda, din eğitimi kurumlarında sosyal duyarlılığı ve sorumluluk duygusunun yüksekliğiyle öne çıkan bir insan modeli daha vardır. Aslında bu yapıdaki insanların kişisel gelişimlerini tamamlama konusunda yönlendirmeye ihtiyaç duymaksızın sürekli olarak kendisine yeten bir çaba halinde olduğu için en çok ihmal edilen grupta yer aldığı söylenebilir. Yukarıda yer verilen tasniflerde takva ehlinin mükemmel niteliklerine sahip, doğrulukta azim ve sebat gösteren, başkalarının hatalarından ders çıkarabilecek kadar dikkat ve hassasiyet sahibi olarak tanıtılan bu insan ideal insandır. Kur'an'a göre bu nitelikteki insanların iman etmelerinde, hak-batıl ayrımı yapmalarında etkili olan faktör basiret, akıl ve bilgi sahibi olmalarıdır.³⁹¹ Hz. Peygamber'den nakledilen bir rivayete konu olan örnekte, sahabeden Hanzala'nın tutumu, iman hassasiyeti bakımından üst noktada bir örnektir. Hanzala el-Üseyyidî, Hz. Peygamber'in yanındayken duyduğu mümince hissiyatın kendisinde her an olması gerektiğine öylesine inanmıştır ki çoluk çocuğuyla meşgul olmak gibi sorumlu olduğu görevleri yerine getirirken yaşadığı anlık unutmaldan bile duyduğu kaygıyı, “Hanzala münafık oldu” şeklindeki kaygı ifadesiyle dile getirmiştir.³⁹²

Her dönemde, en iyiye ulaşma çabası ile eleştiri oklarını öncelikle kendisine yönelten, her fırsatta kendisini ölçüp tartan, hikmet ehli, duyarlılık sahibi insan olmuştur. Araştırmacılar, birçok özelliğin yanında özellikle duyarlılık, mükemmeliyetçilik, yoğunluk, iç gözlem gibi çok yönlü duygusal tutum ve becerilerin

³⁹⁰ Çağrıcı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, ss. 148-149.

³⁹¹ Ra'd, 13/19.

³⁹² Müslim, Tevbe, 12.

üstün yetenekli bireylerin özellikleri olduğunu ortaya koyar. Araştırmalar, zekâ seviyesi (IQ) ile erken ahlaki ilgi gelişimi arasında aynı yönde korelasyon olduğunu tespit etmiştir. Üstün yetenekli bireylerin içe dönük değerlendirmeleri, erken etik bilgileri, dünyanın işleyişi ve gidişatı hakkında yüksek farkındalıkları söz konusudur.³⁹³ Eğitimde yeni yaklaşımlar bu özelliklere sahip bireylerin sorunsuz, zararsız, kendine yetebilecek düzeyde olduğu düşüncesiyle bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde ihmal edilmesi anlayışını geride bırakarak takdir ve övgüyle öne çıkarılıp iyiliğe teşvik konusunda topluma örnek gösterilmelerine, akran eğitimi gibi yöntemlerle çevrelerinde etkin olmalarına imkân tanımaktadır. Zira bu kişiler desteklendiğinde topluma yön verecek nitelikte önemli işler gerçekleştirebilirler. Hz. Peygamber sahabeden nitelikli gençleri keşfetmek suretiyle başta eğitim ve ilim olmak üzere önemli hizmet sahalarında, onlara aktif görevler verilmesi konusunda teşvik edici birçok örnek sergilemiştir. Bununla birlikte, sosyal ve ahlaki duyarlılıkları bu bireyleri, emri bil maruf ilkesinde edilgen muhatap konumundan etken, özne konumuna taşıyabilir. İlke, müminler arasında benlik sevgisi ve üstünlük duygusuna yer vermeyecek şekilde karşılıklı kusurların giderilerek en iyiye ulaşma konusunda etkileşimi ön gördüğünden etkileşimde kimin kime fayda sağlayacağını, müminler arasında olması beklenen dostluğun belirlenmesi beklenmektedir.³⁹⁴

Hangi yapıya sahip olursa olsun her mümin bireyin varlık gösterebileceği, gönüllü bir katılımı kendisini ifade etme imkânı bulabileceği bir faaliyet biçimi mutlaka vardır. Muhatap açısından aidiyet duygusunun oluşacağı bir programla aradaki engellerin kaldırılması mümkündür. Ancak müşterek paydaların tespit edilebilmesi için, samimiyetle uzatılan elin tutulmasını engelleyen tutumları ve ön yargıları oluşturan, geliştiren faktörleri tespit edebilmek önemlidir. Bu açıdan psikoloji ilminin yanı sıra bireysel tutum ve davranışların şekillenmesinde önemli bir faktör olan sosyoloji ilmine de özellikle pratikleri bakımından yabancı olunmamalıdır.

2.2.3. İletişim Becerisi

İnsanla özdeşleşmiş bir kavram olan iletişim, insanın olduğu her yerde vardır. Beşerî tabiatıta var olan iletişim kurma isteği, insanın yalnızlıktan ve cehaletten kurtulmasının en önemli aracı olmuştur. İletişimden doğru bir şekilde yararlanmak,

³⁹³ Hökeleki, *Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, ss. 304-306.

³⁹⁴ Tevbe,9/71.

sosyal hayatının tüm evrelerinde hedefe ulaşmanın ön koşuludur.³⁹⁵ İçe dönük olarak gerçekleştirilen aktarımlar da düşünüldüğünde iletişimin aktif olmadığı bir an neredeyse yoktur. İnsanın varlığını sürdürebilmesi için planlı veya plansız bir şekilde yöneldiği maddî veya ruhî ihtiyaçlarını, kendisine ve dış dünyaya duyurduğu bir süreç olan iletişim için, insanın dünyada tek tükenmeyen nakdidir denilebilir.

Psikolojik, sosyal, kültürel, ekonomik vb. birçok sahada insandan insana gerçekleşen faaliyetlerin ana teması olan iletişim; niyet, kasıt, bilinç ve yaklaşım biçimine bağlı olarak ilişkilerin seyrini etkileyen bir faktördür. Bu nedenle özellikle eğitim alanında öğrenme kalitesini arttırmaya ve davranış değişikliğini sağlamaya yönelik proje ve yaklaşımlarla bilgi aktarımından ibaret olan merkeziyetçilik geride bırakılarak iletişimi ve onun bir uzantısı olan etkileşimi esas alan yöntemler öne çıkarılmıştır. İletişim daima İslami eğitimin de ayrılmaz bir disiplini olmuştur. İslam eğitiminin temel kaynağı olan Kur'an, Yaratıcı'nın doğrudan kullarına seslenerek onlarla kurduğu iletişime eşsiz bir örnek oluşturur. Bununla birlikte Kur'an'da bireysel ve toplumsal hayatı düzenleyen itikadî, amelî, hukukî ve ahlaki prensiplerin tebliğinden işleyişine kadar her süreçte sergilenen üslup, tavır, tutum ve davranışları disipline eden iletişimin insani boyutunun nasıl olması gerektiğine dair örneklerle yer verilmiştir. Ayrıca, karşılıklı hak ve sorumlulukları yerine getirmede süreklilik sağlayan bazı müeyyideler vasıtasıyla bir bakıma iletişim müminin hayatına zorunlu bir disiplin olarak dahil edilmiştir. Mümini diğerleriyle iletişime zorlayan yaptırımlardan biri de "iyiliği emret, kötülükten sakındır" ilkesidir. Başta yaygın ve örgün din eğitiminde görevli olan din görevlileri olmak üzere ilkeyi uygulamakla sorumlu tutulan her mümin, hedef sonuç arasında tutarlı bir sonuca ulaşabilmek için iletişim becerisi ve donanımlarına sahip olmalı, sağlıklı ve yapıcı bir iletişimin unsurlarını, hassasiyet gerektiren kırılma noktalarını bilmelidir.

Eğitim bilimcilerin yaptığı genel bir tanımla iletişim, davranış değişikliği meydana getirmek üzere fikir, bilgi, haber, tutum, duygu ve becerilerin paylaşılması, anlamları kişiler arasında ortak kılma sürecidir. Öğretmenin öğrencilerine, din görevlilerinin cemaate dinî konularda bilgi ve beceri öğretebilmesi, dinî tutum kazandırabilmesi aralarında iyi bir iletişim kurulmasına bağlıdır.³⁹⁶ İletişimde bilgi

³⁹⁵ E Özgür Gönenç, "İletişimin Tarihsel Süreci", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi/ Istanbul University Faculty of Communication Journal*, İstanbul 2007, ss. 87-102.

³⁹⁶ Mevlüt Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dinî Tutum*, Etüt Yayınları, Samsun 1998, s. 75.

akışının iki sistem arasında çift yönlü gerçekleşmesi beklenir. Bu nedenle, anne babalar çocuklarına, amirler memurlarına, öğretmenler öğrencilerine sadece birtakım talimatlar verip onların bu talimatlar karşısındaki tepkileriyle ilgilenmezlerse bu tavırları “iletişim” değil, “enformasyon” yani tek yönlü bilgi iletimi olacaktır.³⁹⁷

İletişimde duygu, düşünce, tutum, tavır, haber, mesaj akışı; bir kişi, bir grup ya da bir kurum tarafından; bir kişi, bir grup ya da bir kuruma iletilmesi şeklinde de gerçekleşebilir.³⁹⁸ Bu bakımdan “kişiler arası iletişim” den başka çeşitli iletişim türlerinden söz edilebilir. İnsanın kendisine dönerek gerçekleştirdiği düşünme, duygulanma, sorular sorup yanıtlar arama gibi içsel faaliyetlerle gerçekleştirdiği iletişim şekli “kişi içi” iletişimidir. Ortak bir amaç doğrultusunda bir araya gelen insanların iletişimi “örgüt içi iletişim” olarak adlandırılabilir. Üretilmiş bilgilerin geniş insan toplulukları arasında dolaşması ve yorumlanmasıyla gerçekleşen iletişim türüne ise “kitle iletişimi” denir.³⁹⁹ Özellikle kitle iletişim araçlarıyla hedefe yönelik tutum ve davranış değiştirme amacıyla tek yönlü haberleşme söz konusu olsa da kitleler üzerinde etkileycilik gücü yüksek olduğu için iletişim konusu içinde önemli bir yer tutar.⁴⁰⁰

Sosyal bir süreç olan iletişim, sadece bilgi verme, bilgilendirme faaliyeti olmayıp aynı zamanda tutum ve davranış değişikliği veya gelişimi için kişilerin duygu ve düşüncelerine hitap etmeyi, onları yönlendirmeyi de amaç edinmektedir.⁴⁰¹ Din eğitimi açısından da vazgeçilemeyecek bir zorunluluk olan iletişimin amacı, bir yandan olumlu dinî tutumların korunup pekiştirilmesini veya geliştirilmesini diğer yandan da olumsuz tutumların değiştirilmesini sağlayabilmektir. Bununla birlikte, iletişim öğelerinden herhangi birinin eksik olması veya yeterli şartları taşıyamaması tutum değişiminin olumsuz ve istenmeyen yönde gerçekleşmesine yol açabilir.⁴⁰² İletişimde hedef-sonuç açısından eş güdümlü bir tutarlılık sağlayabilmek için iletişim öğelerinin eksiksiz ve ideal düzeyde gerçekleştirilmesi önemlidir.

İletişim öğelerinin ihtiva ettiği şartlar ve nitelikler, hedefin gerçekleştirilme düzeyi üzerinde etkilidir. İletişim sürecinde hedef kişi ya da grup üzerinde mümkün

³⁹⁷ Üstün Dökmen, *İletişim Çatışmaları ve Empati*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 20.

³⁹⁸ Özcan Demirel, *Öğretme Sanatı*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2006, s. 178.

³⁹⁹ Dökmen, *İletişim Çatışmaları ve Empati*, ss. 21-38.

⁴⁰⁰ Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, s. 163.

⁴⁰¹ Hayati Tetik, "Din Hizmetlerinde İletişim Becerileri ve Empati", *EKEV Akademi Dergisi*, 13, 2009, ss. 159-182.

⁴⁰² Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dinî Tutum*, s. 75.

olduğunca doğal ve özendirici bir etki oluşturabilmek için, kaynak ya da uygulayıcının iletişim bilgi ve becerisine, kendisi dahil olmak üzere sürece dair tüm unsurları yerli yerinde yönetebilecek donanıma sahip olması beklenir. İletişimin hedeflenen düzeyde gerçekleşebilmesi için şu öğelerin bulunması gerekir: kaynak, mesaj, kanal alıcı ve geri bildirimdir.⁴⁰³

Kaynak, iletişim sürecinin temel ögesi ve itici gücüdür. İletişimi başlatan iletmek istediği duygusu, düşüncesi, mesajı olan kişi ya da kişiler kaynağı oluşturur. Kaynak bir düşünceyi, duyguyu, bir anlam yükleyerek çeşitli sözcükler, rakamlar, işaretler, beden hareketleri, yüz ifadeleri gibi sembollerle kodlayarak bir mesaj haline getirebilir.⁴⁰⁴ Etkili bir iletişim kaynağına bağlı olarak gelişir.⁴⁰⁵ İster yüz yüze olsun ister bir aracıya bağlı olarak gerçekleşsin her iletişim sürecinde, mesajları düzenleyip alıcıya aktaran kaynak, iletişimi başlattığı gibi sürecin işleyişinden de birinci derecede sorumludur.⁴⁰⁶

Dinî bir amaca yönelik olarak gerçekleştirilen iletişimde müftü, vaiz, imam-hatip gibi tebliğ sahasında hizmet veren din görevlileri, örgün eğitimde din eğitimi veren öğretmenler, ilahiyatçı akademisyen ve uzmanlar dinî iletişimin kaynakları arasında sayılabilir. Özellikle ilahiyat eğitimi alan kimseler tebliğ ve eğitime yönelik hangi alanda hizmet yürütürlerse yürütsünler hem mesleklerinin hem inançlarının yüklediği sorumlulukla ve samimiyetle her yaşta insanla etkili iletişim becerisine sahip olmak durumundadırlar. Günümüzde bir bilim dalı olarak ilahiyat, iletişim bilimiyle ilişkilerin önem kazandığı disiplinler arasında yer almaktadır. Kurumsal açıdan da din eğitimi ve hizmeti veren kurumlar iletişimden bağımsız düşünülemez bir konumdadır.⁴⁰⁷

Dinî iletişim sürecinin başarısı, öncelikle kaynağın potansiyeline ve iletişim sürecinde ortaya koyduğu performansa, yani iletişim becerilerini doğrudan etkileyecek olan tutum ve davranışlarına, bilgi ve deneyimlerine bağlıdır. Buna göre kaynak, öncelikle kendini sonra da hedef kitleyi ve iletişim ortamını iyi tanımak

⁴⁰³ Ahmet Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016, s. 15.

⁴⁰⁴ Nilüfer Sezer ve Ece Karadoğan Doruk, *Etkili İletişim Becerileri*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Ders Kitabı, İstanbul y.y., s.13.

⁴⁰⁵ Remziye Ege, "Din Hizmetlerinde İletişim ve Rehberlik", *Din Eğitimi*, Recai Doğan ve Remziye Ege (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, ss. 369-394.

⁴⁰⁶ Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, s. 16.

⁴⁰⁷ Hüseyin Certel, "Din-İletişim İlişkisi ve Dinî İletişim Engelleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 2008, ss. 127-158.

durumundadır.⁴⁰⁸ Dinî eğitim ve rehberlik alanında faaliyet gösteren Müslüman bireylerin eğitim programlarında esas almaları gereken “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinde iletişimin en bilinçli ve etkili unsuru olan kaynak “uygulayıcı”dır. O halde kaynağa dair tüm bilgi, tecrübe ve beceri temelli niteliklerin uygulayıcıda bulunması da önem taşır.

Kaynak durumunda olan din eğitimcisinde ya da ilke eksenli eğitim açısından uygulayıcıda bulunması gereken vasıfları bütüncül bir yaklaşımla biri diğerini gerektiren birçok alt muhtevaya sahip olan iki başlık altında toplamak mümkündür: inanılabilirlik ve sevilme.

Alıcının ya da muhatabın verilmek istenen mesaja ilgiyle yönelmesi konusunda yüksek bir etki oluşturan inanılabilirlik düzeyi, kaynağın güvenilir, uzman, saygın, sevilen biri olması gibi özellikleri taşıma düzeyiyle doğru orantılıdır.⁴⁰⁹ Kaynağın, mesaja yönelik bilimsel hâkimiyetini, iletişim sürecine dair donanımını, genel kültürünü ifade eden uzmanlığı, inanılabilirlik vasfına sahip olmasında oldukça önemlidir. Uzmanlık, kaynağın saygınlığını da arttıran bir faktör olarak muhatabın kendisine dikkatle ve hürmetle yönelmesi üzerinde etkilidir. Bununla birlikte kaynağın uzmanlığının ötesinde güvenilir olması hedef üzerinde etki oluşturabilmesi için daha önemli görünmektedir. Çünkü kaynak gerek alanında ve gerekse iletişim konusunda ne kadar uzman olursa olsun kandırıldığı veya aldatıldığı düşüncesi hedef kitlenin kaynağa olan inancını zedeleyecektir.⁴¹⁰ Güvenilirlik aynı zamanda, muhatabın samimiyet, doğruluk ve dürüstlük beklentilerini de ihtiva etmesi gereken bir vasıftır. Samimiyet ve dürüstlük hedef kitlenin kaynağı test edebileceği ve gözlem sonucu güvenilirliği hakkında kanaat sahibi olabileceği daha somut ve görünür değerlerdir. Samimiyet, söylenmesi veya yapılması gerekeni, gerektiği yerde söylemek ve yapmak, insanların takdir ve kınamasına göre gerçeği değiştirmemektir. Dürüstlük ve tarafsızlık, iletişimde para, makam, mevki, şöhret vb. elde etme amacının taşınmaması da samimiyetin göstergelerindedir.⁴¹¹ Kaynağın, iletişimi kişisel çıkar sağlama amacından uzak bir şekilde gerçekleştirmesi alıcının kaynağı güvenilir bulma

⁴⁰⁸ Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, s. 54.

⁴⁰⁹ Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dinî Tutum*, ss. 78-79.

⁴¹⁰ Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, ss. 168-170.

⁴¹¹ Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, s. 71.

ölçütlerinden biridir.⁴¹² Bu aynı zamanda güvenilirliğin temel kriterlerinden biri olan samimiyetin de bir ölçütüdür.

İnsanların aynı bilgiye ya da mesaja farklı kaynaklardan rahatlıkla ulaşabildiği günümüzde, alternatifler belirlenerek, karşılaştırmalar yapılarak, kaynağın üstün ve zayıf yönleri dikkate alınarak kaynak seçimi yapılabilmektedir. Bu durum daha bir önemle, mesajın nasıl biri tarafından ne şekilde iletildiğinin dikkate alınmasını gerektirmektedir. İnanılır olmak için kaynak, uzmanlık yönünü samimiyet ve dürüstlüğe dayalı güvenilir bir kimlikle ortaya koymalıdır. Özü sözü bir, temiz, düzenli, her kesime hitap etme kabiliyetine ve hedef kitleye rehberlik etme niteliğine sahip olmak özellikle din hizmeti sunanlardan beklenen hususlardandır.⁴¹³

Kaynağa duyulan sevgi, özdeşim kurma ve taklit etme yoluyla bile tutum oluşturma veya değiştirme üzerinde etkili olabilmektedir. Bunun karşısında tam tersi özelliklere sahip olup hedef kitle tarafından seilmeyen kaynağın savunduğu ya da iletmek istediği görüş konusunda zıt bir tutum geliştirilebilir.⁴¹⁴ Kaynağın sevilmesinde çekici olması önemli bir etkidir. Çekicilik denildiğinde yalnız dış görünüş anlaşılmalıdır. Çekicilik, kaynağın dış görünüşüyle bakımlı olmasının yanı sıra, güler yüzlü, sempatik, esprili, cana yakın, hoş görülü, sabırlı, sevecen, alçakgönüllü, sırdaş ve dost olmasını da ifade eder. Ayrıca kaynak ile alıcı arasındaki benzerlikler de arada bir teveccüh ve çekim gücü oluşturur. Kaynak ile muhatap arasında benzerlik arttıkça çekiciliğin arttığı bilinmektedir.⁴¹⁵

İletişim öğelerinden diğeri olan mesaj, iletişim sürecinde iletişime esas olan haber ya da bilgidir. Bir hareket, jest, mimik, ses, ışık, resim, yazı, işaret gibi bir sembol, mesajı oluşturabilir.⁴¹⁶ Mesaj, kaynak tarafından alıcıya gönderilen ve alıcı için anlamlı gelecek şekilde kodlanmış bilgi, düşünce, duygu, kanı vb. içeriklere sahiptir. Mesajın içerik boyutu ile ilgili olan anlam, iletişimin anahtarı, odak noktasıdır. İletişimde mesaja yüklenen anlamın kaynak ile alıcı arasında ortak olması önemlidir.⁴¹⁷

⁴¹² Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, s. 169.

⁴¹³ Tetik, "Din Hizmetlerinde İletişim Becerileri ve Empati", s. 162.

⁴¹⁴ Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dinî Tutum*, ss. 81-82.

⁴¹⁵ Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, s. 75.

⁴¹⁶ Demirel, *Öğretme Sanatı*, s. 178.

⁴¹⁷ Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, s. 16.

Din eksenli iletişimde eğitim amacıyla iletilen içerik ve semboller dinî mesajı oluşturur. Her iletişim türünde olduğu gibi dinî iletişimde de mesajı anlaşılır hale getirecek uygun sembollerin kullanılması ve mesajın iyi organize edilerek aktarılması da önemlidir.⁴¹⁸ “İyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma” ilkesinde kaynak durumunda olan uygulayıcının muhatabına özendirmek, yansıtmak veya iletmek istediği bir marufa (iyilik) ve bununla birlikte sakındırmak istediği bir münkere (kötülük) yönelik söz, duygu, tutum ve davranışı mesaj kapsamındadır. Muhatapta iyi ve doğru olan davranışa yönelik tutum oluşturabilmek veya var olan tutumu olumlu yönde geliştirebilmek için mesajın karmaşıklıktan uzak, sade ve ilgi çekici sembollerle veya kodlarla yansıtılması gerekir.

Yalnız dünyevi değil, aynı zamanda uhrevi bir sorumlulukla gerçekleştirilen dinî içerikli iletişimde mesajın muhtevası ve ne şekilde aktarıldığı daha yüksek hassasiyet gerektirir. Bu nedenle dinî iletişimde mesajın kaynağın kişisel yargılarından, duygu ve kanaatlerinden uzak Kur’an ve sünnet temelinde doğruluk ve sağlamlığa sahip olmasına, uygun zaman ve ortamın gözetilmesine, bıkkınlık oluşturacak derecede yoğunluk içermemesine, açık ve anlaşılır olmasına, esastan detaya doğru aktarım ve zamana yayma konusunda tedrici bir yaklaşımla hareket edilmesine, amaca uygun bir şekilde düzenlenmesine, bilgi beceri ve imkân bakımından kaynağa ve muhataba uygun olmasına, işe yarar ve kullanılabilir bir içerikte ve güncel olmasına daima dikkat edilmeli ve itina gösterilmelidir.⁴¹⁹

İletişim öğelerinden diğeri olan kanal, iletişim sürecinde kaynağın kodladığı mesajın fiziksel iletimi ile ilgili bir unsurdur. Mesajı kaynaktan alıcıya ulaştıran araçtır. Mesajın kaynaktan alıcıya ulaşmasını sağlayan kanallara iletişim araçları denir.⁴²⁰ Kaynaktan gelen mesaj bir araç veya yöntem yardımıyla kanaldan geçerek alıcının duyu organlarından en az birine iletilmek durumundadır. Araç ve yöntemlerin aktif hale getirdiği duyu organı oranında iletişimin başarı ve etkisinden söz edilebilir. Bu nedenle kanalda en etkili araçlar görsel-işitsel araçlardır.⁴²¹

Alıcı, iletişim sürecinde kaynak tarafından iletilen mesajlara hedef olan kişi veya kişilerdir. Bir konuşmayı dinleyenler, bir görüntüyü izleyenler, basılı araçları

⁴¹⁸ Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dinî Tutum*, ss. 85-87.

⁴¹⁹ Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, ss. 88-104.

⁴²⁰ Certel, "Din-İletişim İlişkisi ve Dinî İletişim Engelleri", s. 133.

⁴²¹ Demirel, *Öğretme Sanatı*, s. 179.

okuyanlar alıcı konumunda olabilir.⁴²² Alıcı, kaynağın aktardığı mesaja muhatap olan hedef kitledir. Söz gelimi vaizin anlattıklarını, verdiği öğütleri dinleyen cemaat alıcı konumundadır.⁴²³ “emri bil maruf” ilkesinde maruf çerçevesinde olumlu tutum ve davranış kazandırılmak veya münker çerçevesinde olumsuz tutum ve davranışı değiştirilmek istenen muhatap kişi alıcı durumundadır.

Alıcı, mesajı içinde bulunduğu fizyolojik ve psiko-sosyal durumun elverdiği ölçüde alıp algılar ve tepkisini sözlü veya sözsüz imgelerle ifade eder. Dinî tutumun değişmesi mesaja muhatap olan alıcı veya dinleyicilerin kendi kararına ve bir o kadar da algılama düzeyine bağlıdır. İletişimin diğer tüm öğelerinin kusursuz olduğu varsayılsa bile, anlatılmak istenen alıcının anlayabildiği kadardır. Bu yüzden etkili bir iletişim ve tutum değişikliği açısından alıcının özelliklerinin kaynağın özellikleriyle örtüşmesi önemlidir.⁴²⁴

Mesajın muhatabın algılama düzeyine uygun bir içerik ve yöntemle iletilmesi hedef-sonuç bakımından düzlemsel bir tutarlılık sağlar. Algılama, iletişim sürecinde etkin bir biçimde rol oynayan zihinsel ve duygusal bir işlemdir. Algılama sürecinde duyu organlarına ulaşan verilerin örgütlenip yorumlanmasıyla dış dünyadaki nesne ve olaylara anlamlar yüklenir.⁴²⁵ Alıcı açısından algı, kendisine ulaşan duyumlara karşı tepki düzeyini belirleyen tepki öncesi bir faaliyettir.⁴²⁶ Kaynak açısından ise muhatabın mesajı nasıl algıladığı veya yorumladığı, algılama sonucunun belirlenen amaç ile örtüşüp örtüşmediği, muhatabın geri bildirimini veya tepkisi sonrasında denetlenebilir bir durumdur.⁴²⁷ Bu nedenle kaynağın mesaj aktarımında, muhatabın algısal süreçlerini etkileyen faktörlerin farkında olması; alıcının gelişimsel, zihinsel, psikolojik, sosyo-kültürel özelliklerini dikkate alarak mesajı kodlaması; alıcıya uygun araç ve yöntemleri belirlemesi gerekir. Ayrıca algılamaya dönük engelleri asgari düzeyde tutma becerisine de sahip olmalı, alıcının kendisiyle algısal düzlemde özdeşim kurmasına fırsat tanınmalıdır. Alıcıya uygun simgelerin ve aktarım biçiminin belirleyicisi durumundaki kaynak, insanları ulaşabileceği yere taşıyan asansör işlevi görmelidir.

⁴²² Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dinî Tutum*, s. 98.

⁴²³ Tetik, "Din Hizmetlerinde İletişim Becerileri ve Empati", s. 164.

⁴²⁴ Ege, "Din Hizmetlerinde İletişim ve Rehberlik", s. 374: Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dinî Tutum*, s. 98.

⁴²⁵ Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, s. 27.

⁴²⁶ Dökmen, *İletişim Çatışmaları ve Empati*, s. 97.

⁴²⁷ Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, s. 27.

Muhatabın mesaja verdiği tepki, iletişim sürecinin memnun edici düzeyde ilerleyip ilerlemediğinin somut göstergesidir. İletişim sürecinde kaynak, mesajın algılanma ve anlaşılma düzeyini alıcının yansıttığı tepkilerden anlayabilir. Alıcının sözlü olarak veya beden diliyle kaynağa yönelttiği bu tepkilere “geribildirim” denir.⁴²⁸ Geribildirim; kaynağın mesajını alıcının ihtiyaç ve tepkilerine göre ayarlayıp yeniden yapılandırması konusunda yol gösterirken alıcının iletişim sürecinde aktif olup olmadığının da anlaşılmasını sağlar. Geribildirim, olumlu da olumsuz da olsa kaynağa iletişimin etkisi ve gidişatı konusunda önemli ipuçları verir. Bu yönüyle geri bildirim, iletişimin kontrol aracıdır.⁴²⁹

Kişiler arası iletişim; sözlü, sözsüz veya yazılı olarak gerçekleştirilebilir. Bu iletişim türlerinin her biri iletişim koşulları dikkate alınarak yerine göre kullanılmakla ve önemli görülmeyle birlikte, duyguların belirgin bir şekilde ortaya konulmasına imkân tanıyan sözlü iletişimin özellikle dinî iletişim bakımından daha tercih edilir avantajlara sahip olduğu söylenebilir.

İnsanın tavrı, duruşu, jest ve mimiklerinin de ifade ettiği anlamlar beden dili olarak ifade edilir. Beden dili, kaynağın karakteristik özellikleri, karizmatik kişiliği gibi faktörlerle birleşince muhatap üzerinde belli bir etki gösterebilir. Aynı şekilde yazılı bir bilgi, dijital bir haber ya da içerik, aktarım gücü oranında hedef kitlenin duygu, düşünce ve tutumları üzerinde tahmin edilenden daha fazla etki oluşturabilir. Ancak bu iletişim türleri sözün eşlik ettiği ses, vurgu ve duyguyla desteklenmediği takdirde muhatapın algı dünyasında maksadın dışına çıkan anlamalara, karmaşaya ve hatta gerginliğe neden olabilir. Bu nedenle insanın günlük faaliyetlerinde çoğunlukla plan dışı bir işleyişle hayatı kolaylaştıran ve zaman kazandıran sözsüz ve yazılı iletişim sıklıkla kullanılıyorsa da planlı bir eğitim faaliyetinde konuşup halleşebilmeye imkân tanıyan sözlü iletişimin etki bakımından birçok üstünlüğe sahip olduğu düşünülmektedir. Özellikle de sözlü iletişim, sözsüz, yazılı ve görsel iletişim araçlarıyla desteklendiğinde planlanan hedefe ulaşma konusunda açık bir farkın ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Fikirlerin ve duyguların sesle, sözle ifade edilmesi hem ruhsal bir ihtiyaçtır hem de iletişimin istenilen mecrada sürdürülmesi bakımından sihirli bir etkiye sahiptir.

⁴²⁸ Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dinî Tutum*, s. 102.

⁴²⁹ Koç, *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, s. 21.

Mesaj aktarımında sözün insan psikolojisi üzerindeki etkisi başta Kur'an ve sünnet olmak üzere İslami kaynaklarda geniş yer tutmuştur. Kur'an'da sözel iletişim ve onun temel dinamiği olan konuşma ve dil, bireyi ve toplumu bilgilendirmenin vazgeçilmez unsuru olarak görülmüştür: "İstisnasız her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara açık açık anlatsın..."⁴³⁰ Kur'an'da Hz. Musa örnek verilerek insanları etkileme konusunda sözün gücüne değinilir.⁴³¹ Hz. Musa, üstün bir beşerî akla ve diğer nebevî niteliklerde kemale sahip olduğu halde, onu özel kılan kendisine has konuşma şeklini halkına hitap etme konusunda bir rekâket (kusur) olarak görmüş ve özellikle cahil insanların şekle ve zahire kıymet veren sınırlı algıları üzerinde tesir oluşturacak bir yardımcı istemiştir.⁴³² Bu örnek, cehaleti sebebiyle kusurlu bir bakış açısına asıl sahip olan toplum olduğu halde, dil ve konuşmanın onların algı ve idrak seviyelerine göre ayarlanmasının üstünlük kazandıracığı konusunda örnek oluşturmaktadır.

Kur'an'da konuşmayı disipline ederek kişiler arası iletişimi güçlendirmeyi veya muhatap üzerinde olumlu tesirler bırakmayı amaçlayan söz söyleme çeşitlerinden bahsedilir. Kişiler arası sözlü iletişimin zorunlu olduğu durumlarda sözel ifadelerin nasıl olması gerektiği ile ilgili olarak Kur'an'da doğru söz anlamında "kavl-i sedid"⁴³³ etkili, tesirli, dokunaklı söz anlamında "kavl-i belîğ"⁴³⁴ yumuşak söz anlamında "kavl-i leyyin"⁴³⁵ kolaylaştırıcı söz anlamında "kavl-i meysur"⁴³⁶ saygılı söz anlamında "kavl-i kerim" güzel hoş söz anlamında "kavl-i tayyib,"⁴³⁷ "kavl-i hasen" ve güzel, uygun, makbul söz anlamında "kavl-i maruf"⁴³⁸ tabirlerinin kullanıldığı görülür. Söz söyleme tekniklerine dair tüm bu çeşitlemeler, toplumun tüm katmanlarını içine alan sosyal hayatta sözü söylemeden önce kime ve nasıl söyleneceği hakkında bir kritik yapmanın önemine işaret eder.

Kur'an'da yer alan konuşma ve hitap etme tekniklerinde dikkati çeken önemli bir nokta da muhatabın kimliği ve niteliği dikkate alınarak en uygun üslubun kullanılmasının gerekli görülmüş olmasıdır. Sözleri polemik oluşturmaya müsait bir

⁴³⁰ İbrahim, 14/4.

⁴³¹ Tâha, 20/27-32.; Kasas, 28/34.

⁴³² Tâha, 20/27-32.; el-Kasas, 28/34.

⁴³³ Ahzab, 33/70.

⁴³⁴ Nisa, 4/63.

⁴³⁵ Tâhâ, 20/42-44.

⁴³⁶ İsrâ, 17/28.

⁴³⁷ Hacc, 22/24.

⁴³⁸ Bakara, 2/235; Nisa, 4/5; Nisa, 4/8; Ahzab, 33/32; Muhammed, 47/21; Bakara, 2/263.

şekilde ustalıkla kullanan münafıklar söz konusu olduğunda beliğ (eğip bükmeden açık ve tesirli) söz tavsiye edilmektedir. Hedef kitlesi münafıklar olan bu üslup, onlarda değişime yol açmasa da suiistimale yeltenmelerini engelleyici bir sözel donanımı ifade etmektedir. Hz. Musa ve Hz. Harun’a Firavun’un yanına vardıklarında kullanacakları söz tekniği ile ilgili; “...Ona söyleyeceklerinizi yumuşak bir üslûpla söyleyin, ola ki aklını başına toplar veya içine bir korku düşer.”⁴³⁹ buyurularak zorba bir iktidar olan Firavun’a karşı leyyin (yumuşak) bir üslup kullanmaları istenmiştir. Burada önerilen yumuşatılmış üslup yine muhatabın özellikleri doğrultusunda belirlenen güçlü bir savunma aracıdır. Daha önce hiç karşılaşmadığı ilahi destekli yumuşak kelimeler, akıl yerine güç kullanan zalim tabiatlı kişilikleri altüst ederek azciyete düşürecek bir söz tekniği olarak münhasır kılınmıştır. Bu durum “kavl-i leyin”in aynı düzeydeki veya inanıştaki insanlar arası iletişimin dışında, olağan dışı bir söz olduğu şeklinde anlaşılabilir. Bununla birlikte birbirlerinin dostu olarak nitelenen müminlerin yöntem olarak yumuşatılmış bir üsluba değil, güven ve samimiyete dayanan, gönülden gelen; hassas, itinalı, nazik bir üsluba muhatap olmaları gerektiği düşünülmektedir.

Kur’an’da müminlerin sözlerinden,⁴⁴⁰ münafıkların konuşma üslûplarından tanınabilecekleri⁴⁴¹ vurgusu, Müslümanlara has bir ağız ve söz disiplininin ve hitabet ayrıcalığının bulunması gerektiğini hatırlatmaktadır.⁴⁴² Bu nedenle aynı inanca ve değerlere sahip olan Müslümanlar arasında söz söyleme tavırları, farklı ve özel kavramlarla ifade edilmiştir. "Ana-babayı azarlamayın ve onlara saygılı söz söyleyin."⁴⁴³ ayetindeki ilahi talebe göre muhatap anne baba olduğunda söz, kerîm (saygılı) bir üslupla söylenmelidir. İhtiyaç sahiplerine maddi yardımda bulunma imkânı bulunamadığında en azından onu rahatlatacak meysûr (kolaylaştırıcı, rahatlatıcı) bir sözle sıkıntılarını hafifletilmelidir.⁴⁴⁴ Aynı zamanda müminler, iman etmenin gereği olarak sedîd (doğru) söz söylemelidirler.⁴⁴⁵

“Emri bil maruf” ilkesi kapsamında müminler arasında sürdürülmek istenen maruf davranış, sözlü iletişimde de beklenen bir tavır olarak karşımıza çıkmaktadır. “Maruf söz söyleyin!”⁴⁴⁶ ifadesinin yer aldığı ayetlerde maruf, kadın erkek arasındaki

⁴³⁹ Tâhâ, 20/42-44.

⁴⁴⁰ Nûr, 23/51.

⁴⁴¹ Bakara, 2/204; Münâfikûn, 63/4-7.

⁴⁴² Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 45.

⁴⁴³ İsrâ, 17/23.

⁴⁴⁴ İsrâ, 17/28.

⁴⁴⁵ Ahzab, 33/70.

⁴⁴⁶ Bakara, 2/235; Nisa, 4/5; Nisa, 4/8; Ahzab, 33/32; Muhammed, 47/21; Bakara,2/263.

haklar; fakir, yoksul ve ihtiyaç sahiplerine muamele gibi beşerî ilişkilerde tavsiye edilen güzel, meşru sözün karşılığıdır. Kur'an'da yer verildiği anlamda maruf söz; doğru, usulüne uygun söylenen, yadırganmayan, örfü uygun, kırıcı olmayan, açık ve anlaşılır, kötü düşünce ve ümitlere kapı aralamayan sözdür. Hz. Peygamber'in "Allah'a ve ahiret gününe inanan ya hayır söylesin ya da sukut etsin"⁴⁴⁷ sözündeki "hayır" kelimesi tüm bu anlamları ihtiva eder.⁴⁴⁸ Kur'an'da maruf sözün zıttı olarak "münker söz" kullanılmıştır. Münker söz, cahiliye adetinde kadınlara yöneltilen bazı çirkin ifadeler hakkında; asılsız, düzmece, çirkin, akla sığmayan söz anlamında yer alır.⁴⁴⁹ Söz konusu ayet, insan onurunu zedeleyen, adalet ve hakkaniyete aykırı davranışlarla birlikte her türlü sözün de münker kapsamında değerlendirildiğini göstermektedir. Kur'an'da sözün güzel veya çirkin olmasına göre ele geçen kayıp ve kazanımlar temsili bir anlatımla şöyle ifade edilmiş: Güzel ve iyi söz; kökü sabit, dalları gökte olan, her zaman meyvesini verecek olan güzel bir ağaca; kötü söz ise kökü yerden sökülmüş, ayakta duramayan kötü bir ağaca benzetilmiştir.⁴⁵⁰

"Kullarıma söyle, sözün en güzelini söylesinler; yoksa şeytan aralarına girer. Kuşkusuz şeytan insanların apaçık düşmanıdır."⁴⁵¹ ayeti, iletişimin temel dinamiği olan konuşma üslubunun çirkin ve negatif olması durumunda müminler arasındaki eş dost ilişkisinin bozulacağına dikkati çeker. Aynı zamanda müminlere yalnız davranışlarında değil, sözlerinde de adil olmaları emredilir.⁴⁵² Adalet sözde, her türlü kabalıktan, çirkinlikten, aşırılıktan uzak bir dengeyle sağlanır. Bununla birlikte, söz ile davranışı birbirinden ayırmak oldukça güçtür. Sözün kendisi de önemli bir davranıştır. Sözle estetiği yakalayamayan insanın davranışlarında ahlak ve estetik aramak beyhudedir. Hareket ve davranışı güzel olanın sözü de güzel olur.⁴⁵³

Kur'an'da, iletişim dilinin nasıl olması gerektiğine dair örnekler üzerinden verilen emir ve tavsiyeler, tüm din eğitimi faaliyetlerinde olduğu gibi "emri bil maruf" ilkesine yönelik uygulamalarda da önem taşımaktadır. İster anlık gelişen bir fırsat eğitimi çerçevesinde isterse planlı bir eğitim faaliyetinde olsun, ilkeyi uygulamakla

⁴⁴⁷ Buhari, Edeb, 31, 85, Rikak, 23; Müslim, İman, 74, 75,77; Ebu Davud, Edeb, 123; Tirmizi, Birr, 43; İbn Mace, Fiten, 12.

⁴⁴⁸ Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 47.

⁴⁴⁹ Mücadele, 58/3.

⁴⁵⁰ İbrahim, 14/24-26.

⁴⁵¹ İsrâ, 17/53.

⁴⁵² En'am, 6/52.

⁴⁵³ Mehmet Görmez, "Kur'an'ı Kerim'in Işığında Söz ve Davranış Estetiği", *Diyanet Aylık Dergi*, S.189, 2006, ss. 5-8.

yükümlü her mümin, gözetimi altında olan hedef kitleyle arasında güçlü bir iletişim kurabilmenin en azından tecrübî bilgisine sahip olmalıdır. Bu doğrultuda münker bir tutumun değiştirilmesi veya maruf bir tutumun kazandırılması sürecinin iletişimin tüm öğeleriyle ve aynı zamanda en güzel üslupla tamamlanması mümin için itina gerektiren bir sorumluluktur.

2.2.4. Sorumluluk Bilinci

Sorumluluk, “insanlık” muamması ile “insan olma” değeri arasındaki ayırıcı çizgi, özel bir bilinçtir. Bu bilinç, yalnız maddi ihtiyaçlarını karşılamak üzere şuursuz bir nefisle entegre olduğu insanlık sarmalından çekip çıkardığı insanı, farklılığını ve öz tabiatını temsil eden ruhuyla yaratılışındaki ayrıcalıklı konuma ulaştırır. Yeryüzünde kan döküp bozgunculuk yapma potansiyeline sahip bir canlı türü olan insanlık ile ruh-u ilahinin adalet ve merhamet gibi yüce sıfatlarıyla yeryüzünde mümessil olmayı başaran “halife” arasındaki farka binaen insan varlık konumuna çıkarılmıştır. Bu fark insanın gücü nispetinde sorumlu olmaya talip olduğu yükün ağırlığına göre azalır veya çoğalır. “Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi.”⁴⁵⁴ ayetinin ifade ettiği gibi insan, ağır ve kapsamlı bir yüke kendisini namzet görüp özgür iradesiyle sorumluluğu üzerine alma cesaretini göstererek emanetin emini olan yegâne varlık olmuştur.⁴⁵⁵

İnsan, gerek fizyolojik gerekse ruhsal ve zihinsel yetenekler bakımından yeryüzü varlıklarının en mükemmeli ve en seçkini olarak yaratılmış,⁴⁵⁶ kendisine saygınlık ve çeşitli nimetler lütfedilerek yeryüzünde ihtiyaç duyacağı rızıklar hizmetine verilmiş,⁴⁵⁷ diğer canlılardan farklı olarak akıl, irade ve çeşitli kabiliyetlerle donatılarak ona verdiği kararı uygulayabilme özgürlüğü sunulmuştur.⁴⁵⁸ Bizzat kendi tercihiyle sorumluluğa talip olan insan kendi haline, başıboş bırakılmayarak⁴⁵⁹ yeryüzünde ahbine sadakatini gösterebileceği vazifelerle iradi bir sınava tabi tutulmuştur. Artık insan, kimin daha iyi olacağını sınamak üzere takdir edilen hayat ve ölüm çizgisinde⁴⁶⁰

⁴⁵⁴ Ahzab, 33/72.

⁴⁵⁵ M. Abdullah Draz, *Sorumluluk*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2004, s. 77.

⁴⁵⁶ Tîn, 95/4.; Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, C. V, s. 647.

⁴⁵⁷ İsrâ, 17/70.; İbrâhîm, 14/32-33.

⁴⁵⁸ Komisyon, "İnsanî Sorumluluk", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, C. III, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2014, s. 99.

⁴⁵⁹ Kıyâme, 75/36.

⁴⁶⁰ Mülk, 67/2.

Yaratıcı'ya, evrene, kendisine ve insanlığa karşı çok yönlü görevlerin yüklendiği sorumlu veya diğer bir ifadeyle mükellef bir varlıktır.

Kendisini özgürleştiren, duygu ve temayüllerini dizginleyen sorumluluk şuuruyla insan, başıboşluktan kurtularak tabiatüstü bir değere "mükerrerrem varlık" mertebesine yükselir.⁴⁶¹ Ahlak âlimlerinin dünyada sorumluluk duygusu taşıyan tek varlık olarak nitelediği insan; aklı, iradesi, kendine özgü inancı, değer yargıları ve yaşama tarzıyla ayrı bir şahsiyettir. Bu özellikleri sebebiyle insan; dinî, ahlaki, içtimaî ve hukukî bakımdan doğru olanı yapmakla mükellef tutulmuştur.⁴⁶²

İnsanın iradeli davranışları üzerinde hüküm veren başlıca üç otoriteye göre üç türlü sorumluluk bulunduğu kabul edilir: 1. Vicdan otoritesine bağlı olarak gelişen Ahlaki sorumluluk. 2. Toplumsal otoriteye bağlı olarak gelişen içtimaî sorumluluk. 3. İlâhî otorite tarafından belirlenen dinî sorumluluk.⁴⁶³ Sorumluluğa dair kazanımlar büyük ölçüde diğer insanlar ve varlıklarla olan ilişkilerde kendini gösterir. Başkalarına zarar vermeme sorumluluğuna dair bilincin oluşması ve bu doğrultuda davranışlara yön verilmesi böyle bir durumdur. Bireyi başkalarına karşı sorumlu olmaya iten güç ise vicdandır. Bağımsız olarak karar verme çağına ulaşıldığında sağlıklı bir vicdani muhakemeye sahip olabilmesi için bireyin erken yaşlardan itibaren inanç, ideal, güzel ahlak ve vicdani örneklerle beslenmesi önemlidir.⁴⁶⁴ Vicdan ile sorumluluk arasında birbirini destekleyen girift bir ilişki vardır. Vicdan, ahlaki sorumluluklar konusunda uyarıcılık işlevi görürken bir yandan da sorumluluk duygusu tarafından yeşertilen ve sınırları belirlenen bir yapı gösterir. Vicdan bir eğilim olarak her insanda bulunsa da küçük yaşlardan itibaren sosyal öğrenmeyle oluşur ve iç sorumluluk bilinciyle şekillenir. Sorumluluk duygusunun sınırlarını ise kültürel normlar, inançlar ve dinî değerler belirler. Bu durum, sorumluluğun vicdanla olan bağımlı ilişkisinin din ve toplumla da olduğu realitesini ortaya koyar.⁴⁶⁵ Dinî şuurun zayıfladığı toplumlarda görülen ahlaki ve içtimaî sorumluluklara dair duyarsızlık ve çöküş,⁴⁶⁶ dinî sorumluluğun diğer sorumluluk türleri üzerinde kapsayıcı ve tamamlayıcı bir otorite olduğunu göstermektedir. Dış evreni ve iç dünyamızı yaratan güce karşı sorumluluk

⁴⁶¹ Çağrııcı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, s. 113.

⁴⁶² Kemal Yıldız, "Sorumluluk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2009, s. 380.

⁴⁶³ Çağrııcı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, ss. 114-116.

⁴⁶⁴ Recep Kaymakcan ve Hasan Meydan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2014, ss. 262-263.

⁴⁶⁵ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, ss. 120-122.

⁴⁶⁶ Yıldız, "Sorumluluk", C. XXXVII, s. 380.

duymak vicdanı yeşertir. İnsan yazılı kurallara kanun korkusuyla uyar ama ilahi yasalara uygun davranma nedeni iç disiplindir. Bu da vicdan ve sorumluluğu yan yana getirmeyi gerektirir.⁴⁶⁷

İslam ahlakı insanın değerini, ilahi prensipler doğrultusunda sürdürülen toplumsal hayatın işleyişine katkısı ve sosyal sorumluluğu bakımından değerlendirir. İslam, kötülükler karşısında cemiyetin hareketsiz kalmasını ve adalet idealini ölçsüzlüklere feda etmesini onaylamaz; toplumun her ferdine sosyal statüsü, maddi, manevi imkân ve kabiliyeti ölçüsünde ahlaki düzenin yaşatılmasına hizmet etme sorumluluğu yükler. İslam ahlakının bireye yüklediği sosyal sorumluluk, sosyal kurallara uymayan ferdi davranışlar ve iradi kötülükler karşısında kör bir tepkiyi değil, şuurlu bir tavır alışını esas alan sosyal müeyyideyi gerektirir. İslam'ın öngördüğü sosyal tepki “yeryüzünde iyi insanların hâkim olması”⁴⁶⁸ idealinin gerekli kıldığı bir vazifedir.⁴⁶⁹ “Bana dokunmayan yılan...” anlayışıyla duyarlılığını kaybedip sosyal tepkinin vazife olmaktan çıkarıldığı toplumlarda değerlere saygının zayıfladığı, ahlak disiplininin gevşediği, birçok kötülüğün meşrulaştırılarak ahlakın etki alanının daraltıldığı bir gerçektir. Bu sebeple “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesi için İslam toplumunda ortak ahlaki şuurun yaşatılmasını sağlayan İslam'ın ahlak dinamiğidir denilebilir. Bu ilkenin ihmali değerler sisteminin zayıflamasına, giderek hazcılığa ve anarşizme yol açarak ahlak alanında telafisi zor felaketlere sebep olur; insanlık tarihi bunun örnekleriyle doludur.⁴⁷⁰

“Emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesi İslam ümmetinin her ferdine, insanlığın ıslahı, sorumluluğu ve dünyada yöneticilik hak ve sorumluluğunu yüklemiştir.⁴⁷¹ “İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak” İslam ümmetini dünyada da ahirette de aziz kılan bir sorumluluktur. Zira sorumluluk insanda zayıflık, korku ve yetkisizlik şuuru değil; kuvvet, otorite ve üstünlük şuuru uyandırır; tabiata esir olmaktan kurtardığı insana, eşyaya şekil vermek ve onu kendisine has bir irade ve azimle yönetmek kudretini verir, onu Allah'ın tanıdığı üstünlükle faziletli kılar.⁴⁷²

⁴⁶⁷ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, s. 122.

⁴⁶⁸ Enbiya, 21/105.

⁴⁶⁹ Mustafa Çağrı, "Ahlaki Müeyyide", *İslam Ahlakı*, ed. Muhammet Şevki Aydın ve Ahmet Hadi Adanalı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017, ss. 173-200.

⁴⁷⁰ Çağrı, "Ahlaki Müeyyide", s. 186.

⁴⁷¹ el-Amra, *Kur'an, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Ma'ruf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, s. 44.

⁴⁷² Draz, *Sorumluluk*, ss. 75-77.

İslam ahlakı, toplumda kötülüğün engellenmesini her Müslümana vecibe olarak yükler.⁴⁷³ İslam cemaati içinde herkes birbirine, hak ve fazileti tavsiye etmek zorundadır.⁴⁷⁴ Bu konuya eğilen din bilginleri, iyiliği ve doğruluğu emretme ve kötü olan şeylerden de nehyetme konusunda bütün Müslümanların birbirlerine karşı sorumlu olduklarının altını çizerler. Bu ehemmiyetle Müslümanların, din kardeşlerinin maddi saadetlerine olduğu gibi manevi kurtuluşlarına da duyarsız kalmayıp İslam toplumunda fazilet ve takvayı hâkim kılmak için hep beraber gayret göstermelerinin lüzumuna işaret ederler.⁴⁷⁵

İslam “her koyun kendi bacağından asılır” görüşüne yer vermez. Bu konuda Maide Sûresi’nin 105. ayetini kendilerine delil edinip kabuğuna çekilenlere Hz. Ebu Bekir gerekli ikazı yapmış ve şöyle demiştir: "Ey, insanlar şüphesiz siz şu âyeti okuyorsunuz! (Fakat yanlış anlıyorsunuz.): “Ey iman edenler! Siz yalnız kendinizden sorumlusunuz. Eğer siz doğru yolda iseniz sapıklığa düşenler size hiçbir zarar vermezler. Hepinizin dönüşü Allah’a olacaktır ve o zaman Allah size hayatta yapmış olduğunuz şeyleri bildirecektir.”⁴⁷⁶ Zira ben Rasûlullah şöyle buyururken işittim: “Şüphesiz ki insanlar zalimi görüp de onun zulmüne engel olmazlarsa Allah’ın bütün insanları gazaba uğratması pek yakındır.⁴⁷⁷ Burada “kendiniz doğru yolu bulunca” demek, “iyiliği emrederek, kötülükten sakındırarak İslam’a davet ettiğiniz zaman” demektir.⁴⁷⁸ Hz. Ebu Bekir’in Kur’an ve sünnet dayanaklı şerhi, duyarsız kalındığında yaygınlaşarak tek tek her ferde dokunacak olan kötülüğe engel olma konusunda bireysel iyiliğin ve doğruluğun tek başına yeterli olmayacağını göstermektedir. Zira toplum bir organizma olarak düşünülürse organizmanın varlığını devam ettirebilmesi ve bu sayede toplumsal bütünlüğün korunması için uyulması gereken değerlerden biri de sorumluluktur. Aksi halde cemiyet bir çocuk gibi bencilleşir.⁴⁷⁹

“Emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesi, İslam toplumunun Kur’an’da emredilen ahlaki prensipler üzere yaşamasını temin eden ve içeriğindeki kapsamlı prensiplerin sürekliliğini sağlayan, son derece sade, veciz bir ahlaki vazifedir. Ahlaki vazifenin esası, Allah’ın yapılmasını emrettiği hayrı gerçekleştirmektir. İnsan,

⁴⁷³ Enfal, 8/25.

⁴⁷⁴ Asr, 103/1-3; Beled, 90/17.

⁴⁷⁵ M. Abdullah Draz, *Kur’an’ın Anlaşılmasına Doğru*, Salih Akdemir (çev.), Mim Yayınları, İstanbul 1983, s. 111.

⁴⁷⁶ Mâide, 5/105.

⁴⁷⁷ Tirmizi, Fiten, 8.

⁴⁷⁸ Önkal, *Rasulullah’ın İslam’a Davet Metodu*, s. 60.

⁴⁷⁹ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, s. 120.

vazifenin kendisine yüklediği sorumlulukla hem kendisine hem de bütün insanlığa karşı borçlanmış olur. İnsanlık vasfının kazanılması veya insani mertebenin yükselmesi, ancak görevin yerine getirilip borcun ödenmesiyle mümkün olur.⁴⁸⁰ Draz, görev ve sorumluluk arasındaki ilişkiyi şöyle ifade eder: “Sorumluluk, bir görev yapmaya ve bir işi yerine getirmeye çağrıldığı zaman başlar, bu çağrıya uyarak görevini yerine getirip hesabını teslim ettiğin yerde biter. Bu iki nokta arasındaki uzaklık ise senin görevini yerine getirmendeki başarına bağlı olarak uzar veya kısalmır.” Bu yaklaşıma göre görev-sorumluluk ilişkisinde üç aşama bulunur: Göreve çağrıldığı merhale, bu çağrıya uyarak görevi yaptığımız merhale ve yapılan görevin muhasebe edildiği merhale.⁴⁸¹

Görev ve sorumluluk bilincinin ilk aşamasında ‘İyiliği emret, kötülükten sakındır!’ şeklindeki ilahi çağrı karşısında insanın başını gömdüğü kumdan çıkarıp etrafına yönelmesini, kulağını işitmenin ötesinde duymak üzere açmasını, gözlerindeki duyarsızlık ve anlamsızlık perdesini kaldırarak bakışlarını ilgiyle sorunlara çevirmesini gerektiren sorumluluğu başlar. İnsanın bu konudaki görev bilinci yalnız sosyal duyarlılığının değil, aynı zamanda imanındaki bilincin ve samimiyetin de göstergesidir. Zira bu çağrıya cevap verebilecek olanlar iman ve teslimiyet hakikatine sahip olanlardır.⁴⁸² Bu sorumluluk anlayışıyla müminin kendisine layık gördüğü her türlü iyiliği, güzel geçimi ve mutluluğu başkalarına da ulaştırma diğerkamılığına sahip olması beklenir. İnsan, ilahi bir lütufla yeryüzünün halifesi kılınarak kendisine verilen hürriyetin, ihtiyacı olan türlü rızıklarla donatılmanın hakkını vermek mesuliyetindedir. Bu noktada insan, “Allah’ın size olan nimetleri, bütün cemiyetin hatta tüm kâinatın size olan ihtiyacı ölçüsündedir” sözünün tesirini hayatının her safhasında hissetmelidir. O halde insan sahip olduğu sıhhat, ilim, kuvvet, emniyet ve zenginlik gibi imkânlarını; adalet, iyilik, acıma ve yardım etme gibi üstün insani değerler için kullanmalıdır. Bu vazifeden, karınca kararınca gücünün yettiğince kendi faaliyet alanı içerisinde istisnasız her mümin sorumludur. Bununla birlikte insanın sorumluluğu, otorite ve hareket edebilme imkânı ile ölçülür. Kişinin yetkisi arttıkça sorumluluğu da artar, kişi, yetkisi daraltılıp zayıflatıldığı ve aczi ölçüsünde sorumluluktan muaf olur. Kimse, yemek ve içmekten mahrum bırakıldığı halde, niçin acıkıyorsun, neden

⁴⁸⁰ Hüsamettin Erdem, "İslam Ahlakında Hak ve Vazife", *İslam Ahlakı*, ed. Muhammet Şevki Aydın ve Ahmet Hadi Adanalı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017, ss. 125-148,

⁴⁸¹ Draz, *Sorumluluk*, ss. 74-75.

⁴⁸² Tevbe, 9/71.

susuyorsun, diye sorumlu tutulmaz. Yaşamak için suya muhtaç olan bir deniz hayvanının uçmaktan sorumlu tutulamayacağı gibi.⁴⁸³

Görev-sorumluluk bilincinin ikinci aşaması süreci ifade eder. Bu noktada ilkesel sorumluluğu vazife edinen müminin dikkat etmesi gereken bazı prensipler bulunmaktadır. İslah faaliyetine önce kendi nefsinden başlama, kişisel hesaplarını ve çıkarlarını sürece dahil etmeme, faaliyeti yarar zarar dengesini gözeterek sonuç odaklı planlama, mahremiyeti ihlal etmeme prensipleri vazife süresince hassasiyetle üzerinde durulması gereken önemli prensiplerdir.

Vazifeyi yerine getirme sürecinde Müslüman'ın "iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma görevine öncelikle kendisinden başlaması ilk prensip olarak hayata geçirilmelidir. İlkesel sorumluluğa sahip olan kişi, farzları yerine getirip haramları terk etmek suretiyle öncelikle nefsini eğitip ıslah etmeli, sonra bunu aile efradına öğretmelidir. Daha sonra komşularına, mahallesinin sakinlerine, hemşerilerine şeklinde genişleyen faaliyet halkasına karşı sorumluluğunu imkânı ölçüsünde yerine getirmelidir.⁴⁸⁴ Bilinen bir anekdotla ifade edilecek olursa sokağı temizlemeye kalkışanların önce kendi kapılarının önünü süpürmeleri gerekmektedir. Aksi halde havanda su dövmekle yağ elde edilebilmesi mümkün görünmemektedir. Tezkiye-i nefis veya tasavvuf bunun için gerekli olan ilimlerdir.⁴⁸⁵ Tabiundan Rabi b. Haysem, bir mecliste gıybeti yapılan bir kişi kınanmaya kalkışılınca şöyle der: "Ben kendi nefsimden razı değilim ki onu kınamayı bırakıp insanları kınamaya yöneleyim. İnsanlar kulların günahları için Allah'tan korkarken kendi günahları içinde emin haldedirler."⁴⁸⁶ Allah'a çağırın, dine ve dünyaya yararlı iş yapan ve "Ben Müslümanlardanım." diyenden daha güzel sözlü kim vardır?"⁴⁸⁷ ayeti işaret etmektedir ki emri bil marufla meşgul olan kişi ikazı önce kendi nefsine yönelik olarak yapmalıdır. Bu nedenle ıslah faaliyetinde sözün güzel ve tesirli olması için salih amel şart kılınmıştır. Zira hak üzere olmayan, salih davranışlara sahip olmayan kimsenin başkalarına hakkı tavsiye etmesi kurtuluşuna vesile olamaz. Kötülüğü bilfiil işlerken

⁴⁸³ Draz, *Sorumluluk*, ss. 78-83.

⁴⁸⁴ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, s. 762.

⁴⁸⁵ Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 85.

⁴⁸⁶ Bilali, *Kötülükten Sakındırma Yolu*, s. 112.

⁴⁸⁷ Fussilet, 41/33.

başkalarını iyiliğe çağırarak sonuç getirmesi mümkün olmayan hatta nefretle karşılaşabilecek boş bir çaba olacaktır.⁴⁸⁸

İ. Lütfi Çakan, kendini ıslah prensibinde, özellikle dinî ilimlerle meşgul olup eğitim sahasında hizmet verme imkânına sahip olanların aynı gayeye hizmet eden dava arkadaşlarıyla ortak bir platform içinde hareket etmeye özen göstermelerinin gerekliliğini ifade eder. Bu tespite göre, çeşitli isimler altında farklı gruplara bağlılık göstererek “hak benim yolumdur” önyargısıyla ve birbirlerine yönelttikleri menfi ihtilaflarla birlik içinde hareket etme anlayışından uzaklaşan din tebliğcileriyle olumlu sonuç alınması mümkün görünmemektedir.⁴⁸⁹ Halbuki dinî ilimlerden nasibini almış olanlar, “Sizden bir topluluk bulsun/ topluluk olun.” çağrısının öncelikli muhataplarıdır.

Tebliğin öncelikli varisleri olan din âlimleri, dinî sorumluluklarını benlik duygularının insanları dalalete sürükleyen ihtilaflı yorumlarıyla üstünlük sağlama ihtiraslarının kişisel hesap ve dünyalık menfaatlerinin üstünde tutmalıdır. Bu konuda Kur'an'da Yahudi din âlimleri üzerinden verilen ağır bir ikaz ve eleştiri yer alır: “Allah’ın indirdiği kitabın bir bölümünü gizleyenler ve onu az bir şey karşılığında satanlar yok mu, onlar karınlarına ateşten başka bir şey doldurmuyorlar. Allah kıyamet gününde onlarla konuşmayacak, onları arındırmayacak! Onlar için elem verici bir azap vardır. Onlar, doğru yol karşılığında sapkınlığı, mağfiret karşılığında azabı satın almış kimselerdir. Ateşe ne kadar da dayanıklı olmuş!”⁴⁹⁰ Ayetin açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi Allah’ın bildirdiklerini çıkarlarına araç edinip asıl anlamlarını gizleyecek biçimde yorumlayıp çarpıtanlar, dünyevî bakımdan dalâleti hidayete, uhrevî bakımdan da azabı bağışlanma ve kurtuluşa tercih etmiş bulunmaktadırlar. Allah, menfaatleri uğruna kutsal değerleri kullananları kendisine muhatap almaya değer bulmayacağını ve onları acı bir azap ile cezalandıracağını ifade etmektedir.⁴⁹¹ Oysa dinî eğitim ve rehberlik alanına ilişkin tüm hizmetlerde sorumluluk bilinci, menfaat gözetmek bir yana dünyalık bir ücret beklentisinden dahi uzak olmayı gerektirir. Nübüvvetin dördüncü yılında nazil olan “Bunun için sizden bir karşılık beklemiyorum. Benim ecrimi vermek yalnız âlemlerin Rabbi ’ne aittir”⁴⁹² ayeti, birçok

⁴⁸⁸ Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 84.

⁴⁸⁹ Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 86.

⁴⁹⁰ Bakara, 2/174-175.

⁴⁹¹ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, C. I, ss. 261-262.

⁴⁹² Şuara, 26/109,127,145,164,180.

peygamberin kıssasının yer aldığı Şuara sûresinde, beş farklı peygamberin dilinden tekrar edilmiştir. İslam'ın ilk talebeleri olan Daru'l-Erkam nesli, bu ayetlerden kendilerine gerekli ikazı yaparak en ufak bir beklentiye girmeden insanlığın kurtuluşuna aday olmuşlar, insanlık tarihinin en bereketli mirasını sonraki nesillere bırakarak görevlerini ikmal etmişlerdir. Yaptıkları hizmetin karşılığını Allah'tan bekleme bilinciyle kendilerine ihtiyaç duyulduğunda meydanda olmuşlar, ganimet zamanı arka saflarda yer almışlardır. Bu tutumları sebebiyle sözleri ve yaşayışları insanlar üzerinde tesirli olmuştur.⁴⁹³

Emri bil maruf görevini yerine getirirken dikkat edilmesi gereken ikinci prensip, faaliyetin sonucuna dair bir ön kestirme yapılarak yarar-zarar dengesinin gözetilmesidir. İbn Teymiyye 'ye göre "Emri bil maruf nehyi anil münker." ilkesi düzeni, birlik ve bütünlüğü emrederken ayrılık, bölünme ve ihtilafı nehyeder. O halde "Emri bil maruf nehyi anil münker." yapılırken ıslah etme yönü fesat çıkarma yönüne galip gelmeli; ilkenin gayesi gözetilerek maruf, iyilikle emredilmeli, münker iyilikle nehyedilmelidir.⁴⁹⁴ İslam alimleri ilke hareketli faaliyetlerde şiddet gibi fitneye ve kargaşaya sebebiyet verecek yaklaşımlardan kaçınılması gerektiğini düşünür.⁴⁹⁵

"Emri bil maruf" görevini yerine getiren kişinin sorumlu olduğu üçüncü prensip, özel hayata dair gizlilikleri açığa çıkarmak suretiyle mahremiyetin ihlal edilmemesidir. Kur'an'da tecessüs, yani başkalarının ayıplarını, kusurlarını araştırıp ve dışa vurmak yasaklanmıştır.⁴⁹⁶ İslam alimleri tecessüs konusunda Kur'an'ın buyruğunun dikkate alınması gerektiğini açıklayıcı örneklerle ifade etmişlerdir. Buna göre, iyiliği emredip kötülükten alıkoyma görevini icra etmek adına, halkın kendi aralarında fısıldaşıp gizli konuştuklarını ifşa etmesini istemek doğru değildir. Aynı şekilde ev gibi mahrem ortamlarda dinleme hırsızlığı yapılması, özel mülkte suç işlendiği zannıyla dışarıdan kovuşturularak bilinmek istenmesi, işlediği günahı anlamak için komşunun evinde cereyan eden bir iç olayın öğrenilmek istenmesi de doğru değildir.⁴⁹⁷

⁴⁹³ M.Emin Yıldırım, *Nebevî Eğitim Modeli Darü'l-Erkam*, Siyer Yayınları, İstanbul 2011, s.201,202.

⁴⁹⁴ İbn Teymiyye, *el-İstikâme*, ss. 360-361.

⁴⁹⁵ İbn Bâz ve İbn Useymîn, *Mevsûatü'l-Ahkâmu's-Şer'iyye*, ss. 240-245.

⁴⁹⁶ Hucurat,49/12.

⁴⁹⁷ el-Amra, *Kur'an, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Ma'ruf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, ss. 269-270.

Gazâlî, Hz. Ömer'in yaşadığı rivayet edilen bir örneği vererek gizlilikleri ifşa etmek suretiyle bir münkerin sübutu söz konusu olsa bile tecessüste bulunan kişinin üç yönden daha büyük bir masiyete maruz kalacağını vurgular. Zira münkeri önlemek gayesiyle mahremiyet ihlal edilirken Hucûrat sûresinin 12. ayetinde “Tecessüste bulunmayın!” buyruğuna rağmen tecessüs edilmiştir; Bakara sûresinin 189. ayetinde “Erdemlilik asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir, Evlere kapılarından giriniz!” buyruğu dikkate alınmamış haneye tecavüz edilmiştir; Nûr sûresi 27. ayetteki “Ey iman edenler! Kendinizi tanıtip izin almadan ve içinde oturanlara selâm vermeden kendi evlerinizden başka evlere girmeyin!” ikazına uygun davranılmamıştır.⁴⁹⁸ Selam emniyetin, iyi niyet ve güvenilirliğin sembolüdür. Ayette emredilenle tezat oluşturacak şekilde kusur ve gizli yönleri araştırıp tecessüste bulunmak insanlar arasında fitne ve güvensizliğe yol açacak bir münkerdir. Çünkü bu davranış aradaki güveni yok eder ve su-i zannı yaygınlaştırır. Ayrıca “Sizden kim bir münker görürse...” hadisinde dikkat çekildiği gibi sakındırma yapılacak kötülüğün gizli değil aşikâr olması gerekir.⁴⁹⁹

Buraya kadar müminin “İyiliği emret, kötülükten sakındır!” çağrısına cevap verdiği birinci aşama ve görevi yerine getirme sorumluluğuyla hareket ettiği sürece ilişkin ikinci aşamadan söz edildi. Üçüncü aşama ise değerlendirme ve hesap verme aşamasıdır. Bu noktada kişinin görevi yerine getirme sürecine dair sorumluluğu, başkalarının fiilleri üzerinde etkili olan üç türlü tutumuna göre değerlendirilir. Birinci olarak insan, emir vermek veya yönlendirmek suretiyle başkasının iyi ya da kötü bir eylemde bulunmasına sebebiyet verebilir. Bu durumda yalnız azmettirici olmaktan dolayı değil yönlendirilen eylemin iyi veya kötü olmasına göre sonucuna da ortak olma sorumluluğu kendisine yüklenir. Bir hayrın işlenmesine sebep olan o hayrı işeyen gibidir, bir şerrin veya taşkınlığın yapılmasını emreden de böyledir. Üçüncü olarak kötülüğün oluşmasında etkin olsun veya olmasın kişi, tanık olduğu bir kötülüğe duyarsız kaldığında veya kötülüğün devam etmesine göz yumduğunda dolaylı olarak devam etmesini teşvik ettiği için o kötülükten sorumludur.⁵⁰⁰

Kişinin sorumlu olduğu her üç tutum da dinî, vicdani ve içtimai sorumluluk açısından değerlendirmeye esas alınır. Hiçbir surette engelleyici bir mazereti kabul etmeyen üçüncü tutum, istisnasız her mümine sorumluluk yüklemesi bakımından daha

⁴⁹⁸ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, s. 731.

⁴⁹⁹ Bilali, *Kötülükten Sakındırma Yolu*, ss. 85-86.

⁵⁰⁰ Draz, *Sorumluluk*, ss. 85-86.

bir önem taşımaktadır. Hz. Peygamber'in kötülüğün önlenmesi konusunda "el, dil, kalp" sıralamasıyla sistematik bir şekilde önerdiği metodun son aşaması olan "kalple tepki" her müminin görevidir. Kötülüğe el ve dil ile müdahale etme konusunda imkânsızlığın mazeret olarak kabul edilmesine karşılık "kalple tepki" aşaması, acziyet beyanı ve özrün kabul edilmediği, iman üzere sebatı ifade eden son aşamadır. Bu nedenle kötülüğü önleme konusunda imanın son kalesi olan kalple tepki göstermenin nasıl olması veya olmaması gerektiğinin bilinmesi, doğru uygulanması bakımından önem taşımaktadır. İbn Hazm, bencil kimselere karşı anlayışlı olup onların yanlışlarına göz yummanın erdemsizlik, zillet ve zayıflık olduğunu; bu türlü bir tutumun onların yanlışlarını ve çirkin işlerini devam ettirmeleri için teşvikte bulunmak anlamına geldiğini söyler.⁵⁰¹ Böyle bir tutum içinde olmanın nedenlerinden biri, kötülüğü kalple değiştirmenin dışarıya izhar etmeden kalben şerre rıza göstermemek şeklinde yanlış anlaşılmasıdır. Pasif medeni mukavemeti ifade eden kalple kötülüğü değiştirme faaliyeti gerçekte, kötülük işleyenle araya mesafe koymak, önceden gösterilen izzet ve ikramı bundan böyle ona göstermemek şeklinde anlaşılmalıdır. Bu tavır, kötülük işleyen kişinin, kendisine daha önce verilen değeri, saygıyı kaybettiğini, işlediği kötülüğü sürdürmesi halinde toplumdan dışlanacağını düşünerek kendisine çeki düzen vermesini sağlayabilir. Draz, pasif medeni mukavemeti yasaklayacak hiçbir kanunun olmadığını, bu tepki biçiminin hiçbir edep ve ahlak kuralı tarafından mahzurlu görülmeceğini söyler.⁵⁰² Buna göre kalple tepki, menfaatlerin esaretinde olunmadığı sürece özgürce, tehlike arz etmeden yerine getirilebilecek bir faaliyet olarak değerlendirilebilir. Ancak, kötülük işleyenden yüz çevirme tutumunda tüm toplumun ortak hareket etmesi ve kararlılığın sürdürülmesi önemlidir. Bu tavır bir kısım Müslümanların gösterip diğer bir kısmının bundan kendini muaf tutması durumunda, ebeveynlerin tutum farklılığını fırsata dönüştürerek menfaatleri doğrultusunda hareket etmeye başlayan çocukların yetişkin versiyonlarının çıkar ve eğilimleriyle topluma yön verdiği bir tabloyla karşılaşılması kaçınılmaz olacaktır.

İnsanda sorumluluk duygusunu oluşturan ve geliştiren başlıca üç otoritenin vicdan, toplum ve din olduğundan söz edilmişti. Bu üç yetke aynı zamanda, görev ve sorumlulukların yerine getirilmesi konusunda değerlendirici ve hesap görücü mercilerdir. Bunlardan vicdan, insanın içinde iyilikleri onaylayıp kötülükleri kınayan

⁵⁰¹ Hazm, *Erdemli İnsanın Yol Haritası*, s. 59.

⁵⁰² Draz, *Sorumluluk*, ss. 87-89.

hâkimdir. İnsan, aktif bir ahlaki şuura sahip olduğunda işlediği bir kabahatten dolayı kanunen sorumlu tutulmaması onun gönlünü rahatlatmaz. Bu yapıdaki bir insan gerçekten suçlu ise vicdanının sorumluluğu altında ezilir. Bir şeyin kötü olduğunun insanın içinde oluşturduğu sıkıntıdan anlaşılabilirliğini⁵⁰³ ifade eden Hz. Peygamber, “Kötülük yapmış olman seni üzüyorsa, artık sen müminsin”⁵⁰⁴ buyurarak vicdani hassasiyetin imanın ifadesi olduğuna işaret etmiştir.⁵⁰⁵ “Her insanın sorumluluğunu omzuna yükledik. Kıyamet gününde insana, açılmış vaziyette önüne konulacak olan bir kitap çıkaracağız. Oku şimdi kitabını! Bugün kendini yargılamak üzere kendi nefsin yeter!”⁵⁰⁶ ayetiyle akıl, idrak ve vicdan sahibi olan insanın, dünyanın ve maddenin tesirinden sıyrılmış bir halde, basiretle kendisine yöneldiğinde, içindeki otoritenin göreceği hesabın son derece objektif ve sarsıcı olacağı anlaşılmaktadır.

Draz, hesap verme mercilerini belirleyici olarak Tevbe sûresi 105. ayeti örnek verir: “Çalışın! Yaptıklarınızı Allah da Resulü de müminler de görecektir. Sonunda gizliyi de açığı da bilen huzuruna çıkarılacaksınız ve O size yapmış olduklarınızı haber verecektir.” Ayette geçen “Allah yaptıklarınızı görecektir” ifadesi İlahî mahkemeye işaret eder. “Yaptıklarınızı Allah’ın Resulü de müminler de görecektir” ifadesi ise hesap verme bakımından beşerî otoriteye dikkat çeker. Burada Resulullah, devlet otoritesine karşı sorumluluğu, müminler ise kamuoyuna karşı sorumluluğu temsil eder. “Yaptıklarınız size bildirilecektir.” ifadesi de kıyamet günü ilahi mahkemeye gitmeden önce hesap görücü olan vicdan mahkemesine işaret etmektedir.⁵⁰⁷

Mümin, “Emri bil maruf” görevini akli ve iradi melekelerle sahip olduğu sürece ömrünün tamamında yerine getirmekle mükellef tutulmuştur. Mükellefiyet bilincine sahip olan kişi, muhatabının tutum ve davranışları konusunda tek bir hamleyle değişimi sağlayabileceğini düşünmemelidir. Hatta bazen uzun soluklu ve terk edilmeyen bir çabaya, tüm prensiplerin nitelikli bir şekilde uygulanmasına rağmen iyiliği inşa etmek, kötülüğü önlemek mümkün olmayabilir. Sonuç değil, süreç odaklı hareket etmesi gereken müminin sabır ve kararlılıkta olduğu gibi ümitvar olma konusunda da sebat üzere olması beklenir. Ersoy, Hz. Musa’nın Firavun’a karşı

⁵⁰³ Müslim, Birr, 14.

⁵⁰⁴ İbn Hanbel, V, 251.

⁵⁰⁵ Çağrı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, s. 198.

⁵⁰⁶ İsrâ, 17/13-14.

⁵⁰⁷ Draz, *Sorumluluk*, s. 96.

mücadelesini örnek vererek hiçbir zaman ye'se kapılmamanın sorumluluk sahibi müminin önemli bir dayanağı olduğunu şu sözleriyle hatırlatır: “Siz vazifenizi azimle, kuvvetli kalp ile, itminan ile ifaya bakınız. Evet, Resulün vazifesi yalnız tebliğdir. Siz bu tebliğin mübin olması için çalışınız. Karşınızdakini yola gelecek veya gelmeyecek diye düşünürseniz yeis içinde kalırsınız. O zaman Risalet görevini eda edemezsiniz.”⁵⁰⁸ Bu gibi katî yaklaşımlar “Emri bil maruf” görevinde müminin muhatabı bir arada yaşadığı Hz. Peygamber’in bir vücudun organları gibi görüp birbirinden sorumlu tuttuğu Müslümanlar olduğunda yılgınlık, bezginlik ve ümitsizlikten söz etmeye hiçbir şekilde hak sahibi olunmadığını düşündürmektedir.

Bir kelebek evrende rüzgârın yönüne göre iklimleri değiştirebilir.⁵⁰⁹ Başarabileceklerine dair ümit, mümin için her zaman olmalıdır. Mümin, karşılaştığı olumsuzluklara rağmen ümitsizliğe kapılmadan sorumluluğunu yerine getirmeye devam etmeli ve birçok yönden elde ettiği kazanımları düşünerek moral kazanmalıdır. Zira gayretinin sonunda öncelikle ilahi bir buyruğu, farz olan bir ibadeti yerine getirmenin ecrine mazhar olmuştur. İkinci olarak kınanmaktan korkmayıp dünyalık menfaatleri elinin tersiyle iterek, vakar ve haysiyetini, Müslüman kimliğini korumayı başarmıştır. Diğer bir kazanım olarak muhatabına hangi marufu hatırlatıp tavsiye ettiyse sorumluluk bilinci ve vicdanının yönlendirmesiyle o marufu en nitelikli şekilde taşıma ve yansıtma, sakındırdığı münkerden de uzak durma azmi kazanmış, kusurları konusunda kendini tadil etme imkânı bulmuştur. Son derece önemli bir kazanım olarak yine Kur’an’ın hayati öneme sahip bir ahlak kaidesinin unutulmayıp nesilden nesile aktarılmasına, canlı tutulmasına katkıda bulunmuştur. Sorumluluk mümini yüceltmekle birlikte taşıması ve sürdürülmesi zor bir değerdir. Bu nedenle sorumluluk duygusuna, onun en güçlü destekçisi olan ümidin eşlik etmesi zorunlu görünmektedir.

⁵⁰⁸ Ersoy, *Kur’an-ı Kerim’den Âyetler (Mev’izeler)*, s. 76.

⁵⁰⁹ Tarhan, *Güzel İnsan Modeli*, s. 82.

3. İLKENİN UYGULANMASINDA AŞAMALAR VE GÜNCEL YÖNTEMLER

Öğrenme ve öğretme söz konusu olduğunda insan her dönemde, yaşadığı çağın eğitim enstrümanlarından yararlanmayı bilmiştir. Kadim gelenekte ilim, bazen bir bilgenin peşinden koşarak nasip almaya çalışmakla, bazen ilim halkası oluşturmakla, bazen bunlar da yeterli olmayıp gözle de temaşa etmek için “Çelebi” seyahatleri yapmakla kazanılmaya çalışılmıştır. Bu örneklerin her birinde dikkati çeken, bilginin ya da bilgeliğin aktarılan değil talep edenin çabasıyla ulaşılan bir değer olduğudur. Gerçek manada öğrenme ya da bilgi edinme de bu olsa gerektir. Günümüze gelindiğinde bu gerçek değişmemekle birlikte enformasyon kaynaklarının ve eğitim vasıtalarının çeşitlenmesi öğrenme yöntemlerini hayli değiştirmiştir. Yine de eğitimciler öğretmeyi değil öğrenmeyi sanat haline getirme konusunda büyük bir çaba içindedir. Öyle anlaşılıyor ki aslolan da ister geleneksel yöntemlerle ister çağa hitap eden güncel yöntemlerle olsun bilgiyi talep eden bir toplum oluşturmaktır. Bugün eğitim öğretimde kullanılan yöntemlere bakıldığında, geleneksel ve modern yöntemlerin zaman zaman iç içe kullanıldığı görülür. Hangi dönemde olursa olsun bilginin asıl kaynağı olan insan var olduğu sürece bu durum değişmeyecek gibi görünmektedir. Her bir öğrenme konusu için farklı yöntemlere ihtiyaç duyulması, geleneksel yöntemlerin bir şekilde kullanılmaya devam edeceğini göstermektedir. Bu bölümde, eski ve güncel yöntemleri iç içe kullanmanın “iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma” eğitimine uygunluğu düşünülerek, ilkeyi yapılandırma aşamalarında geleneksel, uygulama alanında ise güncel yöntemler dikkate alınmıştır. Aslında burada her iki süreç de birbiriyle bağlantılıdır. Buna göre yapılandırma aşamalarında takip edilen süreçler daima ilgi gerektirdiği için ilkeyi uygulama amacıyla yararlanılan güncel yönteme dahil edilmesi gerekmektedir. Yer verilen güncel yöntemler buna oldukça müsaittir.

3.1. İlkeyi Uygulama Aşamaları

Kur'an'ın eğitim anlayışında insanın mevcut potansiyelleri dikkate alınır ve birtakım tedrici yöntemler kullanılarak bulunduğu noktadan sırasıyla üst aşamalara çıkması sağlanır. Hakkında bilgi sahibi olmadıkları konularda veya önceki yaşantılarından edindikleri yanlış tutumları hakkında önce açıklama, bilgilendirme yapar. Bilgilendirme aşamasına bilinenden bilinmeyene, somuttan soyuta, basitten karmaşığa olacak şekilde kolaylaştırıcı yöntemler eşlik eder. Evrensel bir anlayışla

bütün insanlığı muhatap alan Kur'an, her bir idrak ve kavrayış seviyesini gözeterek açıklamayı zaman zaman örneklerle destekler. Özellikle örneklendirme sürecinde insanın tefekkür etmesi, eski bilgileriyle yeni bilgilerini çarpıştırması beklenir. Düşünme aşaması ilahi talebin sarsılmaz bir inanışla içselleştirilip, şaşmaz bir iradeyle davranışa dönüşmesini sağlayan en önemli aşamadır. Diğer yandan düşünme işlemi insanın öğüt alınabilecek duruma geldiğini de göstermektedir. Öğüdün kabul edilmesi nihai aşama değildir. Aklın yanı sıra kalbin de öğüde rıza göstermesi anlamına gelen niyet oluşuncaya ve istenilen davranış alışkanlık haline getirilinceye kadar insanla alaka sürdürülür. Bu otomatiklik ya da kendiliğindenlik, karşılıklı denetimi esas alan iyiliği özendirme ilkesiyle amaçlanan sonuçtur.

3.1.1. Kolaylaştırma ve Özendirme

Kur'an'da yer alan çok sayıda ayet İslam dininin insan tabiatına ve gücüne uygun bir ilahî tasarım olduğuna vurgu yapmaktadır: “Allah sizin için kolaylık ister, güçlük çekmenizi istemez”,⁵¹⁰ “Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz”,⁵¹¹ “Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez.”⁵¹² Kur'an, insanın yaratılışındaki zayıf tabiatını gözeterek⁵¹³ zihnini yormayan, onu karmaşık yollara sevk etmeyen bir yöntem oluşturmuş, insanı kaldıramayacağı yükün altına sokmamıştır.⁵¹⁴

İslam Dinî, kolaylaştırıcılık ilkesine ahlak eğitiminin ön koşulu olarak yer verir. “Kolaylığı seç, (marufu) iyi olanı emret, cahillere aldırma!”⁵¹⁵ ayetinde Müslümanlara maruf davranışların kazandırılmasında takip edilecek yöntemin kolaylık sağlama eksenli olduğu ifade edilmektedir. Ahlaki yükümlülüklerin belletilmesi hususunda sosyal münasebetlerde, sohbet ve muaşeretinde hakka uygun olmak şartıyla mümkün olan en kolay yolun seçilmesi istenirken, beşer üstü bir mükemmeliyet beklentisiyle yorucu tekliflerden kaçınılması emredilmektedir. ‘Maruf olanı emret’ ibaresi, uygun olan, herkesçe bilinen, münakaşa ve mücadeleye gerek kalmadan açıkça görülen hayırdır. Bu hayır kapsamlı uygun davranışların kumanda edilmeden kendiliğinden gerçekleşmesi, alışkanlık haline getirilmesiyle mümkün olur. Bununla birlikte girift,

⁵¹⁰ Bakara, 2/185.

⁵¹¹ Bakara, 2/286.

⁵¹² Hac, 22/78.; Maide, 5/6.

⁵¹³ Nisa, 4/28.

⁵¹⁴ Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 596.

⁵¹⁵ A'raf, 7/199.

meşakkatli, şiddete dayalı mükellefiyetler kadar insan ruhunu iyilikten daha fazla alıkoyan bir şey yoktur.⁵¹⁶

İnsan psikolojisi kolaya meyyaldır ve bir şeye alıştıktan sonra onu kabule müsaittir. Karşılaşılan ağır bir yükümlülük meselenin tamamının reddedilmesine yol açabilir; mesuliyetin ağırlığından kaçıp kurtulma eğilimi oluşturabilir.⁵¹⁷ Gerek bireysel ve gerekse birlikte yaşama kurallarını insan psikolojisine göre düzenleyen İslam dini kolaylık temasıyla insanlığa takdim edilmiş; meşakkatli yükümlülüklerin oluşturabileceği bireysel kaçışları ve çarpıtmaları önleyecek bir sistemle uygulanabilir ve sürdürülebilir prensipler üzerine inşa edilmiştir.

Hz. Peygamber taassubî anlayışın doğurduğu zorlukları bertaraf ederek İslami örf temelinde hayatı tüm sadeliği ve kolaylığıyla yaşanılabilir hale getirmek üzere emri bil maruf ilkesini eğitim felsefesinin merkezine almıştır. Onun bu yönü Kur'an'da, İslam toplumunda Müslümanlarla birlikte yaşayan Ehl-i kitaba yaklaşımı üzerinden örneklendirilmektedir: "...O, onlara iyiliği emreder, onları kötülükten alıkoyar. Onlara iyi ve temiz şeyleri helâl, kötü ve pis şeyleri haram kılar. Üzerlerindeki ağır yükleri ve zincirleri kaldırır."⁵¹⁸ Ayette özellikle Yahudilerin durumuna örnek verilerek, zaman içinde kendi eğilimleri doğrultusunda dizayn ettikleri şariatlerinin onları nasıl ağır bir yük altında bıraktığı ifade edildikten sonra, Hz. Peygamber'in, yüklendikleri ağır hükümleri kaldırarak onları meşakkatli yükümlülüklerden kurtardığını ifade edilmektedir.⁵¹⁹ Ayetten anlaşılan diğer bir husus da sorumluluktan kaçmaya ve kolaycılığa olduğu gibi tabiatını zorlayacak derecede zorluklara da eğilim gösterebilen bir varlık olan insanın ifrat ve tefrit arası bir dengede kalmasının öngörülmesidir. İnsanı böylesi bir dengede tutacak daimî eğitim ilkesi de 'iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma' ilkesidir.

Öfke, şiddet, baskı ve zorlamalar acziyet göstergesidir. Hiçbir insanın mecbur kalmadıkça bu yaklaşımları kabul etmesi mümkün değildir.⁵²⁰ İnsanda istenilen bir davranış değişikliği zorla sağlanabilse de bir değer benimsetilmesi ve hayata geçirilmesi ancak gönüllü itaatle sağlanabilir. Bu sebeple değerlerin en iyi öğretilme

⁵¹⁶Seyyid Kutub, *Fî Zılâl-il Kur'an*, çev. Emin Saraç, C. IV, Çelik Yayınevi, İstanbul 1993, s. 364.

⁵¹⁷Önkal, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, s. 283.

⁵¹⁸A'raf, 7/157.

⁵¹⁹Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, C. I, s. 216; Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2014, C. II, s. 604.

⁵²⁰Ersoy, *Kur'an-ı Kerim'den Âyetler (Mev'izeler)*, s. 46.

yolu, temsil ettiği kavramların sevdirmesidir. Sevgiyle beslenen değerler toplum tarafından kolayca benimsenir.⁵²¹

İnsanın kalıcı ve iradi davranışlara sahip olabilmesi için güçlü motivasyon vasıtalarına ihtiyaç vardır. İslam, eğitim yoluyla bireyde gerçekleştirmeyi hedeflediği değişim ve gelişimin etkin ve sürekli olması gayesiyle fitrata yönelmeyi esas alır. Fitrat ise iyiye yönelmek ve kötüden uzaklaşmak, başka bir ifadeyle eğitimi kabul etmek için ilgi ve motivasyon ister. “İnsanları belli bir amaç doğrultusunda istenen davranışa yöneltme, isteklendirme ve başlayan hareketi sürdürmek için etkileme süreci” olarak tanımlanabilen motivasyonun ilahi kaynaklı olması, müminler için şüphesiz daha etkilidir. Zira böyle bir motivasyon insanı, kendi arzularına değil, ilahi iradeye uymaya ve iyiliğin hüküm sürdüğü bir hayata yöneltir.⁵²² Bu nedenle Kur’an’da “tebşir” metodunun muhtevasını oluşturan müjdeleme, kolaylaştırma, af ve müsamahaya, gönüllerin fethedilmesine yönelik özendirici bir motivasyon aracı olarak yer verilmiştir.

Sevindiren, içinde sevinç bulandıran haber, müjdelemek, bildirmek, kutlamak gibi anlamlara gelen “tebşir” kavramının Kur’an’da, çoğunlukla sakındırma ve uyarı ifadelerinden önce vurgulandığı dikkati çeker.⁵²³ Bu ayetlerde dikkati çeken bir başka husus da tebşirin müminlere, muhsinlere, muttakilere; uyarı ya da korkutmanın zulmedenlere, iman etmeyenlere yönelik olmasıdır.⁵²⁴ Bu durumda müminlerin birbirine duyduğu ilgi ve sevginin nişanesi olan emri bil maruf ilkesi uygulanırken tebşirin muhtevasında yer alan sevgi dili, müjdeleme ve kolaylaştırma yöntemleri esas alınmalıdır. Kötülüğü önlerken de bir Müslümanın özellikle beraber yaşadığı Müslüman kardeşlerine takınacağı tavır ve alacağı durum, onun hem insan olarak hem Müslüman olarak hem kardeş olarak hak ettiği muameleye uygun olmak zorundadır. Bu zorunluluğun hareket noktası inanılan din olan İslam ve ondan türeyen Müslümanlıktır.⁵²⁵

Kur’an’da tebşir kavramı, inananlar için, güven, ümit ve moral vermek, inançlarını pekiştirmek, iyiye, güzele ve sonsuz hakikate teşvik etmek yönünde mutlak

⁵²¹Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, s. 56.

⁵²²Ahmet Koç, "Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Tebşir Kavramı", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S.IV, 1997, ss. 159-184, s.159.

⁵²³Maide, 5/19; İsrâ, 17/105; Meyem, 19/97; Furkan, 25/56; Ahzab, 33/45; Sebe, 34/28; Fatır, 35/24, Fussilet, 41/4; Feth, 48/8.

⁵²⁴Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s.58.

⁵²⁵Atay, *İslami Yeniden Anlama*, s. 225.

müjde anlamında kullanılmıştır. Bu müjde, bazen insanları eğitme konumunda olan peygamberlere, bazen de tebliğin muhatabı olan insana verilmektedir. Böylece hem eğitici durumundaki peygamberler hem de öğrenci durumundaki insanlar, çeşitli tebşir motifleriyle dini yaşamaya istekli ve dinamik hale getirilmektedir. Kur'an'da iyiler için kullanılan ibareler genellikle ahirete yönelik olmakla beraber, bunları kazanmaya, kalplerin tatmin bulması ve güvene ermesi için dünyevi ve peşin teşvik ifadelerine de yer verilmektedir.⁵²⁶“Toplanma günü için sizi bir araya getireceği zaman; işte o, kayıp ve kazancın (kime ait olduğunun) ortaya çıkacağı zamandır. Kim Allah'a iman eder, dünya ve ahirete yararlı işler yaparsa Allah onun kötülüklerini örter ve içinde ebedî olarak kalmak üzere altlarından ırmaklar akan cennetlere koyar. İşte büyük kurtuluş budur. İnkâr edip ayetlerimizi yalan sayanlara gelince, onlar cehennemliktir ve orada ebedî olarak kalacaklardır. Ne kötü son!”⁵²⁷ Benzeri birçok ayette vurgulanan tebşir ve inzar motiflerinde ahiret ücreti asıl olmakla birlikte, muhatabın iyilik çağrısına icabeti halinde dünyada da birtakım hayırlara nail olacakları, aksi bir tutuma sahip olması halinde ise zor durumda kalıp şerre uğrayacakları esası da mevcuttur.⁵²⁸

Tebşir, teşvik, müsamaha süreçlerini dinamik tutan kolaylaştırmanın gayesi, İslam'ı inanç ve sevgiyle yaşanabilir ve sürdürülebilir kılmaktır. “İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma” ilkesinde sakındırmadan önce teşvik ve özendirmeye yer verilmesi bu gaye ileldir. Eğer bazı yorumlarda ele alındığı şekliyle, marufu emretmek ile münkeri nehyetmek arasında hiçbir fark olmayıp birinin yapılması diğerrinin de yapılması anlamına gelseydi veya münkerden sakındırma işi, iyilik tesis edilmeksizin ilkenin öncelikli ameliyesi olsaydı Kur'an'ın muhkem prensiplerinden olan bu ilke, her defasında değişmez bir terkiple sistematik olarak tekrar edilmezdi. İslam'daki her prensip kâinatın yaratılışındaki dengenin bir parçası olarak tasarlanmıştır. Zira ölçünün gözetilmediği hiçbir prensibin uzun vadede varlık göstermesi mümkün değildir. Bu nedenle ezeli ve ebedi ilim sahibi olan Allah, kainattaki eşsiz nizamı yalnız varlıklar üzerinde değil, varlığı sürekli kılacak prensipler üzerinde de yaratmıştır. “Emri bil maruf ve nehyi anil münker”, ilahi prensiplerdeki dengenin sistematik örneğidir. Dolayısıyla ilkedeki dengeyi bozarak doğrudan münkerden menetme anlayışıyla gerçekleştirilecek bir eylem, başka münkerlere sebebiyet verebileceğinden kalıcı ve yapıcı çözümler içermez. Bu nedenle, ‘kötülükten

⁵²⁶Koç, "Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Tebşir Kavramı", s. 164.

⁵²⁷Teğabün, 64/ 9-10.

⁵²⁸Zeydan, *İslam Davetinin Esasları*, s. 519.

sakındırın!’ ifadesinden önce dengeyi sağlayıcı olarak ‘iyiliği emredin!’ ifadesinin yer alması; kötülüğe engel olmak için, o kötülüğün iyilikteki karşılığının öncelikli olarak tesis edilip kötülüğe karşı bir alternatifin sunulmasının önemine dikkat çekmektedir. “İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel olan davranışla sav!” ayeti, kötülüğü önlenme sürecinde, iyilikle sınırları çizilen maruf, özendirici, kolaylaştırıcı tavrın, ilkeyi uygulamada kilit noktayı oluşturduğuna işaret etmektedir.

Müjdeleyici anlamındaki beşir ve uyarıcı anlamındaki nezir, Hz. Peygamber’in elçilik sıfatlarından. Hz. Peygamber her iki sıfatıyla da insanları doğru ve güzele çağırma, yanlış ve kötünden uzaklaştırma gayretinde olmuştur.⁵²⁹ “Biz seni sadece müjdeleyici ve uyarıcı olarak bütün insanlara gönderdik” ayetinde öncelikle vurgulanan beşîr sıfatına uygun olarak Hz. peygamber müjdeleme, sevindirme ve kolaylaştırmayı eğitim öğretiminde esas almıştır.⁵³⁰ Allah’ın buyruğu olmadığı hâlde birtakım davranışları kendilerine âdet edinip sonunda bunları zorunluluk haline getirerek zor bir dinî hayata talip olan geçmiş toplulukların⁵³¹ durumuna dikkat çeken Hz. Peygamber,⁵³² ümmetinin de aynı hataya düşeceği kaygısıyla çeşitli fırsatlar üzerinden uyarılarda bulunmuştur.⁵³³ Örneğin amelî yaşantısını kendisi için güçlük haline getiren bir sahabeye: “Gücünüzün yeteceği kadar işi (ibadeti) üzerinize alın. Çünkü sizler (ibadetten) usanıp bıcarsınız da Allah (sevap vermekten) bıkmaz. Allah katında amellerin en hayırlısı az da olsa devamlı olandır”⁵³⁴ ikazında bulunmuştur. Sahabeden herhangi birini bir göreve gönderdiği zaman onlara, “Müjdeleyin nefret ettirmeyin; kolaylaştırın zorlaştırmayın.”⁵³⁵ tavsiyesinde bulunan Hz. Peygamber, “Din kolaydır, bir kişi takatinin üstünde ibadete kalkışırsa din karşısında âciz kalır. Bunun için aşırıya kaçmayın, dosdoğru yolu tutun ve (salih amellerden alacağınız mükâfattan ötürü) sevinin”⁵³⁶ şeklindeki uyarısını her dönemdeki Müslümanlara hitaben yapmıştır. Kendisinin tevhid esasına dayalı müsamaha dini ile gönderildiğini söyleyen Hz. peygamber⁵³⁷; “Allah’a en sevimli olan

⁵²⁹Koç, "Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Tebşir Kavramı", s. 160.

⁵³⁰ Buhari, İlim, 11.

⁵³¹ Hadîd, 57/27.

⁵³² Ebû Dâvûd, Edeb, 44.

⁵³³ Komisyon, "Özgürlük ve İbadetler," *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, C.II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2014, ss. 531-540.

⁵³⁴ Müslim, Müsâfirîn, 215.

⁵³⁵ Müslim, Cihâd ve Siyer, 6.

⁵³⁶ Buhârî, İmân, 29.

⁵³⁷ Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 116, 233.

din, tevhid esasına dayalı müsamaha dinidir”⁵³⁸ ifadesiyle, Allah’ın hoşnutluğuna sahip olan dinî hayatın zorlama ve zorlaştırmayı dışlayan sevgi ve hoşgörü esasına dayalı olduğunu beyan etmiştir.

Hız. Peygamber, İslam’ı yaymadaki başarısını, öncelikle hoşgörüsü ve müsahması ile elde etmiştir. Kur’an’da Hız. Peygamber’in bu vasfı şu şekilde zikredilmiştir: “Allah’ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi.”⁵³⁹ Ayet, Hız. Peygamber’in büyüklüğünü, yüksek ahlakını ve yüreğinin katılık yerine şefkat ve merhametle dolu olduğunu anlatır. Zira kaba ve katı kalpli bir kimse, başka bazı erdemlere sahip olsa da muhataplarında nefret uyandırır. İnsanlar böyle bir kimseyi dinlemek istemezler veya onun arkadaşlığına katlanamazlar.⁵⁴⁰ Yaşadığı dönemdeki tüm Müslümanları dostluk şemsiyesinde toplayan Hız. Peygamber, insanlar arasında sevgiyi celbeden, kin ve nefreti ortadan kaldıran hoşgörü erdeminin en güzel örneğini sergilemiştir. Hız. Aişe’ye Sevgili Peygamberimizin ahlakı sorulunca: “O, kaba, çirkin söz ve davranışlarda bulunmaz, çarşı pazarda insanlarla uluorta münakaşaya girmez, kötülüğe kötülükle karşılık vermez, bilakis bağışlayıcı ve hoşgörülü davranırdı”⁵⁴¹ şeklindeki açıklamasıyla, onun beşerî münasebetlerde hiçbir zaman ayrılmadığı müsamaha temalı ahlakını özetlemiştir.

Özendirme kavramsal açıdan sözlü veya fiilî bir eylemi karşılamakla birlikte, bu eylemin anlamlı hale gelmesi, tabii ve samimi bir örnek yaşantıya sahip olan özendiricinin varlığıyla mümkündür. Zira iyi ve doğru davranışlara özendiren kişinin muhatap üzerinde etkili olan, sözlerinden ziyade lisan-ı halidir. İslam’ı tebliğ ettiği toplumda devlet başkanı, komutan, öğretmen, arkadaş gibi toplumsal rollerinin yanı sıra eşlik, babalık, akrabalık gibi ailevi rollere de sahip olan Hız. Peygamber, her bir konumunu ideal bir örneklikle dışarıya yansıtmıştır. Onun özendirici örnek şahsiyetinden Kur’an’da şu ifade ile bahsedilir: “İçinizden Allah’ın lütfuna ve ahiret gününe umut bağlayanlar, Allah’ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Allah’ın Elçisinde güzel bir örneklik vardır.”⁵⁴²

⁵³⁸Buharî, Kitabü’l-İman, 29.

⁵³⁹Âl-i İmrân, 3/159.

⁵⁴⁰Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, C. I, ss. 700-705.

⁵⁴¹Tirmizî, Birr, 69.

⁵⁴² Ahzab, 33/21.

“İyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma” ilkesi doğrultusunda toplumda faaliyet gösteren mümin bireyler, hangi konumda bulunurlarsa bulunsunlar, ancak özendirici bir yaşantıyla, kolaylaştırıcı tutum ve davranışlarla insanları marufa yöneltebileceklerinin bilincinde olmalıdırlar. Örneğin, yönetim kademesindeki insanların hak ve adalet konusunda gösterdiği örnek tutum ve uygulamalar topluma da sirayet eder ve bu şekilde insanlığın hayranlık ve takdirini kazanan bir millet inşa edilebilir. Aynı şekilde öğretmen öğrencilerine kendindeki çalışma, saygı, ödev, adalet ve millet sevgisi, kanunlara bağlılık gibi halleri davranışlar halinde gösterip bütün bu üstün ahlaka kendi varlığını örnek yaptığında gençler istekle ahlak ideali peşinde koşarlar.⁵⁴³ Dolayısıyla özendirici tavır ve davranışlar, her eğitim konusunda olduğu gibi insanlara maruf davranışların kazandırılması faaliyetinde de eğitimin en tabii ve kolaylaştırıcı yardımcısıdır.

İlke uygulanırken esas alınması zorunlu olan kolaylaştırma ve özendirme prensibi, başladığı ve bittiği nokta sınırlı olmayıp, ilkeye dair eğitim sürecinin tüm aşamalarında gözetilmesi gereken temel prensiptir. Öyle ki, izole edilmek istenen kötülüğün yerine inşa edilmek istenen iyiliğe dair tüm özendirici faaliyetler gerçekleştirilse ve hatta bu konuda etkili olduğuna kani olursa bile muhatabın alışkanlık kazanma evresi ve sonrası da dahil olmak üzere özendirici ve kolaylaştırıcılığın sürdürülmesi gereklidir. Kolaylık sağlama ve özendirici olma prensibi tüm eğitim süreçlerinde olduğu gibi ‘iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma’ sürecinde de hedefe ulaşmayı sağlayan, sonuç getiren, sürekliliği sağlayan en etkili motivasyon aracıdır. Bu bakımdan özendirimin, kalıcı ve iradi davranışlara odaklı olmayan salt bir emir ifadesinden daha tesirli olduğu söylenebilir. Aliye İzzetbegoviç emir kipleriyle gerçekleştirilen ıslah faaliyetlerinin insanda istenilen yönde kalıcı davranış değişikliği sağlayamayacağını şu sözünde ifade etmiştir:⁵⁴⁴“İyilik gibi kötülük de insanın içindedir ve insan herhangi bir dış tesirle, şartların değişmesiyle, zorla alıştırmayla, kanunlarla, kaba kuvvetle ıslah edilemez. Sadece davranışı değişebilir. Eğer söz konusu edilen insanın hakiki ahlakı ise, zorla terbiye insanın tabiatı karşısında aciz kalır. Çünkü insan ruhla ve hürriyetle mücehhez bir varlıktır. Hakiki terbiyenin gayesi insanı doğrudan doğruya değiştirmek değil;

⁵⁴³Topçu, *Ahlak*, s. 116.

⁵⁴⁴İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, ss. 144-145.

örnek, nasihat veya başka herhangi bir şey sayesinde dahili hadiselerin cereyanını harekete geçirmek, iyyinin lehine dahili bir karar aldırmaştır.”

İnsanın tüm çevresel etkilere kapalı olarak prensiplerini oluşturabilmesi ise, dahili karar merkezi, vicdanın yuvası olan kalbini, bilinç ve iradenin karargâhı olan zihniyle uyum içinde hareket ettirmesiyle mümkün olur. Ruhta baskı oluşturan, yoğun kaygıya sebep olduğu için düşünme melekesinin hareket alanını sınırlayan tehdit ve zorlamalara maruz kalınmadığında hissedilen özgürlük zihinsel faaliyetler için serbest bir alan oluşturur. Emniyet ve hürriyet akl-ı selimin, iyi ile kötüyü ayırt etmenin temel iki şartıdır. İnsan ancak özgür düşünebilen sağlıklı bir akılla hakikatin ve iyyinin bilgisine ulaşabilir.

3.1.2. Bilgilendirme ve Düşündürme

Bilgiden yoksunluk, insanı nefsanî arzularına uymasına, hatta onları her şeyin üstüne çıkararak hayatına hâkim kılmasına, görev ve sorumluluklarını unutarak sadece istekleri için yaşamasına ve böylece ilahî uyarıları, tavsiyeleri, öğütleri, akl-ı selimi dikkate almamasına sebep olur. Bilgisizlik, insanın eğitilmesinin önünde önemli engellerden biridir.⁵⁴⁵

Bilgisiz olduğu konularda insan, kolaylıkla ön yargılara ve hatta düşmanca tutuma sahip olabileceğinden bilgi sahibi olunmayan konularda insana ne öğüt vermek ne tavsiyede bulunmak ve ne de davranış değişikliği beklemek mümkündür. Bu nedenle ‘emri bil maruf ve nehyi anil münker’ ilkesinde “marufu (toplumca iyi bilineni) emret”⁵⁴⁶ buyurulmuştur. İlkede öncelenen bu ibare, ‘bilinen/tanınan’ kavramı üzerinden eğitime başlanmasının gerekliliğini göstermektedir. İlkedeki maruf/bilinen vurgusu, toplumun bilgi sahibi olmadığı konularda bilgilendirme yapıldıktan sonra tavsiye ve telkine yönelmek gerektiğini göstermektedir.⁵⁴⁷ Aynı şekilde münker/tanınmayan konusunda bilgisi bulunmayan kişinin bilinçsizce onu işlemesi mümkündür. Münkerden vazgeçirmek onu açıklamakla, tanıtmakla mümkün olabilir.⁵⁴⁸

Bilgi; motivasyon, dikkat ve algı olaylarının ard arda cereyanı ile teşekkül eder. İnsan önce bir uyarıcı tarafından motive edilir, sonra uyarıcıya karşı vaziyet alarak

⁵⁴⁵Abdurrahman Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 89.

⁵⁴⁶A’raf, 7/199.

⁵⁴⁷Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 72.

⁵⁴⁸Bilali, *Kötülükten Sakındırma Yolu*, s. 52.

dikkatini ona yoğunlaştırır. Uyarıcının ayrıntılarıyla kavranıp örgütlenmesi sonucunda bilgiye ulaşılır. Bu süreçte bilginin oluşabilmesi için süje ile obje arasında birtakım bağların kurulması beklenir. Bu bağlar; algılama, düşünme, anlama ve açıklama şeklinde sıralanabilir.⁵⁴⁹

O halde bilgilendirme, bir takım salt tanımlamalardan ibaret değildir. Bilgi, muhatabın zihninde somut bir şekle veya anlamlı bir fotoğrafa dönüşmesini sağlayacak yöntemlerle desteklenmeli, algılama, düşünme, anlama olaylarını harekete geçirmelidir. Bilindik, yaşantıya dönük örneklerden hareketle basitten karmaşığa, somuttan soyuta, yakından uzağa gibi yaklaşımlarla bilginin zihinsel yolculuğu aktif ve anlamlı hale getirilmelidir.

İnsan, bulunduğu yakın çevredeki olay ve olgulara karşı daha duyarlıdır. İnsanın yakın çevresini oluşturan içinde doğup büyüdüğü ve yetiştiği kültürel çevre, daha anlamlı ve daha iyi bilinendir. Bundan ötürü eğitime muhatabın yakınında olan eşya, olay ve varlıklardan, başka bir ifadeyle tanıyıp bildiklerinden başlamak önemlidir.⁵⁵⁰

Kur'an, insanı bildiklerinden yola çıkarak eğitime konusunda yalnız ayetleriyle bilgilendirme yapmayıp kâinattaki delilleri de devreye koyar. İnsandan göklere, yere, dağlara denizlere, kuşlara böceklerle, dillere, renklere ve benzeri sayısız eşya ve olaylara yönelerek bilgi edinmesi ve oradan da Allah'ın bilgisine ulaşması beklenir.⁵⁵¹ Bilinenden bilinmeyene doğru öğretimde, yeni bilgiye muhatap olmadan önceki yaşantıda bilinen, duyulan, gözlemlenen durumlardan bilinmeyene doğru geçiş yapılarak, önceki bilgilerle yenileri arasında bağlantı kurulduğunda, anlaşılır ve kalıcı bilgiye ulaşılabilir. Aynı şey olmamakla birlikte bilinenden bilinmeyene yaklaşımıyla hareket noktası bakımından benzerlik gösteren somuttan soyuta doğru yaklaşımı ile de unutulması kolay olmayan tam ve sağlıklı bir öğrenme sağlanabilir. Çünkü insan, duyu organlarıyla algıladığı durumları, soyut kavramlarla anlatılmasından daha kolay öğrenir.⁵⁵²

Kur'an, muhatabı olan insana bilgilendirmeyi her zaman onun görüp bildiği durumlardan hareketle yapmıştır. Kur'an'da yer alan misaller ilahi, insani ve uhrevi hakikatlere dikkat çeker. Bu örneklerle, bir yandan tasavvur ve tefekkür diğer yandan

⁵⁴⁹Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 158.

⁵⁵⁰EmineDemil, "Hadisler Çerçevesinde Hz. Peygamber'in Eğitim Metodu", *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, 5, 2019, ss. 216-234.

⁵⁵¹Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 592.

⁵⁵²Mehmet Zeki Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, Nobel Yayınları, Ankara 2016, s. 18.

da ibret alma melekeleri faal hale getirilirken, soyut gerçekliklerin betimleme yoluyla kavratılması yoluna gidilir. Hafızanın gücünden de yararlanılarak, dinî ve ahlaki hakikatlerin temsili anlatımlarla benimsetilmesi amaçlanır.⁵⁵³Örneğin; “Mallarını Allah yolunda harcayanların örneği, her başağında yüz tanenin bulunduğu yedi adet başak çıkaran bir tohum tanesi gibidir. Allah dilediğine katlayarak verir, Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir⁵⁵⁴ ayetiyle, cömertliği ve yardımseverliği karşısında insanın elde edeceği dünyevî ve uhrevî kazanç, zihinlere yer edecek somut bir temsille ifade edilmiştir. Temsilî anlatım; etkileme, ikna etme, nesilleri iyiye ve güzele yönlendirmedeki inkâr edilemez rolleri sebebiyle başta Kur’an olmak üzere kutsal kitaplarda, peygamberlerin öğüt ve dualarında bolca mevcuttur.⁵⁵⁵

Kur'an'da yer alan kıssaların da örnekleme bağlamında sunuldukları görülür. Hatta bazı kıssalar 'temsili kıssalar' olarak adlandırılır.⁵⁵⁶Muhammed Kutub, “Kıssada ruhları büyüleyen bir sihir vardır. O nasıl bir sihirdir? Ruhlara nasıl tesir eder? Hiç kimse bunu tam olarak bilemiyor” der. Kur’an kıssaları birer eğitim ve irşad hazinesidir. Kıssalarda diyaloglardan müzikal ahenge, karakterlerin canlandırılmasına, ibret verecek en tesirli noktaların vurgulanma maharetine kadar birçok tesirli sanat ustalıklarla kullanılır.⁵⁵⁷ Bu etkili anlatımlarda muhataba yansıtılan edebî üslup genel anlamda hak ile batılı, iyi ile kötüyü zihinde canlandırmayı sağlar. Kur’an’da yer verilen bütün iyi ve kötü karakter örnekleri insanların yaşayış ve davranışları hakkında bir görüşe varılabilmesi amacıyla verilir. Böylece, iyi ve kötü ölçülerinden hareket eden insanlar arasında bir kamuoyu oluşur ve genel ahlak ilkeleri çizilir. İyinin niçin iyi olduğu, kötünün de niçin kötü olduğu dayanak bulur.⁵⁵⁸

Hayal ettirme, kurgulama, hafızaya naksetme, hafızada şekil ve sahneleme unsurunu harekete geçirme, kimi zaman görselleştirerek temaşa ettirme, vb. içerikleri sebebiyle çok etkin bir anlatım ve sunum tarzı olan temsili anlatım Nebevî açıklamalarda da çokça kullanılmıştır.⁵⁵⁹Nebevî metotta somut kavramların anlamlı hale gelmesi için tüm duyu organlarına hitap edecek uyarıcılar kullanılmış, bir konuda

⁵⁵³Sadık Kılıç, "Kur’ân ve Hadislerde Temsili Anlatım Örnekleri", *İslami İlimler Dergisi*, I, 2010, ss. 11-40.

⁵⁵⁴Bakara, 2/261.

⁵⁵⁵İsmail Durmuş, "Mesel", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIX, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2004, ss. 293-297.

⁵⁵⁶Kılıç, "Kur’ân ve Hadislerde Temsili Anlatım Örnekleri", s. 19.

⁵⁵⁷Kutub, *İslam Tebiye Metodu ve Ahlak Sistemi*, ss. 271-274.

⁵⁵⁸Draz, *Sorumluluk*, s. 110.

⁵⁵⁹Kılıç, "Kur’ân ve Hadislerde Temsili Anlatım Örnekleri", s. 40.

açıklama yapılırken, bilinenlerden hareketle somut nesnelere, eşyalar üzerinden örnekler verilmiştir.⁵⁶⁰

‘İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma’ ilkesini uygulama konusunda verdiği şu örnek Hz. Peygamber’in sıklıkla kullandığı temsili anlatım örneklerinden biridir: “Allah’ın çizdiği sınırları aşmayarak onları koruyanlarla yasaklarını hiçe sayarak hududu çiğneyenlerin durumu aynen şöyledir: Bir gemideki yerlerini almak üzere bir toplum aralarında kura çektiler. Bunlardan bir kısmı geminin alt katına bir kısmı da üst katına yerleşmişlerdi. Alt kattakiler su almak istediklerinde üst kattakilerin yanından geçiyorlardı. Alt katta oturanlar hissemize düşen alt kattan bir delik açsak da, üst katımızda oturanlara su almak için eziyet etmemiş olsak, dediler. Eğer üstte oturanlar bu isteklerini yerine getirmek için alttakileri serbest bırakırlarsa hepsi birlikte batar, helâk olurlar. Eğer buna engel olurlarsa hem kendileri kurtulur hem de onları kurtarmış olurlar.”⁵⁶¹ Bu hadiste Hz. Peygamber, işlenen bir kötülüğün uygun bir şekilde önlenmemesi halinde, durgun suya atılan taşın meydana getirdiği dalgalanmalar gibi o kötülüğün aileden mahalleye, mahalleden beldeye, beldeden bölgeye ve nihayetinde tüm ülkeye yayılacağını, böylesi bir durumda masum olan olmayan herkesin zarar göreceğini,⁵⁶² somut ve dikkat çekici bir örnek üzerinden açıklamıştır. Yine onun; “İman toplumunun bireyleri, yani müminler, birbirlerini sevme ve birbirlerine merhamet ile davranma konusunda, tıpkı tek bir beden gibidirler; çünkü o bedenden bir yer hastalanıp da rahatsızlık hissettiğinde, onun diğer uzuvları/ dokuları/ hücreleri de uykusuz ve ateşler içinde kalarak, hemen onun yardımına koşarlar”⁵⁶³ hadisi, asırlar geçmesine rağmen Müslümanlar arasındaki kardeşlik dayanışmasının ihmal edilmesine fırsat vermeyen özel bir temsil olarak hafızalara kazınmıştır.

Verilen örneklerdeki temsili anlatımlarla insanın, hakikatler hakkında düşünmesi, somuta indirgenmiş ve zihne yaklaştırılmış olan manayı tefekkür edebilmesi, bundan ders ve öğütler alması hedeflenmiştir. Çünkü bizzat Kur’an, temsili anlatımların gayesini tefekkürü tetiklemek olarak belirtmiştir:⁵⁶⁴ “İşte bunlar birtakım misallerdir ki, düşünüp istifade etmeleri için, onları insanlara sunuyoruz”⁵⁶⁵; Andolsun

⁵⁶⁰EmineDemil, "Hadisler Çerçevesinde Hz. Peygamber'in Eğitim Metodu", ss. 229.

⁵⁶¹Buhârî, Şirket, 6.

⁵⁶² Görmez vd., “Emr-i Bi'l-Ma'rufNehy-i Ani'l-Münker”, *Hadislerle İslam*, C.IV, s.469.

⁵⁶³ Müslim, Birr, 66; Buhârî, Edeb, 27.

⁵⁶⁴Kılıç, "Kur'an ve Hadislerde Temsili Anlatım Örnekleri", s. 21.

⁵⁶⁵Haşr, 59/21.

ki, insanlar düşünüp akıllarını başlarına alsınlar diye Kur'an'da her türlü misali sunduk."⁵⁶⁶

Kur'an'a göre düşünce kendiliğinden oluşmaz, o bir eğitim meselesidir. "Apaçık mucize ve kitaplarla, insanlara ne indirildiğini açıklaman için ve düşünüp anlasınlar diye, sana da bu Kur'an'ı indirdik" ayeti düşünmek için, önceden delillerle ve kitaplarla açıklamanın yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bakara Sûresi'nin 219. Âyetinde, eylemle düşünce arasındaki ilişki anlatılırken, düşüncenin devreye girmesi hedeflenmektedir. Kumar ve içki içmenin ne olduğunu ve infak eyleminin ne önem taşıdığını Yüce Allah açıklamaktadır. Bunu niye açıkladığını şöyle belirtmektedir: "Allah size ayetleri böyle açıklar ki, düşünesiniz." Yüce Allah eylemlerin üzerinde düşüncenin etkisini ve düşüncenin yer aldığı eylemin önemini vurgulamaktadır. Bir eylemi yasaklarken, insanın düşüncesini harekete geçirip, bilinçli bir şekilde yerine getirilmesini temin etmek, eğitim için önemlidir.⁵⁶⁷

Akl-ı selim'in, insanı kurtuluşa, iyi olanı kötü olandan, faydalıyı zararlıdan ayırt etmeye sevk eden ve Allah'ın sadece insana verdiği büyük bir nimet olduğu unutulmaması gereken bir gerçektir. Allah, bu nimete sahip insanların nasıl hareket ettiklerini bildirmiş ve bu tavırlarıyla doğru yola ulaştıklarını ve bunların tam akıllı insan olduklarını müjdelemiştir: "O kullarımı müjdele ki sözü dinlerler ve onun en güzeline uyarlar. Allah'ın hidayet ettikleri bunlardır. Tam akıllı insanlar da bunlardır"⁵⁶⁸ ayeti ve benzeri muhtevaya sahip olan ayetlerde düşünme eylemini gerçekleştirebilmek için aklı kullanmanın şart olduğu ifade edilmiştir.

Kur'an'ın öğüt verdiği şekilde düşünme etkinliğinde bulunan ve akıllarını iyi yönde kullanan insan, dinî mesajları doğru bir şekilde anlar ve anlamlandırır. Körü körüne inanmak yerine akıl ve muhakeme yoluyla gerçeğe ulaşır. Aksi tutum ise taklide dayalı bir din anlayışının benimsenmesine yol açar.⁵⁶⁹ Oysa Kur'an'ın eğitim-öğretim alanına ilişkin temel vurgusu, düşündürerek geliştirme ve değiştirmedir: "Andolsun ki Kur'an'ı düşünülün diye kolaylaştırdık. Düşünecek yok mu?"⁵⁷⁰ Düşündürme beraberinde öğrenmeyi, o da bilgiye dayalı bilinçli eylemi getirir. Bu

⁵⁶⁶Zümer, 39/ 27.

⁵⁶⁷Bayraktar Bayraklı, "İslam ve Batı Eğitim Felsefesi'nde Demokrasi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, ed. Bayraktar Bayraklı, 1997, ss. 63-110.

⁵⁶⁸Fahri Kayadibi, "Kuran'ın Eğitim, Bilim ve Araştırmaya Verdiği Önem", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, ss. 1-15.

⁵⁶⁹Kemal Sözen, "Din-Tefekkür İlişkisi", *Diyanet İlmî Dergi*, 54, 2018, ss. 87-106.

⁵⁷⁰Kamer, 54/17.

yüzden taklide ve mutlak itaate dayalı bir hayat, dolayısıyla eğitim-öğretim, kabul edilemez. Bu yüzden Kur'an bireyi merkeze alan, daha doğrusu onu önemseyen, değer veren ve saygı gösteren bir faaliyeti benimser. O, insanı her yaşta, özellikle yetişkin yaşta, özgürleştirici bir sonuca götürmeyi hedefler.⁵⁷¹Taklit ve cehalet tefekkür etmeyi engeller. 'Zihnî körlük' anlamını içeren cehaletin ortadan kaldırılmasıyla tefekkür kapısının aralanması mümkündür. Bunun sonucunda da insan, kendisine sunulan dinî mesajları doğru bir şekilde algılama imkânına kavuşur. Düşünme işlevi, kalbin iyiyi ve kötüyü birbirinden kesin bir bilgiye dayalı olarak temyiz etmesini de sağlar. Gerçek tefekkür etkinliğinde bulunan kişi nefisini eğitir ve her türlü kötülükten arındırır. Kur'an'ın, bireyin dünya ve ahiret mutluluğunu elde edebilmesi için ortaya koyduğu ahlaki ilkeleri uygulama alanına aktarır. Dolayısıyla anne ve babaya saygı, iyiliği emretme, kötülükten sakındırma, hak, adalet, doğruluk, cömertlik, alçak gönüllülük, merhamet, sevgi ve hoşgörü gibi ahlaki erdemleri dikkate alıp, bunlara riayet eder. Erdemsiz olarak nitelenen davranışlardan şiddetle kaçınır. Böylece insan, Kur'an'ın idealize ettiği bir insan portresini ortaya koyabilir.⁵⁷²

Kur'an'ın ön gördüğü ideal insanla dünyayı buluşturmak amacıyla Daru'l Erkâm'a muallimlik yapan Hz. Peygamber'in, vahyin rehberliğinde öğrencilerine "muhakeme" yöntemini uyguladığı görülür. İnen Kur'an ayetlerinin muhataplarını ısrar ve tekrarlarla düşünmeye davet etmesi, tefekkür ameliyesinin her an canlı tutulmasını istemesi, muhakeme yeteneğinin kazandırılması amacını taşımaktaydı. Hz. Peygamber, özellikle bu çekirdek kadro eğitilirken kavramlardan başlayıp, onların mümeyyiz bir akla ve muhakeme gücüne sahip olmaları için elinden gelen tüm gayreti ortaya koyarak muazzam bir başarı elde etmiştir.⁵⁷³

Sonuç olarak ahlaklılık, söz veya fikir halinde ileri sürülmeden önce muhatapta zihinsel aktivasyon tetiklenmelidir. Bu yaklaşımın öncelikli amacı insanda iyilik duygusunu inşa etmek olmalıdır. Nurettin Topçu ahlak eğitiminde insanın öncelikle dahili duygularının ve aklının harekete geçirilmesi gerektiğini şu sözleriyle ifade eder: "İnsan, düşünmeden önce duymalı, öğrenmeden önce ıstırabını çekmelidir."⁵⁷⁴ "İyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma" ilkesine yönelik eğitim gerçekleştirilirken

⁵⁷¹İsmail Çalışkan, "Yetişkinlik Dönemi Eğitimine Kur'an Perspektifinden Bir Yaklaşım", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, ed.M. Faruk Bayraktar, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, ss. 335-356.

⁵⁷²Sözen, "Din-Tefekkür İlişkisi", ss. 98-102.

⁵⁷³Yıldırım, *Nebevî Eğitim Modeli Darü'l-Erkam*, s. 111.

⁵⁷⁴Topçu, *Ahlak*, s.116.

bilginin aktarımında kullanılan teknikler düşünme melekesini harekete geçirecek nitelikte olmalıdır. Açıklama ve bilgilendirme aşamasındaki amaç, bilgiyi mutlak bir doktrin olarak muhataba yüklemek olmayıp maruf ve münker hakkında analitik düşünme zemini oluşturmaktır. Bu süreçte muhatap, marufa yaklaşmanın ve münkerden uzaklaşmanın dünyevi ve uhrevi hayata katacağı değeri zihinsel olarak keşfedebilecek bir faaliyete sevk edilmelidir.

3.1.3. Öğüt Verme ve Sakındırma

İnsanın akli ve ruhuyla hazır bulunuşluğu sağlandıktan sonra telkin ile irşadın yani iyilik öğütlerinin aktarılması aşamasına geçilebilir. “Kur’an, insanlara bir tebliğdir. Hem de onunla insanların uyarılmaları, Allah’ın ancak bir tek ilâh olduğunu bilmeleri ve akıl sahiplerinin de düşünüp öğüt almaları içindir”⁵⁷⁵ ayeti eğitim basamaklarında öğüdün, harekete geçirilen zihinsel süreçlerden sonra geldiğine işaret etmektedir.

Ahlak terbiyesi, yani ahlakın temizlenmesi ve bu yoldan insanın yükseltilmesi yalnız bir alanda çalışmakla olmadığı gibi sadece “iyi olun” demekle insanların iyi olmaları da mümkün görünmemektedir. Öğüt, yalnız kendisine hazır olanlar üzerinde etkili olabilecek bir vasıtaadır. Bu basamağa taşındıktan sonra insan, artık iyi hareketleri benimsemeye hazırlanmıştır. Almak için işaret beklemektedir ve sadece dıştan bir kuvvetle dürtülmeye muhtaçtır. Verilecek öğütler bu işaret ve kuvveti ifade eder. ⁵⁷⁶ O halde, “İyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma”nın yöntem hiyerarşisinde, bilgilendirme ve düşündürme aşamalarından sonra artık, boşluk ve manasızlık üzerine değil öğüt vermeyi, hatırlatma ve tavsiye etmeyi anlamlı kılacak zihni ve ruhi olgunluk üzerine işlem yapılabilir.

Öğüt Kur’an’da ve Sünnette “nasihat kavramıyla ifade edilir. Temizlik, safiyet, samimiyet, sağlamaştırma gibi anlamlara gelen “nush” kökünden türeyen nasihat, hata ve kusurları gidermek için çaba göstermek, yarar ve zarar konusunda muhatapı aydınlatmak, iyiliğe teşvik edip kötülükten sakındırmaktır.⁵⁷⁷Nasihat kavramı imana davet, ahlakı ıslah, tüm fikri ve ameli terbiye sahalarını içine alacak kadar geniş kapsamlıdır. Toplumun her ferdinin bir diğerine karşı hak ve sorumluluğu olan nasihat

⁵⁷⁵İbrahim, 14/52; Sa’d, 38/29.

⁵⁷⁶Topçu, *Ahlak*, s. 115-117.

⁵⁷⁷Mustafa Çağrı, "Nasihat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXII, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2006, ss. 408-409.

vasıtasıyla hem bireyin bizzat kendisini terbiye etmesi hem de iyilik hususunda yardımlaşan bir toplum oluşturulması mümkün olur.⁵⁷⁸ Nasihat, sevdiğiniz bir kimsenin iyiliği için fikrinizi ona açmanızdır. Bu bakımdan öğüt vermede, erdemli görünme ya da çıkarlarına ve zevklerine hizmet etme gibi amaçlar bulunmaz.⁵⁷⁹ Öğüt kibir, üstünlük gibi duygulara yer vermeden, insanın kendisini layık gördüğü konuma samimi bir çabayla mümin kardeşini, dostunu da taşıma çabasıdır.

Kur'an'da Allah'ın en güzel öğütleri verdiği ifade edilirken,⁵⁸⁰ öğüt yoluyla eğitim Allah'ın Elçilerine de tevdi edilmektedir. "Sâlih o zaman onlardan yüz çevirdi ve şöyle dedi: "Ey kavmim! Andolsun ki ben size Rabbimin vahyettiklerini tebliğ ettim ve size öğüt verdim; fakat siz öğüt verenleri sevmiyorsunuz"⁵⁸¹ ayetinde ve A'raf sûresindeki diğer bazı ayetlerde⁵⁸² Nuh, Hud, Sâlih ve Şuayb peygamberlerin, kavimlerine ilâhî emirleri duyurduktan sonra tebliğ görevini yerine getirdikleri ve onlara nasihatçi olduklarını benzer ifadelerle söyledikleri anlatılmaktadır. Bu ayetlerde peygamberlerin temel görevleri arasında zikredilen tebliğ ve nasihatın kapsamlı bir muhtevaya sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸³ "Artık sen öğüt ver, çünkü sen ancak bir uyarıcısın. Onların üstünde egemen bir zorba değilsin"⁵⁸⁴ ayetinde Hz. Peygamber'e de hiçbir baskı ve zorlamaya meydan vermeden insanları uyarması ve gerçekleri onlara yalnızca tebliğ etmesi emredilmektedir. Çünkü İslam'da iman ve kullukta ikna olmak ve gönüllülük esastır.⁵⁸⁵ Kur'an'da öğüdün müminlere fayda vereceği bu nedenle karşılaştığı güçlülere rağmen Hz. Peygamber'e öğüt vermeyi sürdürmesi⁵⁸⁶ buyurulmaktadır. Kur'an'ın tüm insanlık için bir açıklama olmasının ötesinde, hususiyetle takva sahipleri için bir hidayet ve öğüt olduğunu belirten ayet⁵⁸⁷ de nasihatın müminler arasındaki eğitim faaliyetlerinde başvurulması gereken yapıcı bir yöntem olduğuna işaret etmektedir.

Kur'an mesajlarında bir eğitim yaklaşımı olarak nasihate atfedilen önemi sözlerine de taşıyan Hz. Peygamber; "Din ancak nasihattir" buyurmuştur. Kim içindir, Ya Resulallah! diye sorulduğunda ise, "Allah için, kitabı için, Resülü için ve

⁵⁷⁸el-Amra, *Kur'an, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Ma'ruf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, s. 199

⁵⁷⁹el-İsfahâni, *Erdemli Yol*, s. 220.

⁵⁸⁰Nisa, 4/58.

⁵⁸¹A'raf, 7/79.

⁵⁸²A'raf, 7/62,68-93.

⁵⁸³Çağrı, "Nasihat", C. XXXII, s. 408.

⁵⁸⁴Gaşiye, 88/2.

⁵⁸⁵Karaman, Çağrı, Dönmez vd. Gümüş, C. V, ss. 612.

⁵⁸⁶Zariyat, 51/55.

⁵⁸⁷Al-i İmran, 3/138.

Müslümanların önderleri ve tamamı için⁵⁸⁸ diye açıklamada bulunmuştur. Allah ve Resulüne samimiyetiyle bağlanmak gibi manalara da gelen nasihat, "samimi ve iyi niyetli olmak" ve bütün müminlere öğüt vermek şeklinde anlaşılmıştır. Bunun anlamı, onlara bilmediklerini dinî konuları öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak, şefkatli davranmak, büyüklere saygı küçüklere sevgi beslemek ve bıktırmamak şartıyla güzel öğütler vermektir.⁵⁸⁹ Kur'an ve sünnette, 'marufu emredip, münkerden nehyetme' ifadesi de "toplum içinde nasihat etmek" sözü ile açıklanmıştır.⁵⁹⁰

Nasihat, bilgi sahibi olunmayan bir konuda bilgi aktarımı olmayıp, var olan bilginin düzenlenerek tekrar edilmesi, hatırlatılması, muhatabın o bilgi ile amel etmeye teşvik edilmesi gibi süreçleri ifade eder. Zira, insan ruhu doğru ve güzel olandan etkilenme istidadına sahip olmakla birlikte aynı zamanda hatırlatmaya da muhtaçtır. Öğüt, vicdandan ruha doğru yol bulup onu silkelemeyi, şahsiyeti şekillendirmeyi başarsa da tesiri geçtiğinde eski donuk haline geri dönebilir. Bu noktada ihtiyaç duyulan, akla ve ruha unutmaya imkânı vermeyecek kadar tesirli bir öğüdün, onu hakkıyla temsil eden örnek bir ağızla tekrar edilmesidir. Çünkü, insanın her zaman, kendi başına iyi örneği bulması ve hatalarını düzeltebilmesi mümkün olmayabilir.⁵⁹¹ İşte bu durumda insana doğru bilgiyle amel etmesinin faydasını ve lüzumunu anlatıp hatırlatacak nasihatlere ve nasihatçilere ihtiyacı vardır.

"Emri bil maruf ve nehyi anil münker" faaliyetini yerine getiren bir mümin, karşısındaki dostuna nasihatte bulunurken, özellikle bu aşamanın eğitimin kilit noktası olduğu bilinciyle hareket etmelidir. Nasihatın eğitim ve iletişim kaidelerine uygun olarak gerçekleştirilip gerçekleştirilmemesi, kötülükten sakındırma konusundaki başarıyı da etkileyecektir. O halde, nasihatçinin, öğüdün tabiatında bulunan bazı hususlara uygun hareket etmesi beklenir.

Öğüdün tesirli olabilmesi için dikkat edilmesi gereken ilk husus, kişinin bizzat kendine öğütte bulunmasıdır. Kendi kendini kandıran birinin diğer insanlara dürüstçe öğüt vermesi ender görülen bir durumdur.⁵⁹² Öğüt, sadece sözde kaldığında anlamlı olmayıp karşı tarafa tesir etmeyeceği için davranışlarda da kendini göstermelidir. Öğüt

⁵⁸⁸Müslim, İmân, 1, 74.

⁵⁸⁹Mehmet Soysaldı, "Kur'an'da Tebliğ Yöntemleri İle İlgili Kavramların Analizi", *Diyanet İlmî Dergi*, S.XXXIX, ss. 43-64.

⁵⁹⁰eI-Amra, *Kur'an, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Ma'ruf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, s. 199.

⁵⁹¹Kutub, *İslam Tebiye Metodu ve Ahlak Sistemi*, ss.261-262.

⁵⁹² el-İsfahânî, *Erdemli Yol*, s. 221.

veren kişinin doğru örneği ruhta büyük bir etki bırakır ve davranışları olumlu yönde değiştirebilir. Eğitimci, muhatabına nasihatte bulunurken her türlü riyadan ve menfaat beklentisinden uzak hareket etmelidir. Aksi halde otoritesini ve muhatabının gönlünde bırakacağı tesiri kaybedebilir.⁵⁹³

Öğüt vermede ihmal edilmemesi gereken diğer husus hatırlatmaların yapılmasıdır. İnsan psikolojisi öğüde kulak verme ve ondan etkilenme konusunda edilgen durumdadır. Bununla birlikte insan unutmaya ve ihmalkâr davranmaya da eğilimli bir varlık olduğu için, etkinin sürekliliği sağlanmalı, iradi bir alışkanlığa dönüşüncüye kadar öğüt sistematik olarak tekrar edilmelidir. İbn Cevzî öğüde kulak verme, uyanıklık, dikkat ve sözden etkilenme yönünden insanların farklılıklarına değinir ve bu açıdan insanları tasnif eder. Öğüdün tesirinde kalıp kararlı olanlar ve tam aksine kötülüğe meyyal olanların yanı sıra “düz kaya üzerinde yuvarlanan” benzetmesiyle kendilerine işittikleri kadarının etki ettiği insanlardan söz eder. Sahip olunan farklılıklardan dolayı bazı insanlar öğüt anında dikkat kesilip, kalben huzur duyduğu halde, uzaklaşıp uğraşlarına yöneldiklerinde aldanmış ve taş yürekli hallerine geri dönerler.⁵⁹⁴ Nasihatçi, muhatabın hafızasında var olan bilgileri tekrarlamalıdır. Böylece hisler ve vicdan harekete geçirilebilir, öğüdün etkisi karşısında olumlu dönütler alınabilir.⁵⁹⁵

Öğüdün faydalı olabilmesi için en güzel ve özendirici yaklaşımın sergilenmesi dikkat edilmesi gereken bir diğer konudur. “Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et!”⁵⁹⁶ ayeti yalnız gayr-i müslimleri İslam’a davet konusunda değil İslam toplumunun eğitim öğretiminde takip edilecek yöntem konusunda da bilgi vermektedir.⁵⁹⁷ Güzel öğütle tavsiyede bulunmak çoğunluğu teşkil eden orta tabakaya hitap yoludur. Bir şeyin güzelliği; sevilmesi, faydalı, olumlu, kaynaştırıcı, uzlaştırıcı, ümit verici, iyiliğe, doğruya sevk edici olmasıyla, kısacası tatmin edici olmasıyla doğru orantılıdır.⁵⁹⁸ Öğüt verirken yumuşak davranmak ve tatlılıkla hareket etmek çoğu kere katı kalpleri hidayete getirir, nefret besleyen gönülleri ferahlatır, sıkıştırma ve korkutma ile varılmayan hayırlar elde edilir.⁵⁹⁹ Vaazlar, hutbeler, sohbet

⁵⁹³ Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, s. 47.

⁵⁹⁴ Bilali, *Kötülükten Sakındırma Yolu*, ss. 30-32.

⁵⁹⁵ Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, s. 48.

⁵⁹⁶ Nahl, 16/125.

⁵⁹⁷ Karaman vd. , *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, C. III, s. 453.

⁵⁹⁸ Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 66.

⁵⁹⁹ Seyyid Kutub, *Fî Zılâl-il Kur'an*, çev. Emin Saraç, C. IX, Çelik Yayınevi, İstanbul 1993, ss. 262-263.

konuşmaları, hikayeler, atasözleri ve vecizeler, şiir ve manzumeler güzel öğüt cümlesindedir. Açık formüller halinde vakalar ve rakamlarla bir fikir ifade etmenin, ayrıntılı açıklamalardan çok daha etkili olduğunu unutmamak gerekir.⁶⁰⁰ Mesela “Yiyiniz, içiniz ama israf etmeyiniz”⁶⁰¹ ayeti son derece öz ve unutulmaz bir açıklık ve genelliğe sahiptir.⁶⁰²

Nasihatte bulunurken muhatabın ruh halinin, uygun zaman ve mekânın gözetilmesi de sonucu etkileyen faktörlerdendir. “Rasûlullah (sav) va’z ve nasihat konusunda bize bıkkınlık vermemek için halimize bakıp ona göre uygun gün ve saat kollardı”⁶⁰³ diyen Abdullah b. Mes’ud, doğruyu ve hakkı tavsiye etmek üzere nasihatte bulunmak için uygun zaman kollamanın sünnet olduğuna dikkat çekmektedir. Muhatabın ihtiyacını dile getirerek öğüt istediği zaman nasihat için en verimli zamandır. Böyle bir talep söz konusu olduğunda isteyene nasihatte bulunmak vazifenin ötesine geçer ve ödenmesi gereken bir hak haline gelir.⁶⁰⁴ Zira Hz. peygamber, talep edene nasihat etmeyi Müslümanın Müslüman üzerindeki haklarından biri olarak ifade etmiş,⁶⁰⁵ özellikle kendisine nasihat edilmesini isteyen bu talebine karşılık verilmesini emretmiştir.⁶⁰⁶

Hz. Peygamber’in emir ve açıklamaları dikkate alınarak nasihatın farz-ı kifaye olduğu üzerinde görüş birliği oluşmuştur. Ebû Hâtim el-Büstî, “Din nasihattir” hadisini zikrettikten sonra, Resûl-i Ekrem’in Müslümanlarla biatlaşırken namaz kılıp zekât vermeleri yanında diğer Müslümanlara karşı dürüst ve samimi davranmaları hususunda onlardan söz aldığına⁶⁰⁷ dikkat çekmiş, herkesin insanlara iyi niyetle yaklaşmasının bir görev olduğunu belirtmiş ve bu anlamda nasihati bir dostluk şartı olarak değerlendirmiştir. Ancak nasihat eden kişi kendini muhatabından daha fazla nasihate yetkili görmemelidir. Hasan-ı Basrî bir Müslümanı diğerinin parçası ve kardeşi saymış, kardeşinde beğenmediği bir davranışı görmesi halinde ona nasihat

⁶⁰⁰Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 66.

⁶⁰¹A’raf, 7/31.

⁶⁰²Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 66.

⁶⁰³Buhârî, İlim, 12; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I/427.

⁶⁰⁴Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 68.

⁶⁰⁵Tirmizî, Edeb, 1; Nesâî, Cenâiz, 52.

⁶⁰⁶Buhârî, Büyû’, 68.

⁶⁰⁷Buhârî, İmân, 42; Müslim, İmân, 97- 99.

etmesinin ve yanlışını düzeltmesinin görevi olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰⁸Maverdî, gizli ya da aşikâr nasihatte bulunmayı dostluk hukukunun bir gereği olarak ifade etmiştir.⁶⁰⁹

İbn Hazm'ın "Nasihat etmek istediğinde bunu tenhada, tatlı sözlerle yap"⁶¹⁰ tavsiyesi, öğüt verirken psikolojik şartların göz önünde bulundurulmasının önemine dikkati çekmektedir. Bilmeyerek veya iyi niyet eseri olarak yapılan hatalar yüze vurulmamalı ve ortaya dökülmemelidir.⁶¹¹ İstisnai olarak bazı insanlar kendisini ikmal etmek için başkalarıyla birlikte gayret gösterirler. Ancak bu kimseler bile nasihati istemekle beraber, başkalarının önünde açıklanmasını kabul etmezler. Bunu bir tür kınama sayarlar ve böylesi bir tavra muhatap olmaktan hoşlanmazlar.⁶¹² Herhangi bir topluluk içinde hata yapıldığını gördüğünde Hz. Peygamber, doğrudan hatalı olan kişiyi hedef almaz, "falancaya ne oluyor da şöyle şöyle yapıyor..."⁶¹³ gibi ifadeler kullanarak onu mahcup edip incitmeden uyarılarını nazikçe, dolaylı yoldan yapardı. Uyarılar dolaylı yoldan yapıldığı zaman, hatalı kişiler teşhir edilmemiş olur. Bu da onların, doğruya yönelişlerini kolaylaştırır. Suçun değil de suçlunun teşhir edilmesi utanma duygusunu tahrip eder. Bu durum yanlış davranışların onarılmasını güçleştirir.⁶¹⁴

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Lokmanın oğluna hitaben yaptığı tavsiyeler muazzam bir öğüt kompozisyonu niteliğindedir. Hz. Lokman'ın diliyle aktarılan tevhit esaslı itikat ve ibadet hayatının gözbebeği namaz emrini, peş peşe zikredilen birçok temel ahlaki esas tamamlamaktadır. Anne baba hakkı ve onlara iyilikte bulunmak bunlar arasında yer alır. "Yaptığın iş bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa, bir kayanın içinde saklansa veya göklerde yahut yerin dibinde bulunsa yine de Allah onu açığa çıkarır" açıklamasından sonra söylediği "iyiliği emret, kötülükten sakındır" ibaresi tüm tavsiye ve sakındırmaları özetler niteliktedir. Devamında yer alan, "Gurura kapılarak insanlara burun kıvrırma, ortalıkta çalım satarak yürüme; unutma ki Allah gurura kapılıp kendini beğenen hiç kimseyi sevmez. Yürüyüşünde ölçülü ol, sesini yükseltme; çünkü seslerin en çirkinini eşeğin anırmasıdır"⁶¹⁵ şeklindeki ifadeleriyle Hz. Lokman'ın, kendini

⁶⁰⁸Çağrıncı, "Nasihat", C. XXXII, s. 408.

⁶⁰⁹Mâverdî ve *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn*, s. 360.

⁶¹⁰Hazm, *Erdemli İnsanın Yol Haritası*, s. 63.

⁶¹¹Kutub, *Fî Zılâl-il Kur'an*, C. IX, s. 262.

⁶¹²Bilali, *Kötülükten Sakındırma Yolu*, s. 103.

⁶¹³Ebü Dâvûd, *Edep*, 9.

⁶¹⁴Abdullah Özbek, "Yetişkinlik Dönemi Eğitiminde Aile Bireylerinin Yeri ve Fonksiyonu", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, ss. 253-282.

⁶¹⁵ Lokman, 31/13-19.

bilmezlik, hadsizlik, ölçsüzlük gibi insanlarla iletişimde engel oluşturacak münkerlerden sakınmayı öğütlemesi dikkat çekicidir. Zira, başkalarına Allah'ın dini adına iyiliği emredip kötülükten sakındırırken özü ile sözünün ve davranışlarının uyum içinde olması gerekmektedir. Öte yandan ayette, fitri kodlarına uygun hareket etmeyip itidalli davranmadığında insanın dünyada düşeceği aşağı konum bir teşbihle gösterilirken, Allah'ın sevgisi konusunda maruz kalacağı dünyevî ve uhrevî yoksunluğa işaret edilmektedir. Bu öğüt kompozisyonunda, dünyevi ve uhrevi sakındırma öğelerine yer verilerek Kur'an'ın eğitim metodunda bütünlük sağlandığı görülmektedir.

Öğüdün temel amacı dinin, aklın ve vicdanın onayladığı tutum, düşünce ve davranışın oluşturulması veya geliştirilmesi olmakla birlikte aynı zamanda muhatabın aksi tutumları karşısında karşılaşılabileceği olumsuzlukların hatırlatılarak kötü davranıştan sakınmasını sağlamaktır. Kur'an öğütlerinin veciz manzumesi olan 'İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma' ilkesinin bir tarafı teşvik iken diğer tarafı sakındırmadır. Özendirme ve sakındırma ile terbiye, tepkilere hâkim olma ve bu ikisi arasında denge kurmaya dayanır.⁶¹⁶ Muhatap bir taraftan maruf olan davranışa teşvik edilirken diğer taraftan da özendirilip benimsetilen iyi ahlakın karşısında olan ve ona zarar veren münker davranıştan sakındırılmış olur. Teşvikte bulunan kişinin sahip olduğu samimiyet, liyakat, eğitim anlayışındaki olgunluğun yanı sıra muhatabın fitrî ve ruhi farklılıkları da göz önünde bulundurulduğunda, kimi zaman sakındırma vasıtalarına ihtiyaç duyulmadan, marufla tezat oluşturan kötülüklerden tabii bir uzaklaştırma sağlanabilir. Ancak iyilikten daha çok kötülüğe temayül gösteren, kötülükte ısrar eden kişiler konusunda nitelikli sakındırma motiflerine ihtiyaç vardır.

Sakındırma anlamına gelen inzar kavramının⁶¹⁷ ruhu ve özünün, marufu emredip, münkeri nehyetmek⁶¹⁸ olduğunu düşünen din alimleri vardır. Bununla birlikte, dinî emir ve yasakları tebliğ etmek, insanları etkileyecek tarzda vahyi anlatmak demektir. Dinî esaslara çağrının, ilâhî gerçekleri anlatma ve insanları uyarıp harekete geçirme şeklinde ifade edilebilecek iki yönü vardır. İnzâr bunların ikincisini oluşturmaktadır.⁶¹⁹ O halde inzar, insanları dinen ve ahlaken ıslah etme hedefinde

⁶¹⁶Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, s. 57.

⁶¹⁷Hayati Hökelekli, "İnzâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, C. XXII, Ankara 2020, ss. 358-359.

⁶¹⁸el-Amra, *Kur'an, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Ma'ruf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, s. 122

⁶¹⁹Hökelekli, "İnzâr", C. XXII, s. 358.

gözetilmesi gereken ruhî dengenin ihtiyaç duyduğu uyarma, sakındırma motiflerini uygun dozajda kullanmayı ifade etmektedir.

Örnekle ıslah olmayana karşı ilk başvurulması gereken vasıta öğüt ile iyiliğe çağrıdır. Ancak öğüt tek yönlü bir vasıta olmayıp insanların seviye ve fitratlarına göre çeşitli yöntemler içerir. İnsanlardan bazısına hafif bir işaret kâfi gelip derhal kötülükten el çekmesi sağlanabilirken, bazıları için bu yeterli olmayıp daha etkili uyarılar, tehditler gerekebilir. Bu bakımdan İslam, örnek olmaktan öğüde, ümit vermekten korkutmaya kadar tüm terbiye vasıtalarını kullanır ve ihtiyaç halinde hepsine başvurur.⁶²⁰ Kur'an'da Allah, bazen rızasından mahrum bırakma ile,⁶²¹ bazen açık bir şekilde gazabı ile,⁶²² bazen de dünyada ve ahirette karşılaşacakları akıbeti hatırlatarak⁶²³ kullarının düşünmelerini ve kötülüklerden vazgeçmelerini ister.⁶²⁴

Kişinin motivasyonunda beşerî ihtiyaç, istek, özlem ve ideallere cevap veren veya korku, endişe ve gerilime yol açan hedeflerin uyarıcı etkisi vardır. İnzâr, kişide korku uyandırarak onun dinin hedeflerine uygun davranışlara yönelmesini amaçlar. Ancak bu tek başına değil, insan tabiatındaki arzu ve isteklere hitap etmek sûretiyle dinî ilgi uyandırmayı amaçlayan özendirme (tebşîr) ile birlikte kullanılır.⁶²⁵ Kur'an'da kötülükte ve inkârda ısrar edenleri nasıl bir sonun beklediği; “Onlar için dünya hayatında büyük bir azap vardır; âhiret azabı ise elbette daha çetindir; onları Allah’a karşı koruyacak kimse de yoktur”⁶²⁶ mealindeki ayette zikredilmekte ve hemen sonrasında inananların ve iyilerin gönlünü ferahlatan ve onlara ümit ve motivasyon sağlayan sözlere yer verilmektedir: “Takvâ sahiplerine vadolunan cennetin özellikleri şöyledir: Zemininden ırmaklar akar; yemişleri ve gölgesi sürekli. İşte bu, günahattan çekinenlerin mutlu sonudur; inkâr edenlerin sonu ise ateştir.”⁶²⁷ Bu dünyanın kısa ve ölümlü yaşamına karşılık, ebedi bir yaşam vaadi insana sonuç bilinci vererek onu çabalamaya teşvik eder. Bu metot insanda dinî motivasyonu da artırır.⁶²⁸ Örnek olarak verilen ayetlerde görüldüğü gibi teşvik ve sakındırma arasında birbirini kollayan ve destekleyen yapıcı bir ilişki bulunmaktadır.

⁶²⁰Kutub, *İslam Tebiye Metodu ve Ahlak Sistemi*, ss. 266-270.

⁶²¹Hadid, 57/16.

⁶²² Nur, 24/14-17.

⁶²³Tevbe, 9/39.; Furkan, 25/68-69.

⁶²⁴Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, s. 57.

⁶²⁵Hökelekli, "İnzâr", C. XXII, s. 358.

⁶²⁶ Ra'd, 13/34.

⁶²⁷Ra'd, 13/35.

⁶²⁸Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, s. 103.

“İnsan ölümden, fakirlikten, acizlikten, emellerinin boşa çıkmasından, kusurlarının açığa çıkmasıyla insanlar nazarında kötülenmekten, hissi ve manevi elemenden, malumdan, meçhulden korkar...” sözleriyle insanın tabii korkularından söz eden Muhammed Kutub, tüm bu korkuların kaynağının aslında onlara tamamen tezat olan ümit olduğunu, insanın davranışları ile umdukları ve korkuları arasında sıkı bir bağ bulunduğunu söyler.⁶²⁹ İnsandan beklenen korku ile ümit arasında bulunmasıdır. Kötülükten sakındırma eğitiminde bu iki duygunun dengede tutulmasına dikkat edilmelidir.⁶³⁰ “İyiliği emret ve kötülükten sakındır” emri, başa gelebilecek olumsuzluklara maruz kalmamak için sakınılması gerekenleri ve buna paralel olarak da umulan dünya ve ahiret iyiliklerine nail olmak için uyulması gerekenleri sürekli olarak hatırlatmayı sağlayan veciz bir öğüttür. Bu bağlamda muhatap yanlış bir davranıştan sakındırılırken, o zamana kadar yanlış olduğunu düşünmeden, benimseyerek yaptığı o davranışın ortadan kaldırılmasıyla oluşan boşluğun teşvik edilen iyi, hoş, makul bulunan bir davranışla doldurulması zorunludur.

Hız. Peygamberin eğitim uygulamalarında sıklıkla kullandığı öğüdün muhtevasında sakındırma ile doğruya yönlendirme ve teşvikin de bir arada kullanıldığı görülür. Örneğin Hız. Peygamber çarşıda dolaşırken buğday satan birinin buğday yığınının elini kontrol amacıyla daldırınca parmakları ıslandığında sahibine, “Bu ne?” diye sorar, o da “Malım yağmurda ıslandı ey Allah’ın Elçisi!” deyince Hız. Peygamber, ticaretle geçimini sağlayan bu kişiyi ne geçim kaynağından menetmiş ne de azarlayıp kınamıştır. Bunun yerine onu kolaylıkla uygulayabileceği hakkaniyetli bir davranışa teşvik etmiştir: “Madem öyle, ıslak kısmını insanlar görsün diye yığının üstüne koysaydın ya!” Öğüdünün teşvik ögesini vurguladıktan sonra da orada bulunan herkesi muhatap alır nitelikte, genelleyici, sakındırıcı bir veciz kullanmıştır: “(İnsanları) aldatan bizden değildir.”⁶³¹

Hız. Peygamber’in eğitim modelinde sevgi ve rahmet, ümit ve güven yönünün öne çıktığı görülür. Bununla birlikte İslam’ın meydana getirmek istediği psikolojik yapı, dengeli ve sağlıklı bir şahsiyet gelişiminin gerektirdiği bütün unsurları kapsamaktadır. İslam eğitim anlayışı hem sevgiyi hem de korkuyu harekete geçiren motifleri yerine göre ve dozajında kullanmayı öngörmektedir.⁶³² İlke eğitimi açısından

⁶²⁹Kutub, *İslam Tebiye Metodu ve Ahlak Sistemi*, ss. 179-180.

⁶³⁰Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, s. 58.

⁶³¹Müslim, İman, 43, 164; Ebu Davud, İcâre, 50; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II/50, 242, 417.

⁶³²Hökelekli, "İnzâr", C. XXII, s. 359.

düşünüldüğünde de kötülükten sakındırmaya yönelik her öğüdün aynı zamanda iyi olana yönlendiren özendirme ögesi içermesi gerekmektedir. Yalnız menetme, yasaklama ve sakındırma temasıyla verilen öğütlerle muhatap boşluk ve çaresizliğe itilmemelidir. Çünkü hedef gösterilmeden insanın baş başa bırakıldığı çaresizlik, başka münkerlere kapı aralama konusunda tetikleyici bir potansiyel barındırır.

3.1.4. Niyet ve Alışkanlık Kazandırma

Bir değerın insan beyninde bir program haline dönüşebilmesi için şiddetli bir arzu, kuvvetli bir gayret ve yüksek ölçüde duygusal bir yoğunluk yaşanmalıdır. İnanılan değerın hayatın vazgeçilmezleri arasında yer alması ve hatta uğruna kendini feda etme noktasına gelinmesi, o değere gönüllü olarak bağlanmayı gerektirir. Böyle bir seviyeye ulaşmak isteyen kişi öncelikle hedef belirlemelidir. Zira, bir gayeye binaen yürümeyen insanlar, akıntıya kapılmış gibi, olayların kendisini yönetmesine izin verirler, toplum için herhangi bir şey yapmayı da göze alamazlar.⁶³³ İslam'da insanı gayeli davranışlara yönelten güç, zihin ve kalbin yanı sıra kimi zaman dilin de onayladığı niyettir.

İslam'da gerek itikadî ve gerekse amelî ve ahlaki alana ilişkin tüm dinî ve insanî vazifelerin yerine getirilmesinde kabul şartı olarak niyete ayrı bir önem verilmiştir. Niyet, azmetmek, kesin olarak irade etmek, kastetmek demektir. Daha açık bir ifadeyle kalbin bir şeye karar vermesi, hangi iş için ne yapıldığının açıklıkla farkında olunması demektir.⁶³⁴ Niyet, irade ve kasıt kavramlarının aynı anlamları içerdiğini söyleyerek⁶³⁵ duyum ve istek alanına ait olan kavramları senkronize eden Gazâlî niyeti: “Şu anda ve gelecekte faydalı olduğunu anladığı şeye gönlün meyli ve yönelmesidir”⁶³⁶ şeklinde tarif ederken niyette kalbin fonksiyonuna dikkat çekmiştir.

Tarhan, hedef belirleme ve değerleri programlama, uygulama konusunda beynin önemli bir işleve sahip olduğundan söz etmektedir. Ona göre bu oryantasyon beynin ön bölgesinin bir fonksiyonudur. Değerler de beynin ön bölgesinde yazılıdır. Diğer yandan, eksik motivasyonla yapılan bir işte beyinde çok az sayıda hücre çalışırken, yoğun motivasyon duyulan işte daha fazla hücre aktif hale geçer. Örneğin, kişi beynine “bu işi unutmamam lazım, bu konu çok önemli” şeklinde komut verdiği zaman beyin,

⁶³³Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, ss. 56-64.

⁶³⁴Karaman, Bardakoğlu ve Apaydın, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, s. 238.

⁶³⁵Ömer Dumlu, *Kur'an'da Salâh Meselesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012, s. 40.

⁶³⁶ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Mehmed A. Müftüoğlu, C. IV, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1989, s. 629.

duygusal bağlantılar oluşturur ve bilgi kalıcı hale gelir.⁶³⁷ Bilimsel veriler ışığında ortaya konulan güncel yaklaşımlardan yola çıkılarak niyet üzerinde kalbin yönelişiyle birlikte bilişsel süreçlerin de etkili olduğu düşünülmektedir. Gazâlî de her ne kadar niyeti kalbin sıfatı olarak açıklasa da zihinsel aktivitenin ürünü olan bilgiyi, seçime dayalı bir amelin ön şartı olarak görmüştür. Dolayısıyla amel, bilginin ürünüdür. Böyle bir sonuca ancak ilmin yanı sıra, irade ve kudretin de varlığı halinde ulaşılabilir. Bu süreçte niyet (irade) bilgiyi eyleme dönüştüren bir işleve sahiptir. İnsanın niyetinin faal hale gelmesi için öncelikle yöneleceği davranışın faydalı veya kaçınacağı davranışın zararlı olduğu bilgisine sahip olunması gerekir. Nasıl ki bir gıdaya el uzatmak için onu tanımak veya ateşten el çekmek için zararını bilmek gerekiyorsa iyiye yönelmek ve kötüden sakınmak için de onların bilgisine sahip olmak gerekir. Bu farkındalıktan sonra niyet edinmek için iteleyici güce ihtiyaç vardır. İlk hareket ettirici ve iteleyici güç, ulaşılacak istenen hedef, niyet edilen maksattır. Artık harekete geçmeyi kabul etmek ise kasıt ve niyeti ifade eder. Azaların harekete geçmesiyle, kudretin niyete hizmet etmek üzere kıpırdamasıyla da amel ortaya çıkar.⁶³⁸ Gazâlî'nin açıklamalarından iyi davranışa yönelmek gibi kötü davranıştan sakınmanın da bilgi, amaç, niyet, eylem aşamalarıyla gerçekleşeceği anlaşılmaktadır.

Aliye İzzetbegoviç hakiki bir ahlaktan söz edebilmek için niyetin zorunlu olduğunu söyler. Maddi alemde insan, zorunlu olarak dahil olduğu; zengin fakir, akıllı akılsız, bilgili cahil, zayıf kuvvetli gibi iradî olmayan farklılıkların aksine iç dünyasında niyet bakımından tam bir hürriyet ve şans eşitliğine sahiptir. Herkesin eşit derecede sahip olduğu bu dâhilî güç insanı mutlak surette mesul kılar. J.P. Sartre'in "Cehennemde ne masum mağdurlar ne de masum mahkûmlar vardır" sözü niyet ve amel hürriyetinin oluşturduğu sorumluluğu anlatmaktadır.⁶³⁹ İnsanın niyetleri konusunda sahip olduğu hürriyet ona kulluk mertebesinde sorumluluklar yükler. Buna göre insan, gerçekleştiremese bile niyetlenip irade ettiği iyiliğin bizzat maliki ve kaynağı olduğu gibi kötülüğün de maliki ve kaynağıdır. Amelin iyi, faydalı ve övgüye değer olması niyetin mahiyeti ile eşgüdümlüdür. Tersinden düşünüldüğünde faydasız, fasit bir davranış bozuk ve çirkin niyetin ürünü olarak ortaya çıkmaktadır.

⁶³⁷Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, ss. 64-103.

⁶³⁸ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, ss. 629-630.

⁶³⁹İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, ss. 141-143.

Niyetsiz bir eylemden veya eylem alanına çıkamamış niyetten de söz etmek mümkündür. Bir niyet hiçbir zaman tahakkuk etmese bile kalp dünyasında vuku bulmuştur ve o tam hakikattir. Aynı şekilde kasıtsız bir fiilimiz tamamıyla tabiat dünyasında cereyan etse bile onun iç dünyamızla hiçbir alakası olmadığı söylenebilir.⁶⁴⁰ Bu şekilde iki ayrı dünya olan kalp ve tabiat ilişkisi, İslam'ın tüm itikadî, ameli ve ahlaki boyutunu kapsamaktadır. Hz. Peygamber'in "Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar"⁶⁴¹ sözü eylemin değerini belirleyen ölçütün niyet olduğunu açıklamaktadır.

İslam âlimleri niyetle amel arasında ruh-beden misali bir ilişki bulunduğunu, niyetin kulluğun sırrı, amelin özü, ruhu ve direği olduğunu belirtirler. Amellerin Allah katında değerli veya değersiz sayılması hususunda olduğu gibi dünyevî sonuçlarının değerlendirilmesi bakımından da niyet temel belirleyici olarak görülmektedir.⁶⁴² Makbul ve övgüye değer niyetin oluşmasında bağlayıcı kaide Allah rızasının gözetilmesidir.⁶⁴³ Zira Kur'an'da müminin hayatının her merhalesinde bu niyet üzere yaşayıp, davranışlarına yön vermesi istenir: "De ki: Benim namazım, (her türlü) ibadetim, hayatım ve ölümüm, hepsi âlemlerin rabbi olan Allah içindir."⁶⁴⁴ Hz. Peygamber'in "Amellerin kıymeti ancak niyetlere göredir. İnsan için ancak niyetinin karşılığı vardır"⁶⁴⁵ sözünde işaret ettiği gibi, amellere değer ve nitelik kazandıran unsur niyettir. Bu nedenle bir davranış, iyi ve makbul olması için sahih niyete muhtaçtır. Aynı şekilde amellerde sürekliliğin sağlanması, faydalı, iyi, salih olması, Allah rızasına bağlanırken, salih amellerde niyetin şart olduğu da beyan edilmektedir.⁶⁴⁶

Buradan hareketle denilebilir ki, namaz, oruç, zekât gibi vakitleri ve kuralları muayyen olan ibadetler için olduğu kadar, salih amel, hakkı ve sabrı tavsiye ve bunları bütünüyle kuşatan 'emri bil maruf ve nehyi anil münker' için de niyet gereklidir. İlke ile niyet arasındaki ilişkiye değinen İbn. Teymiye her iyi davranışın ölçüsü olan niyetin, 'iyiyi emretmek, kötüden sakındırmak' ilkesi için de geçerli olduğunu söylemiştir. Bilinçli bir şekilde gerçekleştirilmeyen bir işin salih amel/ iyi davranış

⁶⁴⁰İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 142.

⁶⁴¹Müslim, Birr, 34.

⁶⁴²İbrahim Kafi Dönmez, "Niyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, C. XXXIII, Ankara 2007, ss. 169-172.

⁶⁴³Teymiyye, *Hisbe (Emr-i Bi'l-Ma'ruf Nehy-i Ani'l-Münker)*, s. 124.

⁶⁴⁴En'am, 6/162.

⁶⁴⁵Buhârî, Bedü'l-Vahiy, 1, "İman", 41; Müslim, İmare, 45; Tirmizî, Fedâilu'l-Cihâd, 16; İbn Mâce, Zühd, 21.

⁶⁴⁶Dumlu, *Kur'an'da Salâh Meselesi*, s. 41.

olduğu söylenemez. Çünkü iyi ve övgüye değer olan iyinin ölçüsü sahih olması ve Allah tarafından emredilmesidir.⁶⁴⁷ Niyet, bu gayeyi öne çıkaran ve aynı zamanda hak, salih, maruf olan davranışa doğru istikamet belirleyen zorunlu bir esastır.

Niyet daha ziyade kalbin temayülü ve tasdiğiyle olmakla birlikte, özellikle birtakım zorunlu rükünlere bağlanan ibadetlerin icrasında insan, dili ile de niyetini doğrulayarak yaptığı ameli disipline etme ihtiyacı duyabilmektedir. Bilhassa çocukluk döneminde olmak üzere ibadetlerin öğretilmesinde niyeti tamamlayan cümleler zihin dünyasında ibadeti anlamlı hale getirmektedir. Örneğin namaza ilişkin bir niyet cümlesi, günün belirli bir vaktinde Allah rızası için belirli birtakım söz ve davranışların ifa edildiği bilincinin ibadet süresince canlı kalmasını sağlamaktadır. Oruç ibadeti için niyetle birlikte sevabını umarak Allah'a verilen söz, gün boyu sabırlı ve istikrarlı olmayı kolaylaştırmaktadır. Bu durumda salih amelde bulunmak, sabrı ve doğruyu tavsiye etmek, iyiyi emretmek ve kötülükten sakındırmak gibi ahlaki ilkeler söz konusu olduğunda dille de ikrar edilebilecek bir niyet cümlesi olmalı mıdır veya nasıl olmalıdır? sorusu akla gelmektedir.

Bazı vaazlarının derlendiği “Mevizeler” isimli kitapta Asr sûresinden bahisle Ersoy, Sahabeden iki kişi bir araya geldiği zaman, Asr sûresini biri diğerine okumadan ve diğeri de ona selam vermeden ayrılmadıklarını anlatır. Ona göre sahabenin bu hususi davranışının sebebi, bazı yorumlarda olduğu gibi sûrenin yüzüsuyu hürmetine nail olmak için değildir. Maksat, içindeki manaları, özellikle de hakkı, sabrı tavsiyede bulunmayı karşısındakine hatırlatmak ve arkadaşında hayırlı bir nasihat varsa onu almaktır.⁶⁴⁸ Hatta M. Akif Ersoy ashabin bu hususi uygulamasını “Hani ashab-ı kiram ayrılalım derlerken/ Mutlaka sûre-i ve'l-asrı okurdu bu neden?”⁶⁴⁹ şeklinde mısralarına yansıttığı şiirinde, bu sûrenin iman, salih amel ve hakkı tavsiye ile dinî hayatın üç boyutunu da yansıtarak insanlığa bir kurtuluş formülü sunduğunu dile getirmiştir. Asr sûresi imanî ve ahlaki prensipleri içeren manası bakımından zengin muhtevasının yanı sıra kısa ve veciz olması yönüyle de ezberleme ve söyleme kolaylığı sağlamaktadır. Böyle bir bakış açısının yönelttiği arayışla Asr sûresini okumanın, ahlak ilkelerini dinamik tutan bir niyet ifadesi olarak düşünülmesi mümkündür.

⁶⁴⁷Teymiyye, *Hisbe (Emr-i Bi'l-Ma'ruf Nehy-i Ani'l-Münker)*, s. 124.

⁶⁴⁸Ersoy, *Kur'an-ı Kerim'den Âyetler (Mev'izeler)*, s. 12.

⁶⁴⁹M. Akif Ersoy, *Safahat*, TDV Yayınları, Ankara 2019, s. 379.

Yaran, ilkeye ilişkin hatırdaki kalacak bir niyet cümlesi oluşturma çabasında perspektif oluşturabilecek yaklaşımını şu sözleriyle dile getirmektedir:⁶⁵⁰ “Ahlakın bütün temellerinin hak ve hakkaniyet bilinci olduğu gerçeğinden hareketle, bu gerçeğin olabildiğince hatırdaki tutulması ve birbirimize hatırlatılması, bireysel ahlak temelimizin sağlam olması açısından son derece önemlidir. Bunu sağlamanın yollarından biri olarak, birbirimize veda ederken söylediğimiz, “görüştük üzere” (seeyou), “kendine iyi bak” (takecare), gibi ifadeler yerine ya da ‘Allah’a emanet ol’ (fi emanillah), “hoşça kal” gibi ifadelerin yanında, pek çok değerli mesajlarla dolu olan “Hakla kal” gibi bir ifadenin kullanılmasının faydalı olacağı önerisinde bulunmak istiyorum. Zira “Hakla kal” demekle, hak ve hakkaniyetle kal, hak ve hakikatle kal, hak ve hukukla kal, hak ve Hak Teâlâ ile kal gibi hemen çağrışım yapan pek çok önemli uyarı ve davet de yapılmış olmaktadır.”

Müminlerin ibadetlerine gösterdiği özende önemli bir paya sahip olduğu düşünülen niyet, yukarıdaki yorum ve önerilerde olduğu gibi ahlaki prensiplerin ibadet bilinciyle yerine getirilmesi ve süreklilik kazanması açısından da önemli görünmektedir. Bu konuda din bilginlerinin önerilerinin değerlendirilip üzerinde ittifak edilen ictihadî bir kararın açıklanmasıyla dilden dile dolaşan niyet ifadeleri belirlemek mümkündür. Elbette hangi ibadet için olursa olsun niyet, birtakım kalıplarla sınırlandırılmaz. Her fert niyet cümlesini halis bir kalp ve lisanla kendi oluşturabilir. Ancak özellikle dinî alanda ihtisas sahibi kurumlar ve kişilerce, ahlaki davranışlar için de niyetin gerekliliği vurgusuyla niyet ifadelerine ilişkin modellemelerin sunulması ahlaki prensiplerin de ibadet ciddiyetiyle, daha bir özenle yerine getirilmesinde yol gösterici olabilir.

Kur’an ve sünnette yer alan bazı duaların yaygın birer niyet ifadesi olarak kullanıldığı görülür. Kalıp haline gelmiş olan duaların ifadesi de tekrarı da kolaydır. Dua, tekrarlandıkça, içsel bir davranış olarak insanın ruh yapısına girer, şahsiyetine karışır, karakterinin bir özelliği olur. Sürekli bir yaşayış, adeta alışkanlık haline alır.⁶⁵¹ Örneğin her namazda okunan Fatiha sûresinde iyiye iyi, kötüye kötü deme alışkanlığının toplumda yaygınlaşması hedeflenir.⁶⁵² İşte niyet, belirlenen hedefe

⁶⁵⁰C. Sadık Yaran, "Ahlakın Temelleri ve "Hakla Kal" Önerisi", *Ahlakın Temeli*, ed. Ömer Türker, Nobel Yayıncılık, Ankara 2015, ss. 67-78.

⁶⁵¹Topçu, *Var Olmak*, s. 93.

⁶⁵²Draz, *Sorumluluk*, s. 110.

yönelme ve bu yönelişi kendiliğinden sürdürme, yani alışkanlığın oluşması konusunda güçlü bir bağlayıcılık özelliği taşır.

‘İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma’ ilkesinin yöntem basamaklarında, özendirmenin daima merkeze alınarak bilgilendirme-düşündürme; öğüt verme-sakındırma basamaklarından geçerek gelişen ahlaklı davranışın, karar alma süreciyle birlikte tekrarlanarak alışkanlık haline getirilmesine sıra gelir. “Alışkanlıklar pat diye pencereden atılmaz. Onları diller dökerek merdivenlerden yavaş yavaş indirmeniz gerekir” sözüyle Mark Twain ve “Düşünceler gayeyi doğurur. Gayeler eyleme dönüşür, eylemler alışkanlıkları oluşturur. Alışkanlıklar da karakter belirleyerek kaderimizi tayin eder” sözüyle Hans C. Andersen⁶⁵³ pozitif bir eylemin alışkanlığa dönüşmesi için yapılandırılması gereken birtakım ön aşamaların olduğuna değinmektedir.

Alışkanlık en genel anlamıyla genel ve sürekli olma durumudur.⁶⁵⁴ Alışkanlıklar insanların hayatları boyunca var olacak, düzenli ve sürekli bir biçimde kendini gösterecek, doğumla birlikte değil, öğrenilerek elde edilecek davranış türleridir. Bir davranışın kendiliğindenlik kazanması için kendini düzenli ve sürekli olarak göstermesi gerekmektedir.⁶⁵⁵ Alışkanlık, tekrarlanan hareketleri gittikçe daha mükemmel olarak yapmaya yarayan kazanılmış bir yetidir⁶⁵⁶ ve o, beşerî hayatta hem bedensel hem de ruhsal vazifelerle daha mükemmel bir şekilde anlam bulur. Çünkü istidat düzeyindeki bir davranış beşerî alanda iradeye, bilince ve insanın bütünsel yapısına ihtiyaç duymaktadır. Böylece ne kadar yüksek yaşam alanına çıkarsak, o kadar yüksek ve mükemmel alışkanlık tarzlarıyla karşılaşılması mümkündür.⁶⁵⁷

“Alışkanlık Üzerine” isimli kitabında müstakil bir yorum ortaya koyan Felix Ravaisson’a göre alışkanlığın oluşması sürecinde, başlangıçta güçlü bir şekilde kendini gösteren irade ve çabanın etkisiyle gerçekleşen hareketler karşısında varlık; acı, elem veya zevk, haz gibi duyularla tepki verir. Ancak süreklilik ya da tekrarlar bu tepkileri yavaş yavaş zayıflatır ve değişim, iradeden bağımsız bir şekilde kendiliğinden gerçekleşmeye başlar. Bu kademeye yükselmiş olan davranış, bizzat

⁶⁵³Rüstem Orhan, "Alışkanlık", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. VII, ss. 301-316.

⁶⁵⁴Felix Ravaisson, *Alışkanlık Üzerine*, Yasin Kara (çev.), Zeplin Kitap Yayıncılık, 2015, s. 9.

⁶⁵⁵Orhan, "Alışkanlık", s. 302.

⁶⁵⁶Topçu, *Ahlak*, s.117.

⁶⁵⁷Muhammed Enes Kala, "İbn Sina ve Felix Ravaisson'da Alışkanlık ve Ahlak İlişkisi Üzerine", *Eskiyeni*, 2014, ss. 121-145.

alışkanlık eliyle kör bir mekanizmanın etkisine girerek aklın sahasının dışına da çıkmaz. Yönetmeye devam etmek suretiyle hareketin ilkesi olmayı sürdüren akıl, alışkanlığın istilasıyla hareketi gitgide kendi düşüncesinin çekimine bırakır. Değişimle birlikte harekette meydana gelen zorlama, alışkanlığın zorunluluğu değil, çekiciliğin zorunluluğu haline gelir. Alışkanlık, başlangıçta istemli olarak gerçekleşen hareketleri zamanla kendiliğinden gerçekleşen hareketlere dönüştürür. Önceleri zor ve yorucu olan değişim merkezli hareketler zamanla çok basit, çok rahat hale gelir ve sonunda bağlı bulunulan işlevlerin olmazsa olmaz ön koşullarına dönüşür. Alışkanlığın mükemmelleşme serüveninde nihai bir nokta yoktur. Alışkanlığın etkisi git gide kalbin ve ruhun en yüksek, en temiz bölgelerine doğru yayılır. Sözgelimi, yardımsever etkinliğin ve yardımlaşmanın iç sevinçleri, iyiliği ortaya koyanın yüreğinde gitgide gelişir. Böylece sevgi, bizzat kendinden kaynaklanan belirtilerle artar. Alışkanlığın oluşmasını değişim, irade, çaba hareket, tekrar gibi unsurların devinimleri arasında izah eden Ravaisson, erdem de böylesi bir süreçte ortaya çıktığını şu sözleriyle anlatır: “Erdem, önceleri bir çaba, sonra zahmettir; erdem ancak pratiğe döküldüğü zaman bir çekicilik ve zevk, unutulmuş ya da bilinmeyen bir arzu oluverir ve masumiyetin kutsallığına yaklaşır. Eğitimin bütün sırrı buradadır. Eğitimin marifeti, eylem eliyle iyiliğe çekmek ve eğilimi bu noktada tutmaktır. Böylece ikincil doğa oluşur.”⁶⁵⁸ Ravaisson’un bahsettiği ikinci doğa, bir dizi zihinsel ve devinimsel çabanın sonucu kendiliğinden gerçekleşebilecek düzeye taşınmış olan erdemli davranıştır.

Alışkanlık haline getirilmek istenen davranışta motive edici unsur, doyum sağlayıcı yani bir ihtiyaç giderici olmasıdır. Bu itici gücün varlığı da tek başına yeterli olmayıp alışkanlıktan söz edebilmek için davranışın sistematik olarak tekrar edilmesi gerekmektedir.⁶⁵⁹ Öğrenme konusundaki araştırmalar tekrar edilerek iyi öğrenilen becerilerin kalıcı alışkanlıklara dönüştüğünü göstermektedir.⁶⁶⁰ Tekrar; öğrenme, pekiştirme, saklama ve hatırlamada etkili bir yöntemdir. Öğrenmeye yönelik tekrarlar, beyinde birbirinden ayrı fakat aynı değer de izlenimler bırakmaktadır. Yani öğrenmede mükemmelle ulaşma tekrarlar yoluyla elde edilmektedir.⁶⁶¹ Öğrenilen bilgilerin birçoğu zamanla unutulur. Bununla birlikte severek ve isteyerek öğrenilen, kullanılan ve yeterince tekrar edilen bilgiler kalıcı hale getirilebilir. Bilginin zihne iyice

⁶⁵⁸Ravaisson, *Alışkanlık Üzerine*, ss.11-62.

⁶⁵⁹Orhan, "Alışkanlık", s. 305.

⁶⁶⁰Emine Demil, "Hadisler Çerçevesinde Hz. Peygamber'in Eğitim Metodu", *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, V, 2019, ss. 216-234.

⁶⁶¹Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 528.

yerleşmesi için belli sayıda ve aralıklı tekrarı gerekir. Bu seviye için psikolojide “eşiği aşmak” tabiri kullanılır. Tekrarda eşik aşıldıkça unutma daha da ağırlaşır.⁶⁶² Eğitimde tekrarların amacı, hedeflenen davranışın kalıcı ve alışkanlık haline getirilmesini sağlamaktır.

İslam’da alışkanlık, terbiye vasıtalarından bir unsurdur. İslam eğitim anlayışında gayret sarf etmeden, mukavemetle karşılaşmadan tüm hayırlar nefsin alışkanlığı haline getirilinceye kadar teşvik ve telkinler sürdürülür.⁶⁶³ Tekrarlama, Kur’an’da çokça kullanılan metotlardan biridir. İtikadî, ameli ve ahlaki alana ilişkin yoğun tekrarların yapıldığı görülür. Vurgulanmak istenen konunun önemine göre yapılan tekrarlar, anlamayı kolaylaştıran, zihinlere yerleştirmeyi sağlayan pratik bir eğitim metodu olarak dikkat çekmektedir.⁶⁶⁴ Kur’an’da bazen “düşünmez misiniz?”, “hatırlamaz mısınız?”, “aklınızı kullanmaz mısınız?” gibi kelimelerin bazen de bir bütün olarak ayetlerin tekrar edildiği görülür. Örneğin Rahmân Sûresin’de 31 defa “Şimdi Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?” Bu cümle sistematik tekrarlarla Sûre’ye bir ahenk içerisinde serpiştirilmiştir. Örneğin 43.ve 44. Ayette cehennem ehlinin akıbetinden bahsedildikten hemen sonra yer verilen tekrar ayeti, iki cennetten bahseden 46. Ayetten sonra da yinelenmiştir. Öncelikle tekrar ayetlerin Sûre’ye ismini veren “er-Râhmân” ismiyle irtibatı olduğu ve ona atıfta bulunduğu hususunda müfessirler görüş beyan etmişlerdir. Ayrıca Sûre içerisinde çeşitli yaratılış örnekleri ve bilimsel nitelikteki konuların arkasından yapılan sistematik tekrarlar muhatabı tefekküre çağrı, tanıklığa davet, şükre teşvik, yalanlamada bulunanları tehdit, ahiret nimetlerine teşvik gibi birçok eğitici amaç gütmektedir. Yani bilgilendirme, öğüt, müjdeleme ve sakındırma motiflerinin bir bütün olarak tekrarın amacında bulunduğu görülmektedir. Rahman Sûresindeki tekrar yöntemi Kur’an’daki tekrarların muhatabı aciz bırakan i’cazına örnek oluşturmaktadır. Öyle ki, Hz. Peygamberden izin alarak Kabe’nin yanı başında sûreyi okuyan Abdullah b. Mesud’a karşı müşriklerin akıl tutulmasını kaba kuvvete yansıtarak linç girişiminde bulunması tekrar edilen bu mesajın tesirini ortaya koymaktadır.⁶⁶⁵ Aynı şekilde Kur’an’da hemen her sûrede karşılaşılan namaz emri ve onlarca kez tekrarlanan zekât gibi ibadetlerin ve ahlak prensiplerinin de sıklıkla tekrarlandığı görülür. Onlarca kez vurgulanan “salih amel”

⁶⁶²Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, s. 319.

⁶⁶³Kutub, *İslam Tebiye Metodu ve Ahlak Sistemi*, s. 283.

⁶⁶⁴Fersahoğlu, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, s. 532.

⁶⁶⁵ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, ss. 341-342

ve sistematik bir terkip halinde dokuz yerde vurgulanan ‘iyiliği emretme, kötülükten sakındırma’ ilkesi, zihinleri ve gönülleri etki altında bırakmak için tekrar edilen ahlak ilkelerindedir.

Aynı üslubu Hz. Peygamber’in anlatımlarında da görmekteyiz. Çok sayıda örnek vermek mümkün olmakla birlikte anne babaya iyi davranmaya dair şöhrete kavuşmuş olan “Burnu yerde sürünsün, burnu yerde sürünsün, burnu yerde sürünsün. Sahabe “kimin?” diye sorunca ana babasına, ikisinden birine yahut her ikisine birden ihtiyarlık zamanlarına yetişip de cennete giremeyen kimsenin”⁶⁶⁶ şeklindeki cevapla tamamlanan nebevî yöntem, söylemde vurgunun ve tekrarın önemini ortaya koymaktadır. Bu ifadenin Hz. Peygamber tarafından başka olayların anlatımında da yinlendiğini görmekteyiz.

Tekrar, alıştırmamanın ana prensibidir. Her gün yapılan hareketler insanı iyi veya kötü karakter sahibi yapar. Bir hareketi kendinde deneyen, onun kendi varlığında yerleşip kalabileceğini hiçbir zaman unutmamalıdır. Oscar Wilde’ın dediği gibi, “Günün en küçük hareketleri karakteri yapar ve yıkar.” En küçük ve hatta bazen eğlence halinde başlayan hareketlerle kötü alışkanlıklar edinilebilir. İyilikler de böyledir. Düzenli ve sürekli çalışma alışkanlığı insanı çalışkan yapar. Başkalarına iyilik yapmayı kendimizde tekrarlamakla iyi, işlerimizde adil olmayı tekrarlayarak adil, konuşmalarımızda nezaket kullanmakla nazik olunur. Böylelikle davranışlarımızın dizginini ele geçirmek suretiyle alışkanlıklar, bizi yeniden yoğururlar, varlığımıza yeni bir yapı kazandırırılar.⁶⁶⁷

Bir davranışın alışkanlık haline gelmesi için belirli bir süreye ihtiyaç vardır. Alışkanlık kazanma sürecinde öncelikle basit bir hedef belirlenmeli; davranış belli bir süre tekrarlanmalı ve daha sonra belirlenen hedef düzenli ve süreklilik arz eden bir davranışa dönüşüncüye kadar yapılmaya devam edilmelidir.⁶⁶⁸ Böyle bir aşamada sindirilerek alışkanlık haline gelen davranış için düşünme kuvvetine fazla ihtiyaç duyulmaz. Farkında olmadan onlar varlığımızda yerleşir ve yaşayışımıza hâkim olurlar.⁶⁶⁹ Bilişsel uyarılarla desteklenen ve iradî bir çabanın sonucu olarak ortaya çıkan iyi bir davranışta gözlemlenen pozitif istikrar, o alışkanlığın meleke veya huy niteliği kazanmasını sağlar. Bu aşamada artık zihnin, ruhun ve bedenin senkronize bir

⁶⁶⁶ Müslim 2551/9; Buhari Edebü’l-Müfred, 21.

⁶⁶⁷Topçu, *Ahlak*, s. 117.

⁶⁶⁸Orhan, "Alışkanlık", s. 308.

⁶⁶⁹Topçu, *Ahlak*, s. 117.

şekilde hareket etmesiyle tabii bir iyilik oluşur. Bunun karşısında sahip olunan iyi(maruf) alışkanlıkla örtüşmediği için yabancılanan ve hoşla gitmeyen münkerden sakınma davranışı da kendiliğinden ortaya çıkmış olur.

3.2. Güncel Yöntemlerle İlkenin Uygulanması

Eğitim durağan olmayıp uzun soluklu bir süreçtir. Aslında eğitimin durağan olmaması insanın ihtiyaç ve beklentilerinin daima değişkenlik göstermesinin sonucudur. Hatta bazen aynı topluluktaki bireylerin farklı özelliklere sahip olmasından dolayı eğitimde, aynı anda birden fazla yöntem iç içe kullanılmaktadır. Bireysel farklılıkların yanı sıra öğrenme konusunun içeriği de yöntem seçiminde etkilidir. Özellikle ahlak eğitiminde değer, erdem gibi soyut kavramların eğitiminde, öğrenme konusunu somut alana taşıyacak uygun yöntemlerin belirlenmesi önem taşımaktadır. Ahlak eğitiminde anlatım gibi yalnız kulağa hitap eden yöntemlerin davranış geliştirme bakımından etkili olamayacağı düşünülmektedir. Eğitimcilerinin bu alana yönelik eğitimde en fazla duyu organını aktive edecek yöntemler üzerinde durdukları görülmektedir. Bu nedenle ilke eğitiminde iyilik ve kötülük, adalet ve haksızlık, acıma ve merhametsizlik gibi daha çok soyut ve duyu düzeyinde olan konuların öğretiminde etkileşimi mümkün kılan, aktif katılımı destekleyen ve maksimum düzeyde duyuya hitap eden yöntemlerin kullanılması önem taşımaktadır. Bu bölümde ilkeyi hayata yansıtmayı mümkün kılacağı düşünülen dört yönteme yer verilmiştir. 1. Soru cevap yöntemi, 2. Örnek olay incelemesi yöntemi, 3. Problem çözme yöntemi, 4. Drama yöntemi.

3.2.1. Soru-Cevap Yöntemiyle İlkenin Uygulanması

Bilgiye ve hakikate ulaşma çabası, soru sormayı insan doğasının zorunlu ihtiyaçlarından biri haline getirmiştir. Sorularına bazen kendi kendisine verdiği, bazen de başkaları tarafından verilen cevaplarla insan, anlam arayışına doğru karakteristik bir yolculuk gerçekleştirir. Bu nedenle zihinde sorunun oluşumundan cevabın bulunuşuna kadar gerçekleşen bilişsel serüven, insan için, gerçekten heyecan verici; bir sonraki aşama için itekleyici bir etkiye sahiptir. Her bir soru gerçeğe ulaşma gayesiyle nedenler ve sonuçlar dünyasında manaya ulaşmanın anahtarıdır. Böylece cevabın insanı ikna ettiği yere kadar sorular sürüp gider.

Bilgiye değilse de bilinmek istenilene ulaşmayı kolaylaştıran kitlesel enformasyon kaynaklarının hâkim olduğu günümüzün aksine insanın en önemli bilgi

kaynağı olduğu geçmişte soru-cevap metodu hem soran hem cevap veren açısından önemli bir iletişim ve öğrenme yöntemi idi. Bu nedenle kimi zaman doğaçlama şeklinde, kimi zaman da planlı bir yöntem olarak eğitim-öğretim faaliyetleri içinde her dönemde yerini almıştır.

Soru-cevap bir yöntem olmanın ötesinde eğitimde pek çok amaçla kullanılır. Öğretim sürecinde öğretim konusuna karşı ilgiyi ve üst düzey düşünme becerilerini arttırmak, öğrenme durumu hakkında değerlendirme yapmak amacıyla da soru sormaya bir araç olarak başvurulur.⁶⁷⁰ Soru-cevap tüm hedef-davranış düzeylerinde ve diğer öğretim yöntemlerinin içerisinde kullanılabilir bir yöntemdir.⁶⁷¹ Yapılandırma esasına dayanan hemen bütün öğretim yöntemlerinin işleniş aşamalarında soru-cevap tekniğinin kullanıldığı görülür. Bu durumda bazen tek başına bir yöntem olarak kullanılması mümkün iken, bazen bir yöntemin hazırlık, tartışma veya değerlendirme gibi aşamalarının en az bir bölümünde kullanılan bir teknik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Soru-cevap, eski kullanım şekli ile “isticvap” veya “muhavere”, öğretimde kullanılan başlıca metotlardan biridir. Bir metot olarak ilk defa Yunan filozofu Sokrat’ın kullandığı rivayet edilir. Hatta bu rivayete dayanarak metoda “Sokratik Usul” veya “Tekşifi Usul” diyenler de olmuştur. Bununla birlikte soru-cevap metodunun Sokrat’tan önce Çin’de Konfüçyüs tarafından kullanılan bir metot olduğuna dair rivayetler de bulunmaktadır.⁶⁷²

İslam eğitim sisteminde de değişik şekillerde kullanılan soru-cevap usulü, camilerde, mahalle ve sübyan mekteplerinde çocuklara dinî esasların öğretilmesinde uygulanan bir yöntem olmuştur. Çocukların basit dinî kuralları ezberlemeleri şeklinde uygulanan bu tekniğe ‘ilmihal usulü’ de denilmiştir. Ancak, öğrencilerin belli soruların karşılığı olan kalıplaşmış cevapları ezberlemeleri ve o sorular sorulduğunda cevaplarını olduğu gibi söylemeleri esasına dayanan klasik usul, ezberi ön plana çıkaran uygulamaları nedeniyle yeniden yapılandırılarak, yetersizlikleri ve sakıncaları büyük ölçüde giderilmiş ve yeni bir özellik kazanmıştır. Nitekim eğitimciler, "aktarma ve tekrar etme" yerine "yorumlama, tamamlama ve eleştirme" yapmaya yönelen

⁶⁷⁰Ulaş Kubat, "Soru Varsa, Öğrenme De Vardır", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 2018, ss. 1585-1598.

⁶⁷¹Ali Murat Sünbül, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Eğitim Yayınevi, Konya 2014, s. 287.

⁶⁷²Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara 1991, s. 249.

"düşündürücü soruların sorulmasını öngörmektedirler. Bu anlayışla yürütülen çalışmalar, günümüzde soru-cevap yönteminin incelemeye ve araştırmaya yönelten bir teknik olarak kullanılması sonucunu doğurmuştur.⁶⁷³

Soru sormak öğrenciyi öğrenme sürecine yönlendirmenin temel aracıdır. Diğer bir deyişle soru sormak öğrenme ve öğretme süreçlerini destekleyen araçlardır. Öğretim bir sanatsa, soru sorma bu sanatı icra etmede temel beceriler arasında yer alır.⁶⁷⁴ Öğretimde Sokratik yöntem, öğrencilerin benimsedikleri çeşitli değer yargıları ile gerçek hayatta yaptıkları seçenekler arasındaki çelişkilerin farkına varmalarını sağlar. Bu yöntem, güçlü bir öğretim modelidir; çünkü, öğrencilerin öğrenme sürecine aktif katılmalarını sağlar, onlara eleştirel düşünceleri için fırsat tanır ve öğrencileri belli bir 'doğruyu' savunmaları için zorlar.⁶⁷⁵

Soru sormak ve cevap almak şeklinde uygulanan bu yöntem, öğretmenle/uygulayanla öğrenci/muhatab arasında konuşmaya (muhavereye) dayanır. Öğretmenlerce soru sorulması, metodun esasını teşkil eder. Çünkü sorulan sorularla öğrencilerin düşünmeye sevk edilmeleri söz konusudur. Böylelikle öğrencilerin düşünme melekelerini geliştirmiş olur.⁶⁷⁶ Etkili bir şekilde kullanıldığında öğrencilerin, bireysel ayrılıklarını daima göz önünde bulundurmak şartı ile, birlikte çalışma istek ve alışkanlıklarını da belirli ölçüde geliştirebilir; toplumsal hayat ilkelerine ve kurallarına karşı duyarlı olmalarını ve ilgi duydukları konular üzerine daha fazla ilgi duymalarını da sağlayabilir.⁶⁷⁷

Yöntem sürecinde öğretici, muhatabına yönlendirilmiş sorular sorarak karşılığında daha çok sözel olmak üzere cevaplar alır. Soruların sorulması zihinsel olarak ön hazırlık gerektirir. Aynı şekilde verilen cevaplar da düşünme, doğru cevabı bulma aşamalarından geçer. Dolayısıyla planlı bir soru-cevap yönteminde sistemli bir ilerleme söz konusudur. Ancak sürecin sıkıcı hale getirilmemesi eğitimcinin formasyon tecrübesine bağlı bir durumdur. Soru- cevap metodu, iyi bir iletişimin sağlanmasını da zorunlu kılar. Çünkü soruda kastedilen anlamın karşı tarafa doğru bir şekilde ulaşması doğru cevabın alınabilmesi açısından önemlidir.⁶⁷⁸

⁶⁷³ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, ss. 285-286.

⁶⁷⁴ Kubat, "Soru Varsa, Öğrenme De Vardır", s. 1586.

⁶⁷⁵ Ahmet Saban, *Öğrenme Öğretme Süreci*, Nobel Yayınları, Ankara 2002, s. 251.

⁶⁷⁶ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s. 249.

⁶⁷⁷ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, s. 287.

⁶⁷⁸ Yusuf Şen, "Hz. Peygamberin Merhamet Eğitim Metodu", *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, 2011, ss. 21-30.

Soru-cevap yönteminde soru sormadan maksadın öğrencileri imtihan etmek olmadığı bilinmelidir. Bu sorular bazen, işlenmekte olan konuyu öğrencilerin iyi düşünerek kavramalarına bazen de derse karşı ilgilerini uyarmaya ve dikkatlerini canlı tutmaya hizmet eder. Bunun için bu metotta gelişigüzel soru sormak söz konusu değildir. İyi düşünülerek, eğitici ve öğretici niteliği olan sorular sormak esas olmalıdır.⁶⁷⁹

Sorunun öğretimdeki yerini ve önemini takdir eden, iyi bir sorunun özelliklerini bilen bir öğretmenin öğrencilerine soruyu hoş bir tavırla, samimi bir hava içinde, tedirgin etmeden sorması halinde, öğrenci güven duygusuyla cesaretle cevap vermeye çalışır.⁶⁸⁰ Bir konu hakkında özel olarak formüle edilmiş sorular ortaya konularak cevapların muhataplarla birlikte aranması, öğrenme işlemi aktif hale getirir. Bireyin kendi çabası ile bir bilgiye ulaşması, o bilgiyi sahiplenmesini ve kanaat haline getirmesini sağlar.⁶⁸¹

Diğer yandan soru soranın tavır ve yaklaşımı, muhatabıyla arasında güvene dayalı karşılıklı bir etkileşimin oluşmasına da imkân sağlar. Muhataba yöneltilen soru ya da soruların niteliği, onun görüş ve düşüncelerine verilen değer, çözüme katkı sağlayacağına dair duyulan inancın da göstergesi olarak algılanabilir. Bu nedenle soru cevap sürecini yöneten öğretmenin/uygulayıcının rastgele seçilmiş sorularla değil, belirlenen amaca hizmet eden sistemli ve tutarlı sorularla, kazanım sağlama gayreti içinde olması önemlidir.

Soru-cevap, ister başlı başına bir yöntem olarak, ister bir yöntemi destekleyici bir araç ya da teknik olarak kullanılsın avantajlı ve dezavantajlı yönlerinin göz önünde bulundurulması gerekir. Soru-cevap yönteminin öğretimde kolaylık ve fayda sağlayan yönleri arasında; aktif katılım sağlaması, düşünmeye yöneltmesi, düşünceyi ifade edebilme gücünü geliştirmesi, yeni fikirlerin oluşmasına fırsat vermesi, geri bildirim imkân tanınması, tutumlar hakkında fikir vermesi, eğitimin değerlendirilmesini sağlaması, öğretmen öğrenci arasındaki iletişimi geliştirmesi, öğrencilerin yeteneklerini ve sosyal özelliklerini geliştirmesi⁶⁸² gibi başlıklardan söz edilebilir.

⁶⁷⁹Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s. 250.

⁶⁸⁰Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, s. 304.

⁶⁸¹Suat Cebeci, "Din Öğretimi Yöntemleri", *Etkili Din Öğretimi*, 2010, ss. 305-334.

⁶⁸²Mehmet Taşpınar, *Kuramdan Uygulamaya Öğretim Yöntemleri*, Üniversite Kitabevi, Ankara 2006, ss. 64-65.

Yöntemin zayıf yönleri ya da sınırlılıkları konusunda ise; bilgi vermek için anlatım yöntemine göre daha yavaş bir yöntem olduğu, sıklıkla yanlış cevapların verilmesinin zaman kaybına yol açabileceği, her konu için uygun soruların hazırlanmasında güçlük yaşanabileceği, sorulara sürekli doğru cevap verememe durumunda öğrencinin kendine güvenini azaltabileceği⁶⁸³ gibi tespitlerle karşılaşılabilir.

Yöntemin bu gibi dezavantajlı yönlerini minimal seviyeye indirmek ve etkili bir şekilde kullanabilmek için; sorunun açık bir amacının olmasına, soruların istenilen cevaba göre şekillendirilip yönlendirilmesine, soruların kolayca takip edilir ve anlaşılır olmasına, peş peşe sorulan soruların mantıklı bir sıra takip etmesine, her sorunun yalnızca bir fikri kapsamasına, soruların öğrencilerin seviye ve kabiliyetlerine uygun olmasına, soruların öğrenciyi araştırma, inceleme ve karşılaştırma yapmaya itecek nitelikte olmasına, cevaplama aşamasında öğrenciye düşünme süresi verilmesine, öğrencilerden tam cevap beklenmesine, doğru cevap veren öğrencinin davranışının sözel pekiştiricilerle ödüllendirilmesine dikkat edilmelidir.⁶⁸⁴

Soru-cevap yöntemini ders içerisinde farklı konu alanları ve boyutlarda kullanmamız mümkündür. Çok farklı soru-cevap türleri ve uygulama biçimleri vardır. Genel olarak incelendiğinde soru-cevap yöntemi dört boyutta ele alınabilir: 1. Tanıma ve hatırlamaya dayalı sorular, 2. İlişkisel birleştirici sorular, 3. Genişletme soruları, 4. Değerlendirme ve karar vermeye dayalı sorular. Tanıma ve hatırlamaya dayalı sorular daha çok bilgi düzeyindeki hedef-davranışların kazandırılmasında etkili olurken, ilişkisel sorular kavrama düzeyinde, genişletme soruları en az uygulama düzeyindeki hedef-davranışların kazandırılmasında etkili olan soru türleridir. Değerlendirici sorular ise muhatapın kişisel yargılarını, eleştirme, suçlama, açıklama, yapma, vs. ortaya koyduğu sorulardır. Bu nedenle en üst düzeydeki soru türlerindedir. En az kavrama düzeyinde olması kaydıyla her ders veya konu alanında kullanılabilir.⁶⁸⁵

Kur'an'da sorularla muhatapın dikkatinin çekildiği çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bu sorularda insanın doğrudan muhatap alındığı görülür. Bazen daha önce duyulmamış, bilinmeyen bir kavramı açıklamadan önce soru sorarak muhatapın

⁶⁸³Leyla Küçükahmet, *Program Geliştirme ve Öğretim*, Nobel Yayınları, Ankara 2007, s. 59; Beyza Bilgin ve Mualla Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, Gün Yayıncılık, Ankara 1997, s. 131.

⁶⁸⁴Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s.253-254; Küçükahmet, *Program Geliştirme ve Öğretim*, ss. 59-60; Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, ss. 131-132.

⁶⁸⁵Sünbül, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, ss. 287-290.

tüm ilgisini toplamak hedeflenir: “Nedir Kâria (o dehşetli ses), bilir misin?⁶⁸⁶, “Nedir Hâkka (o büyük olay)? O büyük olayın ne olduğunu sen nereden bileceksin!”⁶⁸⁷ Bazen de sorularla insanın acziyetini hatırlatacak bir meydan okuyuş bulunur: Ektiğiniz tohumu düşündünüz mü? Onu siz mi bitiriyorsunuz yoksa biz miyiz bitiren?... İçtiğiniz suyu düşündünüz mü? Onu buluttan siz mi indirdiniz yoksa biz miyiz indiren? Tutuşturmakta olduğunuz ateşi düşündünüz mü? Onun ağacını siz mi yarattınız yoksa yaratan biz miyiz?”⁶⁸⁸ Ahlak alanına ilişkin bazı sorular vardır ki, adeta insanın vereceği reaksiyona da cevap verir mahiyette soru-cevap diyalogu şeklindedir: “Ey iman edenler! Zannın çoğundan kaçının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Biriniz diğerinizi arkasından çekiştirmesin. Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz...”⁶⁸⁹

Karşılıklı soruların sorulup cevapların alındığı, karşılıklı konuşma anlamına gelen “muhavere” usulü Hz. Peygamber tarafından bir eğitim yöntemi olarak kullanılmıştır.⁶⁹⁰ Hz. Peygamber, neyi, ne zaman soracağını biliyor, soruları ile ashabını belli bir çerçevede tutuyor, onların yalnızca cevap vermelerini değil, düşünmelerini, konuyu değerlendirmelerini de sağlıyordu. Onun soruları hedeflediği cevaba göre şekillendirilmiş, açık bir amaç içeren, kolayca takip edilebilir ve anlaşılırdı.⁶⁹¹ Hz. peygamber hem muhatabına soru sormuş hem de kendisine çeşitli konularda sorular sorulmasına fırsat vermiştir. Örneğin Veda Hancı’nda ve Safa Tepesi’nde yaptığı konuşmalarda yönelttiği soruların dinleyicileri konuya hazırlamak, dikkat çekmek, düşündürmek amaçlı olduğu görülmektedir.⁶⁹²

Ebû Hüreyre’den nakledildiğine göre, bir gün Hz. peygamber, “Müflis kimdir, biliyor musunuz?” diye sordu. Ashabı, “Bize göre müflis, parası ve malı olmayan kimsedir.” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Şüphesiz ki ümmetimin müflisi, kıyamet günü namaz, oruç ve zekâtla gelir. Aynı zamanda şuna sövmüş, buna iftira etmiş, şunun malını yemiş, bunun kanını dökmüş ve şunu dövmüş bir hâlde gelir. Bunun üzerine iyiliklerinin sevabı şuna buna verilir. Üzerindeki kul hakları bitmeden sevapları biterse, hak sahiplerinin günahları kendisine yüklenir. Sonra da cehenneme

⁶⁸⁶Kâria, 101/3.

⁶⁸⁷Hâkka, 69/2.

⁶⁸⁸Vakıa, 56/63-72.

⁶⁸⁹Hucurat, 49/12.

⁶⁹⁰Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s. 251.

⁶⁹¹Demil, "Hadisler Çerçevesinde Hz. Peygamber'in Eğitim Metodu", ss. 228.

⁶⁹²Şen, "Hz. Peygamberin Merhamet Eğitim Metodu", s. 26.

atılır” buyurdu.⁶⁹³ Bu muhaverede Hz. Peygamber maddi yönden kaybetmeyi ifade eden somut bir kavramdan hareket ederek dinleyenlerin dikkatini yoğunlaştırmış, daha soyut olan ahlak alanına ilişkin manevi yoksunluğun insanı düşüreceği sefaleti düşündürerek izah etmiştir.

Hz. Peygamber’in soru-cevap yöntemini uyguladığı eğitim faaliyetlerinde bir yandan muhatabı doğru olana yönlendirirken bir yandan da kötü ve çirkin olandan sakındırma çabası dikkati çekmektedir. Bunu yaparken de muhatabının zihnen ve kalben doğru davranışa bizzat kendisinin yönelmesine fırsat tanıdığı görülmektedir. Onun tüm bu faaliyet ve uygulamalarını ‘iyiliği emredip kötülükten sakındırma’ kapsamında değerlendirmek mümkündür. Hz. Peygamber’in örneklerdeki üst düzey pedagojik yaklaşımı ve hedef odaklı soruları dikkate alındığında, soru-cevap tekniğini bir eğitim modeli olarak en verimli şekilde kullandığı görülmektedir. Zira bu modelde, öğretmen önce öğrencinin belli bir olay, olgu veya konu hakkında pozisyon almasını ister. Daha sonra öğretmen, öğrencinin aldığı söz konusu pozisyonun ileride olabilecek etkilerini açıklayarak, öğrencinin varsayımlarına çeşitli sorularla meydan okur. Bu yöntemde önemli olan husus, öğretmenin tartışmanın sonunda öğrencilerin neyi öğrenmeleri gerektiği konusunda kendi zihninde açık bir vizyona sahip olmasıdır.⁶⁹⁴ Eğitim faaliyetlerinde iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma ilkesini merkeze alarak hareket eden bir eğitimci ya da uygulayıcı da sorularını seçerken muhatabını yönlendireceği hedefi tüm koordinatlarıyla belirlemelidir.

Soru-cevap yöntemi örgün ve yaygın eğitim kurumlarında ilkenin içerdiği erdemlerin eğitiminde kullanılmaya son derece müsaittir. Sorularla düşünmeyi ve fikir ileri sürmeyi seven genç ve yetişkin kuşağın eğitiminde de bulunulan seviyeye göre seçilen yönlendirici sorularla üst düzey düşünme becerileri geliştirilebilir. Soru cevap yönteminde dikkat edilmesi gereken ayrıntı güdüleyici bir örnek üzerinden hareket edilmesidir. Güdüleme teması anlık gelişen bir problem olabileceği gibi önceden planlanmış bir temayı eğitim ortamına taşıyan bir fotoğraf, yakın çevrede yaşanan örnek bir olay, eğitilen kitlede gündem oluşturan bir konu da olabilir. Örneğin çocuklara yönelik ilke eğitiminde yardımlaşma konusu ele alındığında, öncelikle soru cevap akışına zemin hazırlamak için duyarlı ve duyarsız insanların tutum ve davranışları arasındaki farka dikkati çeken kısa bir film izletilebilir veya fotoğraflar

⁶⁹³Müslim, *Birr*, 59.

⁶⁹⁴Saban, *Öğrenme Öğretme Süreci*, s. 251.

gösterilebilir. Daha sonra muhataba; “Siz olsanız ne yapardınız?”, “Bu iki tablonun hangisinde olmayı tercih ederdiniz? Neden?”, “Sizce duyarsızlığın yayıldığı bir toplumda hangi durumlar görülebilir?”, “Duyarsızlık, önlenmesi gereken bir davranış mıdır? Neden?” gibi sorular yöneltilir. Yapılandırma aşamasında, ortaya konulan görüşler doğrultusunda öncelikle yardımlaşma (muavenet) erdeminin gerekliliğine muhatabın duyguları yaklaştırılmaya çalışılır. Bu noktada eğitici kişinin duygu, tutum ve düşüncelerini içten ve doğru bir şekilde aktarabilmesi önemlidir. İlke odaklı erdem eğitiminin sonuç ve değerlendirme aşamasında, iyiliğin yanında olup onu yaymanın Müslümanların temel görevlerinden biri olduğu, bu görevin Kur’an’da “emri bil maruf” olarak geçtiği vurgulanır. Zamanlaması doğru yapılmış tekrarlarla çocukların ilkenin söylenişine aşinalık kazanması sağlanırken, onlara yaşatılan olumlu tecrübelerle ilkenin Müslüman toplumlar için önemini kavramaları da sağlanabilir.

Soru-cevap yöntemi yalnız okullarda değil, yaygın eğitimde, cami merkezli eğitimde de kullanılabilir dikkat çekici bir yöntemdir. Önemli olan uygulamaya yansıtılacak olan konunun, gündelik hayatta sıklıkla karşılaşılan ahlaki problemlerden yola çıkılarak seçilmesi ve sorulacak soruların düşünmeyi sağlayıcı nitelikte olmasıdır. Soru cevap akışı öyle bir seyir takip etmelidir ki, ulaşılan noktada verilmek istenen değer -sözgelimi yukarıdaki örnekte ele alınan muavenet erdemi- muhatap tarafından bir kazanım haline getirilebilsin ve aynı düzlemde bu erdemin karşısında olan erdemsizliklerden sakınma bilinci oluşturulabilsin. Bu nedenle uygulayıcı statüsünde olan kişilerin ön hazırlığı ve planlama çalışmaları önem taşımaktadır.

3.2.2. Örnek Olay İncelemesi Yöntemiyle İlkenin Uygulanması

Örnek olay incelemesi, örnek problem çözme ve örnek olay adlarıyla da anılır. Bu yöntem, sosyal ilişkilerle ilgili bir durumu, bir sorunu, bir olayı incelemek, olayın nedenlerini ortaya çıkararak, çözüm yolları önerilmek istendiğinde uygulanır.⁶⁹⁵ Örnek olay, bir olayın, durumun, problemin ya da koşulun anlaşılması için olayda geçen bütün değişkenlerin analiz edilerek bir sonuca ya da yargıya varılması işlemidir.⁶⁹⁶ Öğrenilen kavram ve ilkelerin uygulanmasını da sağlaması bakımından örnek olay incelemesi yöntemi, bilişsel alanın kavrama, analiz, sentez, değerlendirme ve

⁶⁹⁵M. Zeki Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, Nobel Yayınları, Ankara 2011, s. 85.

⁶⁹⁶Mahmut Zengin, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırıcı Yaklaşım*, Dem Yayınları, İstanbul 2017, s. 129.

uygulama düzeyinde; duyuşsal alanın tepkide bulunma, değer verme, örgütleme düzeyindeki davranışların kazandırılmasında kullanılır.⁶⁹⁷

Günlük hayatta karşılaşılan bir problemin çözümü için ideal bir yöntem olan örnek olay incelemesi, güdüleyici bir yaklaşım olan buluş yoluyla öğrenmeyi esas alır. Dolayısıyla bu yöntemin uygulanmasında öğrencinin öğrenme sürecine etkin olarak katılımı söz konusudur.⁶⁹⁸ Gerçek hayatta karşılaşılan problemlerin neden, nasıl ve sonuç ilişkisine göre incelenerek çözülmesi yoluyla, öğrencilerin o konu ile ilgili bilgi, beceri ve tutum kazanması, benzer olaylar karşısında daha hızlı ve etkin çözüm yolları bulmaları sağlanır.⁶⁹⁹

Eğitimciler örnek olay incelemesi yönteminin ahlak eğitiminde kullanılabilecek etkili bir yöntem olduğunu düşünmektedirler. Bu yöntem sosyal sorunları karmaşık halleriyle beraber bir bütün olarak kavramaya çalışır. Ahlak eğitimi de sosyal bir konu olup, insan ilişkilerini ve sosyal olayları çalışma alanına alır. Bazı dinî ve ahlaki hükümleri ihtiva eden örnek olayları inceleme, olay ve kahramanları üzerinde konuşma ve tartışma imkânı verir.⁷⁰⁰

Sınıfta ahlaki ve sosyal içerikli ikilemlerin tartışılması, öğrencilerin bakış açısı kazanmalarını ve kendi ahlak anlayışlarını sorgulamayı geliştirici fırsatlardır. Örnek olay incelemesi yöntemini ahlaki konuların öğretiminde kullanmanın temelinde, “öğrencilerin ahlaki davranışları, sadece öğretmenin etkili olduğu anlatma yöntemi ile öğrenmeleri yerine, bir örnek olay içinde ve tartışarak kendilerinin bulmalarının daha kalıcı ve etkili olduğu düşüncesi” yatmaktadır.⁷⁰¹ Ahlak eğitimi bir anlatım dersi niteliğinde; öğütler, emir ve yasaklar, korkutma, cezalandırma, söylenen ve ezberletilen kurallar bütünü olarak ele alındığında karakter gelişimine olumlu tesir etmesi beklenemez. Örnek olay incelemesi; öğrencilere olayları, başkalarının bakış açısından görebilme, başkalarının duygularını anlayabilme ve başkalarını anlamada gerçeğe yakın olabilme imkânı verir. Öğrenciye yaptığı davranışın sonuçlarını gösterir. Bu yöntemde davranışların başkalarına; anne babaya, yakın kimselere,

⁶⁹⁷Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, s. 87.

⁶⁹⁸Nihat Oyman, *Din ve Ahlak Öğretiminde Yöntem ve Teknikler*, Cinius Yayınları, İstanbul 2017, ss. 3-4

⁶⁹⁹Sünbül, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, s. 303.

⁷⁰⁰Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, s.149; Mevlüt Kaya, "Örnek Olay İncelenmesi Yönteminin Ahlak Eğitiminde Kullanılması", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 1996, ss. 135-156; Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, s. 90; Oyman, *Din ve Ahlak Öğretiminde Yöntem ve Teknikler*, s. 4.

⁷⁰¹Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, s. 91.

arkadaşlara yaptığı olumlu ya da olumsuz etkilerine dikkat çekilir. Böylece öğrenci kendisini bir başkasının yerine koyabilmeyi öğrenebilir⁷⁰² ve dinî-ahlaki boyutlu sorunlarda kendi vicdani kararlarını alabilme yeterliliği kazanabilir.⁷⁰³

Örnek olay incelemesi yöntemi, din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde Kur'an kıssalarından, İslam tarihinden, Peygamberin ve din büyüklerinin hayatlarından kesitlerle seçilen örneklerin ve malzemenin bolluğu nedeniyle sıklıkla kullanılan ve öğrencilerin en çok ilgi duyduğu yöntemlerden biridir. Din derslerinde dinî içerikli bir kaynaktan, günlük hayattan veya konuya ilişkin oluşturulacak yeni bir örnek olaydan yararlanılarak öğrencilerin ahlaki gelişimlerine katkıda bulunulabilir.⁷⁰⁴ Masallar, hikâyeler, kahramanların ve büyüklerin hayat hikâyeleri, onları dinleyen ve okuyan çocukların iradeleri üzerinde derin tesirler yapar. Öğretmenler, çocukların iradelerini eğitirken böyle örneklerden yararlandıklarında kendi kararları ve karar verdikten sonraki tutumlarıyla öğrencilerine örnek olacaktır.⁷⁰⁵

Örnek olay incelemesi yönteminin etkili bir şekilde uygulanması için eğitimcilerin belirlediği saptamaları dikkate aldığımızda genel olarak dört aşamadan söz edilebilir: 1. Hazırlık, 2. Sunum, 3. Tartışma 4. Değerlendirme.

1. Hazırlık/ Planlama: Örnek olay konusunun belirlenmesi, planlama sürecindeki en önemli aşamadır. Bu nedenle özellikle ahlaki ilkelerin kazanımı hedeflendiğinde örnek olay seçiminde bazı incelikler göz önünde bulundurulmalıdır.

Çağımızda 'Çocuğun Antropolojisi' veya 'Pedagojik Antropoloji' gibi bilimler, planlı ve metotlu etkilenmeleri, yani eğitim öğretimi daha güçlü kılacak görüşleri ve tecrübeleri belirlemeye çalışmaktadır. Bu çalışmaların sonuçlarına göre, eğitim ve öğretimin aracı olan derslerin, öğrenci tarafından anlaşılıp benimsenmesi için iki şey kaçınılmazdır: 1. Dersi öğrenciye yaklaştırmak. 2. Konuları öğrencinin yaşadığı hayattan, doğal çevresinden çıkarmak.⁷⁰⁶ Örnek olay metodu, bir olay hakkında birinin söylemesi yerine, öğrencinin kendi analiz ve etkinliği yoluyla öğrendiği pedagojik bir süreçtir. Bu süreçte öğrencilerin ön bilgilerini kullanmasına izin vererek yeni fikirler

⁷⁰²Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, s.150.

⁷⁰³Cemal Tosun, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Yöntemler", *Pegem Atıf İndeksi*, 2016, ss. 79-122.

⁷⁰⁴TC MEB, "Din Öğretimi Genel Müdürlüğü", *Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programı (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) MEB Basımevi Ankara*, 2005, ss. 98-99.

⁷⁰⁵Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, s. 111.

⁷⁰⁶Beyza Bilgin, "İlkokullarda Din Bilgisi Dersleri", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 5, 1982, ss. 157-166.

keşfetmeleri ve oluşturmaları için onlara fırsatlar tanınır. Sunulan örnek olaylar vasıtasıyla öğrencileri motive edici olması yönüyle de önemli bir kazanım sağladığı söylenebilir.⁷⁰⁷ Bu yöntem, donanımlı bir rehberlik eşliğinde sürdürüldüğü takdirde ilke eğitiminde öğrenci-öğretmen, öğrenci-öğrenci münasebetlerini olumlu yönde geliştirerek işbirliğini ve aktarılmak istenen değerlerin onaylanmasını kolaylaştıracaktır. Eğer dersle öğrenci arasında bilişsel ve duyuşsal bir bağ kurulmuşsa ve günlük hayata dair her öğrencinin kendisinden kesitler bulabileceği olaylardan dikkat çekici bir konu seçilmişse, dersin benimsenmesi için en temel iki strateji gerçekleştirilmiş demektir.

Öğrencilerin örnek olayla ilgili fikir ve önerilerde bulunmaları için konu ile ilgili temel kavramlara ve bilgilere sahip olmaları gereklidir. Aksi takdirde çerçevesi belirlenmemiş bir konu etrafında tartışma, kısır döngü içerisinde sonuca ulaşmadan sürer gider.⁷⁰⁸ Bu yöntemde esas olan, öğrencilerin öğrendikleri ahlaki ilke ve kurallar ile çevresinde gördüğü, duyduğu veya karşılaşılabileceği olaylar arasında ilişki kurabilmeleridir. Öğrencinin hiç duymadığı, görmediği, bilmediği konularda bu yöntem uygulanamaz.⁷⁰⁹

Örnek olay konusunun seçiminde tutarlılığa da dikkat edilmelidir. Tutarlı bir örnek olayın temel niteliği, öğrencinin gerçek hayatta karşılaşılabileceği olaylara yakın bir yaşantı kazandırabilmesidir. Sunulan örnek olayda zihni karışıklığa sebep olacak ve dikkat dağıtacak ayrıntılara girilmemeli, verilmek istenen ana fikir üzerinde düşünceler yoğunlaştırılmalıdır. İslam'ın temel prensipleriyle örtüşmeyen yanlış bilgiler, hurafeler ve gayri ahlaki sözler varsa bunlar örnek olaydan çıkarılmalıdır.⁷¹⁰ Örneğin iyilik, doğruluk, merhamet gibi olumlu duyguları uyandırabilmeli, bunun karşısında kin, nefret, bencillik, çekememezlik gibi olumsuz duyguların zararlarını hissettirebilmelidir.⁷¹¹

“İyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma” kapsamında bir ahlak esasının eğitiminde, uygulayıcı durumunda olan kişi ya da öğretmenin, sorumlu olduğu grubun davranışlarını gözlemlenme konusunda dikkatli, uyanık ve öngörü sahibi olması

⁷⁰⁷Zengin, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırıcı Yaklaşım*, ss.129-130.

⁷⁰⁸Zafer Yıldız, "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi", *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, 2012, ss. 191-208.

⁷⁰⁹Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, s. 90.

⁷¹⁰Yıldız, "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi", ss. 191-208.

⁷¹¹Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, s. 94.

gerekmektedir. Uygulayıcı, konu seçiminde muhatabı olan kişi ya da gruplarda sezindiği zararlı eğilimler ve zaafılar üzerinde yoğunlaşmalıdır. Tespit ettiği sorun hakkında gerçek hayattan, geçmişte yaşanan bir olaydan veya uygulamanın yapıldığı grupta meydana gelen bir sorundan hareketle ustaca örnek olay seçimi yapabilmelidir. Ancak gerçek bir olay üzerinde çalışılacaksa, yer, zaman ve kişi isimlerinin değiştirilmesine dikkat edilmelidir.⁷¹²

Örnek olay konusunun seçiminde yararlanılabilecek geniş bir kaynak yelpazesi bulunmaktadır. İncelenecek olay konusunu öğretmen belirleyebileceği gibi başlarından geçen olaylardan veya gözlemlerinden yola çıkarak öğrenciler de belirleyebilir. Bu olay aynı zamanda medyaya yansımış, öğrencilerin tüm ayrıntılarıyla bilebildiği güncel bir sosyal olay da olabilir.⁷¹³ Yazılı metin biçiminde olabildiği gibi, senaryo biçimindeki filmlerden, gazetelerden, anılardan, çeşitli kitaplardan alınmış parçalar da olabilir. Sunulan örnek olayın güncel yaşamdan olması öğrencilerin ilgisini çekmesi açısından önemlidir. Böylece öğrenciler benzer problemlerle karşılaştıklarında nasıl davranacakları yönünde bir deneyim sahibi de olabilirler. Gerçek bir olay bulunmaması durumunda da olası olaylar yazılabilir.⁷¹⁴ Çözümüne ilişkin öneriler getirilecek ve tartışılacak olay gerçek olabildiği gibi hayali de olabilir.⁷¹⁵ Bir olayın hayal edilmesi, anlatılması veya dramatize edilmesi şeklinde de uygulanabilir.⁷¹⁶

Konunun hedefe yönelik olarak planlanmasıyla hazırlık aşamasının bel kemiği oluşturulmuş olur. Bununla birlikte seçilen konunun içeriğine uygun bir şekilde sınıf ortamının tasarlanması, öğrencilerin güdülenerek hazır hale getirilmesi de planlamada göz önünde bulundurulmalıdır. İşleniş sürecinde görev alacak öğrenciler ve rolleri açık bir biçimde hazırlanmalı, gerekirse yazılmalıdır. Ayrıca yararlanılacak uyarıcı ve araçlarla takip edilecek işleniş basamakları da önceden belirlenip hazırlanmalıdır. Bu yöntemde bilgiler, ilkeler, kurallar öğrencilere hazır bir halde sunulmadığı için bu aşamanın eksiksiz bir şekilde planlanması önemlidir.⁷¹⁷

⁷¹²Sünbül, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, s. 305.

⁷¹³Tosun, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Yöntemler", s. 105.

⁷¹⁴Taşpınar, *Kuramdan Uygulamaya Öğretim Yöntemleri*, s.79.

⁷¹⁵Küçükahmet, *Program Geliştirme ve Öğretim*, s. 71.

⁷¹⁶Oyman, *Din ve Ahlak Öğretiminde Yöntem ve Teknikler*, s. 4.

⁷¹⁷Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, s. 93.

2. Sunum: Hazırlanan örnek olay, öğrencilere değişik biçimlerde sunulabilir. Öğretmen örnek olayı yazılı olarak sınıfta her öğrenciye verebileceği gibi, sözlü olarak da okuyabilir veya anlatabilir. Örnek olayın öğrenciler tarafından iyi anlaşılmasına dikkat edilmelidir. Sunum aşamasında değişik yöntem ve araçlardan da yararlanılabilir. Örneğin, birkaç öğrenci tarafından rol alınarak olay dramatize edilebilir. Konuyu anlamlandırmak üzere görsel içeriklerin aktarımına yarayan teknolojik vasıtalardan da yararlanılabilir.⁷¹⁸ Öğrencilerin öğrenme sürecine aktif olarak katılımlarını sağlayan en önemli faktör, öğrenme etkinliklerinin onların tecrübe ve yaşantıları ile yakından ilişkilendirilmesidir.⁷¹⁹ Sunumda ilgiyi ve dikkati dinamik tutabilmek için tecrübelerle olay arasındaki bağlantılara yerli yerinde vurgulamalar yapılmalıdır.

3. Tartışma: Bu aşamada öğrenciler, kendilerine sunulan olay hakkında görüş bildirip, özgün yorumlarını ifade ederler. Aktif olarak sürece dahil olmalarından dolayı öğrenciler açısından yöntemin en hareketli aşamasıdır. Tartışarak öğrenme imkânı buldukları için öğrenciler bu yöntemden oldukça hoşlanırlar. Bu süreçte öğretmenin tartışmayı dikkatli bir şekilde yönetmesi, istenilen yönde ilerlediklerinden emin olmak için öğrencileri periyodik olarak kontrol etmesi gerekir.⁷²⁰

Örnek olayın seçimi öğretmen veya öğrenciler tarafından yapılabilmesine rağmen, öğrencilerin seçilen örnek olaya nasıl çözüm bulacaklarını kendilerinin kararlaştırmaları gerekmektedir. Bu aşamada öğrenciler, kendilerine sunulan örnek olay hakkında ne bildikleri, daha neleri bilmeye ihtiyaç duydukları ve örnek olayı çözüme kavuşturmaları için ne yapmaları gerektiğini tartışırlar.⁷²¹ Bu nedenle tartışma sürecinde sorumluluğu öğrencilerin üstlenmesi sağlanmalıdır. Her bir öğrencinin kendi düşüncesini rahatça ortaya koyabilmesine, olayın analiz edilmesi sürecine aktif katılımı desteklenmelidir.⁷²² Çünkü, örnek olay yönteminin başarısı, sınıftaki öğrencilerin çoğunluğunun ya da tümünün tartışmaya katılmasına, her öğrencinin problemi çözmesine ya da düşünce ve önerileriyle katkı getirmesine bağlıdır.⁷²³

⁷¹⁸Kaya, "Örnek Olay İncelenmesi Yönteminin Ahlak Eğitiminde Kullanılması", s. 105.

⁷¹⁹Tosun, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Yöntemler", s. 105.

⁷²⁰⁷²⁰Küçükahmet, *Program Geliştirme ve Öğretim*, s. 71; Taşpınar, *Kuramdan Uygulamaya Öğretim Yöntemleri*, ss. 72-79.

⁷²¹Saban, *Öğrenme Öğretme Süreci*, s. 266.

⁷²²Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, s. 99.

⁷²³Kaya, "Örnek Olay İncelenmesi Yönteminin Ahlak Eğitiminde Kullanılması", s. 105.

Tartışma aşamasının sağlıklı bir şekilde yönetilebilmesi için önceden belirlenmiş olan tartışma soruları, olayın nedeni, oluş şekli ve sonuçları üzerinde yoğunlaşmalıdır.⁷²⁴ Bu noktada öğretmen öğrencilerin yanlış çözümlere gitmelerini önlemeli,⁷²⁵ yerinde ipuçları vererek düzeltmeler yapmalıdır.⁷²⁶

Öğretmen tartışmanın gidişatı konusunda kontrolü sağlarken emredici bir tavır içinde bulunmamalı, öğrencilerin serbestçe duygu ve düşüncelerini ifade etmelerine imkân tanınmalıdır,⁷²⁷ Öğrencilerini derse katılım konusunda teşvik edip cesaretlendirmelidir. Öğrencilerin kendi değer yargıları ve mantığı üzerinde analitik düşünmesine, olayları empati yaparak yorumlamasına yardımcı olmalıdır. Öğretmen, yerli yerinde tespit edilmiş yönlendirici sorularının yanı sıra temin ettiği sevgi, saygı ve güven ortamıyla, öğrencilerini ahlaki ilkelere yöneltebilmelidir.⁷²⁸ Ayrıca, örnek olay tartışmasında öğrenciler, olaydaki kişileri eleştirirken bir bakıma kendi kişiliklerini de yansıttıkları için, öğretmen, öğrencilerinin kişiliklerine dair ipuçları yakalayabilir.⁷²⁹

4. Sonuç: Olayın bütün olarak çözümlemesinin yapıldığı bu aşamada öğrencilerin edindikleri tecrübeleri değerlendirmelerine yardım edilir.⁷³⁰ Öğretmen kavram, ilke ve çözümleri kendisi açıklamaz. İncelenen olaydan hareketle ulaşılan sonuçlardan günlük hayatta nasıl yararlanılacağı belirlendikten sonra ortaya çıkan ilkeler ve görüş birliğine varılan öneriler tahtaya yazılıp ve öğrencilerin not almaları sağlanır.⁷³¹ Bazen doğru cevap aranmadan, iyi çözümlemelere esas olacak uygun alternatifin ortaya konmasına çalışılır. Böylece öğrenciler, karşılaşılabilecekleri sorunları tanıma analiz etme ve çözümü sağlayacak yargılara varabilme yeteneklerini geliştirir.⁷³²

Bu aşamaların dikkate alındığı bir uygulama içinde, ilkenin ihtiva ettiği adalet erdeminin öğrencilere kavratılmasına yönelik şöyle bir örnek verilebilir: Önceden yaptığı plan ve hazırlık doğrultusunda öğretmen bir kutu şekerle sınıfa gelir. Sınıftaki öğrencilerin yarısına ikişer şeker dağıtırken diğer yarısına şeker dağıtmaz. Karışıklığa

⁷²⁴Demirel, *Öğretme Sanatı*, s. 80.

⁷²⁵Küçükahmet, *Program Geliştirme ve Öğretim*, s. 72.

⁷²⁶Sünbül, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, s. 305.

⁷²⁷Tosun, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Yöntemler", s. 104.

⁷²⁸Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, ss. 101-102.

⁷²⁹Kaya, "Örnek Olay İncelenmesi Yönteminin Ahlak Eğitiminde Kullanılması", s. 105.

⁷³⁰Küçükahmet, *Program Geliştirme ve Öğretim*, s. 73.

⁷³¹Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, s. 100.

⁷³²Kaya, "Örnek Olay İncelenmesi Yönteminin Ahlak Eğitiminde Kullanılması", s. 105.

sebepler olmayacak kadar bir süre bekler ve tepkileri izler. Daha sonra şeker verilmeyen ve iki şeker verilen öğrencilerin hak ve haksızlık konusundaki duygu ve düşüncelerini ölçmeye yarayan sorular sorar. Tartışılarak dile getirilen hak, haksızlık, adalet, değersizlik gibi kavramları tahtaya yazar. Küme içine aldığı bu kavramların üstüne ilkeyi büyük harflerle yazarken bir yandan da şeker verilen öğrencilerden, şekerlerden birini yanlarındaki arkadaşlarına vermelerini ister. Bu sırada bu hakça dağıtım ve adaleti, oraya yazdığı ilkeye uyması gerektiği için yaptığını, şekerlerini paylaşmakla kendilerinin de Kur'an'ın bu emrine uygun davrandığını öğrencilerine özetler. Bir sonraki derse kadar çevrelerinde gördükleri adaletsizlik örneklerini ve gördükleri karşısında hissettiklerini çözüm önerileriyle birlikte yazmalarını ister. Belirli aralıklarla farklı örnekler üzerinden ilkenin hatırlatılmasına devam edilir. Burada verilen örnekte incelemek üzere seçilen konu aynı zamanda bir sosyal deney niteliği taşımaktadır. Yaşayarak öğrenme ilkenin eğitim felsefesine son derece elverişli olduğu için tüm duyuları harekete geçirecek bu türden somut olaylar örnek olay seçiminde daha çok tercih edilmelidir. Dikkat çekici olmasının yanı sıra bu gibi uygulamalarda, öğretmenlerinin cömert ve adil tutumunu öğrencilerin müşahade etmeleri, onu bu davranışa sevk eden dinî kaynaklara saygı geliştirmeleri de sağlanmış olacaktır.

İşlenişte kullanılan dil, seçilen örnekler muhatabın yaş ve algı düzeyi gözönüne alınarak düzenlendiğinde örnek olay yöntemi, çeşitli kurumlarda sürdürülen yetişkin eğitiminde de kullanılabilir. Eğitim alanında örnek olay incelemesinin daha çok ilköğretim ve ortaöğretim düzeyindeki bireylerin eğitim kalitesini arttırmaya yönelik güncel yöntemler arasında ele alındığı görülmektedir. Bununla birlikte üniversite öğrencilerine yönelik bazı araştırmalarda da yöntem olarak örnek olaya başvurulmaktadır. Mevlüt Kaya diğer eğitim kademelerinin yanı sıra üniversite öğrencilerini de içine alan araştırmasında, belirlediği örnek olay çerçevesinde uyguladığı tutum ölçeğiyle öğrencilerin ahlaki yargı düzeylerini analiz etmiştir. Tutum ölçeğine konu olan örnek olay şudur: "Bir kadın kanserin özel bir türüne yakalanmış ve ölmek üzeredir. Doktorlar onu tek bir ilacın kurtarabileceğini söylerler. İlaç ise, o şehirde bir eczanenin bulduğu bir tür radyumdur. Eczacı, ilaç için maliyetinin on katı olan 20 milyon lira (3.000 \$) istemektedir. Hasta kadının kocası Osman, tanıdığı herkesten borç para isteyerek ilaç parasının ancak yarısını toplayabilmiştir. Osman, eczacıya karısının ölmekte olduğunu söyleyerek ilacı kendisine satmasını, paranın üstünü daha sonra tamamlayacağını anlatır. Ancak eczacı

"ilacı ben buldum ve ondan para kazanacağım" diyerek ilacı satmayı reddeder. Osman da ümitsizlikten eczacının dükkanına girip ilacı çalmayı düşünmektedir." Ahlaki ikilem içeren bu örnek olay çerçevesinde öğrencilere yöneltilen soru şudur: "Osman ilacı çalmalı mı?"⁷³³ Araştırmada ahlaki ikilem karşısındaki tutumlarıyla öğrencilerin üst düzey ahlaki yargıları ölçülmeye çalışılmıştır. Bu çalışma, örnek olay incelemesi yönteminin yediden yetmiş her yaş seviyesinde uygulanabileceğini göstermektedir. O halde örnek olay, örgün eğitim kurumlarının yanı sıra çocuklara, gençlere ve yaşlılara din eğitimi veren yaygın eğitim kurumlarında da etkin bir şekilde kullanılabilir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, örnek olayın bireylerin gelişim dönemleri, eğitim, kültür ve algı düzeyleri dikkate alınarak belirlenmesidir.

3.2.3. Problem Çözme Yöntemiyle İlkenin Uygulanması

Son yıllarda eğitimin amacı farklılaşmaya başlamış, okullar bilginin kaynağı olmaktan çok, bilgiyi günlük yaşamda kullanmayı öğreten kurumlar haline gelmiştir. Günlük yaşamda bilgiyi kullanma da günlük yaşamda karşılaşılan problemlerin çözülmesi ile mümkündür.⁷³⁴ İnsan yaşamı boyunca sürekli bir problem üretme ve çözme faaliyeti içindedir. Sistemli bir problem çözme yeteneği kazanılması yaşamı daha anlamlı hale getirmek için önem taşımaktadır.⁷³⁵

"Problem", bireyin karşılaştığı güçlükleri ifade eden bir kavramdır. Problemin varlığıyla birlikte, bireyle durum arasında oluşan dengesizlik hali, problemin çözülmesiyle ortadan kalkar ve bireyle durum arasında uyum meydana gelir. Bu uyumun sağlanmasıyla bireyde meydana gelen davranış değişikliğine "öğrenme" denir.⁷³⁶ Problem çözme, daha önce öğrenilemeyen ya da bilinmeyen herhangi bir konuyu araştırarak öğrenmenin adıdır. Bu metotta hazır bilgiye ulaşmak yerine emek sarf ederek, araştırarak, uğraşarak öğrenmek esastır. Bu yönüyle bir "öğretme" değil, "öğrenme" metodu olarak kabul edilir.⁷³⁷

"Problem", düşüncenin varacağı hedefi, hedef de düşünmenin yönünü tayin eder. Sebepsiz düşünme gerçekleşmeyeceğine göre düşünmenin aktif olabilmesi problemin varlığına bağlıdır. Problem çözme metodu, John Dewey'in "düşünme" işini

⁷³³ Kaya, "Örnek Olay İncelenmesi Yönteminin Ahlak Eğitiminde Kullanılması", s. 144.

⁷³⁴ Tuğba Selanik Ay, "Öğretim Yöntemleri", *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, ed. Sibel Dal ve Mücahit Köse, Anı Yayıncılık, Ankara 2017, ss. 239-256, s. 245.

⁷³⁵ Taşpınar, *Kuramdan Uygulamaya Öğretim Yöntemleri*, s. 70.

⁷³⁶ Sünbül, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, s. 292.

⁷³⁷ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s. 268.

çözümlemesinden sonra gelişmeye başlamış bir metottur. Bu metotta, Dewey'in "şüphe ve belirsizlik uyandıran herhangi bir şey" olarak tanımladığı probleme hayattan seçilen bir konu kaynaklık eder. Problemin çözümünü de öğretim faaliyeti gerçekleştirir.⁷³⁸ John Dewey öğretmenlerin, öğrencilerin doğal içgüdülerini harekete geçirerek yapılandırmacı bir öğretim yapması gerektiği kanaatini taşır.⁷³⁹

Probleme dayalı öğrenme, ilginç olduğu kadar, öğrencilerin bilgiye ulaşmalarını, bilgiyi etkin bir şekilde kullanmalarını sağlayan ve becerilerini aktive eden bir yaklaşımdır.⁷⁴⁰ Bilimsel yöntem, eleştirel düşünme, karar verme, sorgulama ve yansıtıcı düşünme gibi terimleri içeren problem çözme yöntemi, daha çok araştırma yoluyla öğretme yaklaşımında uygulama düzeyindeki davranışların kazandırılmasında kullanılır.⁷⁴¹ Problem çözme yönteminde hazır bilgiye kolayca sahip olmak yerine, emek harcayarak, araştırarak, uğraşarak öğrenme gerçekleşir, Bu yönüyle yöntem, "öğret-öğren-hatırla" silsilesiyle uzun zamandır uygulanmakta olan öğretim paradigmasının karşısında yeni bir alternatif oluşturmuştur. Öğretmekten ziyade öğrenmeyi sağlayan yöntemde, öğrenciler karmaşık bir durum ile karşı karşıya bırakılır ve onlara, çözüm gerektiren olayı "sahiplenme" veya olaydan "sorumlu olma" rolü yüklenir.⁷⁴² Sorumluluk ve sahiplenme tam olarak gerçekleşmişse öğrenciler geçerli bir çözüme varmada tüm yolları denerler.⁷⁴³ Karmaşık hayat problemlerinin çözümü etrafında öğrencilerin aktif katılımıyla organize edilmiş, tecrübeye dayalı öğrenmeyi ifade eden bu yöntem, öğrenmenin kavrama düzeyinde gerçekleşmesine yardım eden keşif yoluyla öğrenmeyi sağlamaktadır.⁷⁴⁴

Üç temel kazanım, probleme dayalı öğrenmede belirlenen hedefe ulaşıldığının göstergesidir: Birincisi; gerekli temel bilgi yapısının öğrenilmesi (öz bilgi), ikincisi; okulda ve okul dışında problem durumlarıyla ilgili olarak bilgiyi etkili bir şekilde kullanma becerisi (anlama), üçüncüsü ise; gelecekteki problemlerle ilişkilendirmek için stratejiler geliştirmek üzere bilgiyi genişletme/ geliştirme becerisi (bilginin aktif kullanımı). Bu öğrenci merkezli stratejiler öğrencilerin kritik düşünme ve muhakeme

⁷³⁸Sünbül, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, s. 292.

⁷³⁹Zengin, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırıcı Yaklaşım*, s. 132.

⁷⁴⁰Muhiddin Okumuşlar, *Yapılandırmacı Yaklaşım ve Din eğitimi*, Yediveren Yayınları, Konya 2014, s. 113.

⁷⁴¹Demirel, *Öğretme Sanatı*, s. 82.

⁷⁴²Saban, *Öğrenme Öğretme Süreci*, s. 209.

⁷⁴³Okumuşlar, *Yapılandırmacı Yaklaşım ve Din eğitimi*, s. 113.

⁷⁴⁴Zengin, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırıcı Yaklaşım*, s. 132.

becerilerini yapılandırarak kendi çalışmaları üzerinde sorumluluk duygusuyla öğrenmelerine katkı sağlamaktadır.⁷⁴⁵

Problem çözme yöntemiyle çok sayıda eğitim sorunlarının çözüme kavuştuğu dikkate alındığında, bu yöntemin öğretim alanında olduğu kadar eğitim alanında da etkili bir yöntem olarak kullanılabileceğini göstermektedir.⁷⁴⁶ Günlük hayatta karşılaşılan birçok problem tüm boyutlarıyla hayatı derinden etkilemektedir. Bu gibi durumlarla başa çıkabilmek için edinilmesi gereken temel beceri, karşılaşılan problemlerle mücadele etmek değil, soruna ilişkin anahtar olayları tanımlamak, gerekli bilgileri elde etmek ve kendi ürettiğimiz çözümleri ortaya koyabilmektir.⁷⁴⁷

Tüm bu saptamalar problem çözme yönteminin, ahlak bunalımlarının yükseldiği çağımızda karşılaştığımız problemlere çözüm bulunabilmesi veya en azından üretilebilmesi konusunda da kullanılabilceğini göstermektedir. Bu yöntemle, adalet, iffet, merhamet, muavenet gibi temel ahlak ilkelerine sıkı sıkıya bağlılık ve bunun karşısında olan ihlaller konusunda birbirinden sorumlu olma duyarlılığının oluşturulması mümkündür. Problem çözme yönteminin bireysel öğrenmenin yanı sıra grupla öğrenmeyi de sağlaması bakımından karşılıklılık esasına dayanan 'iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma' ilkesinin toplumda yerleşik hale getirilmesi için ihtiyaç duyulan fırsatları sunmaktadır.

Hemen her yöntemin olduğu gibi, probleme dayalı öğrenme yönteminin de bazı sınırlayıcı yönleri bulunmaktadır. Öğrenci merkezli olmasından dolayı daha fazla zamana ihtiyaç duyulması; her metot için mümkün olduğu üzere her zaman tatmin edici bir netice vermeyebileceği, öğrenmenin değerlendirmesini yapmanın güç olması, öğretmenin rehberlik konusunda eksikliği söz konusu olduğunda sonuca ulaşmanın güç olabileceği, önemli sosyal problemleri anlayacak olgunluğa erişmemiş öğrencilerle uygulanmasının güç olacağı gibi durumlar⁷⁴⁸yöntemin muhtemel dezavantajlarıdır.

Yöntem olarak tercih edilmesinde önemli birer faktör olan üstün yönlerinden bazıları ise şunlardır: Daha uzun süreli algılamayı ve akılda tutmayı sağlaması; hem bilişsel hem duyuşsal alanda öğrenmeyi kapsamaması; öğrenmeye karşı ilgi düzeyini

⁷⁴⁵Zengin, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırıcı Yaklaşım*, ss. 134-135.

⁷⁴⁶Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, s. 268.

⁷⁴⁷Saban, *Öğrenme Öğretme Süreci*, s. 209.

⁷⁴⁸Küçükahmet, *Program Geliştirme ve Öğretim*, s.62; Taşpınar, *Kuramdan Uygulamaya Öğretim Yöntemleri*, s. 73; Sünbül, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, s. 295.

artırması; problemlerin farkına varma, ayırt edip tanımlama yeteneği kazandırması; muhakeme, mukayese ve en doğruyu seçmeye olanak veren objektif bir metot olması; öğrencinin ilerde yüz yüze geleceği sorunlara uygulayabileceği çözümler için modeller oluşturması; sistemli düşünme ve karar verme alışkanlığı kazandırması; sorumluluk alma bilincini geliştirmesi; kazandırdığı öz güvenle birlikte problemleri çözmeye karşı cesaret ve istek oluşturması; birlikte çalışma ve başkalarının görüşüne önem verme becerisi kazandırması.⁷⁴⁹

Sınırlılıkların en aza indirilmesi ve üst düzey kazanımların elde edilmesi konusunda uzmanlığı ve yöneme hâkimiyeti ile devreye girecek olan baş aktör öğretmendir. Öğretmen, gerçek hayattan problemler seçerek, rol oynayarak, öğrencilere çeşitli sorular yönelterek ve öğrencileri kendileriyle mücadele etmeye yönlendirerek, onlara “bilişsel rehberlik” eder. Öğretmenin, uygulama sürecinin her bir aşamasında farklı rolleri vardır. Birinci aşamada öğretmen bir problem geliştirir ve onu müfredatın içine yerleştirir. Daha sonra bu problem aracılığıyla öğrenme süreçlerinde öğrencilere rehberlik eder. Öğrencilerin problemi çözdüğü son aşamada öğretmen de onların performansını değerlendirir.⁷⁵⁰ Probleme dayalı öğrenme oturumlarında öğretmen, çözümü bizzat gerçekleştirilmeyip, öğrencilere “nasıl düşünecekleri” konusunda yardımcı olur.⁷⁵¹ Öğrencilerin problemi çözmek için var olan bilgileri ile neyi bilmeleri gerektiği arasındaki farkı bulmalarında öğrencilere kılavuzluk eder. Öğrencilerin bilgi ve beceri eksikliklerini belirlemelerine yardımcı olduktan sonra bunların üstesinden gelebilmeleri için onlara alt yapısı oluşturulmuş etkinlikler, tasarımlar sunar.⁷⁵²

Probleme dayalı öğrenme yönteminde takip edilmesi gereken aşamalar, eğitimcilerin modellemeleri doğrultusunda beş başlık altında ele alınabilir: 1.Problemin bulunması, 2.Problemin tanımlanması, 3.Verilerin toplanması, 4. Çözüm üretilmesi, 5. Problemin çözülmesi ve raporlandırılması.

1.Problemin Bulunması: Bu ilk aşamada öğretmen, karmaşık yapılu bir problem durumunu tasarlar.⁷⁵³ Öğretmen, uygulanmakta olan eğitim programını analiz ederek,

⁷⁴⁹Sünbül, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, s. 294; Taşpınar, *Kuramdan Uygulamaya Öğretim Yöntemleri*, s. 73; Küçükahmet, *Program Geliştirme ve Öğretim*, ss. 61-62.

⁷⁵⁰Zengin, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırıcı Yaklaşım*, ss. 132-133.

⁷⁵¹Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s. 269.

⁷⁵²Eda Gürten, "Probleme Dayalı Öğrenme", *Eğitimde Yeni Yönelimler*, ed. Özcan Demirel, Pegem Akademi, Ankara 2010, ss. 81-91.

⁷⁵³Zengin, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırıcı Yaklaşım*, s. 133.

yerel veya ulusal gazeteleri gözden geçirerek ve meslektaşları ile diyalogda bulunarak potansiyel problem durumları için fırsatları belirler.⁷⁵⁴ Problem, araştırmaya, tartışmaya uygun, öğrencilerin öğrenmelerini destekleyecek nitelikte olmalıdır.⁷⁵⁵ bu nedenle öğretmen, öğrencilerinin özelliklerini ve ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmalı, öğrenciler için yakın çevrede vuku bulmakta olan ilginç, güncel olayları sınıfa getirmeye çaba sarf etmelidir.⁷⁵⁶ Probleme dikkat çekildikten sonra problemin önemi hakkında derin bir anlayış ve bilinç geliştirmek maksadıyla örnek olay, film, resim tiyatro, rol oynama gibi senaryolarla öğrencilerin problemle yüz yüze gelmesi, karşılaşması sağlanmalıdır.⁷⁵⁷

2.Problemin Tanımlanması: Problemin ortaya konulduktan sonra açık bir şekilde tanımlanmasına sıra gelir. Bu aşamada problem genel bir çerçevede ele alınır ve sınırlandırılır. Sınırlandırmadan kasıt, problemin açık ve anlaşılır bir şekilde ifade edilmesidir. Böylece neyin araştırılacağı ve çözüleceği ortaya konulmuş olacaktır.⁷⁵⁸ Burada öğrencilerin yapması gereken problemi kendi cümleleriyle tanımlamasıdır. Böylece hem farklı çözüm önerileri gelişecek hem de öğrencide problemi sahiplenme duygusu oluşacaktır.⁷⁵⁹ öğrenciler, problem senaryosunda aktif sorumluluk alarak problem durumunu kendilerine mal ederler. Problemin tanımlanması aşamasında öğrenciler görüşlerini “neden” ve “nasıl” sorularına yanıt verecek şekilde açıklarlar. Kendilerine; “problem hakkında ne biliyorum? Probleme etkin bir çözüm getirebilmem için ne bilmem gerekiyor? Bir çözüm önermek için hangi kaynaklardan faydalanabilirim?” gibi sorular yöneltirler.⁷⁶⁰ Öğrenciler karmaşık yapı bir problem durumu ile karşı karşıya bırakıldıklarında, mevcut durum hakkındaki bilgilerini tasnif edip birbirleri ile paylaşmaya, daha fazla bilgi için potansiyel kaynakları belirlemeye, çözüme ulaşmak için aralarında görev dağılımı yapmaya koyulurlar.⁷⁶¹

3.Verilerin Toplanması: Probleme ilgili her türlü veri kaynakları incelenerek kapsamlı bilgi toplanır. Bu aşamada öğrencilerin doğru kaynaklara yönlendirilmeleri

⁷⁵⁴Saban, *Öğrenme Öğretme Süreci*, s. 212.

⁷⁵⁵Okumuşlar, *Yapılandırıcı Yaklaşım ve Din eğitimi*, s. 117.

⁷⁵⁶Saban, *Öğrenme Öğretme Süreci*, s. 213.

⁷⁵⁷Okumuşlar, *Yapılandırıcı Yaklaşım ve Din eğitimi*, s. 117.

⁷⁵⁸Taşpınar, *Kuramdan Uygulamaya Öğretim Yöntemleri*, s.70; Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, s. 270.

⁷⁵⁹Okumuşlar, *Yapılandırıcı Yaklaşım ve Din eğitimi*, s. 117; Zengin, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırıcı Yaklaşım*, s. 133.

⁷⁶⁰Gürten, "Probleme Dayalı Öğrenme", s. 86.

⁷⁶¹Saban, *Öğrenme Öğretme Süreci*, s. 213.

konusunda rehberliğe ihtiyacı vardır.⁷⁶² Öğrenciler veri toplama, anlamlandırma ve uygulama için desteklenmelidir. Öğrencilere kütüphane ve internet araştırmalarıyla ilgili bilgi verilmelidir.⁷⁶³ Bilgi toplamak için yapılan araştırmalar ilerledikçe problemin çözümüne yardımcı olacak görüş ve öneriler de belirginlik kazanmaya başlayacaktır.

4. Çözüm Üretilmesi: Bu aşamada mantıklı olan hiçbir çözüm şekli atlanmadan çeşitli çözüm yolları aranır. Bunlar arasından en uygun çözüm yolu seçilerek açık ve öz bir şekilde ifade edilir.⁷⁶⁴ Çözüm üzerine karar verdikten sonra bu aşamaya kadar nasıl gelindiği hakkında bir derleme yapılır. Nelerin bilindiği, bunlara neden ihtiyaç duyulduğu açıklanır. Çözüm önerisi tüm grup üyelerinin ortak ürünü olmalı, belirli öğrencilerin tekelinde olmamalıdır.⁷⁶⁵ Burada çok yönlü bir düşünme süreci de yaşanır. Öğrencilerin “Neden bu çözüm yolunu öneriyorsun?” sorusunun cevabını vermeleri de beklenir.⁷⁶⁶

5. Problemin Çözülmesi ve Değerlendirilmesi: Problemin çözümüne ilişkin son aşama genellikle tüm öğrenme hedeflerinin öğrenilmesi, çalışma sonuçlarının farklı yollarla özetlenmesidir. Burada farklı bakış açıları dikkate alınır ve bilgi yeniden organize edilir.⁷⁶⁷ Daha önceki aşamada üretilen önerilerden hareketle genel bir fikre varılır ve problem çözülür.⁷⁶⁸ Problem durumu ile ilgili belli bir çözüme ulaşıldığında elde edilen bulgular, kavram haritaları, grafikler, şekiller ve modeller kullanarak diğerleriyle paylaşılır. Şartların elverişli olması halinde ortaya konulan çözüm, problem durumuna uygulanabilir.⁷⁶⁹

Problem çözme metoduyla birçok erdemin insan hayatındaki önemi kavratılabilir ve buradan hareketle ana tema olan “iyiliği özendirme, kötülükten sakınma” ilkesine ahlaki bunalımlara çözüm sağlayan dinî bir formül olarak dikkat çekilebilir. Örneğin mahremiyeti konu edinen güncel bir problem şu şekilde ifade edilsin: “Sosyal medya vasıtasıyla özel hayatın gizliliği ihlalinin toplumda meydana getirdiği huzursuzluk ve güvensizlik.” Bu konuya önceden hazırlanan eğitimci, dikkat

⁷⁶²Taşpınar, *Kuramdan Uygulamaya Öğretim Yöntemleri*, s. 70.

⁷⁶³Okumuşlar, *Yapılandırmacı Yaklaşım ve Din eğitimi*, s. 118.

⁷⁶⁴Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, s. 270.

⁷⁶⁵Okumuşlar, *Yapılandırmacı Yaklaşım ve Din eğitimi*, s. 118.

⁷⁶⁶Taşpınar, *Kuramdan Uygulamaya Öğretim Yöntemleri*, s. 71.

⁷⁶⁷Gürten, "Probleme Dayalı Öğrenme", s. 87.

⁷⁶⁸Sünbül, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, s. 294.

⁷⁶⁹Saban, *Öğrenme Öğretme Süreci*, s. 214.

çekici ve güdüleyici materyalleri eğitim ortamına taşıyarak sorunun önemi üzerinde yoğunlaşmayı sağlar. Öğrencilerin yaşadıkları çevrede tanık oldukları örneklerle de yer verilerek problemin oluşturduğu alt problemler saptanır. Sonraki aşamada öğrenciler gruplara ayrılır ve kendi aralarında tartışarak çözüme yaklaştıracak verilere ulaşmaları sağlanır. Ulaşılan verilerin yazılması veya resim, slogan, afiş gibi görsellerle anlatılması istenir. Verilerin tüm sınıfla paylaşılması aşamasında birlikte çalışmanın sağladığı kolaylıklar konusunda tecrübelerin anlatılması da istenir. Tartışarak karara varılan çözüm amaçlı formüllerin sınıf veya okul gazetesinde sergilenmesi sağlanır. Çözüm önerilerinin üstüne “iyiliği özendirme, kötülükten sakındırma” ilkesine yer verilmesi istenir. Öğrenciler bu çabalarından dolayı; bir ahlak sorununa eğilerek dinin bir emrini yerine getirdikleri, emri bil maruf yaptıkları, belki de olabilecek bazı kötülükleri önledikleri, bu şekilde topluma yarar sağladıkları gibi pekiştirmelerle takdir edilerek ödüllendirilir. İşlenen konu hakkında belirlenen hedefe ulaşmaya, alışkanlık davranışları görülünceye kadar dengeli aralıklarla farklı örnekler üzerinden ilke eğitimi tekrarlanır. Bu şekilde bir taraftan mahremiyet, iffet, utanma gibi erdemlere karşı sevgi uyandırılırken diğer taraftan da ilkeye karşı sorumluluk duygusu, aktif olarak görev alma isteği harekete geçirilebilir.

Eğitimciler, problem üreten değil problem çözen bir gençlik yetiştirebilmek için ilköğretimden başlayarak üniversiteye kadar eğitimin her kademesinde probleme dayalı öğrenme yöntemine yer verilmesinin önemine işaret etmektedirler.⁷⁷⁰ Özellikle yetişkin kuşağa yönelik ahlak eğitiminde, gündem oluşturan onlarca yaygın münker eksenli problem cümleleri oluşturularak ilke eğitimi gerçekleştirilebilir. İnsan hangi yaşta olursa olsun kendisine şu veya bu şekilde faydası veya zararı dokunan veya dokunabilecek konularla, hayata dair örneklerle daha fazla ilgilenmektedir. “Emri bil maruf” un eğitim felsefesinde de işte bu, bilinenden bilinmeyene doğru bir eğitim ve yapılandırma anlayışı bulunmaktadır.

3.2.4. Drama (Rol Yapma) Yöntemiyle İlkenin Uygulanması

Eğitimin amaçlarından biri de bireyin kendisiyle ve çevresiyle sağlıklı bir şekilde iletişim kurması ve içinde bulunduğu toplumu dönüştürecek bireyler yetiştirmesidir. Dramanın, eğitimin genel amaçlarıyla paralellik gösteren çok sayıda özelliği vardır. Örneğin eğitimde drama faaliyetleri bireylerin hayal güçlerini geliştirerek onların belli durumlar karşısında nasıl davrandıklarını ve hissettiklerini

⁷⁷⁰Demirel, *Öğretme Sanatı*, s. 83.

anlamalarına yardımcı olur.⁷⁷¹Drama yöntemi çok sayıda duyu organına hitap etmesinin yanı sıra hissetmeyi de sınırlı bir şekilde de olsa eğitim sürecine dahil etmektedir. Bu yolla katılımcılar yaşamın içinden hikayelerden yola çıkarak çok çeşitli konular ile empati yapma imkânı bulabilmektedirler.⁷⁷²

Kaynaklarda drama ile ilgili değişik kavramlar bulunmaktadır. Bazen ek ve sözcük ilavesiyle farklı tür ve uygulamaları ifade edilmek istenirken, bazen bu anlamları ifade için Türkçe sözcükler kullanılmaktadır. Bunlar; yaratıcı drama, eğitimde drama, eğitsel drama, sınıfta drama, dramatik oyun, mış gibi yapma, çocuk oyunu, dramatizasyon, rol yapmadır.⁷⁷³ Bunların yanı sıra drama, bir öğretim yöntemi olarak kullanıldığında “eğitici drama” olarak adlandırılmaktadır.⁷⁷⁴ Bu faaliyet için türetilen birçok sözcük bulunmakla birlikte uzmanlarca genellikle drama kelimesinin kullanıldığı söylenebilir.⁷⁷⁵Geniş bir modelleme alanına sahip olan drama, tiyatrunun gizil ve görünmeyen bölümünü oluşturur. Olay ya da durumların oyunlaştırılmasıyla gerçekleşen yaşantılar olarak özetlenebilen drama, jest, mimik, ses, bedensel hareket içermesiyle de geniş bir uygulama alanına sahiptir. Drama, oyun, doğaçlama ve canlandırmalarla eğlendiren, eğlendirirken de eğiten bir etkinliktir.⁷⁷⁶

Sosyal varlıklar olarak doğamız bizi yakın ya da uzak gerçeklik hakkında sorumluluk almaya iten temel bir karakteristiğe sahiptir. Eğitimde dramanın dönüştürücü gücü bir taraftan birey üzerinde diğer taraftan çevre üzerinde yol açtığı değişimden kaynaklanır; kişinin ifadesini özgürleştirir, kendine güvenini artırır, diğerlerine güven kazanmasını sağlar, dinleme ve tartışma becerilerini geliştirir. Bu şekilde bireyin değişmesiyle çevresi de değişir.⁷⁷⁷

⁷⁷¹Aybiçe Tosun, "Din Öğretiminde Drama İle Öğrenme", *Düşünen Sınıflarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, ed. Cemal Tosun, Pegem Akademi, Ankara 2016, ss. 289-311.

⁷⁷²Tosun, "Din Öğretiminde Drama İle Öğrenme", s. 290.

⁷⁷³Yusuf Ceylan, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Bir Yöntem Olarak Dramanın Kullanımı*, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006, s. 5.

⁷⁷⁴Ceylan, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Bir Yöntem Olarak Dramanın Kullanımı," s. 9.

⁷⁷⁵Mustafa İsmail Bağdatlı, *İlköğretim Okullarında Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Eğitici Dramanın Kullanımı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 21.

⁷⁷⁶Bağdatlı, "İlköğretim Okullarında Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Eğitici Dramanın Kullanımı", s. 21.

⁷⁷⁷M. Rosario Navarro, "Eğitimde Drama ve Sosyal Değişim: Teorik Bakış Açıkları", *Yaratıcı Drama Dergisi*, 6, 2011, ss. 27-48.

Drama bir liderin tasarladığı ve zaman zaman, kendisinin de yer aldığı, öğrenciyle birlikte oluşturulan bir etkinliktir. Öğrenciye baskı yapılmaksızın önerilen temalar çerçevesinde doğaçlama temeline dayanır.⁷⁷⁸ Drama yönteminde bir fikir, durum, sorun ya da olay bir grup önünde dramatize edilir. Grubun üyeleri yalnızca dinlemek ya da tartışmak yerine olayın nasıl oluştuğunu izlerler ve konunun ayrıntısına inerler. Rol oynayan öğrenciler başka bir kimliğe bürünerek başkalarının nasıl hissettiğini, düşündüğünü ve etkinlikte bulunduğunu anlama imkânına sahip olurlar.⁷⁷⁹ Etkileşim ve iletişim, drama çalışmalarının doğasını oluşturur. Bu teknik öğrenci merkezli olup, tek taraflı değildir. Hem oyuncu ve çalışmaya katılanlar hem de izleyiciler sözlü ve sözsüz etkileşim içerisindedir. Bu iletişim ve etkileşim süreci değişik duygu ve düşüncelerin, bütün açıklığıyla, sınıf ortamında sergilenmesine olanak sağlar.⁷⁸⁰

Drama çalışmasına katılan bireyler, drama süresince durumları, olayları, ilişkileri keşfederek öğrenirler. Katılımcılar gerçek dünyadaki bilgi ve deneyimlerini dramada hayali bir dünya oluşturmak için kullanırlar. Yapılandırdıkları rolleri tasarlarken olayları ve ilişkileri birbiri arasında bağlantı kurarak incelemeyi öğrenirler.⁷⁸¹ Yaşam durumlarının sınıf ortamında çözümlenmesi, yorumlanması; öğrencileri, tek yönlü düşünmenin kalıplarını aşarak düşünce üretmeye yöneltir.⁷⁸² Katılımcıların bizzat yaşayarak öğrenmesini sağlayan drama yöntemi, gerçek hayatta karşılaşılan birçok sorunla baş edebilme becerisi kazandırır.⁷⁸³

Ahlak eğitiminde iyi ve kötü huyların açıklanmasında drama, başarıyla uygulanabilecek bir yöntemdir. Örneğin kıskançlık, yalan, israf gibi tutum ve davranışlar kötülüğünün açıklanmasında; anne-babaya, büyüklere saygı, küçüklere sevgi, yoksullara yardım gibi değerler güzelliğinin gösterilmesinde kullanılabilir.⁷⁸⁴ Böylece ahlaki bilgiler drama yöntemi ile kuru birer bilgi olmaktan çıkarılarak somut bir şekilde yaşam alanına çıkarılabilir. Drama yöntemi, dinlerin özellikle de İslam dininin temel ahlaki ilkesi olan “başkalarının sana davranmasını istediğin gibi davran”

⁷⁷⁸Tuğba Güler Bozkaya, *Din ve Ahlak Öğretiminde Drama Örnekleri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2009 ,s. 4.

⁷⁷⁹Küçükahmet, *Program Geliştirme ve Öğretim*, s. 68.

⁷⁸⁰Sünbül, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, s. 309.

⁷⁸¹Yeliz Kaya vd. , "Okul Öncesi Eğitimde Drama Yöntemi İle İşlenen Değerler Eğitimi Derslerinin Farkındalık Düzeyi Üzerindeki Etkisi", *Sakarya Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 6, 2016, ss. 23-37.

⁷⁸²Sünbül, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, s. 309.

⁷⁸³Kaya, Günay ve Aydın, "Okul Öncesi Eğitimde Drama Yöntemi İle İşlenen Değerler Eğitimi Derslerinin Farkındalık Düzeyi Üzerindeki Etkisi", s. 24.

⁷⁸⁴Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, s. 206.

altın kuralını uygulama fırsatı verir. Öğrencilerin drama yöntemiyle başkasının davrandığı gibi davranarak ahlaki değerleri kazanmasını, onlarda başkalarının bakış açısıyla düşünme becerisinin gelişmesini sağlar⁷⁸⁵ Örnek olarak, zekat vermenin ve yoksullara yardım etmenin önemini vurgulanmak istendiği bir derste, yoksul bir ailenin hayatından bir kesitin canlandırıldığı drama çalışmasıyla, maddi sıkıntı içerisinde yaşayan insanların duygularının, düşüncelerinin yaşayarak anlaşılması mümkün olur.⁷⁸⁶

Ahlak konularını ele alan drama çalışmalarıyla, "Din güzel ahlakıdır" hadisinde özetlendiği üzere ahlakın, dinin yaşanabilen somut hali ve ayrılmaz bir parçası olduğu bilinci oluşturulabilir. Drama, günümüz çocuklarının, gençlerinin ve hatta yetişkinlerinin din ile ahlak arasında var olan uyumlu ilişkiyi, sahiplenerek ve severek üstlendikleri rollerle yaşayarak öğrenmelerinde bir yöntem olarak kullanılabilir. Başta adalet olmak üzere sosyal düzeni sağlayan ahlak esaslarının küçük bir grup etkinliğinde bile sosyal hakları ve ilişkileri ne denli koruyup düzenlediğinin görülmesi, değerlere olan saygıya paralel olarak dine olan saygının da gelişmesini sağlayacaktır. ahlak eğitiminde, Kur'an ahlakının özeti olan 'iyiliği özendirme ve kötü olandan sakındırma' ilkesi, ahlaki esasların bir başlık altında, derli toplu ve amaçlı bir şekilde yansıtılma kolaylığı sağlar. Örnek olarak ilkenin buyruklarından biri olan adalet konusunun işlendiğini düşünelim. Adaletin tema olarak ele alındığı iyi planlanmış bir drama çalışması sonunda katılımcıların hepsinin hoşnut olduğu, hak, düzen ve huzurun temin edildiği bir ortamın oluşturulmasıyla, ilkenin yaptırım gücüne duyulan inancın daha güçlü bir şekilde İlâhî kaynağa yönelmesi sağlanabilir.

Öğretimde geniş yararlanma alanı ile önemli bir değere sahip olan drama yöntemi, uygulamada birbirinden farklılık gösteren birtakım teknikleri içermektedir. Parmak oyunu, sözsüz oyun (pantomim), bağımsız dramatizasyon, bağımlı dramatizasyon, kukla, doğaçlama, taklidî oyun (benzetme, benzetim) bunlardan bazılarıdır.⁷⁸⁷ Hedef kitlenin yaş, eğitim, kültür düzeyi, aktarılmak istenen konunun uygunluğu, zaman ve mekânın elverişliliği dikkate alınmak kaydıyla, sözü edilen teknikler 'iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma' ilkesinin eğitiminde de uygulanabilir.

⁷⁸⁵Ceylan, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Bir Yöntem Olarak Dramanın Kullanımı," s. 24.

⁷⁸⁶Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, s. 207.

⁷⁸⁷Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, s. 212.

Din eğitimcisinin görevi sadece ders kitabına dayanarak muhatabına hayatta karşılığı olmayan bilgileri aktarmak değildir. Aynı zamanda o, çevresinde olup biteni dikkatlice gözlemleyen, gözlemlediği sorunlara ilişkin alternatif çözümler üretilip bunları ders planına yansıtan, dışarıda gerçekleşen problemleri ustalıklı eğitim ortamına yansıtır fırsat eğitimlerini gerçekleştirebilen kişidir. Bu bakımdan özellikle doğaçlama tekniği, din ve ahlak eğitimcisine çok yönlü eğitim fırsatları tanıyabilecek drama yöntemlerinden biridir. Doğaçlama, önceden hazırlanmış bir metin olmaksızın, anında, kendiliğinden ve özgün bir biçimde ortaya çıkan canlandırma biçimidir. Doğaçlama tekniği okullarda din ve ahlak eğitiminde çatışma oluşturan çeşitli olay ya da durumların canlandırılmasında kullanılabilir gibi aile içi iletişim, akrabalık ilişkileri, komşuluk ilişkileri vb. ahlaki konuların eğitiminde de etkin bir biçimde uygulanabilir.⁷⁸⁸ Doğaçlamada, günlük hayatta karşılaşılabilen belirli bir durum veya olaydan yola çıkılabilir. Oyuncuların katkıları ve önerileri doğrultusunda olumlu olumsuz çeşitli çözüm yolları ortaya konur, konuya çeşitli açılardan yaklaşılması sağlanır. Ayrıca doğaçlama tekniği, etkinliğe katılan bireyleri tanımayı da sağlar.⁷⁸⁹

Drama yöntemini veya yönteme dair alt teknikleri uygularken bazı güçlüklerle karşılaşılabilir. Planlama ve uygulamanın zaman alabileceği, bazı karakterlerin canlandırılmasının zor olabileceği, canlandırmalarda aşırılığa kaçılması durumunda eğitim ortamının bozulabileceği, amaçların açıkça belirtilmemesi durumunda, yalnızca faaliyete katılanların etkin olabileceği vb. yönlerden bazı sınırlılıklara sahiptir.⁷⁹⁰ Söz konusu olası güçlükler öğretmenin tecrübesi, uzmanlığı ve planlı hareket etmesiyle en aza indirilebilir. Planlamadan sürecin yönetilmesine ve değerlendirme aşamasından hedef davranışların kazandırılmasına kadar rehberliği önemli olan öğretmenin drama uygulamasında yeterli donanıma sahip olması gerekmektedir.

Zayıf yönlerine rağmen drama, eğitimciler tarafından önerilmesinde ve tercih edilmesinde faktör olan pek çok üstünlüğe sahip olan bir yöntemdir. Öğrencilerin konuyu gerçek hayatla ilişkilendirmelerini, kişilikleri ile ilgili sınırlarının dışına çıkarak karar vermelerini, üst düzey düşünme becerilerini kullanmalarını, inisiyatif alma, iletişim kuma, problem çözme, benlik bilinci oluşturma, iş birliği içinde çalışma becerilerini geliştirmelerini sağlaması, yöntemin avantajlı yönlerindedir. Ayrıca

⁷⁸⁸Tosun, "Din Öğretiminde Drama İle Öğrenme", s. 293.

⁷⁸⁹Bozkaya, *Din ve Ahlak Öğretiminde Drama Örnekleri*, s. 7.

⁷⁹⁰Küçükahmet, *Program Geliştirme ve Öğretim*, s. 70.

öğrenme durumu hakkında eğitimcinin dönüt almasını sağlaması değerlendirme yapmayı kolaylaştırıcı bir yönüdür.⁷⁹¹

Drama (Rol Oynama) yönteminin uygulanmasında takip edilecek basamaklar beş başlık altında değerlendirilebilir: 1.Hazırlık, 2. Sahnenin düzenlenmesi, 3. Rol dağılımı yapılması, 4. Rollerin oynanması (canlandırma) 5. Tartışma ve değerlendirme.

1.Hazırlık: Bu aşamada, öğrencilere rol oynama hakkında bilgi verilir ve sınıfta dramatize edilecek oyun veya problem durumu öğrencilere tanıtılır.⁷⁹² Rol oynama yönteminde esas amaç, öğrencilerin belli durumlara ilişkin olarak kendi duygu ve düşüncelerini anlamalarına yardım etmek ve kendilerini çevreleyen sosyal dünya hakkında bir anlam oluşturmalarını sağlamaktır. Bu nedenle rol oynama yönteminde, işlenecek olan konu ile ilgili durum veya olayı seçmek önemlidir.⁷⁹³ Rol oynama faaliyetinin hazırlık aşamasında öğrencilerin kullanacağı anahtar sözcüklerin ve ifadelerin sunulması gerekebilir. Bu amaçla rol ve ipucu kartları verilebilir. Bu kartlar öğrencilere üstlenecekleri roller hakkında açıklama sağlar.⁷⁹⁴ Rol kartları öğrencileri hedef ve kazanımlar açısından belirlenen koordinatlarda tutmayı sağlarken diğer yandan da katılımcıların üstlendikleri rol kişisi kimliğiyle farklı bakış açıları geliştirmelerine yardımcı olacaktır.⁷⁹⁵ Bu aşamada öğrencilere gerekli bilgileri okumaları ve düşüncelerini oluşturmaları için yeterli zaman verilmesi gerekir.⁷⁹⁶

2. Sahnenin Düzenlenmesi: Oyunun gerçekleştirileceği sahne içeriğe uygun şekilde düzenlenir. Drama çalışmaları için herhangi bir mekân sınırlaması yoktur. İmkanlara ve yürütülecek dersin konusuna göre mekân belirlenebilir. Buna göre; derslik, bahçe, spor salonu, müze, sergi alanları vb. drama için mekân olarak seçilebilir. Fakat etkin bir drama dersinin işlenebilmesi için drama dersi için ayrılmış bir drama salonunun olması en iyi çözümdür.⁷⁹⁷ Sınıf ortamında gerçekleştirilecek bir rol oynama etkinliğinde rahat hareket edilebilecek bir alan oluşturulabilir ve mevcut imkânlarla konuya uygun araçlar, semboller yerleştirilebilir.

⁷⁹¹Hikmet Sürmeli ve Mehtap Yıldırım, "Öğretim Teknikleri", *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, ed. Sibel Dal ve Mücahit Köse, Anı Yayıncılık, Ankara 2017, ss. 263-319.

⁷⁹²Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, s. 209.

⁷⁹³Saban, *Öğrenme Öğretme Süreci*, s. 262.

⁷⁹⁴Sürmeli ve Yıldırım, "Öğretim Teknikleri", s. 286.

⁷⁹⁵Tosun, "Din Öğretiminde Drama İle Öğrenme", s. 293.

⁷⁹⁶Sürmeli ve Yıldırım, "Öğretim Teknikleri", s. 286.

⁷⁹⁷Tosun, "Din Öğretiminde Drama İle Öğrenme", s. 291.

3.Rol Dağılımı: Bu aşamada öğrenciler oynanacak rollerin genel özellikleri hakkında bilgilendirilir. Rol yapmanın bir uyarılama işi olduğu vurgulanır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, rol dağılımının öncelikle konuyu ya da olayı iyi kavrayan ve kendilerini rolünü canlandıracakları kişiliğe iyice adapte edebilen öğrenciler arasından yapılmasıdır.⁷⁹⁸

4.Rollerin Oynanması (Canlandırma): Rol alan öğrenciler sınıftaki diğer öğrencilerin önünde rollerini canlandırır.⁷⁹⁹ Canlandırma çalışmaları esnasında sunumu zenginleştirmek ya da öğrenme olanaklarını artırmak amacıyla öğretmen de rol alabilir. Öğretmen canlandırma sürecine dahil olarak tüm öğrencilerin aktif katılımını sağlayabilir. Ayrıca öğrencilerin belirlenen konuya odaklanmalarını, olaya farklı bir bakış açılarıyla bakarak çözüme yönelik öneriler geliştirmelerini sağlayabilir.⁸⁰⁰

5. Tartışma ve Değerlendirme: Bu aşamada canlandırılan oyun ile gerçek hayatın ilişkisi kurulur ve öneriler geliştirilir. Tartışma doğrudan tüm sınıf dahil edilerek yapılabileceği gibi, önce küçük gruplar halinde daha sonra da tüm sınıf tarafından yapılarak da gerçekleştirilebilir. Oyunun güçlü ve zayıf yönlerine ilişkin sınıfça bir değerlendirme yapılır.⁸⁰¹

Drama kanalıyla yapılacak olan ilke eğitiminde uygulamanın belli bir plan doğrultusunda yapılmasına, konuların rastgele seçilmemesine, ana fikrin ilkenin içeriğine uygun olmasına özen göstermek gerekmektedir. Söz gelimi merhamet konusu drama yöntemiyle işlenmek istenirken öğrencide merhamet motiflerinin canlanması sağlanmalıdır. Bu amaçla mümkün olduğu ölçüde okulda, yaşadıkları çevrede tanık oldukları merhametlilik veya acımasızlık örneği davranışlar drama konusu haline getirilmelidir. Mesela “kardeşine zorba davranan, onun üzüntülerini umursamayan çocuğun, zarar verdiği kardeşinin bir gün aynı merhametsizliği küçük kardeşine göstermesine tanık olması” şeklindeki bir konu dramaya yansıtılabilir. Öğretmen drama faaliyetinin sonuca yaklaştığı uygun bir yerde dramayı dondurabilir ve nasıl bir sonuca ulaşılacağına dair öğrencilerden tahminler alabilir. “Bu durumda siz olsaydınız ne yapardınız?” gibi vicdanı harekete geçirecek sorular sorulabilir. Öğretmen tarafından sorulan yönlendirici soruların, çözüme ve iyiliğe yaklaştırmayı

⁷⁹⁸Saban, *Öğrenme Öğretme Süreci*, s.209.

⁷⁹⁹Saban, *Öğrenme Öğretme Süreci*, s.209.

⁸⁰⁰Tosun, "Din Öğretiminde Drama İle Öğrenme", s. 295.

⁸⁰¹Demirel, *Öğretme Sanatı*, s.91;Saban, *Öğrenme Öğretme Süreci*, s. 209.

sağlayıcı nitelikte olmasına dikkat edilmelidir. Belirlenen drama çalışmasına eğitimcinin katılımı hem konunun istenilmeyen mecralara doğru kaymasını önleyici olması hem de öğrencilerle sıcak ve samimi ilişkiler kurarak taşıdığı değerleri aktarması bakımından birtakım avantajlar sağlayabilir. Bu nedenle eğitmeni canlandırma sürecine bilfiil katılmaya çalışmalıdır. Drama etkinliği tamamlandıktan sonra belki de hiç unutulmayacak bu etkinliğin temel vurgusunun, “iyiliği özendir, kötülükten sakındır!” olmasına çalışılmalıdır. İlkenin benimsenmesi ve alışkanlığa dönüşmesi mümkün oluncaya kadar uygun zamanlarda farklı canlandırmalarla eğitime devam edilmelidir.

İlke eğitiminin gerçekleştirildiği yaş düzeyi ve eğitim verilecek olan ortamın şartları konunun uygunluğunu, kullanılan dilin seviyeye göre ayarlanmasını gerektirmektedir. Bu gibi inceliklere dikkat edildiği takdirde drama yöntemi her yaş grubunun eğitiminde etkin bir yöntem olarak kullanılabilir. Yetişkinlere yönelik gerçekleştirilen eğitici programlarda bazı eğitimcilerin drama yöntemini, olumlu ve olumsuz davranışları somutlaştırmak için kullandıkları bilinmektedir. Bu şekilde hem oluşturulan zihinsel kodlarla öğrenmede kalıcılık sağlanmakta hem de düşünme ve çözüm üretme işlemleri pek çok duyu tarafından desteklenmektedir. Bu avantajlara sahip olan drama yöntemiyle “emri bil maruf ve nehyi anil münker” eğitimi, çerçevesi titizlikle oluşturulmuş iyi bir plan doğrultusunda yaygın eğitim kurumlarında her yaş grubuna yönelik olarak uygulanabilir. Örneğin din görevlisi, cami cemaati arasında gördüğü yardımlaşma eksikliğine işaret eden bir örnek hikâyeyi monolog tekniğiyle dramatize edebilir. Başka bir örnekle, din görevlisi cami cemaatinden muhtaç insanlara karşı önceden planladığı gerçek bir yardım programının ayrıntılarını duyarlı ve istekli vatandaşların desteğini alarak cemaatin önünde canlandırabilir. Zira, her insan için gerçeklik, havada kalan ve hayatta karşılığı olmayan söylemlerden daha tesirlidir.

Bu bölümde yer verilen ilke eksenli aşamalar ve yöntemlerin her biri gerek tek başına müstakil olarak ve gerekse birbiriyle iç içe geçmiş olarak ilke eğitiminde başarılı bir şekilde uygulanmaya oldukça elverişlidir. Anlaşıldığı üzere, güncel yöntemlerle ilkeyi uygulama konusunu ele almaktan maksat Kur'an ilkesine yeni bir form kazandırmak değildir. Aksine ilkeyi tabiatına uygun bir şekilde hayata yansıtırken değişen zamanla birlikte değişim gösteren insana dair öğrenme ve anlamlandırma biçimlerini göz önünde bulundurarak eğitim anlayışına güncel bir form kazandırmaktır. Belli bir yaş kuşağında olanlardan çoğunluğu tarih ve emek kokan

kitaplardan, eğitim materyallerinden tutun da kullanılan geleneksel yöntemlere karşı ilgi beslese de teknoloji kuşağı bu sevgi ve ilgiyi sahip olduğu yeni öğrenme vasıtalarına karşı duymaktadır. Türlü makamlarda Kur'an okuyan kalemler, kıssaları seslendiren konuşan kitaplar, ilahi söyleyen bardaklar gibi ilginç üretimlerin bile her geçen gün demode olduğu günümüzde artık eğitim, kitapların yüklendiğı tabletler, akıllı tahtalarla gerçekleşmektedir. Bunun bir nihayeti olacak mıdır bilinmez. Ancak bir mümin için önemli olan hangi koşullar altında olursa olsun insanlığa hizmet götürme sorumluluğunu kaybetmemektir. Mevcut imkânları dine hizmet için birer vasıta olarak görmek de bu sorumluluğun bir parçası olarak görülebilir.

4. MUHATABA GÖRE İLKENİN UYGULANMASI

İlkenin felsefesine göre muhatap, hep edilgen konumunda, daima uyarılan ve kontrol edilen kişiyi ifade etmez. Çünkü ilkenin esas aldığı sorumluluk ilişkisi eğitimde karşılıklılığı gerektirir. Bu ilişkide, muhataba yönelik gerçekleştirilecek iyilik kazandırma veya ondan kötülüğü uzaklaştırma çabası bir bakıma insanın kendisinden ve toplumdan kötülüğü uzaklaştırması anlamına gelir. İlkeye göre bugün uygulayıcı ya da etken durumunda olan başka bir gün eğitimin muhatabı durumunda, edilgen bir konumda olabilir. Çünkü ilke eğitiminde statü yoktur ve zaten bu tür değer biçmeler ilkenin felsefesine de aykırıdır. Muhatabı tanımanın, eğitimde karşılıklı sorumluluğun sağlıklı ilişkiler çerçevesinde sürdürülmesini ve birlikte yaşanan sosyal alanlarda karşılaşılan güçlüklerin üstesinden gelmeyi kolaylaştıracağı düşünülmektedir.

4.1. Gelişim Dönemlerine Göre İlkenin Uygulanması

Doğumundan ölümüne kadar tüm evrelerinde insan, ilgiyle yönelmeyi, değer verilmeyi hak eden, yok sayılması mümkün olmayan saygın bir varlıktır. Bu nedenle pedagoji, psikoloji, sosyoloji, antropoloji gibi davranış bilimleri insanı tüm evreleriyle bir bütün olarak ele alır ve inceler. Hangi bakış açısıyla yaklaşırsa yaklaşsın, farklı terbiye sistemlerinin ortak ifadesi olan eğitim de insana yönelik hedeflerini ortaya koyarken var olduğu andan itibaren onu özel bir konu olarak kabul eder. Eğitim, hangi gelişim döneminde olursa olsun insana yönelen manevi bir yardımdır. Özellikle iyiliği özendirme, kötülükten sakındırma amacıyla gerçekleştirilen manevi eğitim, karşıdaki bireye verilen değeri, özeni ifade etmenin en metodik yoludur. Bu anlayıştaki bir eğitimin karşılıklı prensiplerle sürdürülebilmesi insanların birbirini tanıma çabasına bağlıdır. Çünkü iyiliği özendirme, kötülükten sakındırma ilkesiyle oluşturulmak istenen sistem herhangi bir yerde gerçekleşecek ihmali, özensizliği kabul etmez. Bu nedenle ilke eğitimi açısından çocukluk döneminden yaşlılık dönemine kadar her bireyin tanınması ve hangi bireye hangi usullerle yaklaşılacağına bilinmesi gerekmektedir. Burada bebeklik evresine çocukluk içinde yer verilerek gelişim dönemlerine göre ilkenin uygulanabilirliği dört başlık altında incelenmiştir.

4.1.1. Çocukluk Döneminde İlke

Somut alemde insanın var olma mücadelesi doğumdan itibaren başlar. Doğumla birlikte insanın bundan sonra iletişim halinde olacağı yaşam çevresine adaptasyonu diyebileceğimiz döneme girilir. “Bebeklik” veya “süt çocukluğu” adı verilen bu süreç iki yaşa kadar devam eder.⁸⁰² Bebeklik, kendi başına varlığın devam ettirilemeyeceği, hayatın tamamen muhtaçlık üzerine sürdürüldüğü bir evredir. Bu çağda ahlaki davranışa da sahip olmayan çocuk iyi ve kötü fikrine sahip değildir.⁸⁰³ Piaget’nin Bilişsel gelişim kuramına göre 0-2 yaş bebeklik dönemi, kurallara uyma kavramının olmadığı “ahlak öncesi dönem” olarak nitelendirilir.⁸⁰⁴ O halde böylesi bir dönemde ahlak eğitiminden veya ‘iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma’ gibi bir faaliyetten söz edilebilir mi? Bu mümkünse, onun eğitiminden kimler sorumludur ve bu sorumluluk nasıl yerine getirilmelidir?

Hz. Peygamber’in “Her doğan, İslam fitratı üzerine doğar. Sonra, anne-babası onu Hristiyan, Yahudi veya Mecûsî yapar”⁸⁰⁵ sözü, yukarıdaki soruları tüm açılarıyla izah eder niteliktedir. Söz konusu hadiste, yaratılıştaki var olan saf, temiz tabiatın ya korunup yüceltilmesi ya da bozulup yok edilmesi konusunda kimlerin sorumlu olduğu açıklanmaktadır. Terim olarak fitrat; “hakkı, gerçeği kabul ve idrak yeteneği” anlamındadır. Gazâlî’nin yorumuna göre çocuğun tertemiz kalbi her nakış ve sûretten boş, berrak ve soyut bir cevherdir. Kendisine nakşedilen her şeye kabiliyeti olması bakımından iyiye olduğu gibi kötüye de yönlendirilebilir. Onu iki taraftan birine meylettirip kaydırma mesuliyeti ebeveynedir.⁸⁰⁶ Jean-Jacques Rousseau’nun “Her şey yaratıcının elinden çıktığında iyidir; insanoğlunun elinde bozulur”⁸⁰⁷ sözü, insandaki saf ve temiz tabiata ilişkin fitrat potansiyeline ve onun şekillenmesinde etkili olan çevresel faktörlere işaret etmektedir. Zira Rousseau’ya göre, insan duyarlı bir yapıda doğan ve doğduğu andan itibaren çevresindeki nesnelere çeşitli biçimlerde etkilenen bir varlıktır.⁸⁰⁸

⁸⁰² Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s. 63.

⁸⁰³ Hayati Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul 2016, s. 15.

⁸⁰⁴ Zeynep Nezahat Özeri, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2004, s. 78.

⁸⁰⁵ Buhari, Tefsir, Sûre, 30; Kader, 3; Müslim, Kader, 23; Ebu Davud, Sünnet, 18; Tirmizi, Kader, 5.

⁸⁰⁶ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, Mehmed A. Müftüoğlu (çev.), C. III, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1989, s. 155-159.

⁸⁰⁷ Jean-Jacques Rousseau, *Emile*, Yaşar Avunç (çev.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s. 5.

⁸⁰⁸ Rousseau, *Emile*, s. 7.

İşte tabiatındaki iyiliğin bilerek veya bilmeyerek hayra yönlendirilmesinde olduğu gibi şerre yönlendirilmesinde de birinci derecede sorumlu olanlar önce anne baba olmak üzere çocuğun yetiştirilmesinde rol sahibi olan yakın çevresidir. Gazâlî, çocuğun hayra veya şerre yöneltilecek yetiştirilmesi sonucu işleyeceği sevap veya günahın anne babasının ve terbiyesinde etkili olan öğretmenlerin de sorumlu olduğunu, dolayısıyla bu kişilerin onun sevabında ya da günahında pay sahibi olacağını söyler.⁸⁰⁹ Buna göre çocuğu yetiştirirken hangi maruf/iyi davranışlara uygun hareket edileceği ve hangi münker/kötü davranışlardan uzak durulacağı konusunda eğitilmesi, uyarılıp sakındırılması gereken kişilerin ebeveynler olduğu anlaşılmaktadır.

Çocuğun eğitimi ile uğraşanların onu, bedenen ve ruhen bütün özellikleri ile tanımları gerekmektedir. Ebeveynin görevi çocuğun beden sağlığı ile ilgilenmek, onu sadece gülbüz yetiştirmek değildir. Çocuğun kendine mahsus bir ruh hayatı vardır ve bu, çocukta, doğduğu andan itibaren gelişmeye başlar. Doğduğu andan itibaren çevresinden edindiği her izlenim, onun karakterinin belirli bir istikamette gelişmesine tesir eder. Bu bakımdan ruh sağlığının temellendirilmesi ve çocuğun eğitilmesi açısından ilk çocukluk devri ve bu arada ilk yaş büyük önem taşır.⁸¹⁰ Hatta bazı eğitimciler çocuk terbiyesini doğumdan öncesine kadar götürürler. Ana- babanın yetişme tarzına, özellikle annenin hamilelik dönemindeki ruhsal hayatına, aldığı gıdanın helal olmasına varıncaya kadar alınacak bütün tedbirlerin üzerinde inceden inceye dururlar.⁸¹¹

Kınalızâde'ye göre ister erkek ister kız çocuk dünyaya gelince Cenab-ı Hakk'a şükretmek ve onu mutlak manada ilahi bir lütuf kabul etmek gerekir.⁸¹² Daha sonra ona güzel bir isim koymak ebeveynin evladına karşı görevlerindedir.⁸¹³ Zira Hz. Peygamber “siz kıyamet günü kendi isimleriniz ve babalarınızın isimleriyle çağırılacaksınız, öyle ise isimlerinizi güzel kılın” buyurmuştur.⁸¹⁴ Bazen ebeveynlerde çocuğun verilen isimle tabiat olarak özdeşleşmesi beklentisi öne çıkabilmektedir. Böyle bir beklenti çocukta ezilmeye, kaygıya ve isim veren kişiyle ruhsal çatışma

⁸⁰⁹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi 'd-Dîn*, C.III, ss. 155-761.

⁸¹⁰ Feriha Baymur, *Yeni Doğmuş Çocuk ve Süt Çağında Eğitim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1952, s. 14.

⁸¹¹ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s. 67.

⁸¹² Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî*, s. 327.

⁸¹³ İbrahim Canan, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, Tuğra Neşriyat, İstanbul ,s. 85.

⁸¹⁴ Ebu Davud, Edeb, 70.

yaşamısına sebep olabilir. Bu durum çocuğun kişilik gelişimini de olumsuz yönde etkileyebilir.⁸¹⁵ Diğer yandan alay ve eğlence konusu olabilecek kabalık, çirkinlik çağrışımı yapan isimleri vermemeye de itina gösterilmelidir.⁸¹⁶ Öyle görünüyor ki, çocuğun yaşanılan hayatın değerli bir bireyi olarak kabul edilmesinde, belki de bütün hayatını etkileyecek güzel ve örf'e uygun bir isim verilmesi ebeveynin maruf kapsamındaki sorumluluklarından biridir.

Çocuğun birinci derecede hamisi olan anne babaya çocuğun beslenmesi konusunda da hak ve sorumluluklar yüklenmiştir. Anne imkânı olduğu halde çocuğunu iki yıl emzirmeli, baba da onların yiyeceğini, giyeceğini, rızkını temin etmelidir.⁸¹⁷ Babanın bu görevi yerine getirmedeki ölçüsünün maruf/ iyi/uygun kavramıyla belirlenmesi dikkat çekicidir. Hatta baba, evlilik ilişkisi bitmiş olsa bile onların ihtiyacını karşılama konusunda maruf ölçüye riayet etmek zorundadır.

Ayette bebeğin doğuran anne tarafından emzirilmesi öncelikli olarak teşvik edilirken, anne çocuk arasında doğumla birlikte başlayan ve süt yoluyla korunup sürdürülmesi gereken bağıın önemine de dikkat çekilmektedir. Bununla birlikte İslam'da, meşru bir mazeret sebebiyle annenin emzirememesi durumunda, gerektiğinde bir sütanneye verilerek bebeğin beslenmesini gerektiğinde maddi masraflarını karşılayarak temin etmek babanın sorumluluğudur.⁸¹⁸ Gazâlî, bebeğe verilecek sütün helal olmasının önemine işaret ederek, ihtiyaç duyulması halinde tutulan sütannenin dindarlığına ve helal yolla beslenip beslenmediğine dikkat edilmesi gerektiğinin altını çizer. Zira çocuğun beslendiği sütün haram olması halinde kişiliğinin olumsuz yönde şekilleneceğini, hayatının daha sonraki dönemlerinde eğilimlerinin, haramla şekillenen tabiatından etkileneceğini söyler.⁸¹⁹ Bazı filozofların "süt emme ikinci doğumdur" şeklindeki tespitinden yola çıkarak Kınalızâde, dadının huy ve adetlerinin süt yoluyla çocuğa geçeceğini ve çocuğun onun ahlakını alacağını belirterek,⁸²⁰ insan ömrünün ilk iki yılının düşünüldüğünden çok daha özen gerektiren kritik bir dönemi kapsadığına işaret etmektedir. O halde çocuğun bedensel gelişiminin yanı sıra ruhsal ve zihinsel gelişimini de önemli ölçüde etkileyen beslenme konusu da meşru çerçevede, maruf ölçüde gerçekleştirilmelidir. Bu konuda özellikle yakın

⁸¹⁵ Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, Özgür Yayınları, İstanbul 2019, s. 160.

⁸¹⁶ Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi*, s. 252.

⁸¹⁷ Bakara, 2/233.

⁸¹⁸ Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, C. I, s. 371.

⁸¹⁹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C.III, s.155.

⁸²⁰ Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî*, s. 328.

çevreyi oluşturan akl-ı selim kişilerce anne babaya karşı gerekli teşvik ve sakındırmalar yapılmalıdır.

Kur'an'da anne ve bebek arasında süt yoluyla kurulan ilişkinin son derece önemli olduğunu günümüz araştırmaları da desteklemektedir. Pek çok araştırmacı anne-çocuk ilişkisinin sürekliliğinin sonraki yaşantıların temelini oluşturduğunu ileri sürmektedir. Eğitimciler bebeklik döneminde öne çıkan üç duygudan söz ederler: sevgi, güven ve bağlanma. Bu üç duygunun dengeli bir şekilde karşılanması önem taşımaktadır. Doğumla birlikte kurulan bağlanma ilişkisinin niteliği, bebek ile anne arasında kurulacak olan iletişimin kalitesini de belirlemektedir. Bağlanma ilişkisinde anne anahtar konumundadır ve bu ilişki anne figüründen yansıyan sıcaklık ile gerçekleşmektedir.⁸²¹ Ebeveyn çocuk ilişkisinde güven ve bağlanmanın kaynağı olan sevgi, çocuğu yetiştirirken insani zaafaların ürünü olabilecek birçok münker davranışı önleme gücü de barındıran güçlü bir vasıtaadır. Mümin anne babaların sevgi duygusunu çocuğun karakter gelişimini destekleyecek nitelikte dengede tutmalarını sağlayacak olan ise yapılan her iyiliğin ve sakınılan her kötülüğün Allah için olduğu bilincini diri tutan "ihsan" erdemi olmalıdır.

Gelişim psikolojisi verileri çocuğun doğumla beraber bir öğrenme sürecine girdiğini, çevreyi gözlemediğini, çevresinde olup biten her şeyi anlamaya çalıştığını ve her şeyden önemlisi güven, sevgi ve bağlanma gibi duyguların yaklaşık bir yaşından itibaren gelişmeye başladığını göstermektedir.⁸²² Bu dönemde çocuğun ruhsal gıdası "sevgi" adı verilen tek bir kelimeyle özetlenebilir. Bu sözün içine, annenin gösterdiği ilgi, sevecenlik ve sıcaklık girer. Anne ile bebek arasındaki sevgiye dayalı kuşdiliyle anlaşma bebeğin sağlıklı gelişmesi, zihinsel yeteneklerinin uyarılması için gerekli öz besindir.⁸²³

Anne baba sevgisi, çocukların biyolojik, psikolojik ve sosyal gelişmeleri için en büyük ihtiyaçlardan birisidir. Bu ihtiyaçtan mahrum kalan çocuklarda ebeveynin davranışlarının benimsenmesi görülmediği gibi, bu tür çocuklarda fiziksel, zihinsel ve sosyal gelişim de gecikmeye uğramaktadır.⁸²⁴ Temel güven duygusundan yoksun

⁸²¹ A. Şebnem Soysal vd. , "Bebeklik Dönemindeki Bağlanma Sürecine Genel Bir Bakış", *Klinik Psikiyatri*, 8, 2005, ss. 88-99.

⁸²² Cemil Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, Dem yayınları, İstanbul 2014, s. 155.

⁸²³ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s. 38.

⁸²⁴ M. Akif Kılavuz, "Anne Baba Örnek Davranışlarının Çocukların ve Ergenlerin Dinî Kişiliğinin Oluşumuna Etkileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 2005, ss. 41-58.

olarak yetişmiş bebeklerin sonraki yaşamlarında sosyal ilişki kurmaktan kaçınma, çekingen, kaygılı, gergin, kararsız, karamsar ve kendine güvensiz olma gibi kişisel özellikler taşıyabilecekleri ifade edilmektedir.⁸²⁵ Alfred Adler, sevgisizlik ve kenara itilmişlik duygusuyla yetişen çocukların ilerideki hayatlarında nasıl telafisi güç davranışlara sahip olacağını şu sözleriyle anlatır: “Bu çocuklar tüm ötekileri geçmek ve her şeyi tek başlarına başarmak isterler. Bu duygulara eşlik eden doyumsuz bir hırsla birlikte kötü içgüdüler de gelişip güçlenir. Para hırsı ve imrenme sınırsızca artar çünkü çocuk, isteklerinin karşılanmasını bekleyecek durumda değildir. Açgözlülük ve huzursuzlukla her zaferin arkasında koşar, söz dinlemez, öfkelidir, kendisinden gençlere despotça davranır, kendisinden yaşlılara yalan söyler ve hiç kimseye kesinlikle güvenmez. Bu şekilde gelişmekte olan bencilliği iyi bir öğretmenin ne dereceye kadar düzelterebileceği ve kötü bir öğretmenin kötüleştireceği açıktır.”⁸²⁶

Adler’in tespitleri sevgi duygusundan mahrumiyetin münker/kötü ahlaka kapı aralayan en önemli faktör olduğunu göstermektedir. Çocukluğunda sevgiye doymamış insanın dengeli bir kişilik geliştirmesi de başkalarını sevmesi de zordur. Kişi yeterince almadığını başkalarıyla paylaşamaz. Oysa ilk yaştan başlayarak anneden alınan sevgi gelişerek ve çevreye yayılarak zenginleşir, çeşitlilik kazanır.⁸²⁷ Pierre Bovet, sevgi, güven borçluluk duygularının ve itaatli davranışların Allah’a yönelmeden önce kişinin kendisinde geliştiğini, bu duygu ve davranışların çıkış noktasının da çocukla annesi arasındaki bağ olduğunu dile getirir. Bovet, annenin aşıladığı sevgi ve güven duygusuyla çocukta filizlenen sevgi tohumunun ilahî sevgiyi nasıl yeşerteceğini şu sözleriyle özetler: “Gözünün önündeki kardeşini sevmeyen göklerdeki görünmeyen Tanrı’yı nasıl sevebilir?”⁸²⁸ Topçu, insanın yaratılıştaki safiyeti ve inanma duygusunu koruyup yücelten en temel duygu olan sevgiden yoksunluğun insanlık için en büyük tehlike olduğunu; “Kâinata hayranlıkla bakan, insanlara minnetle çevrilen çocuğu, inanış ve sevgi aşısı yapmadan hayata salanlar, dünyamızın ilk ve en gaddar zalimleridir”⁸²⁹ yorumuyla dile getirir. Tüm bu uyarı niteliğindeki ifadeler, anne

⁸²⁵ Mehmet Sağlam vd. , "Bebeklik Döneminde Çocuk Hakları", *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1, 2015, ss. 502-510.

⁸²⁶ Alfred Adler, *Bireysel Psikoloji*, Ali Kılıçoğlu (çev.), Say Yayınları, İstanbul 2018, s. 31.

⁸²⁷ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s. 183.

⁸²⁸ Pierre Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, Selâhattin Odabaş (çev.), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1958, ss.32-33.

⁸²⁹ Topçu, *Var Olmak*, s. 24.

babayla birlikte diğer eğitim çevresinin çocuğun terbiyesi ve karakter gelişimi konusunda ne derece sorumlu olduğuna dikkat çekmektedir.

Çocuğun tüm yaşam evrelerinde sağlıklı bir kişiliğe sahip olmasında en az anne kadar baba da etkilidir. Yapılan araştırmalara göre babanın çocuğun yetiştirilme sürecine aktif katılımı, çocuklarda görülebilen davranış problemlerini azaltmakta, çocuğun eşitlik ve adalet değerini içselleştirmesine katkı sağlamaktadır. Babanın bakımıyla ilgilendiği çocukların empati, özdenetim ve bilişsel yeteneklerinin, problem çözme becerilerinin, kendine güvenlerinin, psikolojik ve sosyal uyumlarının yüksek olduğu gözlenmektedir.⁸³⁰ Diğer yandan baba, geleneksel cinsiyet rol mesajlarının aktarılmasında ve güçlendirilmesinde anneye oranla daha etkindir. Çocuğun bakımına annenin yanı sıra babanın da katılması, çocuğa birden fazla cinsiyet rol modeli sunmakta ve çocukta cinsel kimlik oluşumunu desteklemektedir.⁸³¹ Bu nedenle, bebeğin bakımı, doyurulması, bezinin değiştirilmesi gibi konuların kadın işi olduğu veya vaktinin olmadığı gibi ne örfî ne de ilmî bir dayanağı olmayan mazeretler, babayı hiçbir zaman çocuğu ile ilgilenmekten alıkoymamalıdır.⁸³² Baba, çocuğuyla arasında oluşturduğu bağla onun şahsiyet gelişiminde rol sahibi olacağı bu dönemi, kendisi için bir engel değil fırsat olarak görmelidir. Çünkü, bebeklik döneminde bebeğin ihtiyaçları sevgi ve güven temelinde gerçekleştirildiğinde, diğer evrelerde anne babayla özdeşim kurulması kolaylaşır; ahlak eğitimine dair ebeveynin tavsiye ve uyarılarının çocuk açısından kabul edilebilir bir değeri olur. Böylece bireyin ileriki yaşlarda maruf davranışların kazandırılması ve münker davranışlardan sakındırılması konusunda doğal bir zemin oluşturulur.

Bebeklik, din eğitimi açısından hazırlık, bebek açısından ise bilinçsiz etkilenme evresidir. Kişisel tecrübeler ve kontrollü gözlemlere dayalı bulgular, bebeklerin ilk birkaç günden itibaren alışkanlık kazanmaya başladıklarını göstermiştir. Bu, onların öğrenmeye başladıklarını, gördükleri ve duyduklarının zihinlerinde izlenimler bıraktığını göstermektedir.⁸³³ Bu nedenle onların gözü önünde cereyan eden çirkin söz, tavır ve davranışlar onların zihin dünyasında iz bırakabilmektedir. Ayrıca bebeğin bakımında ebeveynin yaşadığı isteksizlik, bıkkınlık, öfke, kızgınlık gibi duygular;

⁸³⁰ Yaşar Kuzucu, "Değişen Babalık Rolü ve Çocuk Gelişimine Etkisi ", *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4, 2011, ss. 79-89.

⁸³¹ Kuzucu, "Değişen Babalık Rolü ve Çocuk Gelişimine Etkisi ", s. 83.

⁸³² Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi*, s. 251.

⁸³³ Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, ss. 66- 75.

ağlama, uyku, alt ıslatma gibi bilinçsiz davranışları karşısında sevgiyi örten tahammülsüz yaklaşımlar da çocuğun ruh ve zihin dünyasında negatif izler bırakabilmektedir.

Hız. Peygamberin çocuk eğitiminde özellikle sevgi ve güven duygusunun önemine işaret eden örnekler, fikir oluşturmayı sağlayacak yeterliliktedir. Onun yetişkinlere yaptığı her bir eğitici uyarı, “marufu emir ve münkeri nehiy” kapsamında değerlendirilebilir. Burada verilecek birkaç örnekte görüleceği üzere onun maruf/uygun davranış konusundaki temel vurgusu sevgi ve güven esaslıdır. Örneğin onun çocuğa yaklaşımında dikkati çeken nokta, özellikle bebeklik döneminde iradî olmaktan çok doğal ve içgüdüsel olarak gösterilen bazı davranışlarından ötürü çocuğa müdahale etmeyip onu tabiatı ile baş başa bırakmaktır.⁸³⁴ Hız. Peygamber bebeklik döneminde tabii olarak gerçekleşen alt ıslatma olaylarında daima aynı tavrı takınmış ve hatta çevresindeki yetişkinleri yanlış yaklaşımlara karşı uyarmıştır. Bir defasında torunu kucağındaiken altını ıslatınca, telaşla çocuğu almak için yönelen mürebbisine “oğlumun bırakın, onu korkutmayın”⁸³⁵ uyarısında bulunması, bebeklik döneminde en çok ihtiyaç duyulan sevgi ve güven duygusunun zedelenmeden sürdürülmesinin önemini din eğitimi açısından da ortaya koymaktadır.

Hız. Peygamber’in eğitim anlayışında ağlayan çocukla ilgilenip, daha fazla ağlatmamak esası gözetilmiştir. Zira çocuğun ağlaması genellikle onun açlık, rahatsızlık, uyku, korku, can sıkıntısı, ilgi isteme bir ihtiyacına işaret eder. Çocuğun mütemadiyen ağlamaya terkedilmesi tıbben de zararlı kabul edilmiştir. Zira ağlayan çocuk ilgi beklemektedir.⁸³⁶ Hız. Peygamberin namaz kıldırırken çocuk ağlaması duyduğunda, annesine güçlük vermemek için namazı kısa tuttuğunu söylemesi,⁸³⁷ onun çocuk eğitiminde sergilediği pedagojik yaklaşımının ve hassasiyetinin göstergesidir. Hız. Peygamber yaşadığı dönemin alışlagelmiş adetlerine aldırmadan sevgi ve ilginin çocuk için en temel ihtiyaç olduğunu defalarca şahit olunan örneklerle yetişkinlere göstermiştir. Tanık olunan örneklerden birinde, onu torununu öperken görüp, hiçbir çocuğunu öpmediği sözleriyle yadırgayan kişiye, “merhamet etmeyene merhamet olunmaz”⁸³⁸ şeklindeki yanıtı sevgi duygusunun, merhametin de kaynağı olduğuna da

⁸³⁴ Canan, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, s. 163.

⁸³⁵ Müsned, IV, 348.

⁸³⁶ Canan, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, s. 166.

⁸³⁷ Buhârî, Ezân, 64; İbn Mâce, Salât, 49.

⁸³⁸ Müslim, Fedâil, 65.

işaret etmektedir. Sevgi yalnız merhametin değil saygı, adalet, muâvenet erdemlerinin de içten gelen bir kararlar, gönüllü olarak sahiplenilmesinde aşkın bir güçtür.

Bebeklik döneminde sevgiyle birlikte gösterilen ilgi çocukluk döneminde meyvelerini vermeye ve gelişim sürecine bağlı olarak ahlaki davranışlar şekillenmeye başlar. Her çocuk eninde sonunda kendine özgü bir kişilik geliştirir. Ancak bu kişiliğin dengeli ve uyumlu olabilmesi, gelişim basamaklarının örselenmeden aşılmasına bağlıdır. Ana çizgileriyle çocuklukta beliren kişilik, az çok değişme ve düzenlemelerden geçerek delikanlılık çağında son biçimini alır.⁸³⁹

Çocukluk dönemine eğitimcilerin daha bir dikkatle yoğunlaştığı görülmektedir. Rousseau'ya göre, insan yaşamının en kritik dönemi, doğumdan on yaşına kadar geçen zamandır. İyi ve kötü davranışlar bu zaman dilimi içinde filizlenir. Bunları yok etmek için de insanın elinde hiçbir çare yoktur. Çare ortaya çıktığında ise, kökler öyle derinlere inmiş olur ki bunları söküp atmanın zamanı geçmiştir. Bu nedenle çocuğa verilecek ilk eğitim yüreği kötülüğe karşı, zihni yanlışla karşı korumak üzerinde yoğunlaşmalıdır.⁸⁴⁰

Kur'an'da sorumluluk bilincini ve kişilik gelişimini konu alan ayetlerde özel olarak çocuklara hitaben yükümlülük bulunmamakla birlikte genel muhtevalı ayetlerde insanın her döneminin dikkate alındığı görülür. Zira insanda, sorumluluk bilincinin aniden ortaya çıkması beklenemeyeceği için, gelecekteki hayatında çeşitli sorumlulukların muhatabı olacak mümin adayı çocuğa ergenlik çağına girmeden bu bilinç kazandırılmalıdır.⁸⁴¹ İnsanın yalnız kendisine değil inandığı dine, ailesine, çevresine karşı da sorumlu olduğu bilincini edindirme vasıtası olan 'İyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma' ilkesi sorumluluk eğitiminde merkezi bir yer tutmaktadır.

'İyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma' ilkesinin eğitim yönüne değinenlere göre, ilkenin eğitimi çocukluk döneminden itibaren yapılmalıdır. Henüz ergenlik çağına girmemiş olan çocuğa iyiliği emredip onu her çeşit kötülükten uzaklaştırmaktan maksat, onu sağlıklı bir dinî kültür ve ahlakla yetiştirmek, İslam örfüne uygun temiz bir dinî hayata hazırlamaktır.⁸⁴² Bu anlamda nasıl ki ilim öğrenmesinde çocuğa destek olmak marufu emretmek ise, onu her çeşit fitneden

⁸³⁹ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s. 169.

⁸⁴⁰ Rousseau, *Emile*, s. 93.

⁸⁴¹ Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi*, ss. 382-383.

⁸⁴² el-Amra, *Kur'an, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Ma'ruf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, s. 277.

korumak da münkerden nehyetmektir. Bu anne babaya düşen vicdanî bir hak ve görevdir. Ayrıca kardeş, dede, amca gibi çocuğun yakın akrabaya çevresini oluşturan kişilere de imkânları kadarıyla “emri bil maruf ve nehyi anil münker” kapsamında çocuğu eğitmek farzdır.⁸⁴³

3-12 yaş gibi uzun bir dönemi kapsayan, kendi içinde hem bilişsel hem ahlaki bakımdan farklı özelliklerin eşlik ettiği kategorik evreleri barındıran çocukluk döneminde ilke merkezli eğitimde sağlıklı yaklaşımlara sahip olmak son derece önemli görünmektedir. İlkenin yapıcı bir nitelikte uygulanması amacıyla harita oluşturmak istendiğinde bulunduğu ahlaki gelişim basamağına göre çocuğun tanınması öncelikli adım olmalıdır. Eğitimciler sadece yaşa bağlı bir ahlaki gelişim sınıflandırması yapmaktan kaçınılması gerektiğini düşünmektedirler. Zira çocuğun ahlaki gelişiminde zihinsel gelişim ve olgunlaşma hızı ve düzeyi de etkilidir.⁸⁴⁴ Bununla birlikte çocukluk dönemi genellikle iki evreye ayrılarak ele alınır: ahlak öncesi dönem olarak ifade edilen 2-6 yaş evresi ve ahlaki yargıların oluşup şekillenmeye başladığı 7-12 yaş evresi.

Çocukta ahlaki muhakeme ya da yargı gelişimi konusunda birçok çalışma yapılmıştır. Özellikle Piaget’in ahlaki muhakeme teorisi ile Kohlberg’in ahlaki yargı gelişimi teorisi bu konudaki çalışmalarda temel referans olarak kabul edilir.⁸⁴⁵ Piaget’in bilişsel gelişimle ilgili teorisinin bir parçası niteliğinde olan ahlaki muhakeme teorisi, çocukların “ahlaki gerçeklik” ve “ahlaki bağımsızlık” olmak üzere iki muhakeme evresinden geçtiklerini öne sürmektedir. Bilişsel Gelişim teorisine göre çocuğun bebeklik dönemini de içine alan altı yaşına kadar olan dönemi “ahlak öncesi dönem” olarak tanımlanır.⁸⁴⁶ Piaget gibi çocuk ve yetişkinlerin, belirli durumlarda davranışlarını yöneten kuralları nasıl yorumladıklarını inceleyen Kohlberg ise insanın geçirdiği altı ahlaki yargı aşamasından söz etmektedir. Bu altı aşama ise, “Gelenek öncesi düzey”, “Geleneksel düzey”, “Gelenek sonrası düzey” olmak üzere üç ana evrede meydana gelmektedir. Bu üç düzey, çocuk ya da yetişkinin “doğru” ya da

⁸⁴³ el-Amra, *Kur’an, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Ma’ruf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, ss. 280-281.

⁸⁴⁴ Mustafa Köylü ve Cemil Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2017, s. 33.

⁸⁴⁵ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s. 30.

⁸⁴⁶ Faruk Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri*, Dem Yayınları, İstanbul 2007, ss. 72-73.

“ahlaki davranış” olarak neyin nasıl algılandığına göre belirlenmiştir.⁸⁴⁷ Piaget’in “ahlak öncesi dönem” e dair saptamaları Kohlberg’in “Gelenek öncesi dönem” e dair saptamalarıyla benzerlik gösterir. Bu dönem yaşla ifade edilecek olursa altı yaşa kadar olan dönemin özelliklerini yansıtır.

Altı yaşına kadar çocuğun özgün ve niyete bağlı ahlaki davranışlarından söz etmek mümkün değildir. Bu çağda ahlaki kurallar biçimsel ve sözel olarak yorumlanarak yerine getirilir. Doğru ve yanlış esnek değil, köşelidir; bir şey ya doğrudur ya yanlıştır.⁸⁴⁸ Büyüyen, çevresiyle birlikte uyulması gereken birtakım kurallar olduğunu öğrenmeye başlayan bu çağ çocukları, bir davranışın iyi ya da kötü olduğunu, sonuçlarına bakarak değerlendirirler. Eğer ödüllendirilirse, yapılan iş iyi; cezalandırılırsa kötü olarak algılanır.⁸⁴⁹ Bu dönem çocuğunun olumsuz davranışlarının en yüksek olduğu devre 3-4 yaşlarıdır. Bazen inat olsun diye istenmeyen davranışı yapabilir. Çocuğa göre doğru davranış, onun istek ve ihtiyaçlarını tatmin eden davranıştır. “Sen bana yardım et, ben de sana yardım edeyim” modelinde gerçekleşen yararçı alış-veriş davranışı bu çağ çocuğunun dünyasında sevgi, bağlılık ve adalet kavramının karşılığıdır.⁸⁵⁰

6 yaşlarına doğru çocuklar, herkesin kendi bakış açısına sahip olduğunu ve her bireyin kendi bakış açısına göre hareket etme hakkına sahip olduğunu düşünmeye başlarlar. Karşılıklılık ya da “sana karşı adil olana adil davranmak” bu aşamanın motive edici unsurlarından biridir.⁸⁵¹ Gösterdiği birtakım gelişmelere rağmen altı yaş çocuğunun en belirgin özelliği bencil olmasıdır. Buna bağlı olarak çocuk, çevresindekilerin merkezi olmak ister ve kendi isteklerinin hemen yapılmasını bekler. Çocuk, ahlaki durumu başkalarının görüşünü göz önünde bulundurmadan yalnız kendi açısından değerlendirir. Ahlak kuralını bir toplumsal baskı olarak anlar; ancak buna uymak istemez.⁸⁵²

Son çocukluk dönemi olarak da adlandırılan 6-12 yaş evresinde çocuğun olayları sonuca göre değil niyete göre değerlendirme eğiliminin kendini gösterip gelişmeye

⁸⁴⁷ İbrahim Gürses ve Mehmet Akif Kılavuz, "Kuşakların Ahlaki Değerleri Birlikte Öğrenmesi: Kohlberg'in Ahlaki Gelişim Kuramı Açısından Bir Değerlendirme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 2016, ss. 97-117.

⁸⁴⁸ Özeri, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, s. 78.

⁸⁴⁹ Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri*, s. 73.

⁸⁵⁰ Hökeleli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, s. 16.

⁸⁵¹ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s. 32.

⁸⁵² Hökeleli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, s. 15.

başladığı görülür. Bu dönemde davranış niyete göre değerlendirilir. İyi niyeti olmak önemlidir ve bu da güzel niyet sahibi olmayı, başkalarına karşı düşünceli davranmayı gerektirir. İyi olmak, karşılıklı ilişkileri sürdürmek, güveni, bağlılığı, minnettarlığı korumayı gerektirir. On yaşlarından itibaren çocuk kendisine telkin edilen davranış kurallarını öğrenir ve bunlardan bazılarını benimser. Başlangıçta sevilen model kişinin isteği olarak yapılan davranış zamanla modelden bağımsız olarak sürdürülür.⁸⁵³ Çünkü artık özerk dönemi ifade eden 12 yaşa doğru yaklaşılmaktadır. Piaget’ye göre 12 yaş civarında baskı ahlakı yerini iş birliği ahlakına bırakmaktadır. Kuralların değişebileceğine inanılmaya başlanan bu evre, ahlaki açıdan “otonom/özerk” olarak nitelendirilmekte ve bu evredeki çocuk ve gençler davranışın iyiliği veya kötülüğünü niyete göre değerlendirmeye başlamaktadır. İki taraflı olan özerk ahlak, karşılıklı rızaya dayalıdır.⁸⁵⁴

Çocuğun ahlaki eğitiminde ve dolayısıyla ‘iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma’ ilkesi doğrultusunda davranış kazandırılmasında bulunduğu düzeyde öne çıkan ahlaki duyguların bilinmesi ve var olan duyguya yönelik eğitiminin gerçekleştirilmesi gerekir. Bu nedenle çocuğun bilinçli bir şekilde yapmasa bile, davranışlarıyla yansıttığı ahlaki duyguların takip edilmesi önemlidir. Çocukların eğitiminde tabiatın takip edilmesi gerektiği şeklindeki eğitimcilerin görüşünü destekleyen Kınalızâde’ ye göre çocukta ilk ortaya çıkan gücün eğitime ve geliştirilmesine öncelik verilmelidir.⁸⁵⁵ “emri bil maruf ve nehyi anil münker” açısından da maruf davranışlar için zemin oluşturan potansiyel duygu ve eğilimlerin tespiti önemlidir. Eğitimcilerin bu konudaki tespitlerine bakıldığında çocukluk dönemindeki davranışların hayâ, saygı, empati, adalet ve dürüstlük gibi duygular etrafında şekillendiği görülmektedir.

İslam ahlakçılarına göre çocukta ilk olarak tezahür eden duygu hayâdır.⁸⁵⁶ Gazâlî’ye göre utanma duygusu Allah tarafından verilmiş olan bir hediyedir ve aklen olgunlaşmaya başladığının göstergesidir. Zira çocuğun kötü davranışlardan rahatsız olarak uzaklaşması aynı zamanda akli melekelerini de kullanmaya başladığının işaretidir.⁸⁵⁷ Gözlem ve tecrübeler de çocukta ahlaki duygunun erken yaşlarda

⁸⁵³ Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, ss. 16-17.

⁸⁵⁴ Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri*, s. 74.

⁸⁵⁵ Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî*, s. 328.

⁸⁵⁶ Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî*, s. 328; Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, s. 155.

⁸⁵⁷ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, s. 155.

belirmeye başladığını ortaya koymaktadır. Mesela, 3 yaşındaki bir çocuk, başka birinin oyuncasını ona duyurmadan aldığı anda bunun hırsızlık veya yanlış bir davranış olduğunu sezebilmektedir.⁸⁵⁸

Hayâ insanın bir vaziyet alışığıdır. İyinin alametidir. İnsandaki eğitilebilme kapasitesidir. İnsanın kötü ve çirkin işlerden sakındırılabilmesi ondaki haya duygusunun varlığını gösterir. Haya insan şahsiyetini dış etkilere karşı koruyan bir örtüdür.⁸⁵⁹ Saygı, iffet, adalet gibi çoğu erdemi doğuran, maruf davranışların yeşertilip geliştirilmesinde de fitrî bir güç kaynağı olan hayâ duygusunun doğru bir şekilde yönetilmesi çocuğa yönelik ilke merkezli eğitimde de önemli bir yer tutmaktadır. Günümüzde haya duygusunu zayıflık ve özgürlüğü sınırlayan bir engel olarak görme anlayışının yaygınlaştığı görülmektedir. Bir ironi olarak, ebeveynlerin çocuğunun utangaçlığından bir hastalıkmiş gibi yakınlıkta okul ve eğitim çevresinde bu duygudan sıyrılmamasını beklemesi gibi durumlara tanık olunabilmektedir. Aslında bu tutumun, çocuğa bahşedilen herhangi bir fiziksel, bilişsel veya duygusal nimeti, örneğin akıl yetisini devre dışı bırakmayı istemekten farkı bulunmamaktadır. Zira haya, birçok güzel huyun çocuğa kazandırılmasında yararlanılsın diye takdim edilmiş hazır bir eğitim malzemesidir. Böylesi bir güzelliğin geliştirilmesi bir yana ortadan kaldırılması ebeveynin çocuğa yapabileceği belki de en büyük kötülüktür. Bu konuda aile büyüklerinin birbirlerine hakkı ve marufu tavsiye etmeleri hem hak hem vazifedir.

Erken çocukluk döneminde ortaya çıktığı düşünülen bir diğer duygu saygıdır. Bilinçdışının bütün duygularımızda geniş bir yeri olduğunu söyleyen Bovet, saygı duygusunun doğuşunun seçikçe hatırlayamayacağımız küçük çocukluk yıllarına kadar uzandığını belirtmektedir. Bovet'e göre, saygıyı doğuran, bir sebep değildir. Saygı duyduğumuz bir kimse karşısında hareketlerimiz tutulur, frenlenir ama bundan şikayetçi olmayız. Aslında bunun açıkça farkında da değilizdir. Saygı duyduklarımız, kendilerinden çekinirken aynı zamanda sevdiğimiz insanlardır. Bovet, saygının daha yüce ifadesi olan hayranlık duygusunun korku ve sevgiyi bir arada barındırdığını ve din duygusuna da kaynaklık ettiğini düşünmektedir. Saygı duymamak için insanın, kendinden üstün hiçbir şeyin var olmadığına inanarak gururdan ibaret bir varlık olması gerekir. Bovet, böylesi bir kötü tabiattan uzak olan çocuğun çevresindeki insanlara hayranlık ve saygı duymaya son derece elverişli bir yaratılıştaki olduğunu; "Saygı

⁸⁵⁸ Hökeleki, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, s. 16.

⁸⁵⁹ Bayraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, Şafak Ambalaj Sanayi, İstanbul 1983, ss. 254-255.

uyandıramayacak kadar çelimsiz, sevimsiz insan yoktur. Kim olursa olsun, çevresinde, daima, gözlerini ona dikmiş küçükler bulunur.”⁸⁶⁰ sözleriyle ifade etmektedir.

Empati de çocuğun davranışlarında açıkça kendini gösteren ahlaki duygulardandır. Eğitimciler 4-7 yaş erken çocukluk döneminde çocuğun, benmerkezci eğilimlerine rağmen “empati” duygusu taşıdığına dikkati çekmektedirler. Zira bu dönem çocukları bir başka çocuğun canının acıdığını gördüklerinde, kendi canları acıdığına gösterdikleri türden bir tepki gösterme eğilimindedirler. Bu yansımadaki empati ya da dolaylı paylaşma davranışlarının diğer kâim davranışların habercisi olduğu düşünülmektedir. Çocuklarda iyilikseverlik ile yardım etme davranışı arasında anlamlı bir ilişki vardır. Ayrıca yaşa bağlı olarak yardım etme davranışının arttığı görülmektedir. Çocukta özgecilik duygusu 5-6 yaşından sonra gelişmeye başlar. Özgecilik duygusuna sahip bir çocukta, cömertlik, anlayış, işbirliği ve yardım duygusu birlikte gelişir.⁸⁶¹

Başta hayâ olmak üzere çocukta erken yaşlarda görülen empati ve özgecilik duygularının doğru yönetilmesiyle adalet duygusunun istenilen düzeyde ve daha hızlı gelişeceğini söylemek mümkündür. Bertrand Russel’a göre adalet duygusu doğuştan olmamakla birlikte hayret verecek derecede çabuk gelişen bir duygudur.⁸⁶² Çocukta çok güçlü olan bu duygu yaklaşık 5-6 yaşlarından itibaren görülür. Ancak çocuğun bilişsel gelişimi doğrultusunda adaleti değerlendirme biçimi değişik evrelerden geçer. On iki yaşa gelindiğinde daha üst düzey bir adalet kavramı geliştirilir. Bu düzeyde çocuk için adalet eşitliği, herkese içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde adil davranmayı ifade eder.⁸⁶³ Eğitimciler, çocuğun adalet duygusunu gerçekleştirme eğitiminde, adalet isteğine karşı mukavemet edilmemesi gerektiğini önermektedirler. Bu duygunun eğitiminde çocuğa hakkı olduğundan fazlası verilmemeli, ancak çocuğun daha azını kabul etmesi de beklenmemelidir.⁸⁶⁴

Bazı araştırmacılara göre adaletle bütünleşik değerlerden olan dürüstlük, bazı çocukların en üstün tuttuğu değerdir. Dürüstlüğün bir anlamda olumsuz olan yalan konusunda çocukların yaklaşık 6-7 yaşlarına kadar bir fikri yoktur.⁸⁶⁵ Yalan söyleme

⁸⁶⁰ Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, ss. 223-248.

⁸⁶¹ Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, s. 20,21.

⁸⁶² Bertrand Russel, *Terbiyeye Dair*, Hamit Dereli (çev.), Maarif Basımevi, Ankara 1954, s. 132.

⁸⁶³ Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, s. 20.

⁸⁶⁴ Russel, *Terbiyeye Dair*, s. 132.

⁸⁶⁵ Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, s. 18.

alışkanlığı hemen daima bir korkunun neticesinde ortaya çıkar. Korkusuz büyümüş bir çocuk tabiatında var olan dürüstlüğü sürdürür. Çocuk yalana başvurma yolunu büyükleri müşahede ederek keşfeder. Korku bu müşahedeyi canlandıran bir faktördür.⁸⁶⁶ 10 yaş civarındaki bir çocuk yalanın “kasten doğru söylenmeyen her şey” olarak anlayabilmektedir. Bu durum, doğru ve yalan meselesinin 7-10 yaşlarında ahlak açısından ciddi olarak ele alınmasının gerekliliğini ortaya çıkmış koymaktadır.⁸⁶⁷ Eğitimciler, doğruluk alışkanlığı oluşturmanın ahlak terbiyesinin başlıca gayelerinden biri olması gerektiğini düşünmektedirler. Hatta yalnız doğru davranmanın değil daha önemli gibi görünen doğru düşünmenin de alışkanlık kazandırma eğitiminde yerini alması gerektiği ifade edilmektedir.⁸⁶⁸

Çocukluk döneminde uyanan ve gelişen duyguların her birinin ‘emri bil maruf’ ilkesiyle korunmak ve yaygınlaştırılmak istenen maruf davranışlar için birer potansiyel durumda olduğu anlaşılmaktadır. Çocuğun tabiatında var olan değerlere ilişkin yorumlarda dikkati çeken husus, çocuğun temiz tabiatında kötü olan hiçbir şeye karşı eğilim bulunmamasıdır. O halde çocuk dediğimiz o saf cevherden kötülüğe eğilimli bir genç veya yetişkin modeli nasıl ortaya çıkmaktadır? Yanlış eğitim uygulamalarıyla çocukta kötü davranışların ortaya çıkmasında ve daha da kötüsü bu davranışların yetişkinlik döneminde değiştirilmesi güç birer karakteristik özellik haline gelmesinde etkili olan tutumlar nelerdir? Çocukta davranış eğitimine ilişkin benzeri daha birçok sorunun izahının ahlak eğitimcilerinin hemen hepsi tarafından doğal ve bir o kadar da etkili bir vasıta olan “özdeşim kurma” kavramı dairesinde yapıldığı görülmektedir.

Çocuğa yönelik ahlak eğitimini tek bir başlık altında disipline eden “emri bil maruf” un uygulanmasında, özdeşim kurma esasını merkezde tutarak dikkat edilmesi gereken tutum ve yaklaşımları birkaç maddede özetlemek mümkündür:

1.Çocuğun çevresinde ilkeli davranan özdeşim modelleri oluşturulmalıdır. Çocuğun doğru ile yanlış ayırt edebilmesi ve adalet duygusunun yerleşebilmesi, öncelikle aile içinde doğru ve yanlış kavramlarını kazanabilmesi ile mümkündür. Bunun için de birer özdeşim modeli olan anne ve babanın çocukta oluşturmak istediği ahlaka uygun, olumlu, ilkeli birer model oluşturmalarının önemi büyüktür.⁸⁶⁹ Uzmanlar, çocuğun ahlak eğitiminde özellikle annenin birinci derecede rol sahibi

⁸⁶⁶ Russel, *Terbiyeye Dair*, s. 140.

⁸⁶⁷ Hökeleki, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, s. 19.

⁸⁶⁸ Russel, *Terbiyeye Dair*, s. 139.

⁸⁶⁹ Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2018, s. 120.

olduğu, annenin en önemli ahlaki özdeşleşme objesi olduğu hususunda hemfikirdirler. Bedensel ihtiyaçlarının yanında çocuğun sevgi, şefkat ve ilgi gibi ruhsal ihtiyaçlarının karşılanmasında en etkin rolü üstlenmiş olan annenin disiplin anlayışı, çocuğun vicdanının şekillenmesinde derin izler bırakır. Bununla birlikte babanın disiplin ve otoritesi de çocuğun vicdan gelişiminde annenin rolünü bütünleyici bir etkiye sahiptir.⁸⁷⁰

Birer rol model olarak anne ve babanın çeşitli toplumsal sorunları çözme örneklerine tanık olarak yaşayan çocuk, gördüğü örnekleri olumlu ve olumsuz yönleriyle değerlendirir ve bunun sonucunda birtakım yargılara ulaşma imkânı bulur. Ebeveynin yaşanan olaylar karşısındaki duyarlılığı, oluşturduğu “biz” bilinci, sosyal sorumluluk anlayışı, çocuktaki “sosyal ahlak” yani vicdan gelişimine katkı sağlar.⁸⁷¹ Özdeşim, çocuğun cinsel kimlik kazanmasında da en önemli etkendir. Çocuk, erkek ve kız davranışlarını, ana ya da babasına özendiği için, onlara benzemek istediği için benimser. Bu, bilinçli bir öykünmeden çok daha derine inen ruhsal bir olaydır. Çocuk, oturuşundan duruşuna, konuşmasından giyinişine değin, ana veya babasının birçok özelliğini bilinçsiz olarak yineler, kendi kişiliği içinde yoğurur. Kız çocukla annesi, erkek çocukla babası arasındaki ilişki ne denli yakın ve olumlu ise özdeşim o denli kolay oluşur.⁸⁷² Çocuğun, karşılıklı sadakat ve bağlılık temelinde sevgi, şefkat, emniyet motifleriyle bezenmiş mutlu bir aile tablosunun iki ayrı cinsten teşekkül ettiğini görmesi sağlıklı bir cinsiyet eğitimi için temel oluşturur.⁸⁷³

Tüm bu ilmî tespitler, marufun/iyinin temel vurgularından olan adalet, iffet, merhamet ve muâvenet gibi değerlerin kazandırılmasında, çocuğun yaşamında etkin olan özdeşim figürlerinin sorumluluğunun birincil öneme sahip olduğunu göstermektedir. Zira çocuk, ahlak kurallarının çoğunu kişiye ya da ihtiyaca göre yeniden oluşturularak değil, başlangıçta en ince ayrıntısına kadar çizilen hatlarıyla yetişkin kuşaklardan devralır.⁸⁷⁴ Sözelimi çocuğun doğasında olmayan yalan söyleme davranışı yetişkin tutumları sonucu ortaya çıkar. Yetişkinlerin sergilediği dürüst olmayan söz ve davranışlar özdeşim kurma yoluyla çoğunlukla farkında olunmadan çocuğa aktarılır. Öte yandan dürüst olursa bile çocuğa baskı ve korkuyla

⁸⁷⁰ Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, ss. 20-21.

⁸⁷¹ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s. 120.

⁸⁷² Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s. 238.

⁸⁷³ Cezmi Tahir Berklin, *Problemler ve Sorun Sebepleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1974, s. 62.

⁸⁷⁴ Jean Piaget, *Çocuğun Ahlaki Yargısı*, İdil Dünder (çev.), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 12.

gerçeği söyletme çabası da çocukta yalan öyleme alışkanlığını ortaya çıkaran nedenlerdendir.⁸⁷⁵ Saygı duyma davranışı aynı şekilde devralınan davranış kurallarından biridir. Saygı davranışının, çocuğun iyiye yönlendirilerek kötülükten sakındırılması konusunda, onun eğitimiyle sorumlu olan kişilerin sahip olması gereken en güçlü yaptırım vasıtası olduğunu söylemek mümkündür. Bovet, saygının ebeveynle çocuk arasında ahlaki davranışları kendiliğinden disipline eden bir güce sahip olduğunu söylemektedir. Zira, saygının etkisiyle ana-babaların ve çocukların yapamayacakları hareketler, söyleyemeyecekleri sözler vardır. Bu şekilde kendiliğinden gerçekleşen birtakım yaptırımlardan söz edilmek isteniyorsa, çocuktan yansıtılması beklenen saygının ebeveyn tarafından aynı değerde çocuğa gösterilmesinin zorunlu olduğu düşünülmektedir.⁸⁷⁶ Çocuk, saygı gösterdiği insanların zalim ve gaddarca hareketlerini görmemelidir.⁸⁷⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, insanın ayrılmaz bir vasfı halini alan huyun çocukta, küçüklüğünde, onun eğitimiyle meşgul olan kişiler tarafından alıştırılan öfke, inat, acelecilik, hafiflik, hevâya uyma, hırs gibi olumsuz örneklerin tesiriyle oluştuğunu kaydeder. Bu öngörüye sahip olan Hz. Peygamber'in eğitim anlayışında, insanı iyiliğe alıştırmak için en iyi zamanın çocukluk ve gençlik devresi olduğu vurgulanmaktadır.⁸⁷⁸ Bu nedenle çocukluk dönemi çocuğun tabiatında bulunan duygu ve eğilimlerin marufa yönlendirilmesi yani "iyiliği özendirme" eğitiminin gerçekleştirilmesi bakımından ebeveynin sorumluluğunun son derece yüksek olduğu bir dönemdir.

2. Çocuğun eğitiminde üç gücün doğru yönetilmesine dikkat edilmelidir. Bunlar sevgi, disiplin ve özgürlüktür. Bebeklik döneminde sevgi temel ve değişmez eğitim aracıken çocukluk dönemiyle birlikte ortaya çıkan özgürlük gereksinimiyle sınırlama ve disiplin ihtiyacı da oluşur. Dönemsel olarak bu üç eğitim aracı gelişim basamaklarına göre farklı önceliklere sahip olsa da birbirleriyle ilişkili olarak varlığını sürdürmeye devam eder.⁸⁷⁹ Disiplin, insanın yapmak istedikleri ile toplumun beklentileri arasında denge oluşturma amacıyla alınan tedbirlerin tümüdür. Disiplinin amacı, çocuğa rehberlik ederek uygun sınırlar içinde özgürlük alanı tanımak, çocuktaki benlik saygısını zedelemekten kendi kendini denetleme yeteneği kazandırmaktır. Çocuğun eğitiminde etkin yöntemlere ilişkin yapılan araştırmalara göre, "çevrenin

⁸⁷⁵ Rousseau, *Emile*, s. 107.

⁸⁷⁶ Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, s. 243.

⁸⁷⁷ Russel, *Terbiyeye Dair*, s. 181.

⁸⁷⁸ Canan, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, s. 113.

⁸⁷⁹ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s. 172.

kontrolü” olumlu bir disiplin desteği sağlamaktadır. Buna göre tehlikelerden arınmış güvenli bir eğitim ortamının oluşturulmasıyla, “yapma!” gibi yasaklayıcı ifadelere gerek kalmadan, çocuğun özgürlüğü sınırlanmadan doğru davranışların öğretilmesi mümkündür. Öte yandan disiplin, çocukla ilgilenildiğinin, sevildiğinin ve korunmaya çalışıldığının göstergesidir. Dengeli bir disiplinle çocuğun anne babasına herkesten daha fazla saygı duyması sağlanabilir.⁸⁸⁰ Bu üç gücün doğru yönetilmesiyle ebeveyn çocuk arasındaki güven ilişkisinin sürdürülmesi ve bu bağla daha sonraki dönemlerde de olmak üzere dinen iyi olan davranışların kazandırılması mümkün olacaktır.

3. Kötülükten sakındırma doğrudan değil, iyiliği özendirme temasıyla yapılmalıdır. İyi ve kötü kavramları, sosyal hayatın en yerleşik değer yargılarına kaynaklık etmektedir. Çocuğun, kendisi için bir gereklilik olan sosyal hayat tarzına uyum sağlayabilmesi, iyi ve kötü kavramlarına sahip olmasına bağlıdır. Bireyin hayatı aslında bu uyumu gerçekleştirme çabaları içinde geçer.⁸⁸¹ Rousseau, yerli yersiz yapılan uzun öğütlerin eşlik ettiği ahlakçı yaklaşımlarla, bilgiçlik taslayan tutumlarla kötülüğü yasaklama anlayışının, çocuğun temiz dünyasına kötülüğün bilinçsizce dahil edilmesinden başka bir şey sağlamayacağını düşünmektedir. Bu türden yersiz nasihatler ve erken bilgilerle çocuğun aklına hiç yokken kötülüğün zorla yerleştirildiğini Rousseau şu sözleriyle dile getirir: “Onlara erdemi öğretir gibi görüneyim derken, tüm kötülükleri sevdireyoruz. Onlara kötülük yapmayı yasaklarken, kötülük yaptırıyoruz.” Her yaşta olmak üzere özellikle çocuklukta uygun olan tek ahlak dersi, kimseye kötülük yapmamaya dayanmalıdır. Hatta iyilik ilkesi de kötülüğün önlenmesini hedeflemiyorsa tehlikeli, yanlış ve çelişkilidir.⁸⁸²

İbadet ile ahlakı sebep-sonuç ilişkileri içinde birleştiren Kur’an mantığı, iyilik kavramının çocuğun kafasında geliştirilmesini tavsiye etmektedir. Ana hatları belirli olan sıradan bir iyilik yapma alışkanlığı kazandırma Kur’an’ın nihai hedefi değildir. Çocuk, iyilik kavramını en ince noktalarına kadar düşünce ve duygu dünyasında var etmelidir.⁸⁸³ Böyle bir sonuca ulaşabilmek için baskın bir şekilde kendini gösteren yasakçı yaklaşımın aksine çocuğun nazarında iyilik örnekleri çoğaltılmalıdır. İyilik olgusunun iç dünyasını işgal ettiği bir çocuk zaten, edindiği değerlerle çelişen her kötülüğe karşı kendiliğinden bir reddediş içinde olacaktır. Bu durumda ebeveyn ve

⁸⁸⁰ M.Zeki Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, ss. 140-143.

⁸⁸¹ Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi*, s. 310.

⁸⁸² Rousseau, *Emile*, ss. 97-111.

⁸⁸³ Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi*, s. 340.

eğitimcilerde düşen, çocuğun kendi iç görüşünü, değerlendirme ve kontrol mekanizmasını oluşturmasına fırsat tanımaktır. Elbette bu, olumsuz davranışlarının görmezden gelinmesi anlamına gelmemektedir. Olumsuz davranışlara müdahale ederken çocuğun doğasında var olan saf, iyi, güzel eğilimler beslenip yüceltilerek doğruya yönlendirilmesinin aynı zamanda örtülü bir sakındırma faaliyeti olduğu bilinciyle hareket edilmelidir. Ayrıca, çocuğun yanlış davranışlarını iyilikle önleme çabasında, onun her yanlışına biteviye müdahale edilmesi yerine, kazandırılmak istenilen iyi davranışlar konusunda önem ve öncelik sıralaması yapılmalıdır. Sonuç alınca kadar ısrarla üzerinde durulan bir davranıştan sonra diğer olumsuz davranışın iyileştirilmesi hedefe konulmalıdır. Kur'an'ın yetişkinler için bile dikkate aldığı bu tedrici yaklaşım, karışıklık ve baskıdan hoşlanmayan çocukların küçük dünyası için daha zaruri görünmektedir.

İlke eğitiminde çocuğa maruf davranışların emir kipinde ifadelerle kazandırılmayacağı bilinciyle hareket edilmelidir. Eğitimciler model sunma, teşvik etme gibi araçlarla alt yapısı oluşturulmamış emir ifadelerinin yapıcılıktan uzak olduğunu düşünmektedirler. Russel, çocuğa “iyi ol!” demekle sonuç alınamayacağını, ancak onun iyi bir davranışta bulunmaya cesaretlendirilip teşvik edilmesiyle iyiliğe dahil edilebileceğini ifade etmektedir.⁸⁸⁴ Buradan hareketle her dönemde olmak üzere özellikle çocukluk çağında iyiliğe özendirilen tutum ve davranışların kuru emir ifadelerinden daha etkili olacağı fikri ortaya çıkmaktadır.

4. Ceza ve mükafat dengesi gözetilmelidir. Kağıtçıbaşı'na göre hatalı davranışları sebebiyle çocuğa verilen bilhassa fiziksel cezalar, iç kontrol yetisini ve vicdan gelişimini zayıflatmaktadır. Çocuk gördüğü fiziksel cezalarla hatasının bedelini ödediğini düşündüğü için yanlış davranışını tamir etme gibi bir yola da başvurmamaktadır. Diğer yandan ebeveynin şiddete başvurarak cezalandırma yaklaşımı çocuğun hem onlara karşı kızgınlık duymasına ve hem de gördüğü saldırgan tutumu başkalarına yansıtmasına sebep olabileceğinden, olumsuz davranışları önleyemediği gibi birçok yeni olumsuzluklara da temel oluşturur.

Eğitimciler fiziksel olmayan psikolojik cezayı ikiye ayırmışlardır. Birincisi sevgiyi esirgeme, ikincisi kanıt göstererek inandırma şeklinde gerçekleştirilen ceza yöntemleridir.⁸⁸⁵ “Artık benim evladım değilsin gibi” sözlerle dışa vurulan sevgi ve

⁸⁸⁴ Russel, *Terbiyeye Dair*, s. 157.

⁸⁸⁵ Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, ss. 250-251.

himaye mahrumiyeti çocuk için en az fiziksel ceza kadar sarsıcı ve ebeveyn çocuk ilişkisini zedelemesi yönüyle son derece tehlikelidir.⁸⁸⁶ Çocukla iletişimde anlık öfke ve kızgınlıkla sarf edilen yaralayıcı ve kırıcı sözlerle, onun minik ve savunmasız cüssesine baskın gelme hamleleri de kalıcı çözümler ortaya koymayan psikolojik cezaya örnektir. “Bir insana kırk defa delisin dersin deli olur” sözü tecrübenin meydana getirdiği hikmetli bir sözdür. O halde bir çocuğa devamlı surette “fena olduğunu söylemek” tehlikeli bir harekettir. Bunun karşısında çocuğa mutlaka bir sebebe binaen yöneltilen, yerinde ve zamanında yapılan ölçülü övgü ifadeleri, doğru davranışı daha iyisiyle yapmaya teşvik edici niteliktedir. Bunun karşısında elbette çocuğun hataları görmezden gelinmemelidir. Müdahale gerektiren bir yanlışla karşılaşıldığında, adeta büyük bir ahlaksızlık karşındaymış gibi davranılarak, çocukta suçluluk hissi oluşturulmamalıdır. Sürekli suçlayıcı ve fena olduğu hissi uyandıracak nitelikteki cezalarla, ya en ufak bir yanlışında özür dileyecek kadar güvensiz, ya da her türlü kötülüğü serbestçe gerçekleştirebilecek kadar tehlikeli kişilikler yetiştirileceği dikkatten kaçırılmamalıdır.⁸⁸⁷

Eğitimde cezanın, makul çerçevede bulunması gerektiğine inanılarak kötülüğü önlerken iyiliği alternatif olarak devreye koyan disiplin yöntemleri üzerinde durulur. Bunlardan kanıt göstererek inandırma yoluyla disiplin sağlama yaklaşımında, çocuğun davranışının çevresine veya başkasına verdiği zarara dikkati çekilir. Böylece çocuğun kendisini başkasının yerine koyarak verdiği acı, üzüntü ve zarar hakkında düşünmesi sağlanır. Ceza ancak bunu gerçekleştirebilirse kötü davranışın bir daha tekrar edilmemesini sağlar ve vicdan gelişimine katkıda bulunur.⁸⁸⁸ Örneğin çocuk yalan söylediğinde cezalandırmak yerine, yalanın hem kendisi hem de başkalarına vereceği zarardan, kötü sonuçlarını düşünmeleri ve anlamaları sağlanmalıdır.⁸⁸⁹

Hz. Peygamber’in eğitim anlayışında çocuğun yalana veya daha kötü bir davranışa yönelmesine fırsat vermeyen disiplin yöntemlerinin kullanıldığı görülür. Bir defasında Hz. Peygamber, hurma ağaçlarını taşıdığı için bahçe sahibi tarafından kendisine şikâyet edilen küçük sahabe Rafi b. Amr’a, “Yavrucuğum, ağaçları niçin taşıyorsun?” diye sorar. Rafi, “Aç idim yâ Rasûlallah, karnımı doyurmak için

⁸⁸⁶ Bertin, *Problemlerli Çocuklar ve Problem Sebepleri*, s. 86.

⁸⁸⁷ Bertin, *Problemlerli Çocuklar ve Problem Sebepleri*, s. 85.

⁸⁸⁸ Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, s. 251.

⁸⁸⁹ Rousseau, *Emile*, s. 106.

taşladım.” cevabını verince, “Bir daha ağaçları taşlama, altına düşenleri alıp ye!”⁸⁹⁰ buyurarak ceza yaklaşımının içermesi gereken sevgi, güven, alternatif sunma gibi motiflere dikkat çekmiştir. Burada Hz. Peygamberin yumuşak bir üslup kullanması, “yavrucuğum” şeklindeki hitabıyla güven vererek çocuğun yalan söyleme zeminini ortadan kaldırması, küçük bir çocuk demeden olayı bir de Rafi’den dinlemesi, disiplin ve ceza anlayışı dikkat çekicidir.⁸⁹¹ Öte yandan Hz. Peygamber burada iyiliği önerme, kötülüğü önleme ilkesi açısından da son derece önemli pedagojik bir yaklaşımı ortaya koymuştur. Rafi’ye yanlış olan davranışı yapmamasını söylerken, “ağacın altına düşenleri yemesini” söyleyerek ona alternatif sunmuştur. Çocuğa “haram”, “yasak”, “günah” gibi somutlaştıramayacağı kavramları telaffuz bile etmemiştir.⁸⁹² Hz. Peygamber’in ideal eğitim örneği, özellikle çocukluk döneminde kötü davranıştan alıkoyma konusunda çocuğa ihtiyacına yönelik bir alternatif sunulmasının gerekliliğini göstermektedir. Zira çocuğu kötü davranıştan alıkoymak maksadıyla ihtiyacı ile arasına engel koymak, ya da baskın bir şekilde olumsuz davranışını yüzüne vurmak, anlık bir çözüm getirebilirse de daha sonra karşılaştığı durumlarda yanlış davranıştan kaçınma konusunda çözüm üretme becerisini geliştiremez.

Gazâlî, çocuk eğitiminde ceza konusundan bahsederken sünnete uygun bir disiplin anlayışı ortaya koymuştur. Buna göre, çocuk iyi bir davranışta bulunduğu anda insanlar arasında bu fiilinden dolayı takdir edilmeli veya ödüllendirilmelidir. Yaptığı bir hatadan dolayı ayıbı ortaya dökülerek utanma duygusu yıpratılmamalıdır. Zira bunun sürekli yapılması çocukta umursamazlığa ve kötü davranışı yineleme cesareti kazanmasına yol açar. Sıklıkla ve ayarsız bir şekilde azarlamaya başvurulması da çocuğun çirkin davranışlara meyletmesine zemin hazırlar.⁸⁹³

Eğitimciler, mutlaka disiplin gerektiren bir yanlış karşısında, çocuğun severek ve rutin olarak gerçekleştirdiği bir sosyal serbestliğinin kısıtlanması gibi ne fiziksel ne de ruhsal zararı olmayan ceza yöntemlerinin de uygulanabileceği görüşündedirler. Bu gibi cezalar dengeli, makul olmalı ve çocuğun düzene bağlı kalmasını sağlamalıdır. Ancak bu yaptırımlar hiçbir zaman ‘ceza’ vurgusuyla uygulanmamalıdır.⁸⁹⁴ Bu süreçte çocukla aradaki sevgi ve güven ilişkisi mutlaka sürdürülmelidir.

⁸⁹⁰ İbn Mâce, Ticaret, 67.

⁸⁹¹ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s. 89.

⁸⁹² Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s. 86.

⁸⁹³ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, C. III, ss. 155-157.

⁸⁹⁴ Rousseau, *Emile*, s. 105.

5. Çocuğun oyun ihtiyacı ve deneyimleri fırsata dönüştürülmelidir. Büyümekte olan çocuğun doğru ve yanlış hareketlere dair sağlam standartlara sahip olması, izahat ve öğütlerden çok bizzat kendi davranışlarının sonuçlarından edindiği izlenimlere bağlıdır. Çocuk bu izlenimler vasıtasıyla doğru ve yanlış davranışlara karşı makul bir duyarlılık edinir. İşte bu duyarlılığın varlığı da çocukta vicdanı var eder ve onu geliştirir.⁸⁹⁵ Eğitimciler göre bütünüyle ahlak eğitimi doğal olarak ortaya çıkan bir olay ya da durumun akabinde, o olayın verileri dikkate alınarak açık ve somut olarak gerçekleşmelidir. Olayın içeriğine uygun olarak verilecek olan ahlak eğitimi, bu özel örnek esnasında yapılması gerekenden daha ileriye gitmemelidir.⁸⁹⁶

Ahlak gelişiminde önemli olan kişinin kendi deneyimleridir. Çocuklar bencillik, hırs, kıskançlık gibi kötü huyları da nezaket, diğerkamlık ve sevgi gibi güzel huyları da tecrübeleriyle öğrenirler.⁸⁹⁷ Çocuk ve onun deneyimleri denildiğinde ilk akla gelen oyun ve oyun çevresidir. Oyun kültürü hem çocuğun duygularını ifade etmesine hem de ahlaki davranışları deneyimleriyle sahiplenmesine imkân tanıyan çocuğa has özel, sosyal bir çevre oluşturur. Bu nedenle ebeveynler çocuğun oyun ihtiyacını desteklemelidir. Dikkatli ve iyi gözlem yapan ebeveynler ve eğitimciler için oyun, çocuğun duygu ve eğilimlerine dair ipuçları yakalama imkânı da verir. Anne babanın çocuğun oyununa uygun rollerle katılması ‘iyiliği özendirme’ eğitimi açısından da doğal bir uygulama alanı oluşturur. Oyundaki hayali veya gerçek figürlerin, kahramanların konuşturulmasıyla çocuğa, dönemi gereği eğilimli olduğu hayâ, saygı, empati, dürüstlük, adalet, acıma, yardımseverlik gibi marufların kazandırılması mümkündür.

Çocuğa yönelik “iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma” eğitiminde yukarıda bahsedilen hareket noktalarına ilaveten eğitimciler, diğerk bazı tedbirler üzerinde de durmuşlardır. Gazâlî’ye göre, çocuğun yetiştirilmesinde yeme içmesinde ölçülü olmaya alıştırılmasının önemli olduğunu düşünmektedir. Yine Gazâlî’ye göre, erkek ve kız çocuklarının giyim adabında fitratlarına göre hareket etmesi sağlanmalı, cinsiyet faktörü dikkate alınmalıdır. Bu konuda kendisine olumsuz örnek teşkil edecek arkadaşlardan ve çevreden uzak tutulmalıdır. Eğitim çağında olan çocuk, Kur’an ve

⁸⁹⁵ Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi*, s. 341.

⁸⁹⁶ Russel, *Terbiyeye Dair*, s. 154.

⁸⁹⁷ Köylü ve Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, s. 36.

hadis ilmiyle meşgul edilmeli, hikayelerle iyi insanları model alması sağlanmalı ve onların sevgisi kalbine yerleştirilmelidir.⁸⁹⁸

Sonuç olarak, çocukluk döneminde “iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma” ilkesinin üstü örtülü bir şekilde doğal süreçlerle uygulanabileceği anlaşılmaktadır. Başarılı birer özdeşim modeli olan anne baba, yakın çevre ve eğitimciler çocuğa maruf davranışların kazandırılmasında ve kötülükten sakındırılmasında birinci derecede sorumludur. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken husus, ilkeye dair uygulamaların İslami örf temelinde gerçekleştirilmesidir. İyilik ve kötülük kavramlarının oldukça izafi bir hal aldığı günümüzde İslam ahlakıyla terbiye edilmek istenen çocuğa, uygulama süreçlerinde mutlaka dinî vurgulamalar yapılmalıdır. Elbette bu da yine çocuğun bilişsel düzeyine uygun olarak örtük bir şekilde gerçekleştirilmelidir. Söz gelimi çocuğun gözü önünde gerçekleştirilen bir yardım davranışı ya da adil olma çabasının dinin/ilkenin buyruğu olduğu vurgulanmalıdır. Bu vurgulamalar çocuğun eğitim çevresinde bulunan kişilerin diyaloglarında, sesli düşüncelerinde öne çıkarılabilir. Aynı şekilde ailede birbirinden sorumlu olan bireylerin ibadetlerin ihmal edilmemesine yönelik olarak yaptığı karşılıklı özendirmeler, uyarılar, hatırlatmalar ilkenin öğretiminde de kullanılabilir. Sözelimi “Bugün emri bil maruf/ iyiliği özendirme yapman gereken bir durumla karşılaştın mı?” gibi ifadeler, yetişkinlerin diyaloglarında yer alabilir. Güne başlarken, uğurlamalarda ilkeye vurgu yapan “hakla kal!”, “marufla kal!” gibi ifadelere yer verilebilir. Maruf ifadesinin bilişsel literatüre yavaşça dahil edilmesiyle çocuk, rastgele yapılan bedensel hareketlerle ibadet niyetiyle yapılan namaz arasındaki farkı kavrayabildiği gibi, gayesiz olarak yapılan iyiliklerle ilahî bir gayeye yönelik olarak yapılan iyilikler arasındaki ayrımı da zaman içinde yapabilecektir.

4.1.2. Gençlik Döneminde İlke

Eğitimde insanın gelişim evreleri birbirinden bağımsız olarak ele alınmaz. Çünkü gelişim dönemleri arasında kaçınılmaz bir etkileşim söz konusudur. Bu bakımdan her dönemin sağlıklı bir şekilde geçirilmesi, sonraki basamaklarda yaşanması olası zorlukların minimize edilmesinde hassas bir öneme sahiptir.

Çocukluk dönemi sona erip gençlik dönemine girildiğinde iyisiyle kötüsüyle önceki evre yaşanmıştır; geriye dönülmesi mümkün değildir. Artık ebeveynin

⁸⁹⁸ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C.III, s. 156.

karşısında kendi boyuna ulaşmış, bireysel fikirlerini özgür bir şekilde yansıtmak isteyen, bu nedenle zaman zaman kendisiyle çatışmalar yaşadığı, bazen de baş etmekte zorlandığı özgün bir kimlik durmaktadır. Şimdi, mevcut fırsatları değerlendirerek “bundan sonrası için ne yapabilirim?” sorusunu çözüme kavuşturacak bir harita oluşturma zamanıdır. Yalnız ebeveynin değil gencin eğitiminden sorumlu olan herkesin takip edeceği haritayı oluşturmak için öncelikle muhatap olunan gencin dönemsel özelliklerinin farkında olunması gerekmektedir.

Gençlik dönemi delikanlılık adı da verilen uzun bir dönemi kapsayan, çocuklukla erişkinlik arası bir zaman diliminde yaşanır. On ikinci yaştan yirmi bir yaşına dek uzanan bu çağ, ruhsal alanda önemli değişikliklerin belirdiği, hızlı bir büyüme ve olgunlaşma çağıdır. Batı dillerinde “Adolescence” diye bilinen bu dönemin söz anlamı da “büyüme” dir.⁸⁹⁹ İnsanın gelişim evreleri içinde şaşırtıcı düzeyde gerçekleşen değişimlerle birlikte kimlik oluşumunun da genel hatlarıyla gerçekleştiği bir dönemi içermesi nedeniyle olsa gerek, bazı eğitimciler gençlik evresini “yeniden doğmak”⁹⁰⁰ olarak tanımlamaktadır.

Bilinçli olarak çocukta düşüncelerin geride bırakıldığı, yetişkin tavırlarının kazanılmaya başlandığı on üçüncü yaş genellikle ergenlik çağının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bir yandan fiziksel büyüme sonucu karşı cinse duyulan ilgi, diğer yandan zihinsel gelişimin etkisiyle kendisine öğretilenleri eleştirip irdeleme eğilimi, gencin bilgi toplama yönteminde değişikliğe yol açar.⁹⁰¹ Bir dünya görüşü geliştirme, kendine yön verecek değerleri araştırma, hayatın anlamı ve hayat içinde kendisinin yeri ve rolü konusunda tatmin edici cevaplar bulma gibi arayış ve yönelişler bu dönemde kendini göstermeye başlar.⁹⁰² Onlar artık “nedir?” ve “ne yapmalıyım?” sorularının yerine daha çok, “nereden biliyorsun?”, “niçin öyle yapmalıyım?” sorularını sorarlar. Çünkü artık büyüklerin yapılmasını söyledikleri ile yaptıklarının arasında farklılıklar olduğunu, ayrıca büyüklerin kendi aralarında fikir ayrılıklarının bulunduğunu fark etmişlerdir.⁹⁰³

⁸⁹⁹ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s. 375.

⁹⁰⁰ Rousseau, *Emile*, s. 281.

⁹⁰¹ Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, s. 83.

⁹⁰² Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s. 122.

⁹⁰³ Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, s. 83.

Ahlaki açıdan gençlik çağı, çocuklukta gelişen düşünce kalıplarını kullanmanın önem kazandığı bir dönem olarak görülmektedir.⁹⁰⁴ Gençlik döneminde birey önceden edindiği bilgileri gözden geçirerek özgün bir yapıda kendi değerlerini ve kimliğini inşa etme mücadelesi içine girer. Gençlere yönelik eğitimde aradaki engellerin kaldırılıp sağlıklı iletişim kurulabilmesi, onun önem verdiği, sahiplendiği ve hatta felsefesi haline getirdiği değerlerin neler olduğunu bilmeye bağlıdır. Gençlerin sahip olduğu değerlerle oluşturdukları yaşam felsefelerini, bu doğrultuda yöneldikleri ve kaçındıkları durumları bilmek onlara verilecek olan ilke merkezli ahlak eğitimi açısından da bir gerekliliktir. Eğitimcilerin araştırma ve tespitlerinden yola çıkarak gençlik döneminde benimsenen ve savunulan değerleri üç başlık altında değerlendirmek mümkündür: Benlik saygısı, özgürlük ve adalet. Gençlere yönelik ilke eksenli eğitimde, iyiliğe ve kötülüğe eğilim kaynaklarının bilinmesi ve onları kötülükten sakındırma konusunda uygun reçetelerin en azından taslak haline getirilmesi konusunda bu üç ihtiyaç ya da duygunun irdelenmesinin yarar sağlayacağı düşünülmektedir.

1.Gençlerde benlik saygısının ilke eğitimi açısından değerlendirilmesi: Gençlik dönemi, insan hayatının en sorunlu yılları olarak bilinir. Çünkü bu bir geçiş dönemidir. Uzun çocukluk yılları geride bırakılmış fakat yetişkin bir insan olmanın bütün şartlarına da ulaşılamamıştır. Bu yüzden ilk gençlik yıllarında kimlik, rol ve statü karmaşasının yol açtığı bocalamalar uzun ya da kısa bir süreyi alabilir.⁹⁰⁵ Bu bunalımlı sürecinde gencin kendisine olan saygısını korumak ahlak eğitimi açısından önemlidir. Gencin kötü hal ve hareketleri karşısında olumsuz, yıkıcı, hakaret içeren yaklaşımlar yerine doğrudan hatasını hedef alan yapıcı yaklaşımların kullanılması daha olumlu sonuçlar doğuracaktır. Zira, ancak kendine saygı duyan başkasına da saygı duymayı öğrenebilir.⁹⁰⁶

Gençlerin zaman zaman kendilerinden, kendi yeteneklerinden şüpheye düştükleri, kendilerini zayıf, güçsüz, beceriksiz hissettikleri, kendilerini eleştiri konusu yaptıkları olur. Böyle zamanlarda kendilerine tutunacak bir dal, sığınacak samimi bir dost ararlar ve güvenli buldukları, saygı duydukları kişilere yaklaşmak isterler. Onların tavsiyeleri ve telkinleri doğrultusunda hareket etmeyi en doğru yol

⁹⁰⁴ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s. 122.

⁹⁰⁵ Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, s. 157.

⁹⁰⁶ Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, s. 107.

kabul ederler.⁹⁰⁷ Aslında onların iç dünyalarında yaşadığı tüm karmaşanın sebebi kendilerine saygı duyacakları bir kimlik oluşturma çabasındandır. Farklı düşüncelerine rağmen değerli olduğunu hissettiren, yanında tahkir edilmekten, eleştirilmekten korkmadığı kişiler, genç için aynı zamanda bilgi ve tavsiyeleri dikkate alınmaya değer, saygın bir referanstır. Böyle bakıldığında gencin çevresinde bulunup da onun eğitiminde rol sahibi olmayı başaramamak büyük bir kayıp olarak düşünülebilir.

Toplumumuzun her kesiminde çocuk yetiştirmede, çocukların özerklik ve girişim çabalarının engellendiği ve ayrıca bu engellemeden doğan saldırganlık dürtülerinin bastırıldığına dair tespitler bulunmaktadır. “Ölçülülük” ve “kısıtlılık” kaidelerinin baskın olduğu geleneksel eğitimimizde, girişkenlik ve bağımsız karar alma davranışları yeterince desteklenmemektedir. Bunun yerine çocuk eğitiminde özerklik ve kendine güven duygusu yerine usluluk ve itaatkarlık ödüllendirilmektedir. Oysa, gençlerin merak, araştırma, üretkenlik, tasarım gibi istek ve davranışları desteklenip teşvik gördüğünde, güçlü bir benlik geliştirmelerine katkı sağlanmış olacaktır.⁹⁰⁸

Aynı zekâ düzeyine sahip öğrenciler üzerinde yapılan bir araştırmada, ailesi tarafından desteklenen, düşüncesi sorulan, kararlara katılması sağlanan, daha çok onaylanan, güvenilen gençlerin daha başarılı oldukları görülmüştür.⁹⁰⁹ Gençlerin sevgi ve saygı anlayışı çocuklarınkinden farklıdır. Gençler kendilerine duyulan sevgi ve saygıyı, öpmek gibi davranışlarla değil, konuşurken dinlenilmesi, fikirlerine değer verilmesi gibi davranışlarla ölçerler.⁹¹⁰ Ailesi ve çevresinde özgün fikirleri saygıyla karşılanıp, kendisine kulak verilmeyen gençlerde ise benlik saygısı gelişmeyeceği gibi başkalarına saygı duyma kültürü de gelişmeyecektir. Böylesi bir psikolojik oluşum gençlerde öfke kontrolsüzlüğüne ve saldırganlık davranışına yol açabilmektedir.

Rousseau gençlerin eğitiminde benlik saygısının korunmamasının onu çeşitli savunma davranışlarına ve saldırganlığa yönelteceğini şu sözleriyle açıklamaktadır: “...Onu yanlışlar içine düşmeden önce uyarın; düşse de onu bu yüzden kınamayın, özsaygısını alevlendirir, başkaldırmasına yol açmış olursunuz. Başkaldırmaya neden

⁹⁰⁷ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s. 140.

⁹⁰⁸ Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, s. 45.

⁹⁰⁹ M. Akif Kılavuz, "Ergenlerde Özdeşleşme ve Din Eğitimi", *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, Dem Yayınları Hayati Hökelekli (ed.), Dem Yayınları, İstanbul 2015, ss. 251-306.

⁹¹⁰ Kılavuz, "Ergenlerde Özdeşleşme ve Din Eğitimi", s. 268.

olan bir dersten yarar gelmez.”⁹¹¹Ergenlik çağı genci kendi onur ve gururuna yönelik bir tecavüz sonunda öfkelenmektedir. Gencin başkaları önünde küçük düşürülmesi ve utandırılması zamanla onu öfkelenmeye karşı kontrolsüz hale getirmektedir.⁹¹²

15-24 yaş grupları arasında bulunan gençlerin suç işleme riski yüksek olup, en çok suç işleyenler bu yaş dilimleri içinde bulunmaktadır. İçişleri Bakanlığı Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yaptığı araştırmalara göre çocukluk ve gençlik yaş diliminde kasten adam öldürmeden, gasp, dayak, yaralama, ırza geçme, taciz, hırsızlık, fuhşa teşvik gibi suçların oranlarının oldukça yüksek olduğu görülmektedir.⁹¹³ Birçok araştırma, ciddi birer münker teşkil eden bu suçların kaynağını aile olarak görmektedir. Gence ya sağlıklı özdeşim modelleri oluşturulamaması ya da çeşitli şekillerde örselenerek değer görme beklentisinin karşılanmaması ailenin bilinçli ya da bilinçsiz olarak sebep olduğu bir sonuç olarak değerlendirilmektedir.⁹¹⁴

Günümüzde şiddet davranışının erken yaşlarda veya çocukluk döneminde ortaya çıkan ve sonraki dönemlerde de devam eden ve giderek kronikleşme eğilimi gösteren bir fenomen olduğu gerçeği temel alındığında, şiddet davranışını önlemeye yönelik çabaların özellikle, çocukluk döneminde yoğunlaştırılması gerektiği sonucu çıkmaktadır.⁹¹⁵ Ancak geriye dönüp geçmişte yapılan doğruları ve yanlışları yeniden düzenlemek mümkün olmadığına göre, bulunulan noktada yapılabilecek iyileştirmeler konusunda imkân ve fırsatları değerlendirmek gerekmektedir. Bilinçli adım atılması konusunda eğitimcilerin birtakım tavsiye ve yaklaşım modeli bulunmaktadır.

Eğitimciler, şiddet duygusunu, engellenemeyen, ancak denetim altına alınması mümkün olan bir duygu olarak değerlendirmektedirler.⁹¹⁶ Gencin öfkesi karşısında onun hala himayecisi olan yetişkinlerin rekabetçi tutumlarını ve galip gelme anlayışlarını terk etmesi gerekmektedir. Zira karşısındaki öfkeli bireyin davranışlarında az ya da çok rol sahibi olunduğu bilinmelidir.

⁹¹¹ Rousseau, *Emile*, s. 339.

⁹¹² Arthur T. Jersild, *Gençlik Psikolojisi*, İbrahim N. Özgür (çev.), Takıloğlu Matbaacılık, İstanbul 1978, s. 177.

⁹¹³ Özcan Köknel, *Kimliğini Arayan Gençliğimiz*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2001, s. 359.

⁹¹⁴ Zahir Kızmaz, "Okullardaki Şiddet Davranışının Kaynakları Üzerine Kuramsal Bir Yaklaşım", *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, 2006, ss. 47-70; Sezer Ayan, "Aile İçinde Şiddete Uğrayan Çocukların Saldırganlık Eğilimleri", *Anatolian Journal of Psychiatry*, 8, 2007, ss. 206-214.

⁹¹⁵ Hökeleli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, s. 44.

⁹¹⁶ Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi*, s. 310.

Bazen gençler korktukları kişilere karşı yansıtmaktan çekindikleri öfkelerini yön değiştirerek başkalarına karşı sergilemektedirler. Bu konuda Hz. Peygamber'in, öfkelerini alaycı tavırlarla kendisine yansıtan gencin karşısında gösterdiği eğitimci modeli oldukça dikkat çekicidir. Mekke'nin fethinden sonra bir namaz vaktinde, yanında bulunan genç arkadaşlarıyla gizlenerek, müezzini alaycı bir şekilde taklit eden Ebû Mahzûre isimli genci sükunetle yanına çağıran Hz. Peygamber diğerlerine de ona da sırayla ezan okutur. Ebû Mahzûre'nin sesini överek ona ezanı öğretir. Ona bir miktar para verir ve duada bulunur. Namaz vakti geldiğinde alnını okşayarak ezanı onun okumasını isteyerek onu taltif eder. Hz. Peygamber'in nazik ve dostane davranışları karşısında İslamiyet'i din olarak benimseyen Ebû Mahzûre, Mekke'nin genç müezzinlerinden biri olarak İslamiyet'e uzun yıllar hizmet eder. Hz. Peygamber'in okşadığı ön kısımdaki saçlarını kestirmez. Bu davranış biçimi o kadar tesirli olur ki tarihi rivayetlerde Ebû Mahzûre'nin çocuklarının Kâbe müzeezinliği görevini sürdürdükleri ifade edilmektedir.⁹¹⁷ Bu örnekten anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber, dinin prensiplerine ters düşen davranışları karşısında bile gençlere kaba davranmamış, onları utandıracak tarzda tenkit etmemiştir.⁹¹⁸ Hz. Peygamber'in grup halinde iken güçlü olduğu fikriyle hareket eden gençlerin her birini ayrı ayrı dinleyerek grup direncini şefkat ve merhamet dolu tavırlarıyla yıkması, eğitimciler için ders niteliğindedir. Zira bu dönem gençlerinin en belirgin özelliklerinden biri de akran gruplarıyla hareket etmeleri ve birlikte kendilerini daha güçlü ve güvende hissetmeleridir. Hz. peygamber, onları olduğu gibi değerli bulan emin ellere emanet olduklarında, tek başınayken de muzaffer olacaklarına inandırmıştır.

A.Jersild'in gençlerde öfke yönetimi konusunda sunduğu reçeteler, Hz. Peygamber'in örnek uygulamalarını takip eder niteliktedir. Ona göre, gencin öfkesine karşı merhamet duygusu öne çıkarılmalıdır. Merhamet, gencin öfkesinin ardında yatan heyecan ve ıstırabın nedenlerini anlamak üzere durumun üzerine eğilmektir. Yoksa öfkelenmiş bir kimse için üzölmek merhamet değildir. Gençte öfkeye sebep olan duygular doğru tahlil edildiğinde, bir acı ve ıstırabın, incinme ve kırılma halinin öfkeyle perdelendiğı ve bu öfkenin kendilerini rahatsız eden kimseden çok dosta yöneldiğı görülür. Anne baba ve öğretmenler, bu duygulara sahip olan gençlere merhamet ve acıma örnekleri verebilecek donanıma sahip olmalıdır. Zira merhamet,

⁹¹⁷ Müsned, III, 408-409; VI, 401; Müslim, Şalât, 6; Ebû Dâvûd, Şalât, 28; Murat Sarıcık, "Ebû Mahzûre" *TDV Ansiklopedisi*, C.XX, İstanbul, 1994, s. 179.

⁹¹⁸ Seyfullah Kara, *Peygamber Döneminde Gençlik*, Ağaç Kitabevi İstanbul 2009, s. 108.

kitaplardan okuyarak değil bizzat hayat tecrübelerinin içine dalmakla elde edilebilecek bir duygudur.⁹¹⁹

Gençleri sahip oldukları kabiliyetler doğrultusunda hayırlı meşguliyetlere yönlendirerek onlara değer atfeden birtakım hamlelerde bulunmak, yine Hz. Peygamber'in hareket noktalarından birini oluşturmaktadır. Hz. Peygamber, hâkimlik, valilik, müsteşarlık gibi alanlarda ilimleriyle fayda sağlayacakları; askerlik ve emniyet gibi alanlarda güç ve enerjileriyle hizmet edecekleri görevlere getirme konusunda gençleri daima bir adım önde tutmuş, onların dönemsellerini bilinçli bir şekilde hayra yönlendirmiştir. Onları görevlendirme esnasındaki teşviklerini saygı ve tevazuyla gerçekleştirmiştir. Genç sahabe Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak gönderirken, Muaz bineğin üstünde Hz. Peygamber yerde olduğu halde onun şehrin dışına kadar bu şekilde uğurlaması, aralarında geçen diyalogda Muaz'ın görüşünü takdirle karşılaması ve bunu sözlü olarak beyan etmesi,⁹²⁰ gençlerin gönüllerine nasıl taht kurduğunun anlamlı örneklerinden biridir.

Hz. Peygamber'in örnekliği ve eğitimcilerin sunduğu reçeteler hangi yaşta olunursa olunsun tutulabilecek bir nabzın olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan sözel nasihatlerden çok gencin kendisini ifade edebileceği bir aktiviteye dahil edilmesiyle daha fazla farkındalık oluşturulduğu görülmektedir. Gencin gerçekleştirme isteği duyduğu her münker davranışın bu yaklaşımla engellenmesi mümkündür.

Benlik saygısının çerçevesi insanî boyutlarda oluşturulduğu, toplumsal hayata olumlu olarak yansıtıldığı sürece son derece meşrudur. Diğer taraftan bu meşruiyet, yeter ölçüde sağlanamayıp, bireyde saygı doyumunu gerçekleştirilemediğinde oluşan eksiklik; öfke, saldırganlık, şiddet davranışına dönüşebilmekte, birbiriyle ilintili pek çok münkere sebebiyet vermektedir. Bu bakımdan saldırgan davranışların nedenlerinden belki de en önemlisinin, inşa edilemeyen benlik saygısı olduğunu söylenebilir.

2.Gençlerde özgürlük sevgisinin ilke eğitimi açısından değerlendirilmesi: Gençlik döneminde, yetişkinleri ve başkalarını taklit etme davranışı yerini hür ve bağımsız olma arzusuna, kendi varlığını ve kişiliğini ortaya koyma çabasına bırakır.⁹²¹

⁹¹⁹ Jersild, *Gençlik Psikolojisi*, ss. 232-236.

⁹²⁰ Kara, *Peygamber Döneminde Gençlik*, s. 83.

⁹²¹ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s. 140.

Gençlik döneminde özgürlük kavramı birçok toplumsal değere kaynak oluşturmaktadır. Bununla birlikte özgürlüklerinin sınırlanacağı kaygısıyla gençlerin birçok değerden de uzaklaşma eğilimi gösterdikleri görülmektedir. Genç, hürriyetine önem verdiği için, onu korumak uğruna, ahlak ve din kurallarından gelen engelleri aşmayı tasarlayabilmektedir. Zira ahlak ve din, ergenlikle birlikte gençte uyanan cinsel güdülerin kontrol edilmesini istemek gibi, ondan maddi dünyasında çatışma yaşayacağı bir takım iradeli davranışlar beklemektedir. Bu ikilem karşısında genç, ya irade hürriyeti uğruna sorumluluktan vaz geçerek yaşayacaktır veya inandığı değerler uğruna sağlam kararlar alacaktır.⁹²²

Bu dönemde cinsiyet duygusunun uyanması dinî duygularda gerilemeye sebep olabilir. Buna bağlı olarak kendini gösteren nefsi istekler, gencin dinî duygusunu zayıflatabilir; dinî ve ahlaki idealleri ile çatışma içine girerek gencin hayat dengesini bozabilir. Elverişsiz bir çevre içerisinde sürekli tahrik edilen cinsî hazlar ve dünyevi eğlenceler, gencin dünyasında bunalımlar oluşturabilir.⁹²³ Günümüzde hızla çeşitlenen kitle iletişim araçları, gencin cinsiyete dönük zaaflarını ve özgürlüğe dönük ideallerini kullanarak içinde bulunduğu ahlaki ikilemleri daha bir çıkmaza sürüklemektedir. Cinsel özgürlük propagandası yapan medya araçlarının insanî ilişkilerden ve sevgi değerinden ayıklanmış aktarımları, yasak ve kısıtlama tanımayan cinsel özgürlüğe kavuşmayı amaç olarak göstermektedir. Böylesi bir tablo karşısında içine düşülen ikilemler bireyde suçluluk duygusu oluşturabilmektedir. Suçluluk duygusundan kurtulma çabası da gençte başıboşluğa ve sorumsuzluğa sebep olmaktadır.⁹²⁴ Diğer yandan gençlerin önemli bir bölümünün, dinî ve cinsî eğilimleri arasındaki çatışmadan doğan suçluluk ve günahkarlık duygusuna sahip olduğunu araştırmalar ortaya koymaktadır.⁹²⁵ Cinsel ölçsüzlüğü dengede tutan bir erdem olan iffetin gerçek anlamda yaşandığı ve yaygın olduğu toplumlar, cinsel suç oranının daha düşük olduğu, cinsellik kökenli mağduriyetlere daha az rastlanılan toplum olma niteliği taşırlar. İffetin bir değer olarak benimsenmediği toplumlarda ise, çok sayıda cinsel kökenli şiddet ve suç haberine rastlamak durumunda kalınır ve erdemli insanlar adeta cinsiyetlerinden ve insanlıklarından utanır hale gelirler.⁹²⁶ Dolayısıyla post modern dünyanın sınırsız özgürlük anlayışı gençleri daha fazla mutlu etmemekle birlikte,

⁹²² Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, s. 87.

⁹²³ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s. 140.

⁹²⁴ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s. 387.

⁹²⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 275.

⁹²⁶ Yaran, *Ahlaki Erdemler*, s. 97.

aksine onları duygusal kaosa sürükleyen, kendilerine ve topluma yabancılaşmalarına sebep olan içi boşaltılmış söylemlerden öteye gitmemektedir.

Günümüz gençlerinin daha fazla maruz kaldığı münkere/ kötülüğe teşvik amaçlı propaganda vasıtalarının niceliği düşünüldüğünde, gençleri marufa yönlendirme ve münkerden sakındırma faaliyetinin daha bir ciddiyetle planlanmasının zorunluluğu anlaşılmaktadır. Bir taraftan içsel bir güçle savunulan özgürlük isteğinin dengede tutulması ve diğer taraftan gencin özgürlük konusundaki hassasiyetini suiistimal eden kötülük vasıtaları ile mücadele edilmesi, bilinçli ebeveyn ve eğitimcilerin yüksek gayretini ve son derece pedagojik hareket etmesini gerektirmektedir.

Gencin hazcı yaşama isteğini destekleyen özgürlük talebi ile daima ihtiyaç duyduğu güveni dengede tutmak, onunla aradaki bağı sürdürülmesi bakımından önemli görülmektedir. Zira genç, keşfetmek ve karar vermek için tecrübe özgürlüğüne ihtiyaç duyduğu gibi, gerektiğinde geri dönmek, sığınmak için de güvenli bir temele muhtaçtır. Bu nedenle, onun hayatında olan yetişkinler, gencin özgürlük ve güven ihtiyacını dengede tutma konusunda gayret sarf etmelidir. Gence sunulacak gerektiğinden fazla hürriyet ve gerektiğinden fazla tecrübe özgürlüğü, felaketli sonuçlar doğurabilir. Aynı şekilde gerektiğinden fazla koruyucu bir güvenlik ya da baskıya dönüşebilecek bir tutum ise onu büyümekten alıkoyabilir veya tahammülünü zorlayarak bağları koparmasına yol açabilir.⁹²⁷

Genç, beklediği özgürlüğe kavuşunca her ne kadar istediği gibi yaşamak türünden hedonistik bir özlem içinde olsa da bir tarafıyla da geleneksel değerlerin bile üstünde değerler oluşturma ve onlar için özveride bulunabilme özlemini taşır.⁹²⁸ Ayrıca onlar, daima biraz daha fazla hürriyet peşinde koşsalar bile yine de sevdikleri ve saygı duydukları büyüklere ihtiyaçlarını sürdürürler. Gencin sahip olduğu bu özellik dolayısıyla eğitimciler, büyüklerle bir arada yaşayan gençlerin daha mutlu olduklarını ve geçiş dönemi ile daha kolay baş edebildiklerini söylerler.⁹²⁹

Hz. Peygamber ahlak prensiplerini gençlerin gönüllerine yerleştirmekle kalmamış, sosyal hayatta gençlerle daima iç içe olarak onlara kulak vermiş, tehlikeli temayüllerine karşı onları marufa yönlendirmeyi sürdürmüştür. Örneğin bir defasında Hz. peygamber, yanında sahabeden bazıları da varken cinsel özgürlük talebini dile

⁹²⁷ Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, s. 85.

⁹²⁸ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s. 122.

⁹²⁹ Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, s. 85.

getiren gençle arasında gerçekleşen diyalogun, gencin düşünerek empati yapması, bu talebinin makul olmadığını kendiliğinden anlaması hedeflenerek şekillendiği görülmektedir. Hz. Peygamber, eğilimi karşısında gence, ailesindeki kadınları anne, teyze, kız kardeş gibi unvanlarıyla, ihtiramla sayarak, talep ettiği iffete aykırı olan bu münkerin, onlar hakkında bir yabancı tarafından düşünülmesi halinde sahip olacağı hissiyatı ölçüp tartmasını sağlamıştır. Bu diyalogda son derece müşfik bir üslup kullanması, dinin hükmü kesin olduğu halde böyle bir soru sormasından dolayı kınayıcı ve azarlayıcı ifadeler kullanmaması, onun gençlere yönelik özverili ve sabırlı eğitim anlayışını ortaya koymaktadır. Örnekte dikkati çeken diğer bir husus, İslami prensiplerin teşekkül ettiği, bilfiil uygulandığı bir dönemde bile aykırı tutum, düşünce ve davranışları konusunda gençlerin, Hz. Peygamber'e güven duygusuyla yaklaşarak özgürce sorularını yöneltebilmeleridir. Hz. Peygamber halkına ve gençlere daima bu anlayış ve müsamahayla davranmış, onlara özgür iradeleriyle hareket etme imkânı vermiştir. Ancak hiçbir zaman da münker bir davranışı görmezlikten gelmemiş, kendine has üslubu ve yöntemleriyle müdahale etmekten geri durmamıştır.

Çocuğun ya da gencin kişiliğini sağlıklı bir şekilde inşa etmek; iyilik yapma, merhamet etme, saygı ve sevgi gösterme gibi alışkanlıklar kazandırmak için nasıl bazı faaliyetlerde bulunuluyorsa cinsiyet güdüsü konusunda da onu tehlikelerden korumak, ilerde yönelmesi muhtemel bazı olumsuzlukları önlemek için belli sınırlar içinde, ona bazı eğitici bilgiler verilmesi gerekmektedir. Bilgi verilirken gerek konu gerekse metot yönünden, hiçbir zaman terbiye ve edep sınırlarını aşmamaya, sakındırma üslûbunun teşvik edici bir nitelik arz etmemesine dikkat edilmelidir.⁹³⁰ Bununla birlikte ahlaklılığın sözlerden ziyade davranışlara göre ölçülüp, eylemlerin daha fazla değer gördüğü gençlik çağında onlar için aktivasyon içeren uygulamaların daha etkili olacağı göz önünde bulundurulmalıdır. Heva ve heveslere uyma konusunda kontrolün oldukça güç olduğu bu dönemde Hz. Peygamber'in gençlerde hissettiği eğilimler doğrultusunda her türlü fırsatı birer eğitime dönüştürdüğü, gençleri çeşitli geziler vasıtasıyla kendisine yakınlaştırıp, somut örnekler üzerinden duygu ve fikir dünyalarını harekete geçirdiği görülmektedir.⁹³¹

Hz. peygamberin uygulamalarının sonraki dönemlerde bazı batılı eğitimciler tarafından da önerildiği görülmektedir. Rousseau'ya göre gence, hayatın gerçekleri ile

⁹³⁰ Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi*, ss. 389-390.

⁹³¹ Kara, *Peygamber Döneminde Gençlik*, s. 87.

yüz yüze getirileceği, başkalarının ölümüne, acısına, açlığına, göz yaşına tanık olacağı frenleyici tablolar sunularak zaaflarını gözden geçirmesi sağlanmalıdır. Örneğin gençlerin, gayr-ı meşru hayat tarzı sebebiyle ruh ve beden sağlığını kaybetmiş olan insanların tedavi gördüğü kliniklerde müşahade yapmasına imkan verilmesi uzun uzadıya nasihatlerden daha etkili mesajlar içerecektir. Rousseau, bu gibi etkinliklerin gerçekleştirilme sıklığının iyi ayarlanması gerektiği uyarısını yapar. Çünkü ölçsüz bir şekilde gösterilen ölüm, acı, gözyaşı tabloları gencin duyarsızlaşmasına, katılaşmasına sebep olur. Doğru zamanda seçilmiş uygun bir konu ise, ona uzun bir duygulanma ve düşünme süresi sağlar. Tanık oldukları karşısında gencin yargısını oluşturan yalnızca gördükleri değil, görmüş olduklarını anımsamasıdır.⁹³² Aslında bu görüş Hz. Peygamber'in "Hasta ziyaretinde bulunan kişi ziyaret süresince cennet bahçeleri arasında yürüyor gibidir."⁹³³ hadisinin şerhi mahiyetindedir. Bu ve benzeri örnekler marufun nasıl öğretilceğinin asırlar öncesinden belirlenmiş evrensel kriterleridir. Teşvik, takdir ve sonuç itibarıyla bireysel ve toplumsal münkerin def'i adına genel geçer bir yöntemin müşahhas aktarımıdır.

Doğru tanımlanıp anlaşıldığında özgürlük, olumlu birçok gençlik faaliyetinin ve iradî olarak kazanılmış olan güçlü ahlaki yargıların oluşmasında destekleyici bir kaynaktır. Ahlaki olgunlaşmada ilerleme, bireyin iyi ve doğru olanı seçmesini sağlayan özgürlüğün artmasıyla belirlenir. Ergenlikte ahlaki yargılarını özgürlük çerçevesinde oluşturamayanların yetişkinlikte daha ileri bir ahlaka sahip olmaları beklenmemelidir.⁹³⁴ Bununla birlikte özgürlük, cinsiyet gibi dönemsel olarak öne çıkan haz odaklı duyguları serbestçe yaşayabilmenin savunusu aracı olarak da görülebilmektedir. Dolayısıyla, 'iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma' ilkesi doğrultusunda gencin ahlaki yargıları yapılandırılırken, özgürlük ihtiyacı göz ardı edilmemelidir.

Özgürlük talebi karşısında gence yapılacak izahatlar ikna edici nitelikte olmalı, maruf çerçevede alternatifler sunulmalıdır. Gence sakındırma yapılırken öncelikle ruhsal ihtiyaçlarını karşılayacak maruf ve meşru serbestlikler kendisine sunulmalıdır. Kur'an'da gençlerin evliliğinin desteklenmesi konusundaki öneriler⁹³⁵ ve bunun hemen peşinden gelen, "evlenmeye güçleri yetmeyenler de Allah kendilerini lütfuyla

⁹³² Rousseau, *Emile*, ss. 306-3015.

⁹³³ Müslim, *Birr*, 40.

⁹³⁴ Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi*, Verso Yayıncılık, Ankara 1991, s. 105.

⁹³⁵ Nür, 24/32.

zengin edinceye kadar iffetlerini korusunlar”⁹³⁶ şeklindeki rehberlikler, gençlerin iffetini korumaya yönelik maruf önlemler niteliğindedir. Evliliğe imkân bulamayan gençlerin yetenekleri doğrultusunda ya ilimle meşgul edilmeleri ya da enerjileriyle katkı sağlayacakları sosyal hizmet alanlarına yönlendirilmeleri, aynı şekilde Hz. Peygamber’in eğitim uygulamalarında gözlenen, gençlerdeki maruf potansiyelin korunmasına yönelik tedbirlerdendir. Tüm bu örnek ve açıklamalar, aile içinde genç bireye iffet erdeminin özendirilmesi, bunun karşısında olan her türlü hayasızlıktan sakındırılması için gerekli önlemlerin alınması gerektiğini göstermektedir. Bu önlemler doğrultusunda gencin iffetli olmayı iradi bir istek haline getirmesi; çağı gereği sahip olduğu sorumluluk duygusuyla akranlarına da örnek olup iffetli olmayı özendirilmesi sağlanmalıdır.

3. Gençlerde adalet idealinin ilke eğitimi açısından değerlendirilmesi: Gençlikte istekler kadar idealler de en etkili ve güçlü şekilde kendilerini hissettirirler. Gençlik idealizmini, saf iman ve hakikate, iyilik ve adalete duyulan özlemin bir ifadesi olarak anlamak gerekir.⁹³⁷ İnsan, hayatının hiçbir döneminde ideal hayata, güzelliğe, iyiliğe, doğruluğa, adalete, gençlik dönemindekinden daha düşkün olmamaktadır. Kendisi için istediğini başkası için de isteme, hürriyet, eşitlik, adalet ilkeleri gençler için çok önemlidir.⁹³⁸

Genç, yaşanan gerçeklere pek aldırmadan, toplum düzeni birden değişsin, eşitsizlikler birden ortadan kalksın ister. Hakça bir düzenden, doğruluktan yanadır. Gençlerde bu eğilim o denli güçlüdür ki, bu amaca ulaşmak için kolay çözümlere bel bağlar, yalancı önderlerin ardından gidebilirler. Amaç uğruna, kendilerine de başkalarına da kötülüğü dokunan eylemlere araç olabilirler.⁹³⁹ Silahsızlanma hareketleri, açlıktan kurtarma kampanyaları, özgürlük mücadeleleri gençlerden kolayca destek bulur. Genç, gerçek, iyi, güzel vb. idealleri gerçekleştirmek üzere bir dünya ıslahatçısı olur.⁹⁴⁰

Manevi arayış ve sorgulamaların, ahlaki idealizmin en üst düzeyde seyrettiği bu dönemde gençlerin, içinden geçtikleri sorunlu ve sıkıntılı şartları hasarsız atlatabilmeleri için, öncelikle kendilerine örnek alabilecekleri, hayranlık, sevgi ve

⁹³⁶ Nur, 24/33.

⁹³⁷ Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, s. 157.

⁹³⁸ Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, s. 88.

⁹³⁹ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s. 381.

⁹⁴⁰ Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, s. 88.

bağlılıklarını onlara yansıtabilecekleri modellere ihtiyaçları vardır. Gençlerin, çevrelerinde örnek alabilecekleri olumlu modeller bulmaları, kendi toplumuna ve bütün insanlığa yararlı hedeflere yönelmelerinde çok belirleyici olacaktır.⁹⁴¹ Fikirlerinin ve ideallerinin peşinde koştukları bu çağda gençlere, sanal ideallerle, gerçek hayatta karşılığı olmayan söylem ve nutuklarla hitap edebilmek pek mümkün görünmemektedir. Genç, karşısında özü sözü bir, fikri hür, vicdanı yüksek eylem insanı görmek ister. Modelde gördüğü en ufak bir tutarsızlık ya da sosyal sorumluluktan miskinçe kaçınma davranışı gencin uzaklaşmasına sebep olur. Çünkü gençlik bir aksiyon ve eylem dönemidir. Onlar, sabah uyandıklarında dünkünden farklı, daha ümit verici ve mutlu bir dünya ararlar. Gence verilen fikir ve idealler, ona gösterilen hedefler bütün bu erdemleri içine aldığı takdirde onu harekete geçirebilir.⁹⁴²

Dinî ve ahlaki yenilenmeyi, adil bir toplumsal düzen kurmayı hedefleyen toplumsal hareketlerin ilk ve gönüllü taraftarlarının geçmişte de günümüzde de gençler oldukları gerçeği, bu düşünceyi doğrular niteliktedir.⁹⁴³ Hz. Peygamber gerek Risalet'inden önce ve gerekse sonra, daima ayakta tuttuğu hak ve adalet sevgisiyle gençlerin teveccühünü kazanmıştır. Renklerine ırklarına bakmaksızın toplumun tüm gençlerini ayrı bir değer görerek bir arada tutan uygulamaları, tam da onların ideal ettiği adalet sevgisini kuşatmıştır. Siyahî bir genç olan Bilal'e istişareden askeri görevlere kadar birçok alanda eşitlik tanınması, gözleri üzerinde olan gençlerin kendisine hayranlık duyarak onun yolunu takip etmesinde belki de en önemli faktör olmuştur. Zira gençler, farlı dünya görüşlerinin varlığına rağmen, ortak değerlere sahip çıkmak eğilimindedirler. İnsanları bölen, karşı karşıya getiren değer çatışmaları gençleri mutsuz etmektedir.⁹⁴⁴

Gençliğin beklenti ve idealleri Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla uyum gösterince gençlikte Hz. Peygamber'e karşı derin bir sevgi oluşmuştur. İslam dini gençlerin omuzlarında yükselmiş, layık olduğu yere ve zaferlere onlarla koşmuştur. Günümüzde de İslamiyet, usulüne uygun bir şekilde insanlara takdim edilirse, ona ilk önce koşacak olanların gençlik kitlesi olacağı bilinmelidir. Çünkü İslam dini, verdiği mesajlar itibarıyla gençliği cezbetmeye müsaittir.⁹⁴⁵

⁹⁴¹ Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, s. 157.

⁹⁴² Kara, *Peygamber Döneminde Gençlik*, s. 40.

⁹⁴³ Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, s. 157.

⁹⁴⁴ Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, s. 90.

⁹⁴⁵ Kara, *Peygamber Döneminde Gençlik*, ss. 41-55.

Gençlerin adalet sevgisi, saygı, iffet, merhamet ve yardımlaşma erdemlerine dair potansiyelleri, yazılmaya hazır bir defter gibidir. Gençlerin bu eğilimleri, ‘iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma’ ilkesini kanıksatmak, dikkate almalarını ve prensip edinmelerini sağlamak için bulunmaz bir fırsattır. İlkenin yaygınlaştırmak istediği ana erdemlerden biri adalet olunca, gençlerin iyi birer ilke uygulayıcısı ve hatta savunucusu olması da pekâlâ mümkündür. Önemli olan doğru modellerle, doğru zamanlarda, doğru yöntemlerle hareket etmeyi başarabilmektir.

İlkeli gençler yetiştirme hedefinde hemen sonuç almayı istemek gibi sabırsızlık içinde olunmaması dikkate alınması gereken diğer bir konudur. Gençler karar alırken de uygularken de son derece hızlıdır. Bu yönleriyle onlar çoğunlukla arkasından pişmanlık duyduğu hatalar yapmaya daha müsaittir. Bu nedenle en ufak yanlışları karşısında yaralayıcı söz ve davranışlarla aradaki köprüyü kaldırmak, onları daha büyük yanlışlara sevk edecektir. Beklemeli, onlara yanlışları hakkında düşünme ve telafi etme fırsatı verilmelidir. Gelişim dönemleri içinde zaman, sabır ve müsamahanın en fazla gösterilmesi gereken kuşak gençlerdir. Onların yanlışları karşısında öfkelenen yetişkinleri sakinleştirip makul davranmaya yöneltecek en iyi yol, kendi gençlik yıllarına doğru yolculuk yapmaları olacaktır. Objektif bir değerlendirme yapabildiklerinde benzer hataları kendilerinin de yaptığını, mevcut olgunluğa o hatalardan ders çıkararak geldiklerini fark edeceklerdir.

“Gençliğin heyecanlarını, enerjilerini, ihtiyaçlarını tatmin edemezseniz, onların başkalarının etkisi altına girmesini engelleyemezsiniz. Böylece onlar başkalarının şarkılarını söylemekten daha çok hoşlanırlar, başkalarının zevklerini benimserler, başkalarının bunalımlarını yaşarlar ve başkalarının ideolojileri uğruna savaşırlar.”⁹⁴⁶ Bu düşünceyi dile getiren eğitimciler, gençliğin ahlaki bunalımlarını ve sorunlarını çözme konusunda “ahîlik” gibi tarihi tecrübelerden de yararlanılabileceğini ifade etmektedirler.⁹⁴⁷ Buna göre gençlere bir yandan iş ve aş imkânı verirken diğer yandan da onların hayatına manevi değerleri dahil eden ahilik ideali gibi örgütlü faaliyetlerle gençliğin kimlik inşasına katkı sağlanabilir. Bu ve benzeri faaliyetlerde gence, rol model yetişkinlerin ve birlikte hareket etmekten keyif aldığı akranların gücünü arkasına alarak kendisini ve çevresini imar etme fırsatı tanınmış olur. Böylesi bir

⁹⁴⁶ Ahmet Tabakoğlu, "Tarihi ve Kültürel Açılardan Gençlik Meselesi", *Gençliğin Ruhi ve Manevi Problemleri*, ed. Süleyman Hayri Bolay vd., İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1987, ss. 61-68.

⁹⁴⁷ Tabakoğlu, "Tarihi ve Kültürel Açılardan Gençlik Meselesi", s. 68.

atmosfer, “emri bil maruf ve nehyi anil münker” in toplumda yaygın hale getirilmesine de geniş çaplı imkânlar tanıyabilir.

Gençlerde toplumsallaşma eğitimi iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak tabanı üzerinde yükseltilmelidir. Yani çocuk artık, ulaştığı iyiyi yalnız kendisi yaşamakla yetinmemeli, başkalarına da tavsiye edecek seviyeye getirilmelidir.⁹⁴⁸ Çocukluk döneminde ilkeye yönelik örtük öğrenme gerçekleştirilirken, gençlik döneminde bir sonraki aşamaya geçilmeli ve açıktan uygulama prensipleri kazandırılmalıdır. Buna göre öncelikle, İslam toplumunun bireyi olarak gencin, ilkenin emrettiği esaslara uyması gerektiği uygun yöntemlerle öğretilmelidir. İkinci olarak tıpkı diğer farz ibadetlerle sorumlu olduğu gibi iyiliğe yönlendirme ve kötülükten sakındırma konusunda da kendisinden başka diğer insanlara karşı da sorumlu olduğu bilinci oluşturulmalıdır. Ancak eğitimin bu kısmında sorumluluğunu yerine getirme usulünün çerçevesi çizilmelidir. Bu yaşlarda bulunan bir gencin akraba çevresi ve yakın çevresine karşı kötülüğü önleme sorumluluğunu, kalp ile gerçekleştirmesi gerektiği bir ödev olarak verilmelidir. El ile kötülüğü önleme bu yaş çocuğunun duygusal bakış açısıyla yanlış uygulayabileceği bir aşamadır. Dil ile önleme de aynı şekilde, duygusal kontrolsüzlüğün ve yüksek heyecanların hâkim olduğu bu çağda gencin hem kendisinin hem de savunduğu değerlerin zarar görmesine sebep olabilir. Dolayısıyla bu kuşaktaki mümin genç için en ideal önleme vasıtası kalben uzaklaşmadır. Bu, onun hiçbir olumsuzluğa maruz kalmadan ve başkalarını da maruz bırakmadan uygulayabileceği bir yöntemdir. Esasında bu aşamada gençler, münker işleyen birinden uzaklaştıklarında ve onu yalnızlaştırdıklarında belki de dil ile uyardıktan daha büyük bir etki oluşturacaklardır. Kötülükte ısrar eden, bulunduğu ortama zarar veren kişilere karşı sözle müdahale etmesi veya gerektiğinde disiplin cezalarıyla önlem alması gereken kişiler; gencin çevresindeki yetişkinler, öğretmen okul idaresi gibi yetki sahibi kişilerdir.

4.1.3. Yetişkinlik Döneminde İlke

“İyiliği özendir ve kötülükten sakındır!” ilkesi açısından yetişkinlik eğitimi, çok yönlü ele alınmayı gerektiren bir dönemi kapsamaktadır. Yetişkinlik döneminde birey, aile kurumunun ve iş çevresinin oluşturulması gibi nedenlerle gitgide genişleyen yeni gruplarla etkileşim içinde olmaya başlamaktadır. Çocukların ve gençlerin eğitimi

⁹⁴⁸ Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi*, s. 403.

önemle sürdürülürken yetişkin eğitimi de ihmal edilmemelidir. Çünkü yetişkinler, küçüklerin yaşam ve eğitim ihtiyaçlarının karşılanmasında olduğu gibi, o zamana kadar kendisini himaye edip yetiştiren büyüklerine yaşamsal destek sağlanmasında da toplumsal beklentilerin en fazla yöneldiği dönem içerisinde bulunmaktadır. Bu önemin ortaya koyduğu çalışmalar sonucunda davranış bilimleri literatüründe, yetişkin eğitiminin bilimi ve sanatı anlamına gelen “andragoji” kavramı yerini almıştır.⁹⁴⁹ Yetişkinlik dönemi üzerinde müstakil bir şekilde duran araştırmaların artması, yetişkinlerin eğitiminin bütüncül eğitim anlayışı açısından kilit noktayı temsil etmesinden dolayı olsa gerektir.

Özellikle vahye dayalı dinler; ailenin, toplumun ve dünyanın bozucuları olarak yetişkinleri kabul etmiş ve bu kesimin ıslah edilmesi gerekliliğini vurgulamıştır. Kur'an'da hitabın yetişkinlere yönelik olduğu görülmektedir. Müfsid (bozguncu), mu'ted(zalim) gibi kötü ahlakı tanımlayan kavramların yanı sıra muhsin, sâdık, sâbir, muttaki, muhlis, sâlih gibi şahsiyetli, ahlaki olgunluğa sahip insanları karakterize eden kavramlar, yetişkinler için kullanılmıştır. Uhrevi uyarılar, toplumsal ve ailevi konular, hukuki meseleler, ahlaki zaafılar, suçlar ve günahlar gibi eleştirilen davranışların muhatabı olarak da yine, belli bir olgunluğa, bilince, kişiliğe kavuşmuş olan kişiler, yani yetişkinler görülmektedir.⁹⁵⁰

Kur'an'da, “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinde, iyilik kavramının çerçevesini belirleyen maruf ve münker davranışların muhatabı tüm toplum olmakla birlikte yetişkinlerin ilkeyi uygulama hususunda sorumluluğun merkezinde tutulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin kimsesiz çocukların haklarını maruf kapsamında koruma sorumluluğu yetişkinlere yüklenmiştir: “...Zengin olan (veli) yetim malına tenezzül etmesin, yoksul olan da kararınca (maruf bir şekilde) yesin...”⁹⁵¹ ayetindeki ilahi ikaz marufun sınırını sosyo-ekonomik duruma göre belirlemekte, hakların kötüye kullanılması konusunda oluşabilecek münker davranışları çift taraflı olarak engellemektedir. Bir başka ayette, yetişkinlerin kendi aralarında yaptıkları gizli konuşmalarının ancak maruf bir davranışta bulunma niyetiyle olması veya sadaka vermeyi planlamak, insanların arasını düzeltmek gibi konuları içermesi halinde hayırlı

⁹⁴⁹ Mustafa Köylü, "Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Öğretiminin Genel Özellikleri", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, M. Faruk Bayraktar (ed.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, ss. 85-112.

⁹⁵⁰ Çalışkan, "Yetişkinlik Dönemi Eğitimine Kur'an Perspektifinden Bir Yaklaşım", ss. 339-342.

⁹⁵¹ Nisa, 4/6.

görülebileceği ifade edilmiştir.⁹⁵² Bununla birlikte, “Güzel bir söz (maruf) ve bağışlama, peşinden gönül kırma gelen bir sadakadan daha hayırlıdır”⁹⁵³ ayetindeki ikazın, maddi olanaklarını kullanma inisiyatifine sahip olan kişilere yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Burada bu kişilerden hoş gitmeyen, çirkin, yadırganan, yani münker içeren bir takım tutumlarla sadaka vermektense, pekâlâ yapabilecekleri maruf bir sözle hak üzere kalmaları istenmektedir. Her iki ayette de geçen maruf; makul, meşru ve makbul olan davranışlar ve ilişkileri ifade eder.⁹⁵⁴ Maruf, sosyal olması yönüyle aynı zamanda ahlaki olan bir kavram olarak toplumsal yararın gözetildiği diğer iyilik eylemleriyle birlikte zikredilirken toplumda marufu yaygınlaştırmakla sorumlu tutulanların yetişkinler olduğu anlaşılmaktadır.

Kur’an’ın eğitimsel yaklaşımını uygulamalarında esas alan Hz. Peygamber de yetişkin eğitimi merkeze alarak hareket etmiştir. Suffa’da yapılan eğitimin genel itibariyle bir yetişkin eğitimi olduğu düşünülmektedir. Çünkü burada gerçekleştirilen yetişkin eğitimiyle dolaylı bir şekilde tüm toplumun eğitilmesi amaçlanmıştır.⁹⁵⁵

Kur’an ve sünnette öncelikli olarak yetişkin eğitiminin hedeflenmesi, bu yaştaki bireylerin dinî mükellefiyetleri yerine getirebilecek, dinin emir ve yasaklarına muhatap olacak olgunluk seviyesine ulaşmış olmasındandır. Sorumluluk çağında olmayan çocuklara dinî değerleri öğretmekle sorumlu olanların yetişkinler olması, yetişkin eğitiminin merkeze alınmasında bir diğer yönlendirici faktördür. Çünkü çocuğun dindarlık temayülleri anne babanın örnekliliği ve dindarlık tutumlarıyla şekillenir. Yetişkinlerin eğitilmesi çocuklarını daha iyi yetiştirebilmeleri anlamına gelmektedir.⁹⁵⁶ Bu senkronizasyon, eğitimin döngüsel bir faaliyet olmasından kaynaklanmaktadır. Yetişkin bireyin eğitim faaliyeti içindeki rolü, alıcıdan vericiye, edilgenlikten etkene, nesneden özneye dönüşmektedir. Şayet bu döngü sağlıklı bir şekilde seyrederse, etken bir özne olarak birey, önce kendi varlığını ilahi hedefe uygun olarak nitelikli hale getirir ve ardından diğer bireylere hatta dünyaya yönelik dönüşümü gerçekleştirme çabasına girişir.⁹⁵⁷

⁹⁵² Nisa, 4/114.

⁹⁵³ Bakara, 2/263.

⁹⁵⁴ Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, C. II, ss. 141-142.

⁹⁵⁵ M.Faruk Bayraktar, "Suffa’da Yapılan Eğitim-Öğretim ve Günümüze Yansımaları", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, ed. M.Faruk Bayraktar, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, ss. 43-52.

⁹⁵⁶ M. Akif Kılavuz, "Yetişkinlik ve Yaşlılık Döneminde Eğitim ve Din Eğitiminin Önemi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, 2002, ss. 59-72.

⁹⁵⁷ Çalışkan, "Yetişkinlik Dönemi Eğitimine Kur’an Perspektifinden Bir Yaklaşım", s. 345.

Tek başına eğitimin odağında olmamakla birlikte; çocuk, genç, ihtiyar tüm kuşaklar üzerinde yüksek etki ve sorumluluğa sahip olan yetişkinler, dinî yaşantının her alanında olduğu gibi “emri bil maruf, nehyi anil münker” ilkesinin eğitimi açısından da merkezî bir dönemde bulunmaktadır. Yetişkin mümin birey, iyilik ve kötülüğü belirleyebilecek yargı düzeyine ve davranışlarına yön verecek iradî kapasiteye ulaşmıştır. Dönemsel özellikleri gereği yüksek düzeyde seyreden sorumluluk bilincini, İslami örfe uygun olarak edindiği değerleri koruma ve yayma konusunda kullanabilecek yeterliliktedir. O halde bu seviyede bulunan yetişkin birey, maruf davranışlara yalnız kendisi sahip olmakla değil aynı zamanda onları yaşadığı topluma yaymakla; kötülüğü yalnız kendisinden değil ailesinden ve çevresindeki herkesten savmakla yükümlü olduğu bir dönemde bulunmaktadır.

İster dinî, ister toplumsal açıdan olsun her türlü yükümlülük ve yaptırımın muhatabı olarak kabul edilen yetişkinin eğitiminin tüm toplumu etkileyecek nitelikte öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, çocuk ve gençlere dinî ilkeler kazandırılırken, eş zamanlı olarak yetişkinlerin eğitilmesi de önem taşımaktadır. Bu yaş grubuna uygun eğitim faaliyetlerinin uygulanması ise, onların dönemsel özellikleri, öğrenme kabiliyetleri hakkında yeterince bilgi sahibi olmaya bağlıdır.⁹⁵⁸ “Emri bil maruf ve nehyi anil münker” eğitimini daha sistematik olarak ele alabilme açısından yetişkinlik çağında öne çıkan özellikleri dikkate almanın daha yararlı olduğu düşünülmektedir. Yetişkinlik döneminde gözlenen temel özellikleri üç başlık altında ele almak mümkündür: Hayatı anlamlandırma, değerlere bağlılık, sorumluluk.

1.Hayatı anlamlandırma ihtiyaçları doğrultusunda yetişkinlere ilke eğitimi: Yetişkinliğin ilk dönemlerinde din konusunda bir karara varmış olması beklenir. Kişi bu yaşlarda artık hayatının sonuna kadar ufak tefek değişikliklerle yetinecek bir hayat felsefesine sahip olur.⁹⁵⁹ Çocuklarına karşı daha iyi davranıp daha çok ilgi gösterirken, ebeveynine karşı da daha çok saygı duymaya onlara hizmet etmeye çalışır. Orta yaşlarda birey, geçmişte yapmış olduğu hatalarla yüzleşmeye ve hayatına yön verecek yeni durumları araştırma ya da sorgulamaya yönelir. Yetişkinliğin başlarında ilgi duyduğu lüzumsuz şeylerden, düşmanlık duygularından git gide sıyrılarak hayatını zenginleştirir. Çocuklarına, yaşlı ebeveynine daha bir hizmet bilinciyle ilgi gösterir.⁹⁶⁰

⁹⁵⁸ Hüseyin Yılmaz, "Cami Eksenli Din Eğitimi", *Din Eğitimi*, Recai Doğan ve Remziye Ege (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, ss. 315-333.

⁹⁵⁹ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Sönmez Yayınevi, Samsun 1993, s. 109.

⁹⁶⁰ Köylü, "Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Öğretiminin Genel Özellikleri", ss. 66-72.

Toplumsal ilişkiler bakımından varacağı noktaya ulaştığını düşünen orta yaş bireyi, artık kendi dışındaki bireylere yardım etme duygusunun en üst noktasına ulaşmıştır.⁹⁶¹ İç hesaplaşma, kendine yönelme bu çağ insanının belirgin özelliklerindedir. Gençliğin idealist, erişilmesi güç isteklerine, ilk yetişkinlik yıllarında ne derece ulaşabildiğini, hayattan beklentileriyle elde ettikleri arasında ne derece bir fark olduğunu araştırır. Çoğu zaman, bu kendisiyle yaptığı hesaplaşma tatminkâr bir şekilde sonuçlanmaz.⁹⁶²

Gelişimin bu basamağında olan kişiler, bireysel bir varlık şuuruna ve güce sahip olduklarının farkındadırlar. İç içe geçmiş olan bu duygular yetişkinde, hayatın sonlu olduğu fikrini geliştirir.⁹⁶³ Orta yaş yetişkini hayatını geçen yıllarla değil, geriye kalan zaman ile ölçmektedir. Hayatın kaçınılmaz olarak ölümle son bulacağı duygusu, orta yaşa yaklaşan yetişkini bir an durup varlığın anlamı üzerinde düşünmeye zorlamaktadır.⁹⁶⁴

Orta yaş dönemi “olgunluk çağı” olarak da adlandırılır.⁹⁶⁵ Olgun insan, özü sözü bir, dosdoğru konuşan insandır. Bu tür insanlar sevgi ve saygıyı elde etmeyi para ile değil; tutum ve eda ile yani fikir ve düşünceleri, duruşları, hayata bakışları ve ilkeleri doğrultusunda verdiği kararlarla sağlarlar. Aynı zamanda olgun insan edep ve vakar sahibi insandır. Olgunlaşmayla birlikte kendini gerçekleştiren orta yaş insanı, sosyal yaşamın her alanında artık “hâkim sınıf” rolüne ulaşmıştır ve bu rolü de oynamaktadır.⁹⁶⁶

Özellikle kırk yaş, yetişkinin hayatında olgunlaşma ve dönüm noktası olarak kabul edilir. Kur'an'da “kırk yaş” vurgusunun yapıldığı ayet dikkat çekicidir: “İnsana, anne ve babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi onu zahmete katlanarak taşıdı ve zorluk çekerek doğurdu. Karnında taşıması ve sütten kesmesinin süresi otuz aydır. Nihayet çocuk olgunluğuna ulaşır kırk yaşına girince şöyle yakarır: "Rabbim! Bana ve anne babama lütfettiğin nimete şükretmeye, razı olacağın işleri yapmaya beni muvaffak kıl. Benden gelecek nesli hayırlı eyle, pişmanlıkla dönüp senin kapına başvurmaktayım ve ben şüphesiz sana boyun eğenlerdenim!"⁹⁶⁷ İnsanın yaşam

⁹⁶¹ Mustafa Kılıç, *Gerçek Yaşam Tadında Gelişim Dönemleri 3*, Pegem Akademi, Ankara 2017, s. 139.

⁹⁶² Peker, *Din Psikolojisi*, s. 109.

⁹⁶³ Köylü, "Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Öğretiminin Genel Özellikleri", s. 156.

⁹⁶⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 284.

⁹⁶⁵ Kılıç, *Gerçek Yaşam Tadında Gelişim Dönemleri 3*, s. 139.

⁹⁶⁶ Kılıç, *Gerçek Yaşam Tadında Gelişim Dönemleri 3*, ss. 141-142.

⁹⁶⁷ Ahkâf, 46/15-16.

döngüsünden söz eden ayet, insanın kırk yaş özelliklerine dair tespit yapma imkânı vermektedir. “Nihayet insan, gücünü kuvvetini bulup daha sonra kırk yaşına girince...” ifadesinden, kırk yaşın bedenen ve ruhen olgunlaşma yaşı olduğu anlaşılmaktadır. Yetişkin insanın bir taraftan çocuklarına diğer taraftan da ebeveynine karşı sorumluluklarının farkında olduğu bir evrede bulunduğu da dikkat çekilmektedir. Yine ayete göre, küçüklerine ve büyüklerine karşı dua ve temennide bulunmanın bile sorumluluk alanına dahil olduğu bir yetişkin portresi oluşturulmaktadır. Ayrıca bilişsel ve ruhsal gelişimini tamamlamış olan kırk yaşındaki bir bireyin ilahi rızaya kavuşma isteğinin, yine bu dönemin öne çıkan özelliği olduğuna işaret edilmektedir. Kur’an’da başka gelişim dönemlerine ilişkin herhangi bir rakamsal atıfta bulunulmamasından, kırk yaş döneminin insan hayatının özel bir dönemi olduğu düşüncesini oluşturmaktadır.

Mümin, bu evrede sahip olduğu olgunluk ve birikim sebebiyle, toplumda cereyan eden durumlar konusunda söz ve kontrol sahibi olduğu, tam bir dengeleme noktasında bulunmaktadır. Dolayısıyla, çevresindeki küçük büyük birçok insanla arasında sıkı bağlar oluşturan bir birey olarak ‘iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma” ilkesini yaygınlaştırma konusunda son derece elverişli bir pozisyonadır. Kendisinden çok yakınlarının ve toplumun ihtiyaçlarını gözetme konusunda belki de zirve noktasında bulunan orta yaştaki mümin, kötülüğü önleme konusunda el, dil, kalp basamaklarının her birini yerine ve imkânına göre kullanmaya muktedir durumdadır. Aynı zamanda olgunluk çağında bulunması nedeniyle hem kendisine hem de topluma karşı tam manasıyla mükellef konumundadır. Bu konuda Tevbe-71. Ayete göre davranıp iyiliği yaydığına Allah’ın merhametine ve uhrevi mükafata nail olma hakkına sahip olduğu gibi, Tevbe-67. ayetteki münafık çizgisinde hareket edip kötülüğü yaydığına Allah’ın rahmetinden mahrumiyetle birlikte uhrevi cezanın da kaçınılmaz muhatabı olacağına bilinciyle hareket etmesi gerekmektedir.

2. Değerlere bağlılık özellikleri doğrultusunda yetişkinlere ilke eğitimi: Yetişkinlik döneminde dine duyulan ilginin artmasıyla birlikte dinî değerler önem taşımaya başlar. Daha önceki yaşlarda ilgi ve tatmin konusu olan şeylerin giderek kişinin hayatında önem ve etkisini yitirmesi ve ilgi alanının daralması sonucunda, artık

hâkimiyetini kaybeden ilgilerin yerini almak üzere din, orta yaşlıların hayatını doldurur.⁹⁶⁸

Yetişkinlik dönemine dair yapılan bir araştırmada, yaş ilerledikçe dindarlık eğiliminin arttığı bulgusuna ulaşılmıştır. “İyilikseverlik, merhamet, iyi niyet, sevecenlik, misafirperverlik, kardeşlik ve karşısındakine değer verme” gibi sosyo-kültürel normlar ve değerler üzerinde dinin etkili olduğu düşünüldüğünde, dindarlık ile bağlı olunan değerler arasında düzlemsel bir ilişki olduğu söylenebilir. Dürüstlük, yetişkinliğin ilk döneminde olduğu gibi ileri dönemlerinde de en çok önemsenen değer olarak birinci sırada yer alırken, adalet değeri her iki yetişkinlik döneminde de en çok önemsenen ilk üç değer arasında yer almaktadır. Bu iki değere ilaveten anne-babaya ve yaşlılara değer verme, her iki yetişkinlik döneminde en çok önemsenen değerler içinde yer almaktadır. Aynı araştırmada, başarı ve hazcılık gibi daha çok maddi boyutu olan değerlere verilen önemin ve hayattaki rolünün azaldığı görülmüştür.⁹⁶⁹ Bu tablo, yetişkinlerin yaşla birlikte ahlaki değerlere bağlılığında bir artış olduğunu göstermektedir. Adalet, dürüstlük, yardımseverlik gibi değerlere sahip olunması, maruf davranışları kendilerine ve başkalarına kazandırma zemininin hazır olduğu şeklinde yorumlanabilir. Hazcı tutumlardaki azalma ise, münker davranışlar karşısında önleyici rol üstlenme potansiyelinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Araştırma bulguları, yetişkinlerin daha ziyade toplumsal normlara göre değerleri belirlediğini de ortaya koymaktadır. Bu dönemde yetişkinlerin, toplumsal adalet değerine bağlılıkları, yakın çevresi dışında tüm topluma yardım etme eğilimleri, bulguları doğrular niteliktedir.

3.Sorumluluk duyguları doğrultusunda yetişkinlere ilke eğitimi: Birey, kendi hayatına dair sorumluluk taşımaya başladığında psikolojik açıdan; içinde bulunduğu kültürel yapının yetişkine biçtiği rolleri yerine getirmeye başladığında ise sosyal açıdan yetişkin olarak kabul edilir. Doğumdan itibaren desteğine ihtiyaç duyulan ebeveyne ve diğer bireylere bağımlılığın sona ermesi, yetişkin olmanın sosyal göstergelerindedir. Ekonomik bağımsızlık bunun birincil alameti olarak kabul edilmektedir. Sorumluluk duyma bilincine tam olarak sahip olmasından dolayı İslam hukukunda yetişkin şu şekilde tanımlanmıştır: “Hukuki ve ahlaki olarak, biyolojik

⁹⁶⁸ Hökeleli, *Din Psikolojisi*, s. 285.

⁹⁶⁹ Veysel Uysal, "Yetişkinlikte Dindarlık ve Kültürel Arka Plan", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, M. Faruk Bayraktar (ed.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, ss. 207-246.

olgunluğa erişmiş, akli dengesi yerinde olan, ticari ilişkilere girebilen, mal mülk tasarrufu hakkına sahip, hukuki müeyyidelerle Allah tarafından emredilen emir ve yasaklara karşı sorumlu olan kişi” olarak tanımlanmıştır.⁹⁷⁰

Yetişkinlik dönemiyle birlikte bireyin rol ve sorumluluk alanı genişlemektedir. Eş seçimi, evlilik, aile kurmayla birlikte oluşan ana babalık ve akrabalık rolleri; meslek seçimi, işe girme, geçim sağlama gerekliliğinin oluşturduğu meslekî roller, boş vakit aktiviteleriyle edinilen toplumsal roller vs. yetişkinlik dönemiyle oluşan sorumluluk alanlarının yeniden düzenlenmesini gerektirir.⁹⁷¹ Özellikle genç yetişkinlikte, bütün toplumsal çevreler içinde yine aile çevresi ağırlığını korur. Gelişimsel açıdan bakılacak olursa, ergenlikten yetişkinliğe geçişte önemli bütün dönüm noktaları aile içinde gerçekleşir. Bu durumda ailenin, birbiriyle etkileşen temel kişilikler birimi olduğu söylenebilir. Bu kişiliklerden birinde ya da ilişkilerde ortaya çıkacak bir bozukluk aile sisteminin diğer unsurlarını da etkileyecektir.⁹⁷²

Orta yaş, anne babalık dönemi olmasının ötesinde aynı zamanda “amca dayı; hala ve teyzelik” gibi çeşitli rollerin üstlenildiği bir yaş evresidir.⁹⁷³ Evlilik hayatının getirdiği rol ve sorumluluklardan belki de en önemlisi anne babalık unvanı altında gelişir ve aile bireylerine duyulan sorumluluk duygusunun getirdiği görevler büyük ölçüde aile içi ilişkilerde şekillenir.⁹⁷⁴

Yetişkinlik döneminde öne çıkan sorumluluk duygusu yardım etme, iyilik yapma duygusunun gelişmesinde de zemin oluşturmaktadır. Bazı insanlar bu yardım ve iyiliği dernek ya da vakıflar kurarak, insanlara faydalı olacak projeler üreterek, sosyal sorumluluk projelerinde aktif rol alarak veya organizasyonlara maddi kaynak sağlayarak gerçekleştirmekte; bazıları ise bizzat hizmet ederek gerçekleştirmektedir.⁹⁷⁵ Gerek iş çevresi ve gerekse katılım gösterilen faaliyetlerde edinilen sosyal çevreye bağlı olarak yetişkinlikte dostluk ilişkilerinin de geliştiği görülür. Birlikte yaşama, arkadaşlık, iletişim kurma, insanı farkında olmadan yetiştirir, medeni kılar.⁹⁷⁶

⁹⁷⁰ Köylü, "Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Öğretiminin Genel Özellikleri", ss. 49-53.

⁹⁷¹ Onur, *Gelişim Psikolojisi*, ss. 75-101.

⁹⁷² Onur, *Gelişim Psikolojisi*, ss. 78-79.

⁹⁷³ Kılıç, *Gerçek Yaşam Tadında Gelişim Dönemleri 3*, s. 155.

⁹⁷⁴ Köylü, "Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Öğretiminin Genel Özellikleri", ss. 62-73.

⁹⁷⁵ Kılıç, *Gerçek Yaşam Tadında Gelişim Dönemleri 3*, s. 139.

⁹⁷⁶ Nebi Bozkurt, "Yetişkin Eğitim Öğretim Metodu Olarak Sohbet", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, ed. M. Faruk Bayraktar, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, ss. 187-200.

Anlaşıldığı kadarıyla, ‘İyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma’ ilkesine dair yükümlülüklerin edinimi konusunda dönemin en belirgin özelliklerinden biri olan sorumluluk duygusu, yetişkin eğitimi açısından elverişli bir ortam oluşturmaktadır. Diğer taraftan bu dönemde sahip olunan çevrenin zenginliği bulunmaz bir fırsat olarak düşünülebilir. Yetişkinin arkadaşlık ilişkilerini sağlam bir zemine oturtma çabası, dostluk gruplarında ilkenin karşılıklı iletişime dayalı olarak yapılandırılmasına imkân tanımaktadır. Güvenip, inanacağı, akıl danışabileceği samimi bir dostun varlığı yetişkin için öz güven kaynağı olur. Çünkü dost acı söyleyendir; kendine karşı gerçeklerin acımasızca, objektif bir biçimde dillendirilmesi sayesinde birey, tutum ve davranışlarını gözden geçirerek değişme ve gelişme yolunda daha rahat ilerleyebilecektir.⁹⁷⁷ O halde yetişkinlik döneminde edinilen dostlar arasında ilke doğrultusunda hareket etme akitleri yapılması, hatırlatıcı niyet cümleleri sarf edilmesi, bu şekilde olumsuz eğilimlerin önlenmesi açık bir şekilde gerçekleştirilebilir. Müminler arasındaki -olması beklenen- samimiyetin, muhabbetin öneminden dolayı olsa gerek Kur’an’da, marufu özendirme ve münkerden sakındırma görevini yerine getirenler arasındaki dostluk bağına vurgu yapılmaktadır.⁹⁷⁸ Aralarında bu samimi ilişkinin bulunmadığı kişiler ise, birbirlerine kötülüğü emredip iyilikten alıkoyan iki yüzlü karakterler olarak vasıflandırılmaktadır. Mevlana’nın, Mesnevî’de “kötü dostla oturan kötü olur” sözüyle⁹⁷⁹ dile getirdiği bu kişiler birbirlerine hakkı, sabrı ve diğer erdemleri değil, erdemsizlikleri tavsiye etmeleriyle kimlik farklılıklarını ortaya koymaktadırlar.

Yetişkin bireyin önem verdiği arkadaşlık grupları ve sosyal aktivite grupları, ilke merkezli gerçekleştirilecek olan toplumsallaşma sürecini destekleyen ve hızlandıran hazır bir çevre anlamına gelmektedir. Kur’an’da ilkenin toplumsal yönüne vurgu yapan ayetler,⁹⁸⁰ bütün fertlerin birbiriyle etkileşim ve alışveriş içinde olduğu bir faaliyet alanı olduğuna işaret etmektedir. ‘İyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma’ ilkesiyle telkin edilen öğretim metodu, tarafların aktif katılımında bulunduğu ikili bir sistem çerçevesinde cereyan eder. Bu eğitim ilişkisi önce vahyin ilk muhatabı olan Peygamberle Allah arasında, sonra Peygamber-İnsan arasında cereyan eder. Dolayısıyla, Tek başına ilke eksenli yöntem, yetişkin eğitimi için temel olarak kabul

⁹⁷⁷ Kılıç, *Gerçek Yaşam Tadında Gelişim Dönemleri 3*, s. 47.

⁹⁷⁸ Tevbe, 9/71.

⁹⁷⁹ Kılıç, *Gerçek Yaşam Tadında Gelişim Dönemleri 3*, s. 47.

⁹⁸⁰ Âl-i İmran, 3/110- 114.

edilebilir.⁹⁸¹ Sahip olduğu çok yönlü yetkinlik sebebiyle yetişkin mümin, doğrudan muhatabı olduğu iyiliği yayma sorumluluğunun kapsamında olan erdemleri; kendisinden başlayarak, ailesi, akrabaları, komşularından sonra toplumda ulaşabildiği tüm bireyler arasında yaygınlaştırmakla; kötülükleri, erdemsizlikleri önlemekle birinci derecede yükümlüdür.

Sonuç olarak her gelişim dönemi için geçerli olan, önceden edinilmiş değerler, nitelikler, ihtiyaçlar yetişkin eğitiminde de temel alınmalıdır. Yukarıda bahsedilen, daha çok doğal çevrede gerçekleşebilecek tabii özendirme ve sakındırma faaliyetlerinde dikkate alınması gereken durumlara ilaveten, belirli bir plan doğrultusunda kurumlarda verilen din eğitiminde dikkat edilmesi gereken birtakım incelikler bulunmaktadır.

Yetişkinlere yaygın eğitim kurumlarında din eğitimi verilirken dikkate alınması gereken en önemli husus, onların tecrübelerine saygı duyulduğunu hissettirmek ve tecrübelerini eğitim ortamına taşımaktır. Dinî değerler, yetişkine sadece dinî temalarla değil, yetişkin öğrencinin yaşadığı toplumdaki hayat tecrübeleri yoluyla da kazandırılabilir. Onların tecrübeleri zemininde gerçekleştirilecek olan bu türden bir öğrenme, onların dışında belirlenmiş konuları öğrenmekten daha etkili olabilir.⁹⁸² Yetişkinler kendilerini tecrübeleriyle ifade ettiklerinden dolayı tecrübeleri onlar için önemli ve değerlidir. Yetişkinlerin deneyimleri bir yandan yeni öğrenmeler için zengin bir kaynak olarak değerlendirilebilirken, diğer yandan bu deneyimler zemininde kurulacak doğru bağlantılarla eğitim anlamlı hale getirilebilir.⁹⁸³ Yetişkinlik döneminde tecrübenin fazlasıyla sahiplenilmesi, yetişkinlerin sabit düşünce kalıplarına sahip olmasının sonucu olarak düşünülebilir. Bu çağda genel olarak benimsenen bir kişilik yapısı oluşturulduğundan kontrol ve tenkitler karşısında savunucu bir iletişim geliştirmektedir. Bu da yetişkinlere yönelik eğitimi ve onlarla iletişimi zorlaştırmaktadır.⁹⁸⁴ Dolayısıyla yetişkinlere yönelik “emri bil maruf, nehyi anil münker” yaparken veya onlar bu ilkenin birer uygulayıcısı olarak yetiştirilirken kendilerini ifade etmelerine fırsat tanınmalı, aktarılan bilgilerle onların tecrübeleri

⁹⁸¹ Çalışkan, "Yetişkinlik Dönemi Eğitimine Kur'an Perspektifinden Bir Yaklaşım", s. 347.

⁹⁸² M.Akif Kılavuz, "Yetişkinlerin Din Eğitimi Programlarının Planlanması", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, ed.M. Faruk Bayraktar, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, ss. 125-148.

⁹⁸³ Mustafa Köylü, "Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi", *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, Mustafa Köylü (ed.), Nobel Yayınları, Ankara 2017, ss. 133-198.

⁹⁸⁴ Mahmut Çamdibi, "Din Eğitiminde Yetişkinler ve Şahsiyet Terbiyesi", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, ed. M.Faruk Bayraktar, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, ss. 289-306; Köylü, "Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi", s. 198.

arasındaki ortak zemin hareket noktası alınmalıdır. İnsanın alışkanlık edindiği yanlış tutum ve davranışlarını değiştirmek, ona yeni bir davranış kazandırmaktan daha zordur. Münkere dair sabitlemiş tutumların yerine hak, hakkaniyet, iffet, muavenet duygularının her an denetlediği davranışların yerleştirilmesi kolay bir iş olmadığı için Kur'an'da, "emri bil maruf, nehyi anil münker" eğitiminde sabır, sebat, azimet emredilmektedir. "Çivi çiviye söker" misali, münkerde ısrarın veya sabit fikirliliğin münkerle salah bulmasının da ancak sebatla mümkün olacağı, ilke uygulayıcısının daima göz önünde bulundurması gereken bir motiftir.

Yetişkinlerin hayat tecrübeleriyle bütünleşik olarak hareket etmesi, toplumsal sorunların çözümünde etkin olma beklentisi dikkate alındığında, planlı bir eğitim faaliyetinde yöntem olarak; grup tartışmalarına, örnek olay incelemelerine, alan araştırmalarına, proje ve seminerlere yer verilebilir.⁹⁸⁵ Yetişkinlikle olgunluk birbiriyle karakterize kavramlar olsa da ,onların da sadece dinleyici olmak yerine çocuklar gibi öğrenmeye aktif olarak katıldıklarında daha etkili öğrenmelere sahip oldukları düşünülerek, yaşlarına ve öğretilmek istenen erdemin formatına uygun gezi, drama gibi gösteri yöntemleri de eğitimlerinde kullanılabilir. Ancak, yetişkin öğretici durumunda olan kişinin, dostane ve güven veren tavırlarıyla daha çok rehberlik eğitimi gerçekleştirmeye özen göstermesi gerekmektedir. Bu konuya önem veren Batı eğitim anlayışında orta yaş eğitimini gerçekleştiren kişilere "öğretmen" kelimesinin yerine, "kolaylaştırıcı" ya da "kaynak kişi" kelimeleri kullanılmaktadır. Bu kişiler yetişkin eğitiminde, gerçeklik temasıyla, kendi duygu ve düşüncelerini karşı tarafa yansıtabilen kişiler olmalıdır. Ayrıca, ödül, kabul ve güven kolaylaştırıcı kişilerin temel araçlarıdır. Aynı zamanda kolaylaştırıcı empati duygusuyla hareket etmeli, öğrenme sürecinin eğitilen kitlede nasıl karşılık bulduğunu fark edebilmek için öğrenciden gelen reaksiyonları dikkatle takip etmelidir.⁹⁸⁶

Hız. Peygamber'in yetişkin eğitiminde günümüz öğrenme psikolojisinin ilkelerini kullandığı görülmüştür. Bu ilkeler; yüksek motivasyon, isteyerek öğrenme/öğrenmeye katılma, aktif dinleme, öğrenileni tekrar ve müzakere etme, başkasına öğretme, öğrenmeye yeterince zaman ayırmadır.⁹⁸⁷ Yetişkinlere kişiler arası değerlerin kazandırılmasında olumlu ya da olumsuz sahip olduğu duygularını ifade

⁹⁸⁵ Köylü, "Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi", s. 101.

⁹⁸⁶ Köylü, "Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi", s. 228.

⁹⁸⁷ Bayraktar, "Suffa'da Yapılan Eğitim-Öğretim ve Günümüze Yansımaları", s. 51.

etmesine imkân sağlanmalıdır. Sözü edilen psikolojik tarzda yaklaşımlar, olumsuz duyguların ortadan kaldırılmasında, insanların uzlaştırılmasında ve bireylerin kendilerini yenilemelerinde etkili olacaktır.⁹⁸⁸ Yetişkinliğe yönelik eğitim; bireye, bulunduğu hal ve şartlarda, kendi kendine karar verebilen, uygulayabilen ve problem çözebilen bir bilinç ve yetenek kazandırma sürecini ifade etmektedir.⁹⁸⁹ Yetişkin bireyin eğitim faaliyetine daha çok, mevcut hayat problemlerine çözüm bulmak için katıldığı konusunda farkındalık sahibi olmak, bu yaş grubunun eğitiminde dikkat edilmesi gereken noktalardandır. Onlar eğitim faaliyetine bir görevi yapabilmek, bir problemi çözebilmek ya da daha iyi bir şekilde yaşamak için katılırlar. Öğrendikleri şeylerin hemen uygulanmasıyla ilgilienirler. Öğrendiği bilgiyi nerede nasıl kullanacağı, yetişkinin temel sorusudur. Bu bakımdan, hayata dair yaşadıkları problemlere cevap bulma beklentisi, yetişkin eğitiminin hareket noktası olmalıdır. Ayrıca bu durum öğreticiye, sadece ne öğreteceğine değil, aynı zamanda nasıl öğreteceğine dair ipuçları da verir.⁹⁹⁰

Yetişkin din eğitimi bir bakıma insanlığa hizmet etme biçimi olarak değerlendirilmelidir. Bu kuşağa yönelik eğitiminin hedeflerinden biri, ferdin bireysel değerlerinin gelişmesine yardım etmesidir. Bir diğer hedefi de değerleri kişilerarası ilişkilerde görünür hale getirmektir.⁹⁹¹ Din ve ahlak eğitiminde kapsamlı bir temaya sahip olan “iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma” ilkesinin uygulanmasında da bahsedilen yaklaşım biçimlerine, önerilen yöntem ve tekniklere dikkat edilmesi halinde sözel anlatımlarla sınırlandırılan yöntemlere göre daha başarılı olunacağı düşünülmektedir. İlkenin eğitiminde uygulama aşamalarının hiyerarşik bir şekilde takibi, uygulamanın aksatılmadan tekrarı ve zamana yayılması şeklindeki ayrıntılar da yine planlamaya dahil edilmesi gereken esaslardandır.

4.1.4. Yaşlılık Döneminde İlke

Küçüklüğünde bakım ve gözetim konusunda anne babasının sorumluluğuna verilen çocuk, anne babasının ihtiyarlığında rol değişimine uğramaktadır. İnsanın sırasıyla yükleneceği sorumlulukların bilincinde olarak, gelişim dönemlerinin her birinin bir sonraki dönem için zemin oluşturduğu duyarlılığıyla hareket etmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan özellikle yetişkinlik döneminin ve

⁹⁸⁸ Kılavuz, "Yetişkinlerin Din Eğitimi Programlarının Planlanması", s. 140.

⁹⁸⁹ Çalışkan, "Yetişkinlik Dönemi Eğitimine Kur'an Perspektifinden Bir Yaklaşım", s. 337.

⁹⁹⁰ Köylü, "Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi", ss. 101-192.

⁹⁹¹ Kılavuz, "Yetişkinlerin Din Eğitimi Programlarının Planlanması", s. 339.

yetişkinlerin kontrolünde tamamlanan çocukluk döneminin kilit noktayı oluşturduğu söylenebilir. Zira Kur'an'da, iyi yetiştirilen çocukların özellikle muhtaçlık dönemlerinde nimet olacağı, "Kurratu'l-ayn (göz aydınlığı)"⁹⁹² tabiri ile zikredilmektedir.

Hz. Peygamber yaşlılıkla ilgili olarak, "Ey Allah'ın kulları, tedavi olun, zira Allah, her hastalık için muhakkak bir çare yaratmıştır. Ancak bir dert hariç, o da yaşlılıktır" buyurmaktadır.⁹⁹³ Yine Hz. Peygamber'in "Beş şey gelmeden önce beş şeyin kıymetini bilin" şeklinde başladığı hadisinde, değeri bilinecek beş şeyden birinin de gençlik olduğunu ve bu nimetin değerinin ihtiyarlık gelmeden bilinmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Gabriel Moran, hadis-i şeriflerdeki yaşlılığın kaçınılmaz son olduğu vurgusunu, "Çocuklar büyüyebilir, kadınlar daha fazla haklara sahip olabilirler, mahkumlar ıslah edilebilir, ancak yaşlıları yeniden gençleştirmek asla mümkün değildir" sözleriyle ifade etmektedir.⁹⁹⁴

Dinî kaynaklar dikkate alındığında, çocuğun kendi kendine yetersizliği ve sevgi ihtiyacı gözetilerek gerçekleştirilen eğitimin ihtiyarlık dönemi için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Sevilme gereksinimi yaşam boyu sürer. Sevgi, açlık ve susuzluk gibi sürekli doyurulmak isteyen bir duygudur. Yaşamda sevgi boşluğunu dolduracak, onun yerine geçebilecek başka bir şey gösterilemez. Ana kucağındaki yavru da seksen yaşına gelmiş insan da onsuz edemez.⁹⁹⁵ Hem Kur'an-ı Kerimde hem de hadislerde çoğunlukla Allah'a kulluk vecibesinin hemen ardından ana babaya saygılı olma ve iyi davranmanın bir görev olduğuna dikkat çekilir.⁹⁹⁶ Ana babaya iyilik edip onları incitmekten kaçınmanın önemine dair pek çok ayet ve hadisin yanında, ahlak kitaplarında da konuya büyük önem verilmiş, uyarılmaları zorunlu olan durumlarda onları incitmeden uyarıda bulunulabileceği ifade edilmiştir.⁹⁹⁷

İhtiyarlık döneminde eğitim konusuna hassasiyetle yaklaşılmasının nedeni yaşlılığın birçok bakımdan çöküş ve yetersizlik dönemini ifade ediyor olmasındandır. Yaşlılığın bütün yönlerini ele alan ve inceleyen bilim dalı olan "gerontoloji" ye göre yaşlanma kronolojik; fizyolojik, psikolojik ve toplumsal yaşlanma biçiminde ele

⁹⁹² Kassas, 28/9.

⁹⁹³ Ebu Davud, Tıb 1-2, İbn Mâce, Tıb,1.

⁹⁹⁴ Köylü, "Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi", s. 76.

⁹⁹⁵ Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, s. 183

⁹⁹⁶ En'am, 6/151-153; İsrâ, 17/22-37.

⁹⁹⁷ Hayreddin Karaman vd. , *İlmihal (İslam ve Toplum)*, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 522.

alınmaktadır.⁹⁹⁸ Yaşlılık, büyüme ve gelişme tamamlandıktan sonra doku ve organların yıpranması şeklinde tarif edilirken, yıpranmanın psikolojik ve sosyal boyutlarına da değinilmektedir. Fizyolojik açıdan yaşlılık zamansal olarak yaşla beraber ortaya çıkan değişimleri, ruhsal açıdan ise algı, öğrenme ve kişisel özellikler doğrultusunda meydana gelen değişimleri, sosyolojik anlamda yaşlılık toplum içinde yaşlıların davranışlarını ve onlarla gerçekleştirilen değer alışverişini ifade etmektedir.⁹⁹⁹

O halde fiziksel, ruhsal ve sosyal yönden gerilemenin giderek arttığı yaşlılık döneminde bulunan bir müminden diğer insanlara ilke eğitimi vermesi beklenebilir mi? Yaşlılık döneminde, artısıyla eksisiyle kendini gösteren özellikler incelendiğinde bu sorunun yanıtına ulaşılabileceği düşünülmektedir.

Yaşlanma döneminde bilişsel açıdan güç kaybı olsa bile, öğrenme işlevi devam etmektedir. Çünkü öğrenmede bilişsel öğeler önemli olmakla birlikte, motive edici unsur ilgidir. Bazı araştırmacılar yaşlılığın bütünüyle bir gerileme dönemi olmadığı, tecrübe ve öğrenmeye dayalı birikimli zekanın arttığı yönünde tespitlerde bulunmuşlardır. Ancak diğer bazı araştırmalarda da dil kullanma yeteneği, bellek, konsantrasyon gibi işlevlerde ortaya çıkan zayıflama nedeniyle yetenek gerektiren işlerde zorlandıklarını ortaya koymaktadır.¹⁰⁰⁰ Bu durum onların öğrenmeye devam etmelerinin önünde bir engel olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü araştırmalara göre, yaşlılıkta, öğrenme hızı veya kısa vadeli bellek gerektiren yeteneklerde azalma olmakla birlikte öğrenme devam etmektedir. Ayrıca, billurlaşmış zekâ gibi zekanın bazı yönleri ileri yaşlara kadar gelişmektedir.¹⁰⁰¹

Fizyolojik açıdan metabolizmada görülen yavaşlama nedeniyle, genellikle fiziksel ve sosyal uğraşlar da yaş ilerledikçe durgunlaşır. Buna rağmen yaşla birlikte gerek bilgi ve tecrübeye gerekse insanlara duyulan olumlu duygularda artmalar olur. Onların duygusal aşkınlığına, erişkinlere, çocuklara özellikle de torunlarına gösterdikleri sevgi yoğunluğu örnek verilebilir.¹⁰⁰²

⁹⁹⁸ Kılıç, *Gerçek Yaşam Tadında Gelişim Dönemleri 3*, s. 377.

⁹⁹⁹ Sevgi Tütün, "Kur'an'da Erzeli'l- Umur ve Yaşlılık Üzerine Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 20, 2016, ss. 299-328.

¹⁰⁰⁰ Macid Yılmaz, "Yaşlılıkta Manevi Destek ve Din Eğitiminin Önemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, ss. 241-264.

¹⁰⁰¹ Onur, *Gelişim Psikolojisi*, ss. 173-174.

¹⁰⁰² Kılıç, *Gerçek Yaşam Tadında Gelişim Dönemleri 3*, s. 354-355.

Yaşlılık dönemi durağan ve değişmez olmayıp, aksine çeşitli güçlerin etkileşimini ihtiva etmektedir. Bu güçlerin temelinde, hayatın bütün safhalarının zorlanmalarına rağmen, varoluşunu sürdürebilmiş olmanın bilgeliği ve iç görüşü bulunur.¹⁰⁰³ Bu hususta Peyami Safa'nın; "Yaşlanarak değil yaşayarak tecrübe kazanılır... Yaşa hürmet ederim. Lakin ahlak ve tecrübesine daha çok hürmet ederim" sözü, bu dönemdeki insanlara yaşını başını almış insanlar gözüyle bakmanın yanı sıra olgun insanlar olarak bakmak gerektiğini anlatmaktadır.¹⁰⁰⁴

Çocukluk yıllarında temel fizyolojik ve psikolojik ihtiyaçların karşılanması, ergenlikte sosyal yaşantı ve bir kimlik arayışına cevap bulunması önem arz ederken yaşlılıkta, Erikson'un "bütünleşmişlik" şeklinde tarif ettiği yaşlılıkta kendini tamamlamış olmak ile çaresizlik arasındaki mücadele bilgeliğin ortaya çıkmasına imkân sağlamaktadır.¹⁰⁰⁵ Yaşlılar gençlerin yaptıkları fiziksel kuvvet gerektiren işleri yapamaları da bilginin verdiği enerjiyle çok daha faydalı ve büyük işler yapabilirler.¹⁰⁰⁶ Onların sahip olduğu tecrübe ve bilgelik, daha yerinde karar ve hüküm verme yetisini de beraberinde getirir. Mesela devlet idareciliği gibi bazı görevlerde ileri yaşlardaki insanların daha fazla bulunduğu görülür. Bu dönemde sahip olunan kişisel hürriyet, yapılan işte verimi arttıran faktörlerden biri olmaktadır.¹⁰⁰⁷

Sosyal ilişkiler ve aile bağlarının sürdürülmesi açısından da yaşlılığın avantajlı yönleri bulunmaktadır. Yaşlı birey toplumda önemli derecede etkindir ve liderlik fonksiyonuna sahiptir. Ailenin dışında arkadaşlarıyla da sıcak ilişkiler kurduğu, hatta bazen arkadaşlık ilişkilerini sürdürmeye daha fazla önem verdiği görülür. Torunlarıyla iletişimi yaşlıların, hem aile içindeki sosyal etkinliğini artırır hem de onların değerlilik hissini muhafaza etmelerini sağlar. Yaşlılıkta sahip oluna bir diğer avantaj da genç kişilerin sahip olamayacağı hissiyata sahip olunmasıdır. Bu da her safhasını yaşadıkları hayatın sonunda, hayatı anlamlandırma konusunda sahip oldukları derin bir anlayış halinin ürünüdür.¹⁰⁰⁸

Yaşlılık döneminde birey, kişi ölüm gerçeği ile iç içe yaşar. Yaşlı insan, artık hayatın sınırlı olduğunu bilir ve yok oluşun kaçınılmazlığını idrak eder. Bu durum

¹⁰⁰³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 286.

¹⁰⁰⁴ Kılıç, *Gerçek Yaşam Tadında Gelişim Dönemleri 3*, s. 366.

¹⁰⁰⁵ Nathan Billig, *Üçüncü Bahar Yaşlılık ve Bilgelik*, çev. Gültekin Yazgan, Evrim Yayınevi, İstanbul 2000, s. 33.

¹⁰⁰⁶ Kılıç, *Gerçek Yaşam Tadında Gelişim Dönemleri 3*, s. 440.

¹⁰⁰⁷ Köylü, "Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi", s. 85.

¹⁰⁰⁸ Köylü, "Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi", s. 86.

onların dinî yaşantılarına daha fazla özen göstermesine yol açar. Yaşlı insanlar çoğu zaman geçmişi onarma çabasına girerler. Geçmişteki yanlışlarının ve günahlarının yarattığı suçluluk ve günahkârlık duyguları içerisinde kendilerini bağışlatıcı davranışlar gösterirler. Yaşlılıkta dua, ibadet ve diğer dinî uygulamaların sıklık ve süreklilik kazanması bu yönden de açıklanabilmektedir.¹⁰⁰⁹ Ayrıca, yaşın ilerlemesiyle yoğunlaşan üzüntüler ve uzun süreli problemlerle baş edebilmek için ibadet, başvurulacak bir merci olmaktadır.¹⁰¹⁰

Ölümü düşünerek ölüme hazırlanan yaşlılar bir bakıma da yaşamaya hazırlanacaklardır. Paul Tillich'in "Ölüme hazır olmayan bir kimse, yaşamının değerini ve anlamını kavrayamaz" sözüyle ifade ettiği gibi, ölüm düşüncesi, hayata karşı daha gerçekçi bir bakış açısının gelişmesine katkıda bulunacaktır. Diğer taraftan yaşlılıkta gelişen dinî ilgi ve manevi doyum ihtiyacının yönelttiği zorluklarla baş etme mücadelesi, değer ve normların yokluğu sonucu ortaya çıkan sosyal düzensizliğin azaltılmasında yaşlı kuşağı etkinleştirebilir.¹⁰¹¹

Elbette, yaşlılık dönemi özellikleri, sağlık, fizyolojik engeller, çevresel koşullar vs. faktörlerle değişkenlik gösterebilmektedir. Ancak, buraya kadar genel hatlarıyla verilen özellikler dikkate alındığında yaşlılık döneminde bulunan bireyin, ilkeyi uygulama konusunda elverişli koşullara sahip olduğu söylenebilir. Bu durumda yaşlı birey, ilke karşısında hem etken hem de edilgen konumunda olan, sorumluluğu devam eden muhatap durumundadır. Yani, etken konumuyla aile içinde, sosyal çevresinde iyiliği özendirmeli; edilgen konumuyla kendisine yönelik tavsiyeleri dikkate almalıdır.

Etken konumuyla yaşlı birey iyiliği özendiren, kötülükten sakındıran birçok faaliyette bulunabilir. Yaşlılar, özellikle dinî değerlerin tehdit altında olduğu dönemlerde dini genç kuşaklara aktarma konusunda daha fazla sorumluluk hissederler. Sosyal davranış ile ilgili İslami emirler, yaşlıların hayatında büyük önem arz eder. Bu açıdan yaşlılar, evlerini çocuklara dinî değerleri ve ibadeti öğretebilmek için küçük bir mescit- okul haline getirmeyi, yükümlülük olarak görebilirler.¹⁰¹² Yaşlılar tecrübeleriyle, birikimleriyle etrafındakileri eğitmek eğilimindedirler. Toplumda bir yeri ve görevi olduğuna inandıkları ölçüde kendiliğinden teşebbüslerde bulunurlar.

¹⁰⁰⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 287.

¹⁰¹⁰ M. Akif Kılavuz, "Yaşlılık Dönemi Din Eğitimi", *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü, Nobel Yayınları, Ankara 2017, ss. 181-211.

¹⁰¹¹ Kılavuz, "Yaşlılık Dönemi Din Eğitimi", s. 185- 187.

¹⁰¹² Kılavuz, "Yaşlılık Dönemi Din Eğitimi", s. 188.

Hatta kendilerini gençleri yetiştirmekle görevli kabul ederler. Gençleri yetiştirirken ihtiyaç duydukları donanımı eğitim hedeflerine koyarak çok yönlü bir eğitim gerçekleştirme çabasında olurlar. Gençlerle aralarında oluşturduğu sıcak ilişki vasıtasıyla yaşlılar, hangi yaşta olunursa olunsun insanın saygıyı hak ettiği fikrini gençlere aşılamiş olurlar.¹⁰¹³ O halde toplum içinde sergiledikleri bilgece duruş ve müşfik tavırlarla bile yaşlı bireyler küçük ve genç kuşakların eğitimine doğaçlama usullerle katkı sağlayabilirler. Yalnız bu faaliyetlerde yaşlının dinin önemli bir ilkesine hizmet ettiği niyetine sahip olarak hareket etmesi gerekmektedir.

Edilgen ya da etkilenen durumunda olan yaşlı bireye ilkenin nasıl uygulanacağı üzerinde duran eğitimciler, özellikle muhatap olunan yaşlı kişinin aynı zamanda ebeveyn olması halinde bu görevin son derece hassasiyet gerektirdiğini ifade ederler. Buna göre, onların cehaletleri sebebiyle ilke ye aykırı hareket etmeleri halinde uyarıda bulunurken, ebeveyne muamele konusunda İslam'ın belirlediği çerçeveye dikkat edilmesi gerekmektedir. Ancak, kötülük işleyen ebeveyni herhangi bir şekilde eziyet etmeden kötülükten menetmenin çocuğun hakkı olduğu da ifade edilir.¹⁰¹⁴ Kur'an'da ömrün her döneminin Allah için ve onun belirlediği ilkelerle yaşanması istenmektedir.¹⁰¹⁵ O halde aklî yetisini kullanabildiği sürece ihtiyarlık da dahil her dönemde müminler birbirlerine karşı marufu emretmeye devam etmek durumundadır. Hz. Peygamber'in uyarıları dikkate alınarak yaşlılık döneminde ebeveyne karşı saygı ve alaka her zamankinden daha fazla sürdürülmelidir. Ancak ihtiyarlık dönemine gelindiğinde, yetişkinler için çocuk, yaşlılar için torun konumunda olan küçük bireylerin, gözlerini dikkatle çevirdiği büyüklerle etkileşim halinde oldukları gözden kaçırılmamalıdır. Ayrıca, sosyal ilişkilerinde hâkim rollerinin devam etmesi sebebiyle yaşlı bireyler, iletişim halinde buldukları çevreye birikim ve tecrübeleriyle fayda sağlayabilecek durumdadırlar. O halde, iyi veya kötü modellerin birbirini etkileme sürecinin devam ettiği her toplulukta akıl, sıhhat, yeterlilik gibi koşulların elverişliliği oranında iyiliğe yönlendirme, kötülüğü önleme faaliyeti sürdürülmelidir.

İslam ahlakında, yaşlının birincil etkileşim çevresi olan aile içinde onlarla çocuklar arasındaki karşılıklı haklar maruf kapsamında belirlenmiştir. Buna göre; çocuklarını iyi bir ahlakla yetiştirmesi ebeveyne düşen en mühim maruf görevdir.

¹⁰¹³ Kılıç, *Gerçek Yaşam Tadında Gelişim Dönemleri 3*, ss. 444-445.

¹⁰¹⁴ el-Amra, *Kur'an, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Ma'ruf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, ss. 281-282.

¹⁰¹⁵ Enam, 6/162.

Çocuklar ise üç yolla ebeveynin hakkına riayet ederler: Onları gönülden sevip, saygıda kusur etmeyerek; istemelerine fırsat vermeden ve karşılık beklemeden ihtiyaçlarını karşılayarak; hayattayken de vefatlarından sonra da onların iyiliği için çalışarak.¹⁰¹⁶ Vefatlarından sonra yapılacak olan maruf, vasiyetlerini yerine getirip ruhlarını sadaka, dua, Kur'an tilaveti ve hayırlarla yâd etmektir.¹⁰¹⁷ Ahlak eğitimcileri anne babaya saygı konusunu o kadar ileri düzeye taşımışlardır ki, onların dostlarına bile saygı göstermesini çocuğun görevleri arasında görmüşlerdir.¹⁰¹⁸ Şüphesiz yaşlılara yönelik ahlaki yaklaşımların böylesine özenli bir şekilde ele alınmasında Kur'an'ın buyruğu tesirli olmuştur. Zira, bilhassa ihtiyarlık döneminde bulunan ebeveyne karşı iyilikle muamele edilmesi, kötü muameleden kaçınılması, onlara söylenen sözlerin daima maruf nitelikte olması konusunda Kur'an'ın uyarısı¹⁰¹⁹ son derece nettir.

Yaşlılık dönemi bireyine yönelik eğitimde; onların geçmiş tecrübelerinden ve birikimlerinden yararlanmak, eğitimleri esnasında otoriter ve baskın bir tutum sergilememek, amacın ikna etmek değil rehberlik etmek olduğu mesajını vermek, içten, dostane tavırlarla iletişim kurmaya dikkat etmek, soru sormalarına fırsat vermek, öğretilen davranışların otomatikleşmesi yani alışkanlığa dönüşmesi için tekrar ve uygulama sıklığı oluşturmak, imkân bulunabilirse akranlarının eşlik ettiği grup faaliyetleri düzenlemek gibi hususlara mümkün olduğunca dikkat edilmelidir. Din eğitimcisinin görevi, yaşlı bireylere karmaşık bilgiler ve öğrenilmesi zor doktrinler yerine hayatlarına anlam katacak değerleri eğitim planına katmak, daha somut, uygulanabilir bilgiler sunmak, kısacası yaşlı kuşağı dinin yaşanması kolay olan dünyasına getirmektir.¹⁰²⁰

Yaşlı kuşak ileri yaşlarına rağmen topluma fayda olarak yansıtabilecek avantajlı özelliklerinin yanı sıra bencillik, cimrilik gibi, uygun eğitim verilmediği takdirde birçok kötü sonuca sebep olabilecek tutumları da ilerleyen yaşla birlikte edinebilmektedir. Bencillik duygusuyla yaşlılar, çevrelerindeki herkesin ona saygı duymasını ve hizmet etmesini bekleyebilir, para ve mal düşkünlüğü artabilir.¹⁰²¹ İlke eğitimi açısından, yaşlılık döneminin belki de en önemli zaaflarından biri olan mal biriktirme hırsı, kurumsal olarak gerçekleştirilen planlı eğitim faaliyetlerine dahil

¹⁰¹⁶ Tûsî, *Ahlak-ı Nâsrî*, s. 235.

¹⁰¹⁷ Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî*, s. 349.

¹⁰¹⁸ Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi*, s. 412; Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî*, s. 349.

¹⁰¹⁹ İsrâ, 17/23.

¹⁰²⁰ Kılavuz, "Yaşlılık Dönemi Din Eğitimi", ss. 204-209.

¹⁰²¹ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 111.

edilebilir. Bencillik veya biriktirme hırsının tedavisinin yardım ve iyilikte bulunmak olduğu yaygın bir eğitimsel yaklaşımdır. Cimrilik eğilimi gösteren yaşlılar, sadaka-i cariyeye gibi yardım türlerine teşvik edilerek, biriktirmek yerine bıraktıkları iyiliğin vefatlarından sonra bile uhrevî dünyalarına katkı sağlayacağı telkiniyle olumsuz eğilimleri kontrol edilebilir. Diğer yandan böylesi bir telkin onların ölüm konusunda sahip oldukları duyguların eğitimine katkı sağlayacaktır. Çocukları arasında adaleti gözetmesi, miras konusunda adil davranması da yine bu dönem insanına yapılacak özendirme faaliyetleri arasında olabilir. Bu konularda onlara aile içinde veya arkadaş gruplarında sözlerine itibar ettiği kişilerce Kur'an'ın buyruğu hatırlatılabilir. Bu tür davranışlara eğilimli olan yaşlıları uygun eğitim yöntemleriyle olumsuz eğilimlerinden sakındırmak mümkündür. Yaşlılıkla birlikte giderek belirginleşen benmerkezci tutumların ve buna eşlik eden bazı olumsuz duyguların, içinde buldukları çaresizliğin sonucu olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Bu gibi olumsuzlukların kalıcı hale gelmemesi için ihtiyaçları bekletilmeden giderilmelidir.¹⁰²²

Bu kuşakta, yaşla birlikte nispeten azalan kabiliyetler, onların sosyal ilişkilerini devam ettirmeleri ya da mevcut özellikleriyle hayata devam etmeleri önünde ciddi engeller oluşturmamaktadır. Bununla birlikte Kur'an'da "erzeli'l-umur"¹⁰²³ şeklinde tabir edilen bir ihtiyarlık kavramı vardır ki, bu kavram akıl yetisinin nerdeyse tamamen zayıfladığı bunamaya işaret eder. "Erzeli'l-umur" tabirinin belli bir yaş dönemini mi yoksa, yaşlılık döneminin herhangi bir evresinde görülebilecek zihinsel bir hastalığı mı ifade ettiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu özelliğin ortaya çıktığı yaşa dair ittifak edilen bir tespit bulunmamaktadır. Bununla birlikte müfessirler "erzeli'l-umur" un, ömrün en sefil ve düşkün hali olduğunu, bununla ihtiyarlık ve bunamanın kastedildiğini ifade ederler¹⁰²⁴ günümüzde yaşlılığın ileri safhalarında bulunduğu halde yavaşlayan yetileriyle de sosyal aktivitelerine, üretkenliğe devam eden, hatta bilimsel, akademik eserler ortaya koyan kimi yaşlılık dönemi bireylerinin varlığı düşünüldüğünde, "erzeli'l-umur" tabirinin daha çok "demans" gibi zihinsel zayıflamayı ifade eden yaşlılık dönemi hastalıklarını ifade ettiği düşünülebilir.

¹⁰²² Kılıç, *Gerçek Yaşam Tadında Gelişim Dönemleri 3*, s. 558.

¹⁰²³ Nahl, 16/70.

¹⁰²⁴ Tütün, "Kur'an'da Erzeli'l-umur ve Yaşlılık Üzerine Bir Değerlendirme", s. 307.

Her ne olursa olsun bu gibi hastalık evreleri yaşayan kişilerin varlığı bir vakıdır. İşte bu özellikteki kişilere ister ilke açısından olsun ister eğitimin diğer alanlarına ilişkin olsun herhangi bir eğitici faaliyetten söz etmek mümkün değildir. Bu noktada ilkeyle sorumlu olan diğer aile üyelerinin sorumluluğu farklılaşmaktadır. “Erzeli’l-umur” evresinde bulunan yaşlının yakın çevresini oluşturan kişilerin yapması gereken, tamamen kendilerine muhtaç olan bu kişiyle, küçük bir çocuğa yaptıkları gibi alakadar olmak, onun yaşam ihtiyaçlarını, en önemlisi de sevgi ihtiyacını karşılamaktır. Böyle bir zorluk karşısında muhtaç yaşlıya gösterilen merhamet ve yardım faaliyetlerinin tümü maruf kapsamındadır ve ibadet değeri taşır. Bu konuda birbirine uyarıda bulunabilme mesafesinde bulunan kişiler başta olmak üzere eğitimciler, uzmanlar ve tüm ilgili kurumlar “emri bil maruf ve nehyi anil münker” le sorumludur.

Günümüzde, insanı gitgide bencilleştiren post modern hayat tarzı, bu gibi durumlarda yaşlı kuşağı yalnızlaştırıp sosyal hayattan tecrit edecek münker içerikli birçok alternatif sunarak insanları maruftan uzaklaştırmaya çalışmaktadır. Hakk’a ve hakikate iman eden müminlerin yapması gereken böylesi durumlarda birbirlerine hakkı, sabrı, maruf olanı tavsiye etmeye devam etmektir. Çünkü Kur’an’da anne baba hakkının gözetilmesi, yerine getirilmesi zorunlu maruf bir görev olarak anlatılmaktadır. “Eğer anne baban, hakkında bilgin olmayan bir şeyi bana ortak koşman için seni zorlarsa bu durumda onlara uyma ama yine de onlara dünyada iyi (maruf) davran...”¹⁰²⁵ ayetiyle itikadî alanda çatışmaların olması durumunda bile anne babaya ebeveynlik haklarının teslim edilmesi maruf vurgusuyla emredilmektedir. “Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun (maruf) bir vasiyette bulunması, sakınanlara bir borç olmak üzere yazıldı”¹⁰²⁶ ayeti yine çocuktan ebeveyne yönelen marufu, bir hak ve sorumluluk olarak örneklendirmektedir.

Hayat boyu öğrenme esasıyla gerçekleştirilecek eğitimde, insanın tüm gelişim evrelerinin biri diğerinden daha az olmamak üzere önemli olduğu görülmektedir. Çocukluk dönemi, dinî inanç, tutum ve değerlerin benimsendiği ve elde edildiği, gençlik ve yetişkinlik dönemi geliştirilip kimlik haline getirildiği bir zaman dilimidir. Yaşlılık dönemi ise, dinin birey üzerinde sonuçlarının en etkili biçimde görüldüğü bir

¹⁰²⁵ Lokman, 31/15.

¹⁰²⁶ Bakara, 2/180.

dönemdir.¹⁰²⁷ Gerek genel anlamda din eğitimi açısından ve gerekse ilke merkezli erdem eğitimi açısından tüm bu dönemlerde gerçekleştirilecek olan eğitimin senkronize bir şekilde gerçekleştirilmesi önem taşımaktadır. Çocuğa yönelik eğitim uygulanırken, yeri geldiğinde aynı ortamı paylaştığı gençlere, onların eğitimiyle sorumlu olan yetişkinlere ve varlığıyla hayatı anlamlandıran yaşlı kuşağa da eş zamanlı olarak eğitim verildiğinde Kur'an ve sünnetin ön gördüğü bütüncül eğitim gerçekleştirilmiş olacaktır. "Emri bil maruf ve nehyi anil münker" ilkesinin gerçekleştirmek istediği de işte bu, hiçbir boşluğa meydan vermeden, toplumun tüm bireylerinin birbirinin yararını gözeterek hareket ettiği topyekûn eğitimidir.

4.2. İlkenin Kurum ve Kuruluşlarda Uygulanabilirliği

Davranış kuralları, değer anlayışları, iyilik kötülük algıları daha çok diğer insanlarla etkileşim halinde olunan kurumlarda, toplumsal alanlarda şekillenir. İçinde bulunulan ortam insanın yüksek değerlere ulaşmasında olduğu gibi önceden edindiği değerlerin yitirilmesinde de etkili olabilmektedir. Özellikle gençlerin ve ilk yetişkin kuşağın ilgiyle yöneldiği sosyal alanların cazip ve seçenekli hale geldiği günümüzde aile, cami, okul gibi kurumlarda verilen eğitimin daha bir değer kazandığı anlaşılmaktadır. Bugünün çocukları, gençleri ve hatta yetişkinleri için en güvenli sosyal alan diyebileceğimiz bu kurumlarda verilen eğitim, daha sonraki dönemlerde şu veya bu şekilde dahil olunan diğer alanlarda bireyin savrulmasının önüne geçerek değerlerinden taviz vermeden ilkeli bir duruş göstermesinde destekleyici olacaktır. Bununla birlikte medya gibi düstursuz bir şekilde evlerin içine kadar giren kitle iletişim araçlarının varlığı, ilişkilerin sevgi ve güvenle sürdürüldüğü ailede bile gitgide eğitimi zorlaştırmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde, aile, cami, okul gibi ilke eğitiminin gerçekleştirilebileceği temel kurumların yanı sıra olumlu ve olumsuz yönleriyle sanal bir muhatap olan medya da ilkenin uygulanabilirliği açısından değerlendirilecektir.

4.2.1. Ailede İlke

"Emri bil maruf ve nehyi anil münker" bilincine sahip olan mümin için aile, toplumun diğer bireylerinin eğitiminde gösterdiği sabır, kararlılık, hoşgörü gibi nitelikleri daha yüksek düzeyde sergilemesi gereken birincil sorumluluk alanı, eğitim görevini ifa edeceği en küçük cemaatidir.

¹⁰²⁷ Kılavuz, "Yaşlılık Dönemi Din Eğitimi", s. 183.

Topçu aileyi, en yüksek ahlak okulu olarak tanımlar. Çünkü ailede, fertlerin karşılıklı fedakârlıkları, en temiz en özgeci duyguların geliştiği görülür.¹⁰²⁸ Burada duygular paylaşılır, ferdi farklılıklar anlayışla karşılanır, iş birliği yapılır. Her şeyden önce, sevgi dolu bir iletişim vardır. Buradaki kıskançlıklar ve rekabetler, yıkıcı çatışmalar doğurmaz. En azından hatalar, kişilerin dışlanmasına yol açmaz.¹⁰²⁹ İnsanın huzur duyacağı, şefkat ve merhameti hissedeceği, onuru ve kişiliğinin şekilleneceği, saygının gelişeceği yegâne sığınak ailedir. Toplumun sağlam olması ve güvenilir temellere dayanması, aile kurumunun sağlamlığına ve güvenilirliğine, toplumun huzurlu olması ise ailenin huzurlu olmasına bağlıdır.¹⁰³⁰

İslam anlayışında ailede ahlakın tesisi ve ideal bir yuva kurma niyeti evlilik öncesinde oluşturulan birtakım kararlarla başlar. İslam aile ahlakında sağlam bir yuva kurulabilmesi için aşamalı olarak evlilik öncesi evlenme niyeti, eş seçimi ve evlilikte sorumluluklar üzerine değerlendirmeler yapıldığı görülür. Bu doğrultuda İslam Ahlakçılarının en fazla üzerinde durdukları niyetlerin; neslin devamını sağlamak, iffetli bir yaşam sürdürmek, zorlukların üstesinden karşılıklı sevgi ve yardımlaşmayla gelmek olduğu görülür. Evlilik yalnız dünyevî duyguların tatmini için değil dünyada haysiyetli bir yaşayışla elde edilecek uhrevî mutluluk için de bir vesiledir.¹⁰³¹ Buna göre, evlilik öncesi eş seçiminde sözü edilen beklentiler konusunda bilinçli bir niyet oluşturulması beklenmektedir. Hayatın önemli dönüm noktalarından birini teşkil eden evlilik, sorumluluk sahibi Müslüman birey için İslami ilkelerin hâkim olduğu aile yuvası kurma hedefine yönelik beklentiler içermelidir. Evlilikle birlikte kurulan akrabalık bağları yakından başlayan davet halkasının alanını genişleten yeni bir çevre demektir. Bu bakımdan evlilik fikrine halis bir niyetle yaklaşılmalı, İslami yaşantısında ve davet sorumluluğunda yalnız eş değil aynı zamanda yardımcı olacak kimsenin ahlaki yaşantısı dikkate alınmalıdır.¹⁰³²

Aile denilen sevgi birlikteliğinin başlangıcında ayrı ebeveynler tarafından yetiştirilen iki farklı hayatın eş statüsünde ortaklığı vardır. İki kutsal emanetin birbirine sadakat yeminiyle bağlandığı nikah akdiyle, bu ortaklığa meşru bir zemin kazandırılır. Sadece evlenen çiftlerin değil aynı zamanda anne baba ve akrabaların gönlünü

¹⁰²⁸ Topçu, *Ahlak*, s. 65.

¹⁰²⁹ Özbek, "Yetişkinlik Dönemi Eğitiminde Aile Bireylerinin Yeri ve Fonksiyonu", s. 261.

¹⁰³⁰ Yusuf Şen, "İslam Hukuku Açısından Aile İçi Mahremiyetin İhlali ve Boşanmalara Etkisi", *Mahremiyet Algıları Sempozyumu*, Ordu İlahiyat Vakfı Yayınları, C. I, Samsun 2016, ss. 249-268.

¹⁰³¹ Kaymakcan ve Meydan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi*, ss. 128-129.

¹⁰³² Önkal, *Rasulullah 'ın İslam 'a Davet Metodu*, ss. 403-404.

rahatlatan, karşılıklı hakları koruma altına alan nikah, aile kurumunun kuruluş aşamasındaki ilk emri bil maruftur denilebilir. Ailenin sağlam temellere dayanması, karı kocanın birbirine helal olması, nikah akdiyle mümkündür. Çünkü aile, karı koca arasındaki ilişkiyi meşru kılan ve hayat boyu sürecek beraberliğin sözleşmesi olan nikah akdiyle oluşur.¹⁰³³

İslam'da kadın ve erkek, çeşitli fayda ve hikmetleri beraberinde getiren evliliğe teşvik edilir.¹⁰³⁴ Evlilik, çiftlerin biyolojik ihtiyaçlarını meşru yoldan karşılması dolayısıyla, sosyal düzenin sağlıklı işleyişine katkıda bulunur.¹⁰³⁵ Diğer yandan insanoğlu kendi neslini mükemmel bir biçimde ancak evlilik yoluyla koruyabilir.¹⁰³⁶ İlahi kudretin alameti olarak eşler arasında oluşan sevgi ve merhamet, tabii güdülerin karşılanmasında olduğu gibi maddi manevi tüm paylaşımları içeren hayat arkadaşlığını anlamlı ve dirençli hale getirilmesinde de en temel duygulardır. İşte biyolojik ihtiyaçların karşılanması, nesli devam ettirme ve ruhi birliktelik, evlilik kurumuyla meşru ve maruf bir zeminde hayat bulur.¹⁰³⁷

Bir bakıma nikahın muhtevastaki sadakat sözleşmesiyle, karşılıklı hak ve sorumlulukların işlemeye başladığı bağımsız, mahrem bir hayat oluşturulur. Aynı çatı altında oluşan kurumsallaşmayla birlikte, aile mahremiyetinin ve kimliğinin adalet ve iffet dairesinde korunması eşlerin birbirine karşı "emr-i bil maruf" sorumluluğunun en önemlilerinin başında gelir. İslam bedenen ve zihnen eşin dışındaki insanlarla yakınlaşmayı zina yasağıyla yasaklarken aile kurumunu korumayı, bireyden aileye, aileden topluma sirayet edecek erdemsizlikleri önlemeyi hedeflemiştir. İlke açısından eşlerin birbirine iffet konusundaki örnekliliği kötülüğe yaklaşmayı önleyici en etkili özendiricidir. Evli çiftlerin birbirlerine helal ve mahrem dairede bir hayat yaşatma konusunda sorumlu olduğu, Kur'an'da nahif bir teşbihle ifade edilmiştir: "Onlar sizin örtünüzdür, siz de onların örtüsü..."¹⁰³⁸

Ailenin kendine has kimliğini sürdürebilmesinin teminatı mesken mahremiyetidir. İslam'a göre ev, insanda fitrî olan mahremiyeti sağlama yeridir. Ev, sığınma, korunma, gizlenme yeridir. Dışarıya göre ev "harem", ev hayatı ise

¹⁰³³ Şen, "İslam Hukuku Açısından Aile İçi Mahremiyetin İhlali ve Boşanmalara Etkisi", s. 252.

¹⁰³⁴ Nisa, 4/3; Nahl, 16/22; Rum, 30/21.

¹⁰³⁵ Özbek, "Yetişkinlik Dönemi Eğitiminde Aile Bireylerinin Yeri ve Fonksiyonu", s. 260.

¹⁰³⁶ Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi*, s. 27.

¹⁰³⁷ Karaman, Bardakoğlu ve Apaydın, *İlmihal (İslam ve Toplum)*, s. 195.

¹⁰³⁸ Bakara, 2/187.

“mahrem” dir. Modern hukukta özel hayatın korunması/konut dokunulmazlığı olarak karşılık bulan mesken mahremiyeti; yabancıların bakışlarından, dış müdahale ve tehditlerden aile hayatını koruyarak bireyleri özel alanlarında özgürleştirmeyi amaçlayan ilkesel önlemleri konu edinir.¹⁰³⁹ Mesken mahremiyeti konusuna İslam Ahlakçılarının önemle eğildiği görülür. Nasîreddin Tûsî, insanların yaşayıp korunacakları evi seçerken güvenilir bir çevrede olmasının, emniyet ve huzur konusunda kaygıya sevk edecek insanlardan uzak kalarak salih kimselerle komşuluk edilmesinin önemine değinmektedir.¹⁰⁴⁰ Aynı önemle Kınalızâde, ev edinirken komşuların saygın, temiz tabiatlı, güzel huylu olmasına önem verilerek, cahil ve zalim insanlara komşu olmaktan sakınılmasının gerekliliğini ifade etmektedir.¹⁰⁴¹ Bu tavsiyelerin sebebi, çoğunlukla zorunluluklar sebebiyle istem dışı temas halinde olunan dış çevrenin insan ahlakını iyiden kötüye olduğu gibi, kötüden iyiye değiştirme tesirine sahip olmasındandır. Çünkü insan fitratı gereği, yaşadığı muhitin emrivakisine maruz kalabilen bir varlıktır. İbrahim Canan, yaşanılan çevre kişinin İslami ilkelerine, ailesine vermek zorunda olduğu terbiyeye ters yönde bir işleyişe sahip olursa orayla bağların koparılmasının zorunlu olduğunu dahi söylemektedir. Canan, bu görüşünü, İmam Malik’in “Münkerin açıkça işlendiği yerden göçmek gerekir. Eğer kötülükler gizli olursa sadece işleyene zarar verir. Aleniyet kesbeder de bertaraf edilmezse herkese zarar verir” sözüne dayandırmaktadır.¹⁰⁴² Tüm bu izahlardan, ailede ilkeli bir yaşam sürdürmenin vücubiyeti ve bu doğrultuda iffet ve mahremiyetin korunmasının temel sorumluluk olduğu anlaşılmaktadır. Zira, iffetin muhafazası, Hz. Peygamber’in insanlığa evrensel mesajını öz bir şekilde aktardığı “Veda Hutbesi” nde¹⁰⁴³ yerine getirilmesi zorunlu bir hak olarak ifade edilmektedir.

Ahlak eğitimcileri, evin mahremiyetinin dışarıya karşı korunmasının yanı sıra iç düzeninin de mahremiyete dikkat edilerek oluşturulmasının önemine değinmişlerdir. Bu hususta, evin bölümlerinin ayrılması gibi fiziksel koşulların mahrem çerçevede oluşturulmasından, aileye has bilgilerin dışarıya sızmasını önleyecek tedbirlere kadar

¹⁰³⁹ Nevzat Aydın, "Hz. Peygamber'in Sünnetinde Mesken Mahremiyetinin Korunmasına Yönelik Hususlar", *Mahremiyet Algıları Sempozyumu*, Ordu İlahiyat Vakfı Yayınları, C. I, Samsun 2016, ss. 287-319.

¹⁰⁴⁰ Tûsî, *Ahlak-ı Nâsrî*, s. 207.

¹⁰⁴¹ Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî*, 299.

¹⁰⁴² Canan, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, ss. 375-377.

¹⁰⁴³ Müsned, VII, 307, 330, 376; Buhârî, Hâc, 132, Megâzî, 78; Müslim, Hâc, 147; Ebû Dâvûd, Menâsik, 56, 61; Tirmizî, Tefsîrü'l-Şur'ân, 10; İbn Mâce, Menâsik, 76, 84.

mahremiyet üzerinde inceden inceye durulmuştur.¹⁰⁴⁴ Hz. Peygamber, aile içi özel ilişkileri diğer insanlara yayanları insanların en kötülerini olduğu nitelmesiyle¹⁰⁴⁵ aile mahremiyetinin ihlali durumunda insanın onur ve saygınlığını kaybedeceğini ifade etmiştir. Kur'an'da kasıt olsun veya olmasın başkalarının mahremiyetlerini ihlal edecek davranışlardan kaçınılması konusunda müminlerin sorumluluğuna değinen birçok ayet bulunmaktadır. Başkalarının mahrem alanına izni ve rızası olmadıkça girilmemesi uyarısı,¹⁰⁴⁶ insanların sır alanlarının, gizliliklerinin, mahremiyetlerinin ihlali konusunda tecessüs yasağı¹⁰⁴⁷ gibi birçok buyruk, aile hayatını ve mahremiyetini korumaya yöneliktir. İlahî emirleri bizzat yaşayarak gösteren Hz. Peygamber'in bir başkasının evine geldiğinde yüzünü kapıdan başka bir yöne çevirerek beklemesi,¹⁰⁴⁸ insanların gizli taraflarının araştırılmasını eziyet olarak nitelendirmesi¹⁰⁴⁹ mahremiyetin bir yönü olan özel hayatın korunmasının önemini göstermektedir.

Günümüzde sosyal medya araçlarının yaygınlaşmasıyla özel hayatın gizliliği ve mahremiyet konusu da zedelenmiştir. Sanal ortamın sağladığı rahatlık ve ahlaki değerlerden bağımsızlık, insanların yeni kimlikler edinerek kendilerine ait özel alanı başkalarına açmalarına ve başkalarının özel alanına müdahil olup, gösterme ve gözetlemeye dayalı yeni bir iletişim şekliyle mahremiyet algısını dönüştürmüştür. Mahremiyetin ihlalinin beraberinde getirdiği çiftler arasında iletişimsizlik ve geçimsizlik boşanmalarla sonuçlanan sosyal problemlere yol açmıştır. Yapılan araştırmalara göre, boşanmalarda aldatılmanın en önemli gerekçe olduğu, aldatıldığını düşünen her iki kişiden birinin eşinin kendisini internette tanıştığı biriyle aldatıldığını beyan etmesi¹⁰⁵⁰ sanal mecralarda da olsa, mahremiyet ve iffeti zedeleyen her türlü illegal tutumun sakınılması gereken birer münker olduğunu ortaya koymaktadır.

“Emri bil maruf”, eşlerden birinin mahremiyete dair sorumlulukların, yuvanın teminatı görevinin tek tarafa yüklenmesi demek değildir. Ahlak âlimleri, Müslümanın, “iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma” işine önce kendinden başlamak suretiyle bu yönde farzları yerine getirip haramları terk ederek önce kendisini yetiştirip ıslah etmesinin gereğine değinmektedirler. Kişi ancak bundan sonra ailesine yönelik ilke

¹⁰⁴⁴ Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî*, s. 299.

¹⁰⁴⁵ Müslim, *Nikâh*, 123-124; Ebu Davud, *Edeb*, 32.

¹⁰⁴⁶ Nur, 27/27-28; Ahzab, 33/53.

¹⁰⁴⁷ Hucurat, 49/12.

¹⁰⁴⁸ Ebu Davud, *Edeb*, 128.

¹⁰⁴⁹ Tirmizî, *Birr ve Sıla* 85.

¹⁰⁵⁰ Yahya Turan, "İletişim Araçlarının Mahremiyet Algısını Şekillendirmedeki Rolü", *Mahremiyet Alguları Sempozyumu*, Ordu İlahiyat Vakfı Yayınları, C. II, Samsun 2016, ss. 11-33.

eğitimini gerçekleştirmelidir.¹⁰⁵¹ Kadın ya da erkek eşlerden her ikisi de bu noktada eşit mesabededir. Bu bilinçle hareket eden eşler hem birbirlerine hem de diğer aile üyelerine karşı özendirici davranışlarıyla ilkeye uygun bir eğitim gerçekleştirmiş olurlar.

Mahremiyet konusunu cinsler üzerinden değil, erkeği de kadını da içine alan insanlık ekseninden değerlendirmek gerekir. Mahremiyet, sadece cinsiyet üzerinden “haram” a değil, aynı zamanda mahiyet üzerinden “ihtiram” a işaret eder. Zira, kadın da erkek de bu yönüyle diğerinden daha az olmamak üzere hürmeti hak eder. Cinslerden birine odaklanarak söylem geliştirmenin ortaya çıkaracağı savrulma tehlikesine karşı Kur’an, çift taraflı sorumluluğu öngören, insaniyet temelli bir anlayışı prensip edinmiştir.¹⁰⁵² Nûr sûresi 30. ayette gözleri haramdan sakınıp, iffeti korumanın Müslüman erkeklere, takip eden ayette de aynı ikazın Müslüman kadınlara yapılması sosyal ahlakın her iki cinsin ortak gayretiyle gerçekleşeceğine işaret etmektedir. Bu çerçevede, aile kurumunun devamı için en temel erdem diyebileceğimiz iffet erdemi özendirilerek yaşanmalı, bunun karşısında hayasızlığı, iffetsizliği ifade eden her türlü münkerden sakınılmalıdır.

Aile hukukunda iffetin korunmasının dışında sağlamlaştırılması gereken erdemlerden biri de adalettir. Zira, ahlak ve faziletin yaygınlaştığı mükemmel ve huzurlu bir cemiyeti gerçekleştirmenin en başta gelen şartı, hak-sorumluluk dengesidir. Bu denge, içtimai hayatta olduğu kadar, aile hayatında da önemli ve gereklidir. Çünkü aile içtimai yapının çekirdeğini oluşturmaktadır.¹⁰⁵³ Belki de bu hak ve sorumluluk dengesini korumak zor olduğu için Kur’an’da nikah, misak-ı ğâlîz (sorumluluğu çok büyük olan ağır bir söz) olarak vasıflandırılmıştır.¹⁰⁵⁴

Kur’an’da karı koca ilişkisindeki hakların belirlenmesinde maruf kavramının, özellikle adalet temasıyla çok kez vurgulandığı görülür. Kur’an eşler arasında sürdürülmesini tavsiye ettiği güzel geçimin nasıl olması gerektiğini maruf kavramıyla izah etmektedir. Ayetin ilk muhatabı olan insanlar, İslam örfünde marufun ne olduğunu Hz. Peygamberin örnek hayatında bizzat müşahade ettikleri için bu kavrama uygun olarak davranmanın nasıl olması gerektiği konusunda bilinç sahibiydiler. Zira

¹⁰⁵¹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi 'd-Dîn*, C. II, s. 762.

¹⁰⁵² Fatih İbiş, "Kadına İndirgenen Mahremiyetten İnsan Merkezli Mahremiyet Algısına", *Mahremiyet Alguları Sempozyumu*, Ordu İlahiyat Vakfı Yayınları, C. I, Samsun 2016, ss. 205-212.

¹⁰⁵³ Çağrı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, s. 175.

¹⁰⁵⁴ Nisa, 4/21-24.

Hz. Peygamber'in sosyal hayatının bir bölümünü oluşturan aile düzeninde hakların karşılıklı ifasının verdiği memnuniyet ve huzur toplumca bilinmekteydi. Bu nedenle Kur'an aslında toplumun son derece bilinçli olduğu maruf kavramı üzerinden hakların izahına yönelmiştir. Bu şekilde Kur'an'da, "Onların yiyeceğini ve giyeceğini maruf bir şekilde sağlamak, çocuğun babasının görevidir"¹⁰⁵⁵ ayetinde olduğu gibi, toplumsal tecrübeyi dikkate alarak ilkeli tutumu somutlaştırmıştır.

Kur'an'da eşlerin sudan sebepleri geçimsizlik konusu yapmalarından, evliliği sürdürme konusunda tahammülsüz davranmalarından Allah'ın hoşlanmadığı vurgulanır.¹⁰⁵⁶ Bu ilâhî vurguyu Hz. Peygamber, "Helâl şeyler içerisinde Allah'a en sevimsiz geleni boşanmadır"¹⁰⁵⁷ hadisiyle dile getirmiştir. Kur'an'da evliliğin sürdürülmesi konusunda gayret sarf edilmesi istenir ve bu amaçla topluma, hakemler vasıtasıyla eşlerin arasını bulma görevi yüklenir.¹⁰⁵⁸ Gayret ve önlemlere rağmen anlaşma sağlanamadığında boşanma, meşru bir hak olarak taraflara verilir. Ancak boşanmada, karşılıklı hakların gözetilmesi, saygının korunması, maruf ölçüye dikkat edilmesi istenir.¹⁰⁵⁹ Boşanma sürecinde, bekleme sürelerini tamamlayan kadınların eziyet etmek vb. nedenlerle nikah altında tutulması gibi icbarlar karşısında kocalar uyarılarak onlara iki yol gösterilir; buna göre, ya onlarla maruf bir şekilde evlilik ilişkisini sürdüreceklerdir ya da boşanmayı maruf bir şekilde gerçekleştireceklerdir.¹⁰⁶⁰ Ayette, İnsanın belki de en fazla zaaf gösterip hırslarına kapılarak hareket edeceği alanlardan biri olan boşanma hukukunda maruf kavramının, meşru sınırları belirleyen bir kriter olduğu dikkati çekmektedir.

Kur'an'ın uyarılarına rağmen, Müslüman bireyler de dahil olmak üzere günümüz toplumlarında, boşanma sürecinde geçmiş hukuku hiçe sayarak karşı tarafı nafakadan mahrum bırakma, çocukları madden ve manen yalnızlığa terk etme ve hatta cinayet işlemeye kadar varan ihtiraslar, düşmanlıklar tam olarak birer münker teşkil etmektedir. Halbuki Kur'an'da boşanmış eşler arasında bile çocuğun nafakasının temini yoluyla medenî hukukun sürdürülmesi istenmektedir.¹⁰⁶¹ Kur'an'ın buyruğu boşanmadan sonra, hem yetişkinlerin ruhsal ve sosyal hayatlarını sağlıklı bir şekilde

¹⁰⁵⁵ Bakara 2/233.

¹⁰⁵⁶ Nisa, 4/19.

¹⁰⁵⁷ Ebû Dâvûd, Talâk, 3.

¹⁰⁵⁸ Nisa, 4/35.

¹⁰⁵⁹ Talak, 65/1-2.

¹⁰⁶⁰ Talak, 65/6.

¹⁰⁶¹ Bakara, 2/233.

devam ettirmeleri hem de geleceğin güvencesi olarak görülen çocukların ihtiyacı olan sevgi ve ilgiyi eksilmeden görmeye devam etmelerini temin etmek içindir. Bu bilinçten yoksun davranışlar, sürekli ikaz edici bir ahlak ilkesine ve onunla oluşturulacak adalet, merhamet ortamına ne denli ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

Aile ahlakında maruf ve münker kapsamında ele alınacak diğer bir konu da geçim kaynağının mahiyetidir. İslam ahlakına ilişkin kitaplarda, iş, kazanç, geçim konusunun, ayrı bölümlerde ele alınmak yerine daha çok aile ahlakı başlığı altında işlendiği dikkati çekmektedir.¹⁰⁶² Bu hususiyet üzerinde, kazanç ve gelir gibi durumlara ilişkin tutumların aile ahlakını şekillendirmesi, gelir üzerinde aile bireylerinin karşılıklı hak ve sorumluluklarının gözetilmesi gibi nedenlerin etkili olduğu düşünülebilir.

Konuyu ele alan Ahlakçılara göre, evin geçimiyle ilgili olarak kazançta üç şartı gözetmek gerekir: Zulme, adaletsizliğe ve haksızlığa yol açmaktan kaçınmak, dalkavukluk gibi insan onuruna yakışmayan davranışlara meyletmekten kaçınmak, daha nitelikli bir mesleği yapabilme imkânı olduğu halde karaborsacılık gibi, onur kırıcı bir mesleği yapmaktan kaçınmak.¹⁰⁶³ İzahlara bakıldığında, özellikle son maddeye ilişkin şartın, yapılan işin insan karakterini etkilemesi, insanın içinde bulunduğu kaba göre şekil almaya müsait bir varlık olması gibi gerekçelerden hareketle belirlendiği kanaati oluşmaktadır. Öte yandan, kolay yoldan kazanç elde etme konusunda toplumsal yarar ve emek öğeleri bulunmadığı için mecbur kalınmadığı sürece bu gibi mesleklerin tercih edilmemesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Kazanç ahlakında, aile için harcama ve infak etmenin zarureti kadar gelirin devamlılığının sağlanması ve malın korunmasının da zaruret olduğu belirtilmektedir. Aile bireylerinin beslenme, barınma, giyim kuşam ve tedavi gibi maddi ihtiyaçlarının karşılanması, ailenin başta gelen sorumluluğudur.¹⁰⁶⁴ Bununla birlikte malın korunması ve arttırılması da gerekli görülmüş; ev halkına veya kendi haysiyetine zarar verecek derecede cimri olmaktan kaçınmak, zekâtı ve sadakayı ihmal etmemek gibi hususlara dikkat edilmesi önerilmiştir. Gider ve harcamalarda ise şu dört şeyden kaçınılmalıdır: Cimrilik, israf, gösteriş için harcamak ve harcadığını başa kakmak.¹⁰⁶⁵

¹⁰⁶² Kaymakcan ve Meydan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi*, s. 130.

¹⁰⁶³ Tüsi, *Ahlak-ı Nâsiri*, s. 209.

¹⁰⁶⁴ Çağrı, *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, s. 181.

¹⁰⁶⁵ Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî*, ss. 304-308.

Kınalızâde, iffeti koruyan mesleğin kazanç sağlamada bol rızka vesile olacağını, çaba sarf ederek kazanmanın kişiyi adalete yaklaştıracığını söylemektedir. Zira, haksızlıkla kazanılan mal görünüşte çok olsa da manada bereketsiz ve azdır; helal yolla, haksızlık etmeden, dilenmeden elde edilen mal, görünüşte az da olsa manaca değerlidir.¹⁰⁶⁶ Tûsî'ye göre, helal kazanç, mahiyetinde adalet, iffet, mürüvvet, insaf erdemlerini bulunduran bir emek ve sanattır.¹⁰⁶⁷ İslam ahlakçılarının, kazanç konusundaki gelir ve tasarruf konusunu, adalet, iffet, yardım ve insaf motifleriyle ele alarak yaptığı yorumlardan, ailenin maddi konularda da ahlaklı bir düzen oluşturmasının zorunlu olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu konuda da aile üyeleri birbirlerine karşı “emri bil maruf ve nehyi anil münker” görevini ihmal etmemelidir.

Aile ve haklar deyince akla gelenlerden biri de akrabalık haklarıdır. Ailenin ilke sorumluluğu, sadece eş ve çocuklarla sınırlı değildir. Kur'an'da uyarıcılık vazifesinin akrabaları da kapsadığı beyan edilmektedir.¹⁰⁶⁸ Akrabaya iyilikte bulunmak ve bunun karşısında onlardan yüz çevirip haksızlık etmekten kaçınmak Kur'an'ın ilke eksenli buyruklarındandır.¹⁰⁶⁹ Bu nedenle sorumluluk sahibi mümin, hiçbir şartta akrabalarıyla irtibatını kesmemeli, ilişkilerini sıcak tutup onların sorunlarıyla alakadar olmalı, münasebetlerini maruf ölçülerde devam ettirmelidir. Diğer yandan müminin akraba ve komşu çevresi hem ilke faaliyetlerini gerçekleştirmesi için bir sorumluluk çevresidir hem de görevini gerçekleştirebilmesinde kolaylık sağlar.¹⁰⁷⁰ Açıkta davetine yakın akrabasını uyarmakla başlayan Hz. Peygamber, ilk inzarından sonra karşılaştığı olumsuz tepkilere rağmen; “her şeye rağmen akrabalık bağlarına devam edeceğini” ifade etmiştir.¹⁰⁷¹

Bir ailedeki mutluluk, bireylerin kendisini değil bir diğerini mutlu etme gayretiyle sağlanacaktır. İnsan bir başkasına iyilikte bulunarak, onun hayattan zevk almasını sağlayarak mutlu olmayı başarabilir.¹⁰⁷² Kur'an'ın benimsediği mutluluk da işte bu, diğerkâm duyguların beslediği mutluluktur. Maruf davranışların kazanılması ve münkerle araya mesafe konulması konusunda ilk tabii mektep olan aile, ilkeye yönelik topyekûn faaliyetler için en önemli kanal fonksiyonuna sahiptir. Bu nedenle

¹⁰⁶⁶ Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî*, s. 303.

¹⁰⁶⁷ Tûsî, *Ahlak-ı Nâsrî*, s. 210.

¹⁰⁶⁸ Şuara, 26/214.

¹⁰⁶⁹ Nahl, 16/90.

¹⁰⁷⁰ Önkâl, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, s. 400.

¹⁰⁷¹ Tirmizî, *Tefsîru Sûrati's- Şu'arâ*, 2; İbn Hanbel, II, 360.

¹⁰⁷² Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, s. 68.

mümin kadınlar ve erkekler gerek eş statüsünde ve gerekse ebeveynlik rolleriyle ailede, inanç ve ibadet esaslarının eğitiminde gösterdiği ihtimamı ilke eğitiminde de göstermelidirler. Öyle ki, “emri bil maruf ve nehyi anil münker” kapsamındaki her iyilik faaliyetinin, her erdemli duruşun ibadet hükmünde olacağı bilinci aile üyeleri arasında ilkesel bir nitelik haline gelmelidir.

4.2.2. Okulda İlke

Okul, daha önce gelişigüzel gerçekleşen ve bu nedenle doğrultusu kestirilemeyen eğitimin planlı bir şekilde yürütüldüğü kurumdur.¹⁰⁷³ Sosyalleştirme işlevine sahip olan okulun iki önemli sorumluluğu vardır: Birincisi, kendi başına birtakım öğrenme tiplerini gerçekleştirme sorumluluğudur. Okulun bu işlevi “öğretim” görevini içerir. İkincisi ise, diğer sosyal kurumların boşluğunu doldurma görevidir. Bu, çeşitli nedenlerle işlevini gerçekleştiremeyen ailede oluşan ilgi ve sevgi boşluğunu veya yetersizliğini karşılamak üzere okulun üstlendiği eğitim sorumluluğudur.¹⁰⁷⁴ Buna göre okulun bir yönüyle öğretim bir yönüyle de eğitim işlevine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bovet, eğitim ile öğretimin sahip olduğu işlevsel farklılığı açıklarken Littré’in şu sözünü nakletmektedir: “Öğretim akla hitap eder, insanı becerikli, bilgili kılan bilgilerin kazanılmasına dayanır; eğitim ise hem kalbe hem akla seslenir; bir yandan bilginin kazanılmasına, bir yandan da duygulara ahlaki yönler vermeye çalışır”¹⁰⁷⁵ Benzer bir yaklaşımla Fârâbî eğitimi, toplumlarda ahlaki erdemleri ve pratik sanatları varlık alanına çıkarma yöntemi olarak tanımlamıştır. Sadece sözle gerçekleştirilen, erdemlerin teorik alana hapsedildiği öğretimden farklı olarak eğitim, insanda var olan yetilerin pratik alanda kendini göstermesi, eyleme dönüşmesidir. Bu eylemlerin insanın ruhuna hâkim olması gerekir ki her defasında büyük bir istekle yapılan alışkanlığa dönüşebilsin.¹⁰⁷⁶

Eğitmcilerin açıklamaları dikkate alındığında, insana ahlaki tutum ve davranışların kazandırılması konusunda eğitim olgusunun, daha kapsamlı ve fonksiyonel bir yapı arz ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü, herkesçe iyiliğine ve doğruluğuna inanılan bir davranışın alışkanlık haline getirilebilmesi için onun, teorik

¹⁰⁷³ Kaymakcan ve Meydan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi*, s. 213.

¹⁰⁷⁴ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, ss. 149-150.

¹⁰⁷⁵ Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, s. 196.

¹⁰⁷⁶ Farabî, *Mutluluğun Kazanılması (Tahsilü's-Saâde)*, çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 33.

alandan pratik alana yükseltilmesi gerekmektedir. Eğitim, bilgiyi davranışa dönüştürmeyi ifade eden dolayısıyla öğretimi de kapsayan geniş bir anlam alanına sahiptir. Eğitimin öncelikli amacı, insanları bilgi ve davranış bakımından geliştirerek, söz ve davranışların ahlaki kurallara uygun hale gelmesini sağlamaktır.¹⁰⁷⁷ İnsanın ruhi ve bedeni güçlerinin dengeli bir biçimde geliştirilmesiyle, hakikat, iyilik, güzellik kavramları da gelişir. Bu şekildeki manevi eğitim, insanı ahlaki düşüklük, hayasızlık gibi durumlardan arıtarak yüceltir, ona saygınlık kazandırır. ahlak ve eğitim farklı kavramlar olsa da her ikisinin de hareket noktası ve hedefleri aynıdır. İyi ve kötü konusunda ahlakla eğitim bir araya gelir. Ahlak iyiyi ve yapılması gerekeni gösterir. Hangi davranışın iyi, hangisinin kötü olduğu da eğitimle öğrenilir.¹⁰⁷⁸

Günümüzde okulun, ahlak eğitimine dair işlevlerini etkin bir şekilde yerine getirip getirmediği konusunda eğitimcilerin ortak kanaati, okulun bu etkiye sahip olamadığı yönündedir. Günümüz eğitim anlayışı ve uygulamalarına bakıldığında, daha çok bilişsel ve rasyonel güçlerin geliştirilmesinin ön planda olduğu görülür. Bu durum insanın bilgilerinin olabildiğince artmasına karşılık, ahlak ve değerler alanının daralmasına yol açmıştır.¹⁰⁷⁹

Bilgiyi kutsallaştırarak ahlakı ve değerleri öteleyen bir anlayışın ortaya koyduğu bugünkü tablonun aktörünün, bir dönem dünyayı; sosyal siyasal, ideolojik pek çok yönden etkileyen pozitivist akım olduğu düşünülmektedir. Bu akımın etkisini göstermeye başladığı 1950’li yıllara doğru gidildiğinde, Nurettin Topçu’nun kendi dönemindeki okul olgusunun maddeyi hâkim kılan eğitim anlayışından şu şekilde yakındığı görülür:¹⁰⁸⁰ “Bugünkü mektep insanın ruhunu yüceltmek için değil, makineye esir olarak midisinin saltanatını yaşatmak için açılmış kapıdır. Gençler, bina, fabrika, teknik hizmetinde alacakları paranın hesabını yaparak bu kapıdan giriyorlar... Mektep artık gençliğe karakter mayası aşlamıyor... Bize bir insan mektebi lazım. Bir mektep ki bizi kendi ruhumuza kavuştursun...” Cumhuriyetin ilk yıllarında okullardan din derslerinin kaldırıldığı 1931- 1950 yılları, Nurettin Topçu’nun öğretmenlik mesleğini değişik liselerde icra ettiği döneme tekabül etmektedir. Bu durum onun, mevcut sosyal ve siyasal koşullar altında eğitim sistemini bizzat sahada gözlemlemesine imkân sağlamıştır. 1931 yılından itibaren din

¹⁰⁷⁷ Ertuğrul Yaman, *Değerler Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012, ss. 153-154.

¹⁰⁷⁸ Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, ss. 56-64.

¹⁰⁷⁹ Hökelekli, *Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, s. 210.

¹⁰⁸⁰ Nurettin Topçu, *Türkiye’nin Maarif Davası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, ss. 46-47.

derslerinin, yerine hiçbir şey konulmadan okul programlarından tamamen çıkarılmış olması, gençler arasında bir ahlak buhranı ortaya çıkarmış ve bunun memlekette çok mühim sarsıntıları görülmüştür. Bir eğitimci, meclis kürsüsünden o günkü eğitim durumunu şu sözlerle açıklamıştır: “Şimdi asıl mesele, ahlak meselesidir. Saygısızlık, lüks, sefahat buhranıdır.”¹⁰⁸¹

Topçu'nun, yaşadığı dönemin eğitim sistemine ilişkin genellikle maneviyattan, ruhtan, ahlaktan yoksun bir tablo çizmesinin yukarıda kısmen bahsettiğimiz sancılı sürecin sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Zira 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren döneme hâkim olan olgusal bilgi ve bilim anlayışının etkisinde şekillenen modern eğitim anlayışı, insanların manevi ihtiyaçlarını karşılama konusunda, sessiz kalmayı hatta bazen dışlayıcı olmayı tercih etmiştir.¹⁰⁸² Pozitivist akımın dünya kültürleri ve eğitim anlayışları üzerinde baskın rol üstlenmesi, tüm dünya ülkelerinin eğitim yaklaşımlarını etkilemiştir. Bu dönemde bazı eğitimciler, eğitimin klasik, geleneksel bir manzaraya bürüneceği gerekçesiyle, ahlak eğitimine karşı olmamakla beraber ahlak eğitiminin ahlak dersine dönüşmesinin karşısında olduklarını belirtmişlerdir. Buna gerekçe olarak da geleneksel eğitimin bilimsel verilerle örtüşmediği şeklindeki savunuyu göstermişlerdir.¹⁰⁸³

Günümüze gelindiğinde, belki eğitim sorununun tanımlanma biçimi değişmiş, ancak gerçekte sorunun kendisi değişmemiştir. Günümüzde modern vasıtalarla ikmal edilmeye çalışılan eğitim anlayışı; öğrencisi, öğretmeni, velisi, idarecisine varıncaya kadar eğitimle yolu kesişen bireyleri, en temel hedef haline getirilen “akademik/maddi başarı” koşulunu eğitim anlayışına taşımıştır. Bu konuda yapılan araştırmalar bunu doğrular niteliktedir. Araştırmalardan birinde, “Değer öğretimine bilgi öğretimi kadar değer verilmemektedir” görüşünü, öğretmenlerin %84,3 ünün onayladığı tespit edilmiştir.¹⁰⁸⁴ Görünen şu ki, pozitivistten beslenen modern eğitim, insanların bireysel tercihlerini ve doğrularını anlatabilmekte, ama neyi tercih etmeleri ya da neyi iyi bulmaları gerektiği hususunda yol gösterememektedir. Bu durum eğitimcileri şu soru ile karşı karşıya bırakmaktadır; Adalet, merhamet, cömertlik gibi temel ahlaki-toplumsal değerler nereden, hangi anlayıştan, hangi kaynaktan ve nasıl

¹⁰⁸¹ Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2014, ss. 86-89.

¹⁰⁸² Seyfi Kenan, "Modern Eğitimde Kaybolan Nokta: Değerler Eğitimi", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 9, 2009, ss. 259-295.

¹⁰⁸³ Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, s. 62.

¹⁰⁸⁴ Recep Kaymakcan ve Hasan Meydan, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programları ve Öğretmenlerine Göre Değerler Eğitimi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 9, 2011, ss. 29-55.

beslenecektir?¹⁰⁸⁵ Bu, değer eğitiminin önemini çalışmalarına taşıyan çoğu eğitimci için çözüm bulunması zorunlu olan bir soru olarak görülmüştür. Zira eğitimin profan ve sekularize hale getirilmesi, ferdin kafasında, ailede ve cemiyette otorite boşluğu yaratmış, bilgi ve inanç münasebetlerini koparmış, çeşitli dengesizliklerin doğmasına sebep olmuştur.¹⁰⁸⁶

Okullarımızda daha çok bilgi yüklerken ahlak eğitiminin ötelenmesi, gün geçtikçe öğrencilerin davranışlarında artan düzeyde olumsuzluklar meydana getirmiş, öğrenciler arasında sigara, alkol, uyuşturucu kullanımı, şiddet ve intihar, cinsel sapmalar, anne-baba veya öğretmenlere karşı saygısızlık gibi tutum ve davranışlar giderek dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır.¹⁰⁸⁷ Dinî ve manevi değerlerin hayatı anlamlı kılan etkisinden gitgide uzaklaşan genç nesillerin trajik durumunu yansıtan bu tablo karşısında başta ABD olmak üzere birçok batılı ülkede, eğitimde değerler konusunun yeniden ve yeni bir bakış açısıyla ele alınması sonucunu doğurmuştur.¹⁰⁸⁸ Ülkemizde de bir bakıma global bir çalışmanın ürünü diyebileceğimiz değerler ve karakter eğitimi programları okullarda yerini almıştır.

Millî Eğitim Bakanlığı 2003 yılından itibaren öğretim programlarında değerlere açıktan ve daha sistemli bir şekilde yer vermeye başlamış, değerleri programların temel öğelerinden birisi olarak konumlandırmıştır.¹⁰⁸⁹ Bakanlık tarafından 2010 yılında yayınlanan “İlk Ders Genelgesi” ile, ilk dersin değerler eğitimine ayrılması istenmiştir. Bu genelgede okullarda öğretmenler tarafından öğrencilere değer kazandırma çalışmalarının yapılmasının önemine dikkat çekilerek, değerler eğitimi programıyla toplumumuzu ve dünyayı tehdit eden sorunların çözümüne katkı sağlanabileceğine değinilmiştir.¹⁰⁹⁰

Bazı eğitimciler tarafından, değerler eğitimi programları eleştirel bir bakış açısıyla irdelenmiş, moda ve güncel bir yaklaşım olarak görülen değerler eğitimi yaklaşımının, çelişkilerle dolu, tartışmalı bir ilginin hedefi olduğu vurgusu yapılmıştır. Değerler eğitimi programına ilişkin tartışmalı konular arasında, değer kavramının ne

¹⁰⁸⁵ Kenan, "Modern Eğitimde Kaybolan Nokta: Değerler Eğitimi", s. 263.

¹⁰⁸⁶ Tabakoğlu, "Tarihi ve Kültürel Açılardan Gençlik Meselesi", s. 16.

¹⁰⁸⁷ Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, s. 43.

¹⁰⁸⁸ Kaymakcan ve Meydan, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programları ve Öğretmenlerine Göre Değerler Eğitimi", s. 28.

¹⁰⁸⁹ Kaymakcan ve Meydan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi*, s. 216.

¹⁰⁹⁰ Mevlüt Kaya ve Osman Taşkın, "Okulda Değerler Eğitimi", *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, Mustafa Köylü (ed.), Nobel Yayınları, Ankara 2016, ss. 131-156.

olduğu üzerinde ortak bir kanaate sahip olunamaması, değerlerin dünya ölçeğinde yayılmakta olan küresel kültürün tek biçimci anlayışıyla belirlenip geleneksel ve kültürel kaynaklara başvurulmaması¹⁰⁹¹ gibi değerlendirmeler yer almaktadır. Zira bu bakış açısına göre, değer eğitimi programlarıyla, okulların geleneksel eğitim anlayışının dışında tutularak, değer üreten ve aktaran birer fabrikaya dönüşeceği ileri sürülmektedirler. Öte yandan, formal yapıdaki okullarda, aynı şekilde standartları belirlenmiş olan değerlerin kazandırılmasının mümkün olmadığı ifade edilmektedir.¹⁰⁹²

Halbuki, İslam ahlakının amacı; devamlı ama sıkıcı olmayan, sistematik ama baskıcı olmayan, akılcı ama zihni yormayan özellikleriyle; akıl, beden ve ruh olmak üzere güçler dengesini sağlayacak ilkelerle ahlakı yaşanabilir kılmaktır. Tüm ahlak prensiplerini tek bir cümle ile ifade eden “iyiliği özendir, kötülükten sakındır!” ilkesi, tüm bu beklentileri karşılar niteliktedir. Bu ilke, karşılıklılık ve sorumluluk prensibinin verdiği heyecanla okullarda, örgün eğitim kurumlarında; çocukların, gençlerin ve hatta onların eğitimine katılacak olan tüm mümin bireylerin ibadet bilinciyle yerine getirebilecekleri, sade, anlaşılabilir ve uygulanabilir niteliktedir. Her şeyden önemlisi “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesi, her konuda mutlak bir kaynak görmek isteyen çocuklar ve gençlerin kaynak sorgusuna verilecek cevabı da içermektedir. Kaynak, ilk insandan ve elçilerden bu yana yeryüzünde iyi insanları çoğaltmak ve kötülüğü azaltmak üzere, “iyiliği özendir, kötülükten sakındır!” yasasını ahlaki hayatın merkezine yerleştiren ilahî kelimdir.

Değerler eğitimi yaklaşımlarının negatif yönlerini göz ardı etmemekle birlikte iyimser bir bakış açısıyla, “iyiliği özendir ve kötülükten sakındır!” ilkesinin okullarda hayat bulması amacıyla, araçsal olarak ele alınması mümkün görünmektedir. Ancak, ilkeyi dinî bir buyruk olarak yerine getirme bilinciyle uygularken, başından sonuna kadar ikmal edilmesi gereken zorunlu esaslar daima göz önünde bulundurulmalıdır. Hedefi yeryüzünde iyi insanları hâkim kılmak olan ilkenin uygulanmasında ihmal edilmemesi gereken üç önemli esas vardır. Buna göre ilkenin başı iman, ortası dinî sorumluluk, sonu dinin belirlediği çerçevede marufun kazanımı ve münkerin defidir. İlkenin eğitiminde sonuca ulaşmaya kadar oluşturulması hedeflenen maruf/iyi

¹⁰⁹¹ Ali Yaylacı, "Values Education And The Modern School As A Factory", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, ss. 153-172.

¹⁰⁹² Yaylacı, "Values Education And The Modern School As A Factory", ss. 161-166.

davranışın referansı İslam'dır. Okullarımızda her geçen gün deizme, ateizme yönelen gençlerimizin varlığından haberdarken, iyilik inşasını ve dolayısıyla kötülüğü engelleme faaliyetlerini en büyük iyilik olan Allah'a iman noktasından ve İslami referanstan uzakta yapmak, "Tanrısız erdemlilik" veya tersinden bakıldığında "Tanrıya rağmen erdemsizlik" anlayışının önünü açmaktan başka bir sonuç getirmeyecektir. Burada yapılması gereken, uluslararası standartlarla belirlenen değerlerden yola çıkılarak oluşturulan değerler eğitimi programlarına, dinî değerleri merkeze alan "emri bil maruf ve nehyi anil münker" ilkesiyle İslami bir hüviyet kazandırmaktır. Böyle bir yaklaşımla, hali hazırda eğitime dahil edilen değerler eğitimi programlarından, ilkenin okullarda hayat bulması konusunda yararlanılabilir. Ancak bu noktada, okullarda ilke eğitimi açısından iki destekçi kaynağın işe koşulması önem taşımaktadır. Bu iki kaynak, din dersleri ve öğretmenleridir.

Okul programlarında var olma mücadelesine ve geçirdiği inişli çıkışlı sürece rağmen din dersleri, çocukların ve gençlerin dünyasında bilgi ile maneviyat dengesini kurabilme konusunda her zaman ilgi odağı olmuştur. İlke eksenli erdemlerin inşası ve erdemsiz davranışların önlenmesi konusunda din dersi; öğretim programları, amaç ve ilkeleriyle başlı başına kaynak oluşturmaktadır. Zira din, eğitime anlamlı bir hedef getirir. Dine göre bu hedef, insana vahyedilir ve bu yüzden nesnel bir konumu vardır; insan tarafından üretilmiş değildir.¹⁰⁹³ Descartes, maddî ve manevî güçler dengesini din gibi sağlam bir zeminde oluşturmadan eğitimde başarıya ulaşamayacağını şu sözleriyle ifade etmiştir: "Vahiyle aydınlanmış, şirkten kurtulmuş bir aklın ışığında iman ve ilmi, beden ve ruhu, kalp ve kafayı dengeli ve sıkı bir münasebet içine sokmadıkça, sağlam ve devamlı çözüm yolları bulmak mümkün olmasa gerektir..."¹⁰⁹⁴ Din, bireysel ve toplumsal hayata yön veren önemli öğüt ve taleplere sahip olması yönüyle etkin bir değer sağlayıcıdır. Bireyler dini özümserken dinden gelen değerleri de özümserler, dinin değer verdiklerine değer verir; azımsadıklarını ise azımsamış olurlar. Dolayısıyla toplumda yaşayan inançlar ile eğitimin topluma sunduğu değerler arasında bir paralellik olması beklenir.¹⁰⁹⁵ Din bunu sağlamaktadır. Çünkü dinin, toplumsal hayatta oluşturulmak istenen ilkeleri; vahiy ve akıl eşliğinde, neden-sonuç ilişkisi içinde açıkladığı bir gayesi vardır.

¹⁰⁹³ Hökelekli, *Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, s. 212.

¹⁰⁹⁴ Tabakoğlu, "Tarihi ve Kültürel Açılardan Gençlik Meselesi", s. 18.

¹⁰⁹⁵ Kaymakcan ve Meydan, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programları ve Öğretmenlerine Göre Değerler Eğitimi", s. 31.

Okullarda din dersleri din öğretiminin yanı sıra ahlak eğitimi için de güvenilir bir kaynaktır. Bu nedenle din dersi öğretim programının amaçlarında, kazanımlarında ve ünite içeriklerinde doğrudan veya dolaylı bir şekilde değerler eğitimine yer verilmiştir.¹⁰⁹⁶ Değerler eğitimi bir öğrenme alanı olarak okullarda tüm derslerin programına örtük bir şekilde de olsa dahil edilmiştir. Bununla birlikte özellikle din dersi müfredatına dahil edilen değer eğitimi programının din dersinin amaç ve muhtevasıyla örtüşmesi hedeflenmiştir. Din dersi öğretim programında, dersin muhtevasıyla değer eğitimi arasındaki ortak amaçlara şu ibarelerle değinilmiştir: “Din, insanın varoluş mücadelesinde gerekli bir güç ve araçtır. İnsanın, nasıl kendisini kardan ve yağmurdan koruyabilmek için bir çatıya ihtiyacı varsa insani değerlerin erozyonuna ve ahlaki yozlaşmaya engel olabilmek için de bir dine ve o dini doğru şekilde öğretecek din öğretimine de ihtiyacı ve hakkı vardır.”¹⁰⁹⁷

İlk ve ortaokul döneminde öğrencilere verilmesi öngörülen değerler din dersi müfredatına doğrudan dahil edilmeksizin, uygun konu içeriğiyle birlikte işlenmesi öngörülmüştür. Ortaöğretim din dersi programında ise doğrudan, “Ahlak ve Değerler” adlı bir öğrenme alanı oluşturularak değerler eğitimi lise döneminin bütün yıllarına yayılmıştır.¹⁰⁹⁸ 2010 tarihli ortaöğretim din dersi öğretim programında müfredata iliştilererek içselleştirilmesi hedeflenen değerlere şu başlıklar altında yer verilmiştir: “Adil olma, aile kurumuna önem verme, bağımsızlık, bilimsellik, çalışkanlık, dayanışma, ölçülülük, yumuşak huyluluk, güvenilir olmak, kanaat, cömertlik, sabır, samimiyet, güven, namuslu olmak, alçak gönüllülük, sözünde durmak, emanete riayet etmek, hakikat sevgisi, kardeşlik, duyarlılık, doğruluk, dürüstlük, estetik, hoşgörü, misafirperverlik, sağlıklı olmaya önem verme, saygı, sevgi, sorumluluk, temizlik, vatanseverlik, yardımseverlik, paylaşımcı olmak ve fedakârlık.”¹⁰⁹⁹

Ortaöğretim için belirlenen değerlerin, uzunca bir liste oluşturduğu görülmektedir. İlköğretim düzeyi için belirlenen değerler listesi ise çok daha kabarıktır.¹¹⁰⁰ Burada, ahlak eğitiminin en önemli çıkmazı diyebileceğimiz, ahlaki değerleri sistematik bir şekilde ele alma sorunuyla bir kez daha karşılaşmaktadır.

¹⁰⁹⁶ Kaya ve Taşkın, "Okulda Değerler Eğitimi", s. 142.

¹⁰⁹⁷ MEB, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, Ankara 2010, s.6.

¹⁰⁹⁸ MEB, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Kılavuzu*, 2010, 23,24; MEB, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (9,10,11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, Ankara 2010, ss. 18-19.

¹⁰⁹⁹ MEB, *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Kılavuzu*, s.13.

¹¹⁰⁰ MEB, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ve Kılavuzu*, s.23.

Muhtemelen hedefe ulaşmayı güçleştiren bu karışıklığı daha sade bir zemine taşımak ihtiyacıyla MEB, 2018 yılında yeniden düzenlediği öğretim programında yer verdiği değerleri sınırlandırmaya gitmiştir. İlkokul, ortaokul ve ortaöğretime yönelik yeni programların hepsinde “kök değerler” temasıyla “adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik” değerleri öne çıkarılırken, bunların karşılaşılan sorunlarla başa çıkma ve eyleme geçme konusunda birer kılavuz ve güç kaynağı olacağı vurgulanmıştır.¹¹⁰¹ Bu gelişmeden hareketle, MEB’in program geliştirme çalışmalarıyla ahlaki alanı bazı çatı değerlerle yaşanabilir düzeye taşımaya çalıştığı sonucu çıkarılabilir. Bununla birlikte temel erdemlerin “iyiliği özendir, kötülükten sakındır!” ilkesine atıfla belirlenmesinin ve bu erdemlerin yön verdiği şekilde yaşamının inanan insan için dinî bir zorunluluk olduğunun belirtildiği amaçlarla din öğretimi programlarının yeniden güncellenmesi zorunlu görünmektedir.

Kur’an’ın ahlak yasası olan “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesinin görev bilinciyle yerine getirilmesi için okullarda, ilkenin alt sistemini oluşturan erdemlerin somut bir şekilde varlık göstermesi gerekmektedir. Adalet, iffet, merhamet, muâvenet şeklindeki çatı erdemler kıstas alınarak hareket edildiğinde, alt erdemlerin daha kolay örgütleneceği, bu yaklaşımla öğrenci davranışlarının denetlenebileceği, programın takibi ve raporlandırılması gibi geri bildirim öğelerinin aktif hale getirileceği düşünülmektedir. Öte yandan, mevcut programın sunduğu örtük eğitim gibi alternatiflere rağmen, çok sayıda başlık altında verilen değerlerin yoğunluğu, tekrara imkân verecek nitelikte görünmemektedir. Eğitimde önemli süreçler olan tekrar ve takibin yapılamadığı koşullarda, değerlerin davranışa ve alışkanlığa dönüşmesini beklemenin gelişigüzel oluşturulmuş bir amaç olduğu düşünülmektedir. Anlaşılan o ki, ilke merkezli yürütülecek değer ya da erdem eğitimiyle, hem bu sistematiklik probleminin çözüme kavuşması hem de değerlerin dinî kaynaklarla buluşturulması mümkün olacaktır.

Sözü edilen karmaşıklığı giderme ve ilkeye hayatiyet kazandırma konusunda din dersi öğretmeni kilit noktada bulunmaktadır. Din öğretimi hizmetinin niteliğini büyük ölçüde öğretmenlerin bu süreçteki rollerini nasıl yerine getirdikleri, dolayısıyla sahip

¹¹⁰¹ MEB, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5,6,7 ve 8. Sınıflar)*, Ankara 2018, ss.1-2.

oldukları yeterlilikler belirlemektedir.¹¹⁰² Her öğretmen kendi inancını, samimiyetini, heyecanını, duygularını, hülâsa kendi ruhunu öğrencilerine aşar.¹¹⁰³ Öğrencilerin benimseyeceği değer yargıları, tutumları açısından öğretmen etkili bir rol modelidir. Zira, okul süreciyle birlikte çocuk artık, anne baba modeli yerine öğretmenini koyar ve onunla kendini özdeş tutmaya başlar.¹¹⁰⁴

Eğer öğretmen, özü sözü bir, iyi kişilik örneği ve daima kendisini geliştirmeye çalışan bir kişi ise bu durum öğrencilerine de yansır. Değerler eğitimi, her öğrenciye sorumlu ve aktif bir öğrenen olarak saygı duyan öğretmen pratiğinde hayat bulmaktadır. Yapılan araştırmalar karakter eğitimi konusunda hassas olduğunu belirten birçok öğretmenin arasından yalnızca model olmayı başarabilen öğretmenlerin öğrenciler tarafından ciddiye alındığını ortaya koymuştur.¹¹⁰⁵

Jersild, iyi bir özdeşim modeli olabilecek öğretmende bulunması gereken nitelikleri şu şekilde açıklamaktadır: “Her şeyden önce iyi bir öğretmen iyi bir insandır. Öğrencilerin tasviriyle böyle bir öğretmen; her şeyin gereğini düşünür, gerçek bir kişidir, prensip sahibi, sıkı, fakat adildir, iltimas yapmaz, ne düşündüğünü bilir, okuttuğu dersi adamakıllı bilir, mesleğine karşı büyük bir heves ve ilgi besler, bilgisini satmayı bilir, gerekli ödev ve görevleri vermesini bilir.¹¹⁰⁶ Topçu da “muallim” kavramıyla özelleştirdiği öğretmende bulunması gereken vasıfları şu sözleriyle özetlemiştir:¹¹⁰⁷ “Muallim, hayatımızın sahibi olmaktan ziyade sanatkarıdır, seyircisi değil, aktörüdür...Muallim, geçeceği yol bütün engellerle örtülü olduğu halde, buna tahammül etmesini bilen idealcidir...Muallimlik sevgi işidir, ruh sevgisidir. Ruhun ulvî olan isteklerine nefsinden her şeyi feda eden sevginin ferdi ulaştırdığı örnek insan mertebesindedir... Muallim insan olan varlığımızı alır, ona sonsuzluk dünyası olan ruhi hayat istasyonlarında yol alacak kudretin ve değerlerin aşısını yapar...”

Russel’in öğretmen öğrenci ilişkisinde sevgiyi en önemli tema olarak vurguladığı görülür: “Öğrenciler birer vasıta değil, birer gaye sayılmalı. Öğretmende sevgi olmazsa ne karakter ne de zekâ iyi ve serbestçe gelişemez ve bu çeşit sevgi esas

¹¹⁰² Mehmet Korkmaz, *Din Öğretimi Teknolojisi ve Materyal Geliştirme*, Tezmer Kitap, Kayseri y.y., s. 47.

¹¹⁰³ Çamdibi, "Din Eğitiminde Yetişkinler ve Şahsiyet Terbiyesi", s. 295.

¹¹⁰⁴ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s. 159.

¹¹⁰⁵ Kaymakcan ve Meydan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi*, ss. 241-242.

¹¹⁰⁶ Jersild, *Gençlik Psikolojisi*, s. 330.

¹¹⁰⁷ Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası*, ss. 75-77.

itibariyle çocuğu bir gaye saymakla duyulur.”¹¹⁰⁸ Bu gibi açıklamalardan, öğretmenin öğrencisine karşı davranışlarına daima eşlik etmesi gereken duygu ya da donanımın sevgi olduğu anlaşılmaktadır. Bu duygu o derece güçlü olmalı ki, ders süresince öğrenci ile öğretmen arasında hiç eksilmemeli, kızgınlık anında bile sevgi ifadesi mevcut olmalıdır.¹¹⁰⁹ Eğitimciler, öğretmene öylesine bir sorumluluk atfederler ki, öğretmenin muvaffakiyetsizliğinin, öğrencilerde ortaya çıkan kusurların sebebini daima kendinde arayarak kendini düzeltmeye çalışması gerektiğini düşünürler.¹¹¹⁰ Bu mesuliyetle o, sınıfında gerçekleşen herhangi bir olumsuzluk karşısında kendisine şu soruyu sormalıdır: “Bu olayda benim ne kadar suçum vardır?”¹¹¹¹ Bu yaklaşımlar, “iyiliği özendir, kötülükten sakındır!” ilkesi açısından hem rol model olması gereken hem de uygulama sorumluluğunu taşıyan din dersi öğretmenin temel kriterlerini de öne çıkarmaktadır.

Geçmişten günümüze böyle hususî tasvirlerin öznesi olması dolayısıyla, ahlak eğitimi konusundaki sorunların, öğretmen yetiştirme meselesinden başlayarak çözülmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Çünkü öğretmen eğitim sistemine ruh katacak, canlılık kazandıracak olan kişinin kendisidir. “İyiliği özendir, kötülükten sakındır!” ilkesinin eğitimi konusunda da öğretmenin ideal niteliklere yaklaşma çabası içinde olması gerekmektedir. Zira ilke eğitimi denildiğinde, ibadet bilinciyle öğretilecek hassas bir konunun icrası söz konusu olmaktadır. Öğretmen birinci bölümde yer verilen dinî, ahlaki, epistemik, iletişimsel, pedagojik özelliklerle donanma konusunda yüksek bir gayret içinde olmalıdır. Dinî ve ahlaki değerleri koruyup yaşatma bilincine sahip olan öğretmenin bu adımı, kendini yetiştirmek suretiyle ilkenin buyruğuna öncelikle kendisini muhatap kılma faaliyeti olarak değerlendirilebilir. Din dersi öğretmeni aynı zamanda bir ilke uygulayıcısı olduğu bilinciyle hareket etmelidir. Bu nedenle de eğitim konusunu bir meslek olarak değil, Peygamber mirası bir vazife olarak ele almalıdır. Onun tutum ve davranışlarından, iletişim diline kadar yansıttığı tüm özellikler kendisini takip eden onlarca göze ve kulağa tabii bir eğitim olarak yansımalıdır. Din dersi öğretmeni okulun en aktif, en yardımsever, en duyarlı, çözüm gerektiren öğrenci sorunlarında en çok müracaat edilen kişisi olmalıdır.

¹¹⁰⁸ Russel, *Terbiyeye Dair*, ss. 43-44.

¹¹⁰⁹ Berklin, *Problemler Çocuklar ve Problem Sebepleri*, s. 96.

¹¹¹⁰ Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası*, s. 76.

¹¹¹¹ Berklin, *Problemler Çocuklar ve Problem Sebepleri*, s. 97.

Sonuç olarak, değerler eğitimi programlarının, projelerinin eğitime hiçbir katkı sağlamayacağını söylemek katı bir söylem olur. Ayrıca, mevcut koşullar altında hali hazırda tamamen eğitim amaçlı planlanmış bu program, ilke eğitimi açısından imkân olarak görülebilir. Ancak, programlardaki değerlerin esnetilmeye açık oluşundan uygulayıcının tutumuna, yeterliliği ve istekliliğine kadar birçok faktörün varlığıyla hedef ve sonucun değişkenlik gösterebileceği dikkate alınmalıdır. Bu nedenle ilke ekseninde eğitimin temini noktasında din dersi öğretim programlarının sunduğu imkânlardan ziyade öğretmenin baş aktör olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Din dersi öğretmeni sahip olduğu inisiyatifiyle okulda kulüp faaliyetleri, grup projeleri planlayarak ilkenin aktif yöntemlerle öğrenilmesini sağlayabilir. Ayrıca, diğer derslerin öğretmenleriyle hatta tüm okulun katılımıyla ortak etkinlikler düzenleyerek ilke eğitimi gerçekleştirilebilir. Din dersi öğretmeni, tüm bu fırsatları “emri bil maruf, nehyi anil münker” eğitimi açısından avantaja dönüştürebilecek pozisyonadadır.

4.2.3. Camide İlke

İslam, kişinin Allah (C.C.)’la ve diğer insanlarla ilişkilerini düzenleyip organize eden prensipler bütünüdür. Kur’an ayetleriyle bildirilen; iktisat, hukuk, ahlak, eğitim ve öğretim gibi pek çok alanda insan hayatını bütünüyle kuşatan bu prensipleri uygulamak üzere Hz. peygamber, Medine’de inşa edilen mescide sosyal bir merkez hüviyeti kazandırmıştır.¹¹¹² Hz. Peygamber, mescidi İslam şehrinin vazgeçilmez bir unsuru olarak görmüştür. Ona göre mescidi olmayan bir yer meskûn mahal olamaz.¹¹¹³

Hz. Peygamber, Medine’ye hicretin hemen akabinde, dinî ve toplumsal açıdan merkez konumunda olan mescidi inşa faaliyetini başlatmış ve bu faaliyete bizzat katılmıştır.¹¹¹⁴ Mescit, Hz. Peygamber’in zamanında çeşitli sosyal faaliyetlerin gerçekleştirildiği yer olarak karşımıza çıkmaktadır. İbadetlerin yerine getirildiği, ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü, siyasi meselelerin istişare edildiği, savaş yaralılarının tedavi edildiği, misafirlerin ağırlandığı, edebî yarışmaların bayram eğlencelerinin organize edildiği gibi çok yönlü bir sosyal merkez görünümüne sahip olan mescit,¹¹¹⁵ Müslümanlar açısından hem inandıkları dinin kurumsal bir kimliğe kavuşmasını hem de kendi varlıklarının toplumda meşruiyet kazanmasını

¹¹¹² Önkal, *Rasulullah’ın İslam’a Davet Metodu*, s. 426.

¹¹¹³ Canan, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, s. 468.

¹¹¹⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 33.

¹¹¹⁵ Canan, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, ss.468-469.

sağlamıştır.¹¹¹⁶ Öte yandan, yukarıda sözü edilen işlevlerden bir kısmının idari işlere yönelik olması bakımından mescit, devletleşme merhalesini gerçekleştiren önemli bir vasıta olmuştur.¹¹¹⁷ Çok yönlü kurumsal yapısıyla mescit, sonraki dönemlerde “toplayan, bir araya getiren” anlamındaki câmi ile birbirinin yerine kullanılmıştır.¹¹¹⁸

Cami, Hz. peygamber döneminde kurumsallaşmasından bugüne kesintisiz bir şekilde iki işleve sahip olmuştur: İbadet ve eğitim. Tarih boyunca cami, ibadet mekânı olmasının yanı sıra inanç, ibadet, ahlak gibi dinin temel konularının öğretildiği eğitim kurumu oma özelliğini hiçbir zaman kaybetmemiştir.¹¹¹⁹

Hz. Peygamber döneminde mescit adıyla oluşturulan kurumsal mekân, İslam toplumuna has bir güvenlik üssü özelliği de taşımaktaydı. Burada stratejik kararlar alınır, haklar ödenir, şikayetler dinlenir, yaşanan sorunlarla ilgili çözüm talebinde bulunulur, başını sokacak bir yere ihtiyacı olana yer tahsis edilir, ihtiyacı olanın maddi sıkıntısı giderilirdi. Hz. Peygamber, ilmi faaliyetlerin yanı sıra yardımlaşma gibi sosyal faaliyetleri de mescitte gerçekleştirerek; düşünen, duyan, hisseden bireylerden oluşan bir toplum inşa etmek istemiştir. Mescit ortamında gerçekleşen olaylara ilişkin anlatılan örneklerin çokluğundan hareketle, Hz. Peygamber’in vaaz yoluyla gerçekleştirdiği öğretim faaliyetlerinin yanı sıra, çoğunlukla doğal süreçlerle ve fırsat eğitimleriyle gerçekleştirdiği, “emri bil maruf ve nehyi anil münker” faaliyetlerinin ana üssünün de burası olduğu söylenebilir. Buradan yola çıkarak ilkeye yönelik uygulamaları bakımından günümüz cami merkezli eğitim üç boyutuyla ele alınacaktır: 1. Hikmet okulu olarak cami, 2.Adalet okulu olarak cami, 3.Yardımlaşma kurumu olarak cami.

1.Hikmet okulu olarak cami: “Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle davet et.”¹¹²⁰ ayetinin yön verdiği üzere peygamberlerin yükümlü oldukları tebliğ görevi, vahiy yoluyla aldıkları bilgiyi, ilim ve hikmetle insanlara ulaştırmalarıdır. Mescit ise, ilahi vahyin ilim, hikmet ve güzel öğütle Hz. Peygamber’den topluma doğru yayıldığı

¹¹¹⁶ Şükrü Keyifli, "Camilerde Din Eğitimi", *Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü ve Nurullah Altaş, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017, ss. 349-370.

¹¹¹⁷ Önkal, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, s. 196.

¹¹¹⁸ Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, "Câmi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, C. VII, Ankara 1993, ss. 46-56.

¹¹¹⁹ Keyifli, "Camilerde Din Eğitimi", s. 353.

¹¹²⁰ Nahl, 16/125.

mekândır. Hz. Peygamber burada, Kur'an öğretilerini yaşayarak öğretme gayreti içinde olmuş ve vahyi mescit vasıtasıyla pratik alana taşımıştır.¹¹²¹

Muhammed Hamidullah, eğitim öğretim faaliyetlerinin merkezi olmasından dolayı, "cami-okul" olarak tanımladığı mescidin Suffe adıyla eklenen bölümünden bahisle "İslam'daki ilk üniversite" olduğunu ve burada hikmet derslerinin okutulduğunu beyan etmektedir. Hatta yetenekleri doğrultusunda öğretmenlere uzmanlık alanı tahsis eden Hz. Peygamber, "hikmet öğretmenliği" adı altında bir ihtisas alanı oluşturmuştur.¹¹²²

Medine'ye hicretten sonra kavuşulan imkânlarla birlikte Müslümanların inançlarını özgürce yaşama imkânı bulması Hz. Peygamber in daveti açısından nihai hedef olmamış, hali hazırda tabii bir medrese olarak faaliyet gösteren mescide ilaveten müstakil bir okul binası olarak Suffe adı verilen birim inşa edilmiştir.¹¹²³ Hz. Peygamber, Suffe'deki eğitim öğretim faaliyetleriyle bizzat ilgilenerek aktif öğretmenlik yapmıştır.¹¹²⁴

Mescidi bir eğitim merkezi gibi kullanan Hz. Peygamber, sahabenin sorularını mescitte yanıtlamış, onlara dinin hükümlerini ve inceliklerini öğretmiş; sözleri, vaaz ve hutbeleriyle inanan gönüllere bunları yerleştirmeye çalışmıştır. Dersler için uygun zaman dilimleri seçmiş, rahatça ilim tahsil edebilmeleri için mescitte bir günü kadınlara tahsis etmiş, Kur'an ve ilim halkaları oluşturmuş, özellikle de fikhî konuları ashabıyla müzakere etmiştir. Hz. Peygamber'in ilim ve hikmet öğretiminde kullandığı yaklaşım ve yöntemler sonraki dönemlerde de burada yetişen alimler tarafından tatbik edilmiştir.¹¹²⁵

Örgün eğitimin ve Batı ülkelerindeki "Toplum Okulu" modelinin ilk örneği olarak da kabul edilen Suffe'de öğrenim gören öğrenciler ilerleyen yıllarda çeşitli beldelere gidip yerleşerek eğitim faaliyetlerine orada devam etmişlerdir. Örneğin, Hz. Ömer döneminde camiler birer halk okulu gibi hizmet vermiş, Mekke ve Medine camileri başta olmak üzere, İslam'ın yayılmış olduğu diğer bölgelerdeki camilerde

¹¹²¹ Selim Argun, "Geçmişten Günümüze İlim ve Hikmet Yuvası Olan Camilerimiz", *Cami ve İlim*, ed. Elif Erdem ve Hale Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020, ss. 27-38.

¹¹²² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 634.

¹¹²³ Önkal, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, s. 434.

¹¹²⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 634.

¹¹²⁵ Komisyon, "Mescid ve Camiler; Rahman'ın Evleri", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. II, Ankara 2014, ss. 287-298.

eğitim öğretim faaliyetleri yoğun olarak sürdürülmeye devam etmiştir.¹¹²⁶ Mescid-i Nebvî modelinde camide gerçekleşen hikmet eğitimi İslam tarihinin ilerleyen süreçlerinde fetihlerin genişlettiği coğrafyalarla birlikte hankâh, tekke, zaviye, rıbat, kervansaray adıyla bilinen kurumlarda da sürdürülmüştür. Araştırmalara bakıldığında Doğu ve Batı’da İslam’ın hızla yayılışında bu eğitim merkezlerindeki hikmet dolu anlatılar ve bu atmosferde yetişen mutasavvıfların sınır boylarındaki faaliyetlerinin kılıçtan daha etkili olduğu anlaşılmaktadır. Mutasavvıfları motive eden unsur ise “emri bil maruf” ilkesinin vucûbiyet gerektiren karakteristiği olmuştur.¹¹²⁷

Mescitte ilmî faaliyetlerin hikmet eğitimi çerçevesinde gerçekleştirilmesi, Hz. Peygamber’in yetiştirmek istediği bireylerin bilinç ve idrakle; iç dünyalarında kurdukları akıl ve ruh ilişkisinin yansıttığı olgunluk ve güzelliği yaşadıkları topluma birer öğretmen misali yaymalarını sağlamıştır. Zira gerçek manada erdemleri görünür kılan ilkeli bir yaşam ancak, akıl, bilgi, ruh birlikteliğiyle sağlanabilir.

2.Adalet okulu olarak cami: İslamiyet’in kendine has hukuk sistemi mescitlerde oluşturulan ders halkalarında talim edilmiştir. Bu yönüyle mescit aynı zamanda hukuki konuların görüşüldüğü ve karara bağlandığı bir adalet kurumu hüviyetindeydi. Hz. Peygamber’in, “Benim şu minberimin dibinde kim yalan yere yemin ederse cehennemdeki yerine hazırlansın”¹¹²⁸ hadisi, davalara mescit ortamında, minberi yanında bakıldığını göstermektedir.¹¹²⁹ “Hakemlik yaptığınız zaman âdil olun.”¹¹³⁰ hadisiyle her hükmün dayanması gereken temel kaidenin adalet ilkesi olduğunu belirten Hz. Peygamber, yöneticilere âdil olmaları hususunda sık sık tavsiyelerde bulunmuştur. Çünkü devletin âdil olması demek, bütün toplumun adil olması demektir. Ayrıca idari adalet, yönetenlerle yönetilenler arasında oluşacak olan güvenin teminatıdır. Hz. Peygamber adalet konusunda devlet idaresinin göstermesi gereken ihtimamı, “Devlet otoritesi en büyük hamidir. Haksızlıklarla onun vasıtasıyla mücadele edilir ve onun vasıtasıyla muhafaza olunur. Şayet bu otoriteyi kullanan, Allah’tan sakınmayı emreder ve adaletle hükmederse, bu yaptığından sevap kazanır.

¹¹²⁶ Hüseyin Kaygın ve İslam Yokuş, "Yaşam Boyu Değerler Eğitimi Kurumları Olarak Camiler: Hutbelerde Değerler Eğitimi", *International Journal of Sport Culture and Science*, 3, 2015, ss. 476-485.

¹¹²⁷ Geniş bilgi için bkz. Ahmedova, Zamira, *Türkler Arasında İslamiyet’in Yayılmasında Tasavvufun Rolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

¹¹²⁸ Ebû Dâvûd, *Îmân*, 3.

¹¹²⁹ Önkal ve Bozkurt, "Câmi", C. VII, s. 52.

¹¹³⁰ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-’evsat*, VI, 40-41.

Bunun aksine davranırsa (vebalini) çeker” sözleriyle ifade etmiştir.¹¹³¹ Hz. Peygamber’in adalet öğretisi, sahabe hayatına da yansımıştır. Hz. Peygamber’in vefatından sonra idareyi devralan Hz. Ebû Bekir’in, onun adil dağıtım ilkesini esas alarak herkese eşit hisse vermesi, hak ve adalet eğitiminin toplumsal hayatta karşılık bulduğunu gösteren örneklerdendir.

Hz. Peygamber’in vefatına yakın bir zamanda, “Ey insanlar! Şunu iyi biliniz ki Rabbiniz birdir, babanız da birdir. Arap’ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap’a, beyaz tenlinin siyaha, siyah tenlinin de beyaza bir üstünlüğü yoktur”¹¹³² mesajıyla verdiği hak ve adalet vurgusu, onun mescit merkezli faaliyetlerinin en belirgin teması olmuştur. Eşitliği, bir tarağın dişleri benzetmesiyle vurgulayan Hz. Peygamber’in adalet anlayışında, bütün insanlar etnik köken, aile, kabile, sosyal sınıf, renk, din ve dil gibi özelliklerine bakılmaksızın hukuk önünde eşittir. Bu anlayışla o, adalet erdeminin karşısında olan zulme o dönemde en çok maruz kalan, kendilerine yalnız köleliğin yakıştırıldığı insanları daha fazla koruyup gözetmiştir. Hz. Peygamber’in danışma meclislerinde Habeşli Bilal’den, İran’lı Selman’a varıncaya kadar toplumun her kesiminden bir temsil bulunması Hz. Peygamber’in vahiyle şekillenen adalet sevgisinin görünür örneklerinden biridir. Cahil Arap toplumunda bir dönem köle olarak zulüm gören Bilal’i, büyük fetihle Mekke’ye girer girmez en yüksek makama, Kâbe’nin tepesine çıkartarak ona ezan okutan Hz. Peygamber, belki de onlarca söze bedel bir yöntemle, adalet değerini topluma göstere göstere öğretmiştir. Bu örnekte, Allah’ın dışında yüceltilecek bir varlık olmadığı, adaletin eninde sonunda tecelli edeceği somut bir şekilde anlatılmıştır. İşte bu toplumsal dönüşümün sağlanmasında ve adalet ilkesinin tesisinde santral merkezi mescit ve cemaat olmuştur. Aslında hiçbir dünyevi önceliğe yer vermeksizin gerçekleştirilen saf düzeni dahi mescidin adalet fonksiyonunu ifasında marufun uygulama alanı olmuştur. Dolayısıyla cami ve cemaat bireysel ve toplumsal ahengin sağlanmasında dinamo vazifesi görmüştür. Mescitteki adalet temalı uygulamalar, Batı’da Kohlberg’in öncülük ettiği ve ahlaki bunalımlara çözüm arayışıyla üzerine onlarca çalışmanın yapıldığı “adil topluluk okulları” projesinin Peygamber Mescidinde bir gerçeklik olarak yaşandığını göstermektedir.

¹¹³¹ Müslim, “İmâre”, 43;Komisyon, "Adalet Mülkün Temeli", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. IV, Ankara 2014, ss. 403-416.

¹¹³² İbn Hanbel, V, 411.

Hz. Peygamber'in mescitte gösterdiği pek çok adalet örneği bulunmaktadır. Bunlardan birinde, hırsızlık yapan bir kadın hakkında kendisine gelerek, soylu bir aileye mensup olduğu gerekçesiyle affedilmesini talep eden sahabeye Hz. Peygamber'in, aynı suçu işleyen kızının olması durumunda bile tavrının değişmeyeceğini ifade ettiğini¹¹³³ görmekteyiz. Bu tutumuyla o, aristokrasi, iltimas, adam kayırma, haksızlık gibi adaleti dışlayan tüm anlayışların karşısında olduğunu ve Müslüman toplumun da böyle olması gerektiğini hassas bir örnekle göstermiştir. Mescitte hak, adalet çerçevesinde alınan karar ve hüküm örnekleri bulunmakla birlikte Hz. Peygamber'in burada, kısas ve had cezalarının uygulanmasını yasaklaması¹¹³⁴ onun, toplumda yaygınlaştırmak istediği adalet ve merhametin manevi değeri ile toplumsal düzen için uygulanmak zorunda kalınan cezanın dünyevi gerekliliğini ayırmak istemesi şeklinde anlaşılabilir. Aynı şekilde bu düzenleme, mescidin huzur atmosferinin bozulmasını önlemek, toplum için daima güvenlik ve sığınma yeri olma özelliğini korumak için alınan tedbirler kapsamında düşünülebilir.

Mescidin ilke merkezli işlevlerine verilebilecek etkileyici bir örnek de "Elçiler Yılı" olarak isimlendirilen h. 9. Yılda gerçekleştirilen faaliyetlerdir. Konumuza örneklik teşkil ettiğini düşündüğümüz bu uygulama biçimi mescit merkezli modern eğitim sistemine zemin oluşturmaktadır. Arap coğrafyasının birçok yerinden, farklı inanç ve anlayışa sahip kalabalık grupların devlet başkanı olarak Hz. Peygamberle görüşmek amacıyla Medine mescidine gelişleri ve orada yapılan görüşmeler mescidin fonksiyonelliği açısından anlamlı bir örnektir. Bu görüşmelerde Hz. Peygamber'in adil devlet başkanı niteliğinin saygı ve nezakete yansıyan tüm inceliklerini görmek mümkündür. Oturduğu postunu Hristiyan topluluğun altına veren, camide gayr-i müslim gruplar için "usduvânetü'l-vufûd" adıyla anılan özel bir alan tahsis eden Allah'ın Elçisi'nin örnekliliği, mescidin tebliğdeki rolünü ortaya koymaktadır.¹¹³⁵ Bu tavırda, modern çağa ışık tutacak bir mabed anlayışı ve ilkenin ötekiyle buluşmasındaki rolü ortaya konmaktadır. Bugün ise, bir gayr-i müslimin ihtidasına sebep olacak zarif uygulamalar bir yana, Müslümanlar için dahi namaz vakitleri dışında cezbetme fonksiyonunu arz edemeyen, süslemeleri ya da mimarisini korumanın daha fazla önem taşıdığı bir mescit anlayışı görmekteyiz.

¹¹³³ Komisyon, "Adalet Mülkün Temeli", C. IV, s. 412.

¹¹³⁴ Müsned, III, 434.

¹¹³⁵ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara 2012.

3. Yardımlaşma kurumu olarak cami: Hz. Peygamber döneminde mescit, sosyal yardımlaşma ve dayanışma kurumu olarak da hizmet veren bir yapıya sahipti. Mescidin önemli bir birimi olan Suffe, o günün koşullarında bir vakıf hüviyeti göstermekteydi. Zira burada muhacirlerden kimi kimsesi olmayanlar, Medine'deki bekar Müslümanlar, Arap kabilelerinden Müslüman olup göç edenler kalıyordu.¹¹³⁶ Bir bakıma, Suffe'de resmî anlamda olmasa da fiilen uygulanan tek kural; ihtiyaç sahibi olmaktı.¹¹³⁷ Bu nedenle Hz. Peygamber, sadece ekonomik olarak değil, manevi olarak da Suffe ehlinin sahiplenilmesi konusunda sahabeyi teşvik etmiş, ihtiyaçlarının hayırseverlerin desteğiyle karşılanmasını sağlamıştır. Hatta, onların ihtiyaçlarını önceleyerek kendi ailesinin ihtiyaçlarını dahi ötelemiştir. Örneğin kızı Fatıma'nın bir sebeple kendisine ilettiği maddi destek talebini Suffe'de kalanların ihtiyaçlarını gerekçe göstererek geri çevirmiştir.¹¹³⁸ Hz. Peygamber, akşam olunca karınlarını doyurmak için onları birer ikişer ashaba taksim eder, kendisi de evine götürür, yemeklerini yedikten sonra istirahat etmeleri için tekrar mekânlarına gönderirdi.¹¹³⁹ Hz. Peygamber'in hemen her gece evine misafir kabul ettiği Suffeli sayısının on civarı olduğu rivayet edilmektedir.¹¹⁴⁰ Hz. Peygamber, çoğunlukla su taşıyıp odun keserek geçimini sağlayan bu talebelere yardım etmeleri için Medineliler'in hayırseverlik ve cömertlik duygularına hitap etmiştir. Bu teşvikle hayırseverler, üzerlerinde hurma salkımları bulunan dalları getirip, yenmesi için yüksekçe bir yere asarak,¹¹⁴¹ Suffe'li topluluğa yardım etmekten geri durmamışlardır.

Buraya kadar bahsedilen üç fonksiyonuyla mescidin, İslam'ın temel değerlerinin toplumda yaygınlaşması bakımından önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Daha birçok işleve sahip olmakla birlikte burada üç başlıkla sınırladığımız hizmetlerinden birincisi olarak mescit, aklını ve düşünme melekelerini kullanan, bilgiyle davranışlarını içselleştiren, bilgiyi öğütleyip cehaletle mücadele eden bir hikmet toplumu oluşturma faaliyetlerinin merkezini temsil etmiştir. İkinci olarak, toplumda adaletin tesisi ve bunun karşısında zulüm ve haksızlığın önlendiği itibarlı bir mercii, toplumsal adaletin nasıl tecelli edeceğinin aktif uygulamalarla canlandırıldığı bir eğitim alanı olmuştur. Üçüncü olarak da mescit, maddi manevi ihtiyaçların

¹¹³⁶ Adem Apak, *Siyer-i Nebi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 182.

¹¹³⁷ Şaban Öz, "Mescid/Cami", *İslam Kurumları Tarihi*, Eyüp Baş (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2013, ss. 255-443.

¹¹³⁸ Öz, "Mescid/Cami", ss. 444-445.

¹¹³⁹ Buhârî, *Menâkıb*, 25.

¹¹⁴⁰ Buhârî, *Mevâkîtu's-salât*, 41; Apak, *Siyer-i Nebi*, s. 182.

¹¹⁴¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 635.

karşılandığı sosyal yardım kurumu olarak varlık göstermiş, bu doğrultuda Müslüman toplumu muâvenete teşvik ederek bencillik, cimrilik gibi iyiliğe engel oluşturan münker eğilimleri önleyici eğitim faaliyetlerinin uygulama alanı olmuştur.

İlim ve hikmete, adalet ve yardımlaşmaya teşvik gibi tüm beşerî ihtiyaçların gözetildiği kalkınma faaliyetlerinin Suffe ve mescit kanalıyla şeffaf, halka açık, görünen alanda gerçekleşmesi, İslam'ın dünyevi ve uhrevi hayatı bütünleştirerek yeryüzünde iman edip güzel davranışlarda bulunan iyi insanları hâkim kılma idealini yaygınlaştırma gayesinin önemli bir göstergesidir. Bu şekilde iman ve kulluk zemininde Kur'anî iyinin yaygınlaştırılarak kötülüğün bertaraf edilmesi faaliyetlerinin merkezi haline getirilen mescidi, tüm sosyal işlevleriyle günümüze taşıma gayreti, Hz. Peygamber'den sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bu önemle Müslümanlar, yaşadıkları toplumlarda şehircilik planlarını cami merkezli olarak yapmışlar, günlük hayat, şehrin bu orta yerindeki caminin etrafında cereyan etmiştir. İslam kültür ve medeniyetinde camiler daima pazar, ticarethâne, hamam, kütüphâne, aşevi gibi sosyal müesseselerle irtibatlı olacağı konumlara inşa edilerek hem bilgilendirme hem de uygulama yeri olarak toplum üzerindeki etkisini sürdürmüştür.¹¹⁴²

Dinî hayatın topluluklar halinde talim edildiği camilerin geçmişte sahip olduğu etkiyi sürdürebilmesi için, din hizmetlerine tahsis edilen müftü, imam, müezzin, vaiz, Kur'an öğreticiliği gibi uzmanlık alanları oluşturulmuştur. Din görevlileri vasıtasıyla yaygın eğitim kurumu olan camilerde eğitimin planlı, programlı bir şekilde yürütülmesi amaçlanmıştır. Şartların elverişliliği düşünüldüğünde, dinin bütünüyle öğretilmesi konusunda olduğu gibi İslam'ın temel ahlak ilkesi olan "iyiliği emretme, kötülükten sakındırma" ilkesinin eğitimi konusunda da din görevlilerinin yüksek bir sorumluluğa sahip olduğu söylenebilir. Bir teşbihle ifade edilecek olursa, okul ve öğrenci karşısında öğretmenin rolü neyse, cami cemaati karşısında din görevlisinin rolü odur. Bu bakımdan toplumu eğitime görevi bulunan kişilerin sahip olması gereken dinî, ahlaki, bilişsel, pedagojik ve iletişimsel niteliklerin tümünün her eğitimcide, dolayısıyla din eğitimcisinde de bulunması gerekmektedir. Bu anlayışla çalışmamızın I. Bölümünde yer verdiğimiz nitelikler Diyanet İşleri Başkanlığının din görevlileri için belirlediği yeterlilik kriterleri¹¹⁴³ ile örtüşmektedir. Bu nedenle burada din

¹¹⁴² Şuayip Kurnaz, *Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü*, DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İzmir 2013, s. 46.

¹¹⁴³ <https://hukukmusavirligi.diyaret.gov.tr/Documents/Diyaret%20%C4%B0%C5%9Fleri%20Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Personel%20Yeterlikleri.pdf>, (21.09.2021).

görevlilerinin sahip olması gereken niteliklere tekrar değinilmeyip, cami cemaatinden yansıyan bazı problemler doğrultusunda güncel sorunlara kısaca yer verilecektir.

Al-i İmran 104' de, ilkeyi yaşamak ve yaşatmakla sorumlu tutulan grubu, öncelikli olarak din görevlilerinin temsil ettiğini söylemek mümkündür. Buna göre, dinî ve ilmî vasıflarla kendini daima yetiştirme gayretinin yanı sıra, toplumsal görüyü dikkate alarak eksik veya kusurlu yönlerin ikmal edilmesi din görevlileri açısından ilke merkezli eğitimin motive edici unsuru olacaktır.

Din görevlilerinin yeterliliği üzerine yapılan araştırmalarda cemaatin çoğunluğunun, vaizlerin mesleki yeterlilikleri ile ilgili olumsuz görüş belirttikleri görülmüştür. Geriye doğru gidilecek olursa 1997 ve öncesi olan 1992 yıllarında yapılan araştırma bulgularıyla¹¹⁴⁴ 1987 yılında yapılan araştırma bulgularının benzer sonuçları ortaya koyması¹¹⁴⁵ toplumsal görü doğrultusunda yeterlilik kriterlerinin gözden geçirilmesinde başarılı olunamadığını göstermektedir. Yine bu araştırmalarda cemaatin görüşünün aksine din görevlilerinin kendilerini çoğunlukla yeterli görmeleri¹¹⁴⁶ bu tespiti doğrular niteliktedir. Halbuki, ilkenin felsefesine göre insan kusurlu hareket edebilecek bir varlıktır ve kusurlar müminlerin birbirlerine hakkı tavsiyesiyle onarılabilir. Bu bakımdan ilke, müminler arasında ihtiram ve hakkaniyet ölçüsünde eleştiri kapısını açık bırakmakta, karşılıklı eğitime imkân vermektedir. Çakan'a göre, eğitimde başarıyı belirleyen, takdir edenlerin niceliği değil niteliğidir. Bu nedenle din hizmeti verenler, referans alınabilecek kişilerin eleştirisi bir yana sessizliğini bile uyarı olarak değerlendirmelidirler.¹¹⁴⁷

Din görevlilerine ilişkin toplumsal tecrübenin ortaya koyduğu bir diğer problemin, cemaatin tarafsızlık beklentisi üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Yapılan bir araştırma, camilerde din görevlilerinin siyasal nitelikte, kişi veya grupları hedef alan konuşmalar yaptığı şeklindeki tespitini paylaşmaktadır.¹¹⁴⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, dünyalık çıkarları doğrultusunda, yalnız görünüşte kalacak faziletleri elde etmek maksadıyla siyasi söylemlere yer veren vaizin nasihatinin cemaat üzerinde istenilen etkiyi göstermeyeceğini ifade etmektedir.¹¹⁴⁹ Çakan, din adamlarının,

¹¹⁴⁴ Mustafa Köylü, *Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2014, ss. 249-252.

¹¹⁴⁵ Bilgin ve Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, s. 194.

¹¹⁴⁶ Köylü, *Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi*, s. 252.

¹¹⁴⁷ Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 96.

¹¹⁴⁸ Köylü, *Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi*, s. 252.

¹¹⁴⁹ Mustafa Öcal, "Geçmişten Günümüze Vâizlik, Vâizler ve Vaazlar Hakkında Bazı Tespit ve Teklifler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 2015, ss. 125-162.

dogmatik bir anlayışla angaje olunan çeşitli grupların fikirlerini temsil eden söylemlerinin, ilkenin öngördüğü sorumlu topluluk ya da kadro bilincini zedeleyeceğini ve bu anlayışla dinin hedeflediği başarıya ulaşamayacağını ifade etmektedir. Buna ilaveten, sabitleşmiş savunulardan vazgeçilemiyorsa, hiç değilse ötekini küfürle itham edecek derecede parçalayıcı, bölücü, menfi ihtilaftan sakınmanın, dini temsil eden kişilerin yapması gereken asgari sorumluluk olduğuna dikkat çekmektedir.¹¹⁵⁰

Cami-cemaat veya din görevlisi- toplum ilişkisinde vaizliğin ayrı bir önemi olmasından dolayı, daha ziyade vaizlik müessesesinin sorumluluğu öne çıkarılıyor gibi görünse de cemaatin karşılaştığı her din görevlisinin “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesini yaşama ve uygulama sorumluluğu bulunmaktadır. Belki de din adamı tabiri, insani ve dünyevi anlamından çok uhrevî anlamıyla değerlendirildiği için onlardan daha yüksek bir ahlak ve sorumluluk beklenmektedir. Bu nedenle cami kültüründe cemaatin muhatabı olan görevliler, hem ilkeli bir hayat sürme ve hem de ilke eksenli faaliyetin önemli bir merkezi olan mescitleri hak ettikleri konuma taşıma hususunda birincil sorumluluk alanında bulunmaktadırlar. Din görevliliğinde birbirine karşı denetleyici durumunda olan her kademedeki görevli, üst mercilere çıkıldıkça çoğalan sorumlulukta pay sahibidirler.

4.2.4. Medyada İlke

"Kim İslam'da güzel bir çıkır açar, iyi bir şey ihdas eder, daha sonra bununla amel edilirse bu kimseye amel edenlerin mükâfatı kadar mükâfat yazılır. Amel edenlerin mükâfatından hiçbir şey eksilmez. Kim de İslam'da kötü bir çıkır açarsa, kötü bir şey ihdas eder de daha sonra bununla amel edilirse bu kimseye amel edenlerin günahı kadar günah yazılır. Amel edenlerin günahından hiçbir şey eksilmez"¹¹⁵¹ hadisi, aynı anda milyonlarca insanı etkileme gücüne sahip olan medya söz konusu olduğunda daha dikkate değer bir boyut kazanmaktadır.

Bireylerin sosyalleşme süreci aile, okul, akran grubu ve çevrede şekillenirken, medya bu süreci çapraz kesen bir sürekliliğe sahiptir. Bir başka deyişle bugün

¹¹⁵⁰ Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 86.

¹¹⁵¹ Müsned,IV, 358–359; Tirmizî, İlim, 15; Müslim, İlim, 15.

bireylerin ve toplumun değer yargılarını biçimlendiren en önemli kurumların başında medya gelmektedir.¹¹⁵²

Medya kimi zaman, aynı mesajı eş zamanlı olarak geniş kitlelere ileten bir sanayi firması, kimi zaman da sosyal sistemin parçası olan yaşayan bir organizma şeklinde tanımlanmıştır.¹¹⁵³ Medya dışarıya yansıyan yönüyle soğuk, mekanik bir yapı arz etse de medya ile toplum arasındaki alışverişin her iki yanında da insanın bulunması onun toplumdaki etkisini arttırmaktadır. Sedat Cereci, medya ürünlerinin, doğasında iyi olduğu kadar kötü duygular da barındıran insanın elinden çıktığını bilmenin medyayı anlamayı kolaylaştıracağını düşünmektedir. Bu anlamda kimi zaman medyanın sunduğu ahlaka aykırı ürünler, insanın kötü eğilimlerinin sonucudur.¹¹⁵⁴

Medyanın insan eliyle faaliyet gösteren bir araç olması, “iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma” konusunda olumlu ya da olumsuz yaptırımların öznesi olarak değerlendirilebilmesine imkân vermektedir. Burada şu sorulara yanıt aranmalıdır: Medya ilkeye göre hangi konumda bulunmaktadır? Bu sistem içerisinde var olma mücadelesi veren medya çalışanları bağımsız ya da hiç değilse etik evrensel değerlere uygun davranabilmekte midir? Medya üzerinde halk, denetleyici ve kontrol edici bir güce sahip midir?

İlkeye göre nasıl bir konumda bulunduğu bakımından medya, iki işleviyle ele alınabilir. Birincisi, kötülüğü özendirme işlevi, ikincisi ise iyiliği özendirme işlevi.

1.Kötülüğü özendirme aracı olarak medya: Kitle iletişim araçları üzerinde yapılan çalışmalar medyanın, daha çok olumsuz etkileriyle ön plana çıktığını ifade etmektedirler. Tüketim, yönlendirme, yozlaştırma, cinsellik, kültürel yabancılaşma, kimlik ve kişilik problemleri ile şiddet,¹¹⁵⁵ medyadan topluma yansıyan olumsuzluklardan bazılarıdır. Medyanın, olumsuz etkileriyle toplumsal yapıda değer kaybına yol açmasında, baskın bir yönlendirme aracı olmasının etkili olduğu düşünülmektedir. Bu yönüyle topluma sürekli bir “anlam sistemi” sunan medya, olağan ile olağan dışı olanın neler olduğunu göstermekte, kısacası normalin ne

¹¹⁵² İlhan Biçer, "Medyanın Kamuoyu Üzerindeki Etkileri ve Etik", *Medya ve Etik Sempozyumu*, Mustafa Yağbasan (ed.), Karınca Yayıncılık, Ankara 2010, ss. 307-322.

¹¹⁵³ Claude-Jean Bertrand, *Medya Etiği*, Özkan Matbaacılık, Ankara 2004, s. 19.

¹¹⁵⁴ Sedat Cereci, *Medya Etiği*, Metropol Yayınları, İstanbul 2003, s. 32.

¹¹⁵⁵ İbrahim Turan ve Bayramali Nazıroğlu, "Medyada Değerler Eğitimi", *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, Mustafa Köylü (ed.), Nobel Yayıncılık, Ankara 2016, ss. 159-180.

olduğunun başlıca belirleyicisi olmaktadır. Bu durum medyanın, toplumsal değişim üzerinde etkin bir güç-iktidar kaynağı olmasının¹¹⁵⁶ ve egemen sınıfın ideolojisinin topluma aktarıldığı bir kanal işlevi görmesinin¹¹⁵⁷ sonucu olarak görülmektedir.

Medyanın, sahip olduğu gücü korumak adına egemen sınıfın ve çıkar çevrelerinin beklentilerine uygun hareket etme yönelimi ve bunun sonucu olarak toplumsal değerleri öteleyerek geleneksel ahlak anlayışının dönüşümü üzerinde baskın güç olmayı sürdürme çabası, “medya etiği” veya “medyanın tarafsızlığı” konusunun, inandırıcılığını yitirmesine sebep olmuştur.¹¹⁵⁸ Etik anlayışına yön veren ideolojik referanslarla medya, “sadece insanları bilgilendiren bir haber kaynağı değil, aynı zamanda sunduğu haberde bir nevi kendi fikirlerini de aktaran bir olgu”¹¹⁵⁹ şeklindeki kodlamaların öznesi olmayı sürdürmektedir.

Eğitim, bilim ve sanattan çok cinayet, felaket, ağır suç haberleri, başkalarına sataşarak doyum sağlamayı yöntem olarak seçen köşe yazarlarının kışkırtıcı yazıları, aldatmaları, entrikaları, çarpık ilişkileri, sinsice oyunları konu edinen televizyon filmleri veya diziler medyanın temel üretimlerini oluşturmaktadır. İnsanların, kitle iletişim araçlarında okudukları, dinledikleri veya izledikleri haberler, heyecan verici mesajlar veya kışkırtıcı görüntüler nedeniyle suç işlemeye yöneldikleri, medyaya yöneltilen eleştirilerin başında gelmektedir.¹¹⁶⁰ Kitle iletişim araçlarının günah keçisi olarak görülmesinin karşısında görüş bildirenler bulunmakla birlikte, çoğu araştırmacıya göre medyanın, özellikle çocuklar üzerinde olumsuz etkisi, tartışılmayacak kadar kesinlik ifade etmektedir.¹¹⁶¹ Zira görsel algısı yüksek olan çocuklar, kendilerini film karakterleriyle özdeşleştirirler. Filmdeki olaylarla sadece zihinsel değil duygusal olarak da bağ kurarlar. Şiddet içerikli filmler içine kapanık çocuklarda özgüven kaybına ve korkularının artmasına sebep olmaktadır. Ayrıca şiddet eğilimi olan çocuklara hem şiddeti hem de yöntemini özendirebilmektedir. Bu gibi medya içerikleri, herkes üzerinde değilse de zayıf karakterli, suça eğilimli bireyler üzerinde etkili olmasının yanı sıra, uzun vadede sağlıklı bireylerde bile

¹¹⁵⁶ Vedat Demir, *Medya Etiği*, Beta Basım Yayın, İstanbul 2006, s. 7.

¹¹⁵⁷ Yılmaz Ceylan, "Toplumsal Değerler ve Medya Etiği", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, 2012, ss. 45-58.

¹¹⁵⁸ Fahrettin Altun, "Medya Etiği ve Tarafsızlık Söylemi", *İş Ahlakı Dergisi*, 4, 2011, ss. 9-24; Ceylan, "Toplumsal Değerler ve Medya Etiği", s. 48.

¹¹⁵⁹ Demir, *Medya Etiği*, s. 29.

¹¹⁶⁰ Cereci, *Medya Etiği*, s. 17.

¹¹⁶¹ Bertrand, *Medya Etiği*, s. 29.

şiddete karşı duyarsızlaşmaya yol açabilmektedir.¹¹⁶² Medyanın bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde toplumda oluşturduğu şiddet kültürü, acıma duygusunun yitimi ve hak arayışının bireye özgü tanımı gibi her biri diğerini doğuracak kötülükler zincirine zemin oluşturmaktadır.

Gerçeklere yaptığı küçük vurgularla birlikte hayaller üzerine tasarladığı üretimlerle kendine özgü bir gerçeklik anlayışı yaratan medya, insanlardaki gerçeklik algısını da yönlendirmektedir.¹¹⁶³ Medyanın yönlendirme gücüyle etki altına aldığı ahlaki değerlerden birinin de iffet ve haya duygusu olduğu görülmektedir. Günümüzde küçük büyük herkesin engelsiz olarak ulaşabileceği bir zemine taşınan medya araçları, özellikle haya duygusunu zedeleyecek yayımlarla henüz ruhsal ve fiziksel gelişimini tamamlayamamış çocuğun dünyasında menfi etkilere sebep olmaktadır.¹¹⁶⁴

Çocuk ve gencin daha duyarlı olduğu görsel duyusuna hitap eden medya ürünleri, eleştiriye açık düşünme işlemlerinden geçmediği ve duygusallıkla sunulduğu için onların tutum ve davranışları üzerinde daha etkili olmaktadır. Dizilerde sunulan alkol ve uyuşturucu bağımlıları, ahlaki kaygıdan uzak cinsel tercihler, aile içi mahrem ilişki ve deneyimler, ihanet ve şiddet içeren olaylar, sahtekârlıklar, normal ve olması gereken doğal durumlar gibi sergilenmekte ve neredeyse özendirici bir tarzda topluma sunulmaktadır.¹¹⁶⁵ Model arayışı içinde olan yeni kuşaklar için temel başvuru araçları olan medya, genç kuşağın hayallere eğilimli psikolojisini fazlasıyla doyuran içerikleri biçim değiştirerek aktarmaktadır.¹¹⁶⁶ Irkçılık ve cinsel ayrımcılıkla öne çıkarılan karakterler, fiziksel bir obje olarak yansıtılan kadın imajı, mesleklerinin sağlayacağı kazançtan daha fazlasını kazanıyormuş gibi konforlu bir yaşam gösterisiyle sunulan düzmece karakterler, özellikle dar gelirlili ailelerde yaşayan, olgunlaşmamış gençlerin algı dünyası açısından ciddi bir tehlike oluşturmaktadır.¹¹⁶⁷

Medyanın yönlendirici etkisiyle oluşturduğu tüketim kültürü de toplumsal dokuyu tahrip eden yozlaşmalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Medya, temel ihtiyaçların giderilmesini amaçlar gibi görünerek toplumları tüketim kültürüne yönlendirirken, tüketildiği ölçüde toplumda yer edinileceği yönlendirmesini reklamlar

¹¹⁶² Bilal Yorulmaz, *Sinema ve Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2016, ss. 113-114.

¹¹⁶³ Sedat Cereci, "Medyanın İşlevi: Gerçeklerin Ötelenmesi Sorunu", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6, 2012, ss. 1-12.

¹¹⁶⁴ Demir, *Medya Etiği*, s. 70.

¹¹⁶⁵ Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, s. 46.

¹¹⁶⁶ Cereci, "Medyanın İşlevi: Gerçeklerin Ötelenmesi Sorunu", s. 9.

¹¹⁶⁷ Bertrand, *Medya Etiği*, s. 70.

vasıtasıyla yapmaktadır. Reklam, bir taraftan kişiyi satın alacağı ürünlere yönlendirirken bir taraftan da bireyin yaşam tarzında standartlar belirleyerek tek boyutlu düşünce ve davranış kalıpları oluşturmaktadır. Bu şekilde insanın yönlendirilmesi kültür endüstrisi ve reklamın ortak işlevi haline gelmiştir.¹¹⁶⁸

C. Jean Bertrand, medyanın reklamın gücüyle oluşturduğu yozlaşmayı şu sözleriyle ifade etmektedir: “Medya vatandaşı ya da inananları eğitmeyi değil, tüketici üretmeyi amaçlıyor. Böylece mutluluğu tüketime ve başarının dış belirtilerine bağlıyorlar. Üstü kapalı olarak övülen değerler bencillik, aç gözlülük ve her şeye olur deme alışkanlığı...Böylece medya eğlencesi ve reklamlar uyuşturucu gibi insanlarda hem keder hem de rahatlama, hem memnuniyetsizlik hem de kaçma duygusu ve sonunda asabiyet ve duygusuzluk yaratıyor.”¹¹⁶⁹ Sonuç olarak da medya ürünleri vasıtasıyla, tükettikçe doymayan, toplum kaynaklarını israf etmekten kaçınmayan, toplumsal ve dinî değerlerini bile tüketim amacıyla gözden çıkararak, etrafına duyarsızlaşan ve kendisinden başkasını düşünmeyen bencil insan tipi oluşturulmaktadır.¹¹⁷⁰

Gerçek algısını dönüştüren medyatik gerçeklerin sessizce yaşamın bir parçası haline gelmesi kültürel yabancılaşmayı, aidiyet duygusunun zayıflamasını, topluma yabancılaşmayı ve toplumsal çözülmeyle beraberinde getirmiştir.¹¹⁷¹ Kişinin kendine ve topluma yabancılaşmasının sonucu olarak öne çıkan bireycilik, güven duygusunu ortadan kaldırmış, fertlerin birbiriyle menfaate dayalı ilişkiler kurmasına, yardım duygusunun yitirilmesine, muhtaç insanların görmezden gelinmesine yol açmıştır.¹¹⁷²

Medyanın toplumları dönüştürme etkisi sürerken, günümüzde yeni medya da denilen dijital medyanın hayatımıza girmesiyle göstermek ve gösteri toplumsal alanı kuşatan bir değer hâlini almış, mahremiyet ve aleniyet arasındaki sınır çizgisi erimeye, mahremiyet dönüşmeye başlamıştır.¹¹⁷³ Yazılı basında 2017 tarihinde duyurulan bir haber, dijital medyanın mahremiyete ve insan onuruna yönelik ciddi tehlikelerin kaynağı olma özelliğine trajik bir şekilde yer vermiştir: “İsveç’in Uppsala kentindeki bir evde genç bir kadına tecavüz eden üç kişinin tecavüz anını Facebook’tan canlı

¹¹⁶⁸ Vehbi Bayhan, "Tüketim Toplumunda Bireyin Ontolojik Mottosu:“Tüketiyorum Öyleyse Varım”", *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 2011, ss. 221-248.

¹¹⁶⁹ Bertrand, *Medya Etiği*, s. 70.

¹¹⁷⁰ Bayhan, "Tüketim Toplumunda Bireyin Ontolojik Mottosu:“Tüketiyorum Öyleyse Varım”", s. 226.

¹¹⁷¹ Necla Mora, "Medya ve kültürel kimlik", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 5, 2008, ss. 1-14.

¹¹⁷² Bayhan, "Tüketim Toplumunda Bireyin Ontolojik Mottosu:“Tüketiyorum Öyleyse Varım”", s. 234.

¹¹⁷³ Altun, "Medya Etiği ve Tarafsızlık Söylemi", s. 12.

yayınlanması...” cümlesiyle başlayan haber, medyanın yalnız toplumsal değerlerin değil, insanlık duygularının da yitiminde ne denli rol oynadığını ürpertici bir şekilde gözler önüne sermektedir. Söz konusu habere ilişkin yapılan değerlendirmelerde, önceleri geleneksel medya için yapılan “ahlaka aykırı yayın” eleştirilerinin, sosyal iletişim ağlarının çeşitlenmesiyle daha da arttığı, sosyal medyanın bozuk psikolojilerin ve kontrolsüz güdülerin tatmin aracı haline geldiği ifade edilmektedir. Böyle bir yozlaşma karşısında haberin değerlendirildiği makalenin başlığına katılmamak mümkün değil gibi görünmektedir: “Sosyal Medyada Ahlakın Çöküşü.”¹¹⁷⁴ Toplumda kendini gittikçe daha da hissettiren ahlaki bunalımların öncüllerinden biri olan sosyal medya, Postman’ın yaklaşımıyla ayıpları ortadan kaldıran, çocukluğun yok oluşuna zemin hazırlayan televizyon çağını bile geride bırakmış bulunmaktadır.¹¹⁷⁵

Medyanın yönlendirme etkisiyle, farkında olmadan duyarsızlaşan bir insanlık tablosuyla karşı karşıya bulunmaktadır. Topçunun ifade ettiği gibi, tekrar edile edile kanıksanmış yalanlar bir süre sonra doğru gibi algılanabilmektedir.¹¹⁷⁶ Ya da kötülükler iyilik olarak benimsenebilmektedir. Medyanın kötülüğe yönlendirme konusundaki tercih ve iradesi, iki yüzlü insan ya da toplulukların maruf/iyilik ve münker/kötülük karşısındaki tutumunu açıklayan Tevbe Sûresi, 67. ayetteki tipolojiyle uyum içinde görünmektedir: “Erkeğiyle kadınıyla münafıklar birbirine benzer; kötülüğü özendirip iyiliği engellerler, hayır için harcamaya elleri varmaz. Onlar Allah’ı umursamadılar, O da onları rahmetinden mahrum bıraktı. Gerçek şu ki münafıklar günaha batmış kimselerdir.”

İlkeyi konu alan dokuz ayetten yalnız bu ayette, iyilik ve kötülük kavramlarının yer değiştirerek hem mana hem de şekil yönüyle zıt bir karakterin resmedilmesi dikkat çekicidir. Bu karakterdeki kişilerin erdemli davranamayacağı gibi başkalarının iyi ve doğruya yönelmesine de engel olma tutumuna sahip oldukları anlatılmaktadır. Zira erdem sahibi biri bütün insanların erdemli olmasını temenni ederken, bundan yoksun olan kimse “ben böyle yapıyorum” diyerek başkalarını da kötülüğe teşvik eder. Benzer bir yapıyla güç ve imkânlarını çıkarları doğrultusunda kullanıp toplumsal değerler ve ahlak kurallarıyla çatışmasına rağmen medyanın, kazanç kapısı olarak gördüğü toplumla ters düşmemek için çoğunlukla toplumsal kuralları dikkate alır, saygı gösterir

¹¹⁷⁴ http://www.broadcasterinfo.net/ContentDetails-206-sosyal-medyada-Ahlaikin-cokusu_ (22.9.2021).

¹¹⁷⁵ Mustafa Çalışkan ve Yunus Mencik, "Değişen Dünyanın Yeni yüzü: Sosyal Medya", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, ss. 254-277.

¹¹⁷⁶ Topçu, *Var Olmak*, s. 79.

ve uygun davranır gibi görünmesi,¹¹⁷⁷ aynı zıt tutumu açıklar niteliktedir. Zira, bölücü, ayrıştırıcı anlayışla beslenen münafık karakterindeki gerçek ile dışarıya yansıtılan biçim ters yüz bir görünüm arz eder. Mevdûdî'ye göre, dıştaki İslam etiketi, aynı toplumda yaşayan münafıklarla Müslümanları tek bir toplummuş gibi gösterse de ahlak, davranış, alışkanlık, tavır, düşünce farklılığı bu iki yapıya iki ayrı toplum hüviyeti kazandırır. Zira onlar, birbirleriyle dostluk ederler; gerçek müminlerle iş birliği yapmazlar.¹¹⁷⁸

Bu ayet gerçek müminin ayırt edilmesinde, turnusol kâğıdı gibi işlev gösteren ilkenin Müslüman bireyler için bir samimiyet testi olduğunu da göstermektedir. Çünkü inanmış gibi görünmekle samimi bir imana sahip olmak arasındaki fark, maruf olanı emretmek, münker olanı önlemek adına gösterilen faaliyetlerde somut bir şekilde kendini göstermektedir.

2. İyiliği özendirme aracı olarak medya: Medya iyiliği yayma aracı da olabilir mi veya günümüz medyası, iyiliğe yönlendiren bir araç olarak da kullanılmakta mıdır? Medyanın, toplumların gelişiminde inkâr edilemez fırsatlar sunan bir araç olduğu da düşünülmektedir. Eğer doğru yapılandırılır ve değer aktarımında etkin bir hüviyet kazanırsa, değerlerin özellikle genç nesillere aktarılması yönünde katkı sağlayabilir.¹¹⁷⁹ Medya, toplumu her konuda haberdar ettiği gibi, dinî alanda da önemli bilgiler verme fırsatına sahiptir. Özellikle ülkemizde toplumun büyük bir kesimi, dinî bilgilerini medya kuruluşlarından öğrenmektedirler. Bu konuda yapılan bir araştırma, dinî içerikli programların toplumun yaklaşık yarısı tarafından takip edildiğini göstermektedir.¹¹⁸⁰

Çakan, kötülüğe yönlendiren medyaya alternatif bir medyanın oluşturulmasının zorunlu olduğunu anlatarak, “ılayı kelimetullah” için günümüz modern vasıtalarının hakkı tavsiye aracı olarak kullanılmasının zarar değil, yarar getireceğini söylemektedir.¹¹⁸¹ Zira bir fikri aktarma bakımından sinema filmi gibi daha fazla duyuya hitap eden araçların, kitaplar, vaazlarla kıyaslanamayacak kadar etkili olduğu, kıssa ve hadis gibi sinematografik yönü güçlü olan dinî kaynaklardan tebliğ

¹¹⁷⁷ Cereci, *Medya Etiği*, s. 20.

¹¹⁷⁸ Ebu'l Al'â Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, Muhammed Han Kayanî vd. (çev.), C. II, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 250.

¹¹⁷⁹ Turan ve Nazıroğlu, "Medyada Değerler Eğitimi", s. 160.

¹¹⁸⁰ Abdurrahman Güneş, "Medyanın Oumsuz Din Algısına Etkisi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 2018, ss. 203-216.

¹¹⁸¹ Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, s. 27.

filmlerinde yararlanılabileceği düşüncesi¹¹⁸² günümüz medya araştırmacılarının, toplumu iyiye yönlendirici yöntem örnekleri arasında yer almaktadır.

Bu önemle 2012 yılında, din ile toplumu medya ortamında da buluşturmak üzere yayın kanalı oluşturan Diyanet İşleri Başkanlığı,¹¹⁸³ yeni medya araçlarının toplum üzerindeki etkisinin görünür hale gelmesiyle de 1997 yılında bir web sitesiyle dinî içerikleri dijital ortamla buluşturmuştur.¹¹⁸⁴ Diyanet işleri başkanlığı tarafından çıkarılan kitap, dergi gibi birçok akademik çalışma ürününün dijital ortamda erişime açık hale getirilmesiyle toplumun sahih kaynak ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Başkanlık tarafından yapılan marufun(iyiliğin) yaygınlaşması ve münkerin (kötülüğün) izole edilmesi için yapılan çalışmaların medyadan bağımsız olarak gerçekleşmeyeceği yönündeki açıklamalar, din ve ahlak eğitimi konusunda medyanın gücünden yararlanmanın kaçınılmaz olduğu düşüncesinin dinî kurumlarda önem kazandığını göstermektedir.¹¹⁸⁵

Günümüzde her ne kadar dinî kurumlar medyada etkin olmaya başlasa da sınır tanımayan medya yayınları karşısında hem bireysel hakları hem de toplumsal talepleri denetleme mekanizmalarının bulunması bir ihtiyaç olarak düşünülmüştür. Bu ihtiyaçla, bir bakıma medya ile toplumsal değerler arasında uzlaşa sağlamak üzere 1960 yılında “Basın Ahlak Yasası” çıkarılarak medyanın denetlenebilirliği sağlanmıştır. Yasal denetim ahlaka aykırı, onuru zedeleyici, küçük düşürücü, mahremiyeti ihlal eden, dini istismar eden yayınların yapılmasından medyayı menederken, yanlış bilgilendirme ve yönlendirmelere karşı cevap ve tekzip yolunu da açık tutarak toplumsal denetime imkân tanımaktadır. Ancak denetimi yalnız yasalardan beklememek gerekir. Yasalar kitle iletişim araçlarının çalışma alanlarını, sınırlarını ve kurallarını belirlemeye çalışırken toplumsal değerler ve ahlak kuralları da denetleyici, sınırlayıcı, yaptırım uygulayıcı bir güç olarak en az yasalar kadar önem taşımakta, hatta bazı toplumlarda daha etkili olabilmektedir.¹¹⁸⁶

Sadık Güneş, medyanın kabul görmeyen içerikleri karşısında toplumsal refleksin önemini, E.Noelle-Neumann’ın “sessizlik sarmalı” modeliyle izah etmektedir.

¹¹⁸² Yorulmaz, *Sinema ve Din Eğitimi*, ss. 119-250.

¹¹⁸³ <https://www.diyamet.tv/televizyonumuz-yayin-hayatini-diyamet-tv-olarak-surdurecek>, (22.09.2021).

¹¹⁸⁴ Mustafa Çuhadar, "Dijitalleşen Din ve Diyanet", *Dijitalleşen Din*, ed. Mete Çamdereli vd., Köprü Kitapları, İstanbul 2015, ss. 175-222.

¹¹⁸⁵ <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/diyamet-isleri-baskani-erbas-iyiligin-yayginlasmasi-medyadan-bagimsiz-gerceklesmez/1157756>, (22.09.2021).

¹¹⁸⁶ Cereci, *Medya Etiği*, ss. 16-19.

Neumann'ın sunduğu modele göre medyanın verdiği güçlü görüş karşısında bireyler etrafindakilerin tepkilerini gözleyerek genelin benimsediği karara varırlar. Genel kabule uyum sağlama sonucu muhalif görüş etkili olamadığı için, süreç içinde ileri sürülen görüş giderek daha fazla taraftar bularak yayılır.¹¹⁸⁷ Neumann burada eleştirel bakış açısıyla, medyanın baskın görüş psikolojisi oluşturarak toplumsal tepki kültürünü körelttiğini ifade etmektedir. Elbette bu psikoloji de yaygın tepkisizlik gibi toplumu gitgide kuşatan umursamazlığa zemin hazırlayan bir durumdur. Bu örnek İsrailoğulları'na işaret eden, "İşledikleri kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yaptıkları ne fena idi!"¹¹⁸⁸ ayetini hatırlatmaktadır. Bu vurdumduymazlıkları sebebiyle Allah onları birbirine benzetmiş ve böylece kötülükleri çoğalmış, isyan ettikleri ve Allah'ın koyduğu sınırları aştıkları için peygamberleri tarafından lânetlenmişlerdir. Hz. Peygamber zaman zaman bu gibi örnekler üzerinden halkını, ilkeye dair sorumluluklarını terk etmeleri halinde gitgide kendilerini sarmalayacak tehlikeler konusunda uyarmıştır.¹¹⁸⁹

Öyle anlaşılıyor ki sessizlik sarmalı, başkalarının doğrularının gerçeklik kabul edilmesiyle gitgide hâkim söylemin davranışlarına entegre olunmasına sebep olan bulaşıcı bir psikolojik tavidir. İnsan var olduğu sürece mücadele edilmesi gereken kötülük, şu veya bu vasıtalarla bir problem olarak var olacaktır. Bununla birlikte insanın kendisi olmayı başaramaması, onu değer olarak kabul etmeyen hâkim söylemler karşısında sessiz ve savunmasız kalması belki de kötülük olgusundan daha büyük bir kötülüktür. İşte tam da bu nedenle ilke, zorunlu bir vazife olarak müminlerin hayatına dahil edilmiştir. Kur'an'da müminin, iyiliğe engel gördüğü her türden kötülüğü önleme konusunda tek muhalif de da kalsa kararlılıkla hakkı savunmasının gerekliliği vurgulanmaktadır.¹¹⁹⁰ Diğer taraftan günümüz şartlarında sahip olunan demokratik koşullar, bireyin ilkeli kimliğini korumasının önündeki engelleri kaldırmaktadır. Ayrıca dijital ortamda, medya içeriklerine yönelik eleştiri ve şikayetlerin resmî ve yayın kuruluşlarına özel birçok web sayfası aracılığıyla iletilmesi kolaylaşmıştır.¹¹⁹¹ Dolayısıyla günümüz şartlarında da mümin birey için ilkeye aykırı

¹¹⁸⁷ Sadık Güneş, *Medya ve Kültür*, Vadi Yayınları, Ankara 1996, s. 186.

¹¹⁸⁸ Maide, 5/78-79.

¹¹⁸⁹ Komisyon, "Emr-i Bi'l-Ma'ruf Nehy-i Ani'l-Münker", C. IV, s. s.470; Tirmizî, Melahim, 17.

¹¹⁹⁰ Lokman, 31/17.

¹¹⁹¹ <https://www.rtuk.gov.tr/sikayet--begenileriniz/3961>; <https://www.turkiye.gov.tr/rtuk-sikayet-begeni-bildirim>, (22.09.2021).

faaliyetler karşısında çevreye uyum sağlamak yerine en azından görüşünü bildirerek tavrını ortaya koyma imkânı bulunmaktadır.

Araştırmacılar, medya yayınlarının eleştirilmesi ve yorumlanması durumu üzerinde toplumların gelişmişlik düzeyinin etkili olduğunu belirtmektedirler. Bilgi kaynaklarına ulaşmayı ve kullanmayı geliştirememiş toplumlarda medya çoğunlukla gerçeklerin kaynağı olarak algılanırken bilgiye erişimi ve bilgiyi kullanmayı yönetsel hale getiren toplumlarda medyaya daha temkinli yaklaşılmakta, medyanın yayınlarının gerçekliği eleştirilmektedir.¹¹⁹² Bu da mümin toplumların kendine dönüp özeleştiri yapmasını gerektiren hususlardan biri gibi görünmektedir. Buradan anlaşıldığına göre savununun ya da tepkinin düzeyi, toplumsal kimliğin ne düzeyde oluşturulduğunun göstergesidir.

Gerçekleri çarpıtarak kamuoyu oluşturma konusunda etkin bir güç olan medyanın diğer yönüyle topluma yönelik sorumluluklar ve tehlikeler konusunda uyarıcılık işlevi gösterdiği de görülmektedir.¹¹⁹³ Yaygın medya araçlarından dijital medyanın, kötülüğü olduğu kadar iyiliği de yayma güç ve imkânına sahip olduğu görüşünü destekleyen bir örnek olarak, "Toplumun Yeni İyilik Fabrikası Sosyal Medya mı?" başlıklı dijital makalede toplumda ya da kurumlarda görülen kimi aksaklık ya da bozuklukların sosyal medyada oluşturulan kamuoyu sayesinde onarılma imkânı bulunduğu dile getirilmektedir.¹¹⁹⁴

Özellikle sosyal medya alanında kötülüğe yönlendiren yayınlara karşı iyiliğe özendirilen alternatif faaliyetleriyle öne çıkan örgütlü yapıların başında sivil toplum kuruluşları gelmektedir. Sivil toplum; siyasal, kültürel, ekonomik, sosyal ve benzeri nitelikte insani faaliyetleri yürütmek üzere, kâr amacı gütmeyerek belirli bir amaç doğrultusunda bir araya gelmiş insanların oluşturduğu kuruluşlardır.¹¹⁹⁵

İletişim alanındaki teknolojik gelişmeler sivil toplum kuruluşlarının sosyal alanda görünürlüğünü arttırmış, hizmetlerini uluslararası çapta yaymasına ve daha geniş kitlelere hizmet vermesine imkân sağlamıştır. Özellikle dijital ortamda oluşturulan web siteleri sivil toplumun, dünyanın her tarafındaki sorunlardan haberdar

¹¹⁹² Cereci, "Medyanın İşlevi: Gerçeklerin Ötelenmesi Sorunu", s. 7.

¹¹⁹³ Cereci, "Medyanın İşlevi: Gerçeklerin Ötelenmesi Sorunu", s. 6.

¹¹⁹⁴ https://www.medyaloji.net/son-haber/toplumun-yeni-iyilik-fabrikasi-sosyal-medya-mi_23665336.html, (22.09.2021).

¹¹⁹⁵ Murat Aygen, "Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları Misiad Örneği", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 2018, ss. 139-164.

olmasını ve olayların seyri üzerinde baskın rol üstlenmesini kolaylaştırmıştır. Bu şekilde küresel çaplı faaliyetleriyle sivil toplum kuruluşları, yoksulluk, işsizlik, kitlesel mülteci hareketleri gibi birçok sosyal politika hareketleri konusunda organize reflekslerle halkın vicdanı, hatta uluslararası bir halk vicdanı olarak hareket etmektedir.¹¹⁹⁶

Muhammed Sellûmî, “iyiliği özendir ve kötülükten sakındır” ilkesinin yer aldığı Al-i İmran-110. ve Al-i İmran-104. ayetler ile gönüllü topluluklar arasında kurduğu ilişkiyi şu sözleriyle anlatmaktadır: “İslam toplumu Allah tarafından, en geniş ve kapsamlı manasıyla “en hayırlı” olmakla nitelenmiş tek toplumdur. Zira tüm hedefler, “gönüllülük” olarak bilinen beşerî emek ya da vakıf, zekât, sadaka, kefarete gibi değişik türleriyle, mali bağış yoluyla ecir ve sevaba nail olma arzusu veya cezaya maruz kalma korkusu dışına çıkmamaktadır...örgüt veya dernek, adı her ne olursa olsun “en hayırlı olma” kapsamı dışında değildir... bu hayırlı olma vasfı İslam ümmetine göklerden bahşedilmiş, kaynağı yaratıcı olan bir hayırlılıktır. Öyle bir hayırlılık ki yerel ve uluslararası meselelerle alakadar olan kuruluşların ve örgütlerin tamamı bu hayırlılığın getirdiği adalet, özgürlük ve barış temelleri üzerine tesis edilir. Ayrıca bu kuruluş ve örgütlerin hiçbiri, genel manasıyla iyiliği emretme, kötülüğü engelleme çerçevesi dışına çıkamaz. Çünkü sözü edilen bu hayırlılık ancak arka planındaki inanç ile sağlanabilir.”¹¹⁹⁷

Öyle anlaşılmaktadır ki, yalnız alimler ve eğitimciler değil, sivil toplum kuruluşları da “hayırlı topluluk” vasfının muhatap kitlesini oluşturmaktadır. Dinî değerleri referans alan herhangi bir gönüllü sivil hareket, toplumsal sağduyunun sesi olarak yalnız olumsuz medya yayınlarına karşı değil adaleti, huzur ve emniyeti tehdit eden tüm yapılara karşı da ilke merkezli hareketleri gerçekleştirme hususunda etkin bir güç ve salahiyyete sahiptir. Bununla birlikte İslam ahlakının şekillendirdiği ortak değerler etrafında buluşan imkân sahibi insanlar, münkere özendirilen medya kuruluşları karşısında “iyiliği özendirici, kötülükten sakındırıcı” bir yayın felsefesiyle, alternatif medya kuruluşları oluşturma konusunda da dayanışma içinde olmalıdırlar. İşte o zaman İslam toplumu, iyilikte çığır açan, hayırda yarışan nitelikli toplum vasfını geniş kitlelere yansıtarak küresel ölçekli kötülüklerin önlenmesinde bile etkin duruma

¹¹⁹⁶ İsmail Akbal, *Sivil Toplum*, Çizgi Kitabevi, Konya 2017, s. 109.

¹¹⁹⁷ Muhammed Sellûmî, *Üçüncü Sektör- Sivil Toplum Kuruluşları*, Ahmed İhsan Dündar (çev.), Artı Eksi Yayınları, İstanbul 2016, s. 154.

gelebilir. İslam toplumu, ıslah faaliyetine kendi içinden başlayarak dinini ve ahlakını cazibe merkezi haline getirmek suretiyle İslamlaşmayı doğal bir süreçte gerçekleştirmelidir. Bu anlayış, Kur'an'ın ve Sünnetin tebliğ ve davet yöntemlerinin esasını oluşturmuştur. Bu bakımdan “emri bil maruf ve nehyi anil münker” ilkesi son ilahî dini temsil eden İslam toplumunu, ahlaken daha nitelikli hale gelmeye veya en azından belli bir istikamette kalmaya zorlayan ilahî bir projedir.

5. SONUÇ

Kur'an, hayatı tüm yönleriyle kuşatan kusursuz bir prensipler bütünüdür. Onun içerdiği hiçbir prensip insanın tabiatını aşan veya hakikate ulaşmasını güçleştiren bir fikir veya sistem içermez. Kur'an'ın hedefi insanı, maddi alemde var edildiği andan itibaren yitiklik, çaresizlik, manasızlık halinde bırakmayıp onu varlık ve anlam alanına çıkarmak, yaratılış hakikatiyle buluşturmadır. Bu nedenle Kur'an daima, İnsanın yaratılışına kodlanan aşına olduğu duygulara hitap etmiş, dünya hayatında ihtiyaç duyduğu hayatı anlamlandırma sistemini akıl ve vicdan ile oluşturmuştur. Bu iki varlığın iş birliği ve uyumlu çalışmasıyla söz edilebilecek beşeriyetten kemale ulaşma imkânı için insanı, bir diğer ihtiyaçla; birlikte yaşama ahlakıyla buluşturmuştur. Kur'an'ın hıki bütün ahkam ve prensipleri, birey toplum ilişkisini esas alarak düzenlenmiştir. Toplumsal bir varlık olarak insandan beklenen kendisi için istediği her türlü iyiliği başkaları için de istemek suretiyle egosundan sıyrılarak yaratılışındaki değere ulaşmasıdır. İşte "iyiliği özendirme ve kötülükten sakındırma" ilkesi insanın iyiliğe ulaşma çabasına, birlikte yaşadığı toplumu da dahil etme zorunluluğunun sistematik söylemidir.

"İyiliği özendir, kötülükten sakındır!" ilkesi İslam'ın özeti olan iman, amel ve ahlak bileşenlerinden oluşan tevhit binasının ana temalarından biridir. Bu üç temel yapı birbiriyle senkronize hareket edebildiği ölçüde tevhit binasının güvenliğinden ve devamlılığından söz edilebilir. Bu nedenle Kur'an'da tevhit, onu gözeten iman, amel ve ahlak alanını düzenleyen zorunlu bazı kaidelerle teminat altına almıştır. Bu doğrultuda Kur'an'da, şirki öteleyen esaslarla itikadî alan ve yaşanabilir ritüellerle ibadet alanı zorunlu prensipler altında sistemleştirmiştir. Kur'an mantığında her bir esasın daha üst bir kaideye bağlandığı bu hiyerarşik, düzenli yapı insanın gerekli bağlantıları kurarak öğrenmesini ve görevlerini yerine getirmesini kolaylaştırmıştır. Ayrıca bu somut, sayılabilir, sadeleştirilmiş esaslarla düzensizlik, başboşluk ve zamanla oluşabilecek çözümlerin önüne geçilerek dinî hayatın takibi ve sürdürülebilirliği mümkün olmuştur. Bireysel ve toplumsal hayatın her alanını dikkate alarak prensiplerini oluşturan Kur'an'da elbette ahlaki alana ilişkin düzenlemelere de yer verilmiştir. Bu üç alanın birbirinden bağımsız hareket etmesi Kur'an'ın tevhit ruhuyla bağdaşmamaktadır. Zira Kur'an'da imanın ve amelin değerinin ancak ahlaklı davranışlara sahip olmakla mümkün olacağına işaret eden birçok ayet bulunmaktadır. Sözelimi Kur'an'a göre ihtiyacı olana yardımın esirgenmesi, yetimin itilip kakılması

gibi davranışlar eksik bir akidenin olduğu gibi itibarsız bir namazın da göstergesi olarak görülmektedir. Bu örnekte olduğu gibi Kur'an'da, hayatta karşılaşılan ve karşılaşılabilecek her türlü olumlu ya da olumsuz çok sayıda ahlaki davranışa toplumsal tecrübenin dikkate alındığı örnekler üzerinden yer verilmiştir. Bu anlamda Kur'an'ın, insanlığa sunulmuş bir değerler ve erdemler manzumesi olduğunu görmek mümkündür.

İnsanın diğer iki alanda olduğu gibi ahlaki alanda da ihtiyaç duyduğu sistematik söylem “iyiliği özendirme, kötülükten sakındırma” ilkesiyle hayat bulmuştur. İslam çatısı altında yaşayan her bir müminin bir diğeriyle sorumlu tutulduğu bu ilke ile, açık bir şekilde iyiliğin yanında olup yaygınlaştırılması ve kötülüğün karşısında olup önlenmesi emredilerek ahlaki hayatın teminat altına alınması hedeflenmiştir. Kur'an'da çok defa aynı kaide ile zikredilerek yerine getirme zorunluluğu vurgulandığı halde ilkenin toplumsal hayata itikadî ve ameli ödevler gibi yansıtılmaması, dinin üç temel yapısından biri olan ahlaki hayatta umursamazlığa ve yozlaşmaya yol açmıştır. Ortaya çıkan ahlaki boşluk da bireyci ahlak temayüllerinin veya küresel nitelikteki ahlak anlayışlarının işgaline zemin oluşturmuştur. Bu durum, “iyiliği özendirme, kötülükten sakındırma” ilkesinin sistematik ve anlaşılır bir şekilde hayata dahil edilmesi zorunluluğunu getirmiştir.

Kur'an'da ilke, her defasında aynı sadelikle ifade edilmiştir. Onun kolayca kavranabilir veciz yapısı, iyilik(maruf) ve kötülüğün(münker) karşılığı olan kavramlara ayrı ayrı yer verilmesiyle karmaşıklaştırılmamıştır. Bununla birlikte yayılması istenen iyiliklerin ve önlenmesi gereken kötülüklerin neler olduğu ilahi bir deyişle Nahl Sûresi-90. Ayette açık bir şekilde belirtilmiştir. Ayette verilen temel erdemlerin adalet, iffet, muâvenet, merhamet vurgusuyla öne çıkarıldığı görülmektedir. Buna ilaveten maruf ve münkerin kapsamına, bu kavramların müstakil olarak geçtiği ayetlerle de işaret edilmiştir. Çoğunlukla muamelat ayetlerinde geçen marufun hak, adalet vurgusuyla öne çıktığı, merhamet, iffet, muâvenet temalı konularda adaletin maruf bir ölçü olarak vurgulandığı dikkati çekmektedir. Hz. Peygamber'in ilkeyi öne çıkararak verdiği mesajlarda da aynı vurgular yer almaktadır.

“İyiliği özendir, kötülükten sakındır!” ilkesini ahlak yasası olarak ele alma konusu temel İslam bilimlerinde hususi bir yer edinmemiştir. Bu nedenle ahlak kapsamında görülen bu konuya Kur'an merkezli yasal bir hüviyet kazandırma çabası felsefi alanda gerçekleştirilmiştir. Çünkü, özellikle de ahlak kurallarının sistematikliği

sorununda biraz daha çözüme yaklaşmak istenildiğinde konuya ilişkin somut çalışmaların İslam Filozoflarının görüşlerinde yer tuttuğu görülmektedir. Bu tespitten hareketle felsefi yaklaşımlara bakıldığında, her ne kadar Kant'ın "kategorik imperatif" teorisine yönelik bir öykünme hissedilse de İslam Filozoflarının Kur'an ve sünnet çizgisinde ortaya koyduğu görüşleri önemli birer referans niteliğindedir. İster tecrübî isterse dinî olsun ortaya konulan felsefi çabanın temel amacının yaşanabilir bir ahlak yasasını insanlığa sunmak olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmamızda esas alınan "iyiliği özendir, kötülükten sakındır!" ilkesi, Kur'an'da ve tevhit esaslı dinlerin temel öğretilerinde her zaman bir ahlak ilkesi olarak yerini almıştır. Dolayısıyla belki bu çalışmayı diğer yaklaşımlardan ayıran nokta, yeni bir ahlak yasası ihdas etmek değil, Kur'an'ın ifadeleriyle zaten yasalaştırılmış olan "emri bil maruf, nehyi anil münker" ilkesini zihinlerde temellendirecek bağlantıları kurabilmek olmuştur. Zira ilke, kapsamlı bir ahlak yasasının barındırması gereken tüm unsurlara kusursuz düzeyde sahiptir. Bu unsurların birincisi hedefi ve sonucu belirleyen niyet, ikincisi toplumun ahlaki hayatını düzenlerken oluşabilecek izafi yaklaşımları önleyici olarak belirginlik, üçüncüsü bu yasayı vazife bilinciyle yerine getirmeyi gerektiren zorunluluk, dördüncüsü her bir müminin diğeriyle mutlak surette alakadar olmasını gerektiren karşılıklı sorumluluktur. Ahlaki hayatın bu ilkeyle ete kemiğe bürünmüş, somut, canlı, amaçlı halinin ortaya konulduğunu söylemek mümkündür.

Kur'an'ın tarihi kadar kadim bir referansla zorunlu bir ahlak yasası olarak ele aldığımız ilkenin toplumla buluşturulması, araştırmanın ana temalarından bir diğerini oluşturmaktadır. Başkalarını adalete, merhamete, iffete, yardımlaşmaya özendirmek suretiyle her türlü erdemsiz davranışı önleme gayesi, ilkenin eğitime aktif bir şekilde dahil edilmesini zorunlu kılmaktadır. Böylesi bir eğitim hedefiyle bir yandan ilkenin içerdiği erdemleri kazanım haline getirmiş, bir yandan da bunları başkalarına aktarma sorumluluğunu edinmiş, tam ve öz anlamıyla "ilkeli mümin" yetiştirme faaliyeti gerçekleştirilmiş olacaktır. Elbette burada spontane eğitimden değil, öğretim programlarında yer verilmiş, amaç, hedef ve kazanımları belirlenmiş planlı eğitimden söz edilmektedir. Bunun için yapılması öncelikli olan örgün ve yaygın eğitim kurumlarında görev yapan din eğitmenlerinin ahlaki temsil niteliklerinin yanı sıra davranış bilimleri, iletişim becerisi, ilmî birikim gibi bilimsel yeterliliklerinin de sağlanması için gerekli çalışmaların yürütülmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Uygulamaya muhatap olan kişiler ve toplum tarafından ilkenin ilgiyle ve güvenle karşılanıp onaylanması, uygulama sürecinde kullanılacak yöntem ve tekniklere, bunların yerli yerinde kullanılmasına da bağlıdır. Başta çocuklar olmak üzere aktif öğrenme, her yaş grubunun ilgisini çeken, aidiyet hissettiği öğrenme yöntemlerini içerir. İlkenin ana unsurlarından olan sorumluluk ve karşılıklılık prensipleri de aktif öğrenmeyi gerektirmektedir. Buradan hareketle en azından tematik olarak belirlediğimiz örnek olay incelemesi, problem çözme, drama, soru-cevap gibi aktif öğrenme yöntemlerinin, ilke eğitiminde sonuç almaya daha çok yaklaştıracığı düşünülmektedir. Ancak bu süreçte, ilkenin başından itibaren alışkanlığa dönüşme safhasına kadar takip edilmesi gereken ilke eksenli aşamalar, kullanılan güncel yöntemin işlenişinde göz önünde bulundurulmalıdır. İlke eğitimi uzun bir süreç gerektirebilir. Bu nedenle tek bir işlenişten hemen sonuç alınması beklenmemeli, muhataptan onay görmesi hedefe ulaşıldığı anlamına gelmemelidir. Alışkanlık haline getirilmiş davranışlar görülünceye kadar gerekli alıştıırma ve tekrarlarla eğitim sürdürülmelidir.

Sosyalleşmenin gerçekleştiği kurumlar, insanın istem dışı da olsa en fazla etkileşim halinde olduğu başkalarıyla bir arada bulunduğu yerlerdir. Aile bunların başında gelir. Bu nedenle özellikle ailede gerçekleştirilecek olan ahlak eğitiminin ilke vurgusuyla gerçekleştirilmesi önem taşımaktadır. Burada aile fertlerine ilke vurgusuyla tek bir tema altında yürütülecek olan ahlak eğitimi, ilkenin iman ve ibadet esasları gibi özümşenerek hayata yansıtılmasına imkân sağlayacaktır. Bu nedenle ebeveynin doğru örneğliğinin yanı sıra dayanağını ilkeden alan erdemli davranışları, söz ve tutumları ilkenin öğrenilmesini, benimsenmesini sağlayacaktır. Camide verilen ilke eğitimi de toplumda ilkenin temel prensip haline getirilmesinde bir yaygınlaştırma mekânı olma özelliğine sahiptir. Cami, özellikle ilkenin muhkem bir prensip olduğu gerçeğinin yaygınlaştırılması konusunda etkin bir kurumdur. Öte yandan ilkeye yönelik uygulamaların camide birer aktiviteye dönüştürülerek gerçekleştirilmesinin daha etkili olacağı düşünülmektedir. Bu konuda caminin bulunduğu sosyal çevrenin sorun ve ihtiyaçları, konu ve yöntem belirleme bakımından gerçekçi ve etkili birer kaynaktır. Orada yaşanan bir hak sorununun camide çözüme kavuşturulması, bir yardım organizasyonunun düzenlenmesi sözlerin anlatamayacağı kadar etkili olacaktır.

Okullarda verilecek olan ilke eğitimi açısından da aynı yaklaşım esas alınmalıdır. İlkenin temel hedeflerinden biri olan aidiyet, insanı harekete geçiren ve öğrenmesini kolaylaştıran bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyacı karşılamaya yönelik her uygulama ilke eğitiminde başarılı sonuçlar alınmasına katkı sağlayacaktır. Okullarda, ilkeyi uygulama konusundaki sorumluluğun boyutu kavratılmalı, uygun yöntemlerle somut modeller oluşturulmalıdır. Halihazırdaki eğitim programlarında yer alan değerler eğitimi faaliyetleri, kulüp aktiviteleri ilke eğitimini esas alan bir tüzükle gerçekleştirilecek planlı bir faaliyet için elverişli bir zemin sunmaktadır. Okulun bu gibi esnetilmeye müsait imkânları değerlendirilerek, ilkeyi başkalarına yayma bilinci oluşturulabilir. Ailede, camide ya da okulda gerçekleştirilecek ilke eğitimiyle kişi, düzeltilmesi gereken hataları ya da olgunlaştırması gereken yönlerinin olabileceği şeklinde bir öz eleştiri kazanımı da elde etmiş olur. Bu şekilde, hataların ifade edilmesinden rahatsız olmayıp aksine, mümin kardeşinin uyarısından hoşnut olan bir olgunluğa ulaşmak çocuklar, gençler ve yetişkinler için gerçekleştirilebilir hedefler olarak görülmektedir.

Yaşadığımız dünya, onarmayı yeğleyen sorumlulukla tahrip etmeyi yeğleyen sorumsuzluk arasındaki mücadelenin biteviye sürdüğü zorluklar ve sınavlarla doludur. Bugün toplumlar bu sınavlardan birini de takip edilemeyecek hızla çeşitlenen ve yaygınlaşan medya vasıtalarına karşı vermektedir. Medyaya karşı mücadele, yel değirmenlerine karşı mücadele gibi etkisinden kurtulamayıp bir o kadar da karşı koyma duygularını harekete geçirmektedir. Oysa medyatik üretimler toplumsal refleks doğrultusunda şekillenmektedir. Dolayısıyla toplumsal bilinç ve dayanışma ile medya ürünlerinin insanlık için yararlı birer vasıta haline getirilmesi de mümkündür. Kur'an'da mümine tek başına da olsa kötülüğe karşı mücadele etme sorumluluğu yüklenmiştir. Bununla birlikte "iyi topluluk" niteliğiyle vurgulanan örgütlü faaliyetler, çok sesli ve güçlü yapılara karşı bir formül olarak sunulmuştur. "Medyaya karşı medya" toplu mücadelenin alternatiflerinden biridir. Bununla birlikte sivil toplum kuruluşlarının birçok toplumsal meselede olduğu gibi medya kaynaklı sorunlara karşı da alternatif bir güç birliğini temsil etme imkânı bulunmaktadır. Kur'an'da ilkeyi yayma konusunda organize hareket etme vurgusu günümüz şartları açısından değerlendirildiğinde daha iyi anlaşılmaktadır. Bireysel çabaların yanı sıra topluluk bilinciyle hareket eden organize faaliyetlerle İslam toplumu öncelikle iç huzurunu ve güvenliğini sağlamalıdır. Ancak bundan sonra ilkeyi evrensel boyuta taşıyabilir ve

küresel ahlak sorunlarının çözümüne katkı sağlayabilir. “İyiliği özendir, kötülükten sakındır!” ilkesiyle gerçekleştirilmek istenen de işte budur: İslam toplumlarının öncelikle içe dönük bir ıslah faaliyetiyle elde ettikleri manevi ve ahlaki üstünlüğün yansıttığı imrenilen hayat tarzıyla diğer toplumların teveccühünü kazanmaktır. Zira Kur’an’da “hayırlı topluluk” vasfının, İslam coğrafyasında doğup yaşamakla değil, bu özendirici “ilkeli” hayatı yaşayıp yaymakla hak edilebileceği anlatılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed, *Ve'l-Asri Sûresinin Tefsiri*, Yusuf Ziyaeddin Ersal (çev.), Doğu Matbaası, Ankara 1960.
- Adler, Alfred, *Bireysel Psikoloji*, Ali Kılıçoğlu (çev.), Say Yayınları, İstanbul 2018.
- Akbal, İsmail, *Sivil Toplum*, Çizgi Kitabevi, Konya 2017.
- Akdemir, Salih, *Kur'an'a Dilbilimsel Yaklaşımlar*, Kuramer Yayınları, İstanbul 2017.
- Akseki, Ahmet Hamdi, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı*, Nur Yayınları, Ankara 1967.
- Aksoy, Ramazan, *Değer ve Değerler Eğitimi*, D-Eğitim Merkezi Yayınları, İstanbul 2013.
- Altun, Fahrettin, "Medya Etiği ve Tarafsızlık Söylemi", *İş Ahlakı Dergisi*, 4, 2011.
- Apak, Adem, *Siyer-i Nebi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018.
- Argun, Selim, "Geçmişten Günümüze İlim ve Hikmet Yuvası Olan Camilerimiz", *Cami ve İlim*, Elif Erdem ve Hale Şahin (ed.), Diyanet İşleri Balkanlığı Yayınları, Ankara 2020.
- Aslan, Nasi, "Adalet Medeniyeti Üzerine", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2016.
- Atay, Hüseyin, *İslamı Yeniden Anlama*, Atay yayınları, Ankara 2017.
- Ateş, Ayşe, "Yusuf Sûresi Bağlamında Mufessirlerin İffete Yaklaşımları", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1988.
- Ay, Tuğba Selanik, "Öğretim Yöntemleri", *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Sibel Dal ve Mücahit Köse (ed.), Anı Yayıncılık, Ankara 2017.
- Ayan, Sezer, "Aile İçinde Şiddete Uğrayan Çocukların Saldırganlık Eğilimleri", *Anatolian Journal of Psychiatry*, 8, 2007.
- Aydın, M. Zeki, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*, Nobel Yayınları, Ankara 2011.
- Aydın, M.Zeki, *Ailede Ahlak Eğitimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.
- Aydın, Mehmet Zeki, *Din Öğretiminde Yöntemler*, Nobel Yayınları, Ankara 2016.
- Aydın, Nevzat, "Hz. Peygamber'in Sünnetinde Mesken Mahremiyetinin Korunmasına Yönelik Hususlar", *Mahremiyet Alguları Sempozyumu*, Yavuz Ünal vd., Hasan Atsız (ed.), Ordu İlahiyat Vakfı Yayınları, I, Samsun 2016.
- Aygen, Murat, "Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları Misiad Örneği", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 2018.
- Ayhan, Halis, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2014.
- Bağdatlı, Mustafa İsmail, *İlköğretim Okullarında Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Eğitici Dramanın Kullanımı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- Baktır, Mustafa, "Azimet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, IV, İstanbul 1991.
- Baycar, Abdulmuttalip, "Dini ve Sosyolojik Boyutlarıyla Dayanışma-Yardımlaşma Olgusu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)*, XXI, 2019.
- Bayhan, Vehbi, "Tüketim Toplumunda Bireyin Ontolojik Mottosu: "Tüketiyorum Öyleyse Varım""", *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 2011.
- Baymur, Feriha, *Yeni Doğmuş Çocuk ve Süt Çağında Eğitim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1952.

- Bayraklı, Bayraktar, *İslam'da Eğitim*, Şafak Ambalaj Sanayi, İstanbul 1983.
- , "İslam ve Batı Eğitim Felsefesi'nde Demokrasi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Bayraktar Bayraklı (ed.), 1997.
- Bayraktar, M.Faruk, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, M.Ü.İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.
- , "Suffa'da Yapılan Eğitim-Öğretim ve Günümüze Yansımaları", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, M.Faruk Bayraktar (ed.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Bayraktar, Muammer, "Hz. Peygamber'in Örneği Bağlamında Olaylar Karşısındaki Azim ve Kararlılığı", *EKEV Akademi Dergisi*, XVI, 2012.
- Berklin, Cezmi Tahir, *Problemler ve Problem Sebepleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1974.
- Bertrand, Claude-Jean, *Medya Etiği*, Özkan Matbaacılık, Ankara 2004.
- Biçer, İlhan, "Medyanın Kamuoyu Üzerindeki Etkileri ve Etik", *Medya ve Etik Sempozyumu*, Mustafa Yağbasan (ed.), Karınca Yayıncılık, Ankara 2010.
- Bilali, Abdülhamid, *Kötülükten Sakındırma Yolu*, Mustafa Mücahid (çev.), Buruc Yayınları, İstanbul 2016.
- Bilgin, Beyza, "İlkokullarda Din Bilgisi Dersleri", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 5, 1982.
- Bilgin, Beyza ve Selçuk, Mualla, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, Gün Yayıncılık, Ankara 1997.
- Bıllıg, Nathan, *Üçüncü Bahar Yaşlılık ve Bilgelik*, Gültekin Yazgan (çev.), Evrim Yayınevi, İstanbul 2000.
- Bovet, Pierre, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, Selâhattin Odabaş (çev.), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1958.
- Bozkaya, Tuğba Güler, *Din ve Ahlak Öğretiminde Drama Örnekleri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2009.
- Bozkurt, Nebi, "Yetişkin Eğitim Öğretim Metodu Olarak Sohbet", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, M. Faruk Bayraktar (ed.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buhârî*, I-VIII, Matbaatü'l-Kübra el-Emiriyye, Bulak 1323.
- Canan, İbrahim, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, Tuğra Neşriyat, İstanbul y.y.
- Cebeci, Suat, "Din Öğretimi Yöntemleri", *Etkili Din Öğretimi*, 2010.
- Cereci, Sedat, *Medya Etiği*, Metropol Yayınları, İstanbul 2003.
- , "Medyanın İşlevi: Gerçeklerin Ötelenmesi Sorunu", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6, 2012.
- Certel, Hüseyin, "Din-İletişim İlişkisi ve Dinî İletişim Engelleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 2008.
- Ceylan, Yılmaz, "Toplumsal Değerler ve Medya Etiği", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, 2012.
- Ceylan, Yusuf, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Bir Yöntem Olarak Dramanın Kullanımı*, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006.
- Çağrıç, Mustafa, "Ahlaki Müeyyide", *İslam Ahlakı*, Muhammet Şevki Aydın ve Ahmet Hadi Adanalı (ed.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017.

- , *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018.
- , "Nasihat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, XXXII, Ankara 2006.
- , "Sabır", *TDV İslam ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, XXXV, İstanbul 2008.
- , "Emir Bi'l-Ma'rûf Nehiy Ani'l-Münker", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, XI, Ankara 1995.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Hakkı tavsiye Metod ve Vasıtaları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2013.
- Çalışkan, İsmail, "Yetişkinlik Dönemi Eğitimine Kur'an Perspektifinden Bir Yaklaşım", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, M. Faruk Bayraktar (ed.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, ss. 335-356.
- Çalışkan, Mustafa ve Mencik, Yunus, "Değişen Dünyanın Yeni yüzü: Sosyal Medya", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015.
- Çamdibi, Mahmut, "Din Eğitiminde Yetişkinler ve Şahsiyet Terbiyesi", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, M.Faruk Bayraktar (ed.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Çuhadar, Mustafa, "Dijitalleşen Din ve Diyanet", *Dijitalleşen Din*, Mete Çamdereli vd. Betül Onay Doğan vd., Nihal Kocabay Şener (ed.), Köprü Kitapları, İstanbul 2015.
- Dalkıran, Sayın ve Baykan, Deniz, "Gazâlî'nin İman-Amel Anlayışı", *EKEV Akademi Dergisi*, 2021.
- Demil, Emine, "Hadisler Çerçevesinde Hz. Peygamber'in Eğitim Metodu", *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, V, 2019.
- Demir, Vedat, *Medya Etiği*, Beta Basım Yayın, İstanbul 2006.
- Demirci, Mehmet, *İbâdetlerin İç Anlamı*, Vefa Yayınları, İstanbul 2013.
- , "Kur'an-ı Kerim Işığında Sabır Kavramı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I, 2002, ss. 263-285.
- Demirel, Özcan, *Öğretme Sanatı*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2006.
- Demirkol, Melih, "Dinî Bir Tutum Olarak Yardımseverlik", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII, 2019.
- Derveze, İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, V, Dâru'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire 1962-1964.
- Dodurgalı, Abdurrahman, *Ailede Din Eğitimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Dökmen, Üstün, *İletişim Çatışmaları ve Empati*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 2001.
- Dönmez, İbrahim Kafi, "Niyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, XXXIII, Ankara 2007.
- Draz, M.Abdullah, *Ku'an Ahlakı*, Abdussabûr Şahin (çev.), İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- , *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, Salih Akdemir (çev.), Mim Yayınları, İstanbul 1983.
- , *Sorumluluk*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2004.
- Dumlu, Ömer, *Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker*, Anadolu Yayınları, İzmir 1999.
- , *Kur'an'da Salâh Meselesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012.
- Durmuş, İsmail, "Mesel", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, XXIX, Ankara 2004.
- E. Özgür Gönenç, "İletişimin Tarihsel Süreci", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi/ Istanbul University Faculty of Communication Journal*, 2007.

- Ege, Remziye, "Din Hizmetlerinde İletişim ve Rehberlik", *Din Eğitimi*, Recai Doğan ve Remziye Ege (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistani, Sünen-i Ebi Davud, Matabaatü's-Saade, Mısır 1950-1952
- el-Amra, Seyyid Celâlüddîn, *Kur'an, Sünnet ve İslam Hukuku Işığında Ma'ruf ve Münker Kavramlarının Yorumu*, Mehmet İslamoğlu (çev.), Gündoğdu Matbaacılık, İstanbul 1991.
- el-Attas, S.M. Nakib, *İslami Eğitim*, Ali Çaksu (çev.), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- el-Ezherî, Muhammed İbn Ahmed *Tehzîbu'l-Luga*, Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Amme, Kahire 1964-1967.
- , *Tehzîbu'l-Luga*, Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Amme, Kahire 1964-1967.
- el-İsfahânî, Râgıb, *Erdemli Yol*, Muharrem Tan (çev.), İz Yayıncılık, İstanbul 2019.
- , *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*, Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu (çev.), Yarın Yayınları, İstanbul 2015.
- er-Ruhaylî, Hammud b. Ahmed, *Unutulmuş Vacib Emr-i Bil Maruf Nehy-i Anil Münker*, Ömer Terterî (çev.), Menhec Yayınları, Konya 2017.
- Erdem, Hüsamettin, "İslam Ahlakında Hak ve Vazife", *İslam Ahlakı*, Muhammet Şevki Aydın ve Ahmet Hadi Adanalı (ed.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017.
- Ersoy, M. Akif, *Safahat*, TDV Yayınları, Ankara 2019.
- , *Kur'an-ı Kerim'den Âyetler (Mev'izeler)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1968.
- Farabî, *Mutluluğun Kazanılması (Tahsîlu's-Saâde)*, Ahmet Arslan (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- , *Üstün Ülke (el-Medînetü'l-Fâzıla)*, Seyfi Say (çev.), Kurtuba Kitap, İstanbul 2018.
- Fersahoğlu, Yaşar, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, Marifet Yayınları, İstanbul 1996.
- Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Mehmed A. Müftüoğlu (çev.), Tuğra Neşriyat, I-IV, İstanbul 1989.
- Görmez, Mehmet, "Kur'an'ı Kerim'in Işığında Söz ve Davranış Estetiği", *Diyanet Aylık Dergi*, 189, 2006.
- Güneş, Abdurrahman, "Medyanın Oumsuz Din Algısına Etkisi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 2018.
- Güneş, Ahmet, "Dinî Hükümlerde Vicdanî Sorumluluk", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX.
- Güneş, Sadık, *Medya ve Kültür*, Vadi Yayınları, Ankara 1996.
- Gürten, Eda, "Probleme Dayalı Öğrenme", *Eğitimde Yeni Yönelimler*, Özcan Demirel (ed.), Pegem Akademi, Ankara 2010.
- Gürses, İbrahim ve Kılavuz, Mehmet Akif, "Kuşakların Ahlaki Değerleri Birlikte Öğrenmesi: Kohlberg'in Ahlaki Gelişim Kuramı Açısından Bir Değerlendirme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 2016.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, Mehmet Yazgan (çev.), Beyan Yayınları, İstanbul 2011.
- Hökelekli, Hayati, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul 2016.
- , *Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- , *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998.

———, "İnzâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, XXII, Ankara 2020.

http://www.broadcasterinfo.net/ContentDetails-206-sosyal-medya-Ahlakin-cokusu_
(22.9.2021).

https://www.diyamet.tv/televizyonumuz-yayin-hayatini-diyamet-tv-olarak-surdurecek_
(22.09.2021).

https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/diyamet-isleri-baskani-erbas-iyiligin-yayginlasmasi-medyadan-bagimsiz-gerceklesmez/1157756_
(22.09.2021).

https://www.medyaloji.net/son-haber/toplumun-yeni-iyilik-fabrikasi-sosyal-medya-mi_23665336.html, (22.09.2021).

https://www.rtuk.gov.tr/sikayet--begenileriniz/3961_:https://www.turkiye.gov.tr/rtuk-sikayet-begeni-bildirim_, (22.09.2021).

https://hukukmusavirligi.diyamet.gov.tr/Documents/Diyamet%20%C4%B0%C5%9Fleri%20Ba%C5%9Fkanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Personel%20Yeterlikleri.pdf_
(21.09.2021).

Izzetbegoviç, Aliye, *Doğu Batı Arasında İslam*, Salih Şaban (çev.), Klasik Yayınları, İstanbul 2016.

İbiş, Fatih, "Kadına İndirgenen Mahremiyetten İnsan Merkezli Mahremiyet Algısına", *Mahremiyet Alguları Sempozyumu*, Yavuz Ünal vd., Hasan Atsız (ed.), Ordu İlahiyat Vakfı Yayınları, I, Samsun 2016.

İbn Bâz ve İbn Useymîn , *Mevsûatü'l-Ahkâmu's-Şer'iyye*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2005.

İbn Hazm, Erdemli İnsanın Yol Haritası, Cemal Aydın (çev.), Sufi Kitap, İstanbul 2019.

İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, C. I, Beyrut 1990.

İbn Mâce, *es-Sünen*, nşr. M.Fuâd Abdülbâkî, Kahire 1373-1953.

İbn Manzûr, Ebû'l- Fidâ Cemâluddîn Muhammed *Lisânu'l-Arab*, VI cilt, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2003.

İbn Miskevî, *Ahlak Eğitimi*, Abdulkadir Şener vd., İsmet Kayaoğlu (çev.), Tehzîbu'l-Ahlak (nşr.), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017.

İbn Zekeriya, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Faris, *Mu'cemu'l-Mekâyisi'l-Luga*, Darü'l-İhyâi'l-Kütübî'l-Âmme, Kahire 1366.

İzutsu, Toshihiko, *Kuranda Dinî Ve Ahlakî Kavramlar*, Selâhattin Ayaz (çev.), Pınar Yayınları, İstanbul 1991.

Jersild, Arthur T., *Gençlik Psikolojisi*, İbrahim N. Özgür (çev.), Takıloğlu Matbaacılık, İstanbul 1978.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *İnsan ve İnsanlar*, Cem Ofset Matbaacılık, İstanbul 1979.

Kala, Muhammed Enes, "İbn Sina ve Felix Ravaisson'da Alışkanlık ve Ahlak İlişkisi Üzerine", *Eskiyeni*, 2014.

Kant, Immanuel, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, İoanna Kuçuradi (çev.), Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara 2020.

Kara, Seyfullah, *Peygamber Döneminde Gençlik*, Ağaç Kitabevi İstanbul 2009.

Karaca, Faruk, *Dinî Gelişim Teorileri*, Dem Yayınları, İstanbul 2007.

Karaman, Hayreddin vd., *İlmihal (İslam ve Toplum)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

- _____, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- _____, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, V, Ankara 2014.
- Karaman, Hayreddin vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, I, Ankara 2014.
- Kaya, Mevlüt, *Din Eğitiminde İletişim ve Dinî Tutum*, Etüt Yayınları, Samsun 1998.
- _____, "Örnek Olay İncelenmesi Yönteminin Ahlak Eğitiminde Kullanılması", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 1996.
- Kaya, Mevlüt ve Taşkın, Osman, "Okulda Değerler Eğitimi", *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, Mustafa Köylü (ed.), Nobel Yayınları, Ankara 2016.
- Kaya, Yeliz vd., "Okul Öncesi Eğitimde Drama Yöntemi İle İşlenen Değerler Eğitimi Derslerinin Farkındalık Düzeyi Üzerindeki Etkisi", *Sakarya Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 6, 2016.
- Kayadibi, Fahri, "Kuran'ın Eğitim, Bilim ve Araştırmaya Verdiği Önem", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Kaygın, Hüseyin ve Yokuş, İslam, "Yaşam Boyu Değerler Eğitimi Kurumları Olarak Camiler: Hutbelerde Değerler Eğitimi", *International Journal of Sport Culture and Science*, 3, 2015.
- Kaymakcan, Recep ve Meydan, Hasan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programları ve Öğretmenlerine Göre Değerler Eğitimi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 9, 2011.
- Kenan, Seyfi, "Modern Eğitimde Kaybolan Nokta: Değerler Eğitimi", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 9, 2009.
- Keyifli, Şükrü, "Camilerde Din Eğitimi", *Din Eğitimi*, Mustafa Köylü ve Nurullah Altaş (ed.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.
- Kılavuz, M. Akif, "Anne Baba Örnek Davranışlarının Çocukların ve Ergenlerin Dinî Kişiliğinin Oluşumuna Etkileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 2005.
- _____, "Ergenlerde Özdeşleşme ve Din Eğitimi", *Gençlik Din ve Değerler Psikolojisi*, Dem Yayınları Hayati Hökelekli (ed.), Dem Yayınları, İstanbul 2015.
- _____, "Yaşlılık Dönemi Din Eğitimi", *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, Mustafa Köylü (ed.), Nobel Yayınları, Ankara 2017.
- _____, "Yetişkinlik ve Yaşlılık Döneminde Eğitim ve Din Eğitiminin Önemi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, 2002.
- _____, "Yetişkinlerin Din Eğitimi Programlarının Planlanması", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, M. Faruk Bayraktar (ed.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, ss. 125-148.
- Kılıç, Mustafa, *Gerçek Yaşam Tadında Gelişim Dönemleri 3*, Pegem Akademi, Ankara 2017.
- Kılıç, Sadık, "Kur'ân ve Hadislerde Temsili Anlatım Örnekleri", *İslami İlimler Dergisi*, I, 2010.
- Kınalızâde, Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alâî*, Fecr Yayınları, Ankara 2016.
- Kızmaz, Zahir, "Okullardaki Şiddet Davranışının Kaynakları Üzerine Kuramsal Bir Yaklaşım", *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, 2006.

- Koç, Ahmet, "Din Eğitimi Açısından Kur'an'da Tebşir Kavramı", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, IV, 1997.
- , *Din Eğitiminde Etkili İletişim*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016.
- Komisyon, "Adalet Mülkün Temeli", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Mehmet Emin Özafşar vd., Bünyamin Erul (ed.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, IV, Ankara 2014.
- , "Azim ve Sebat Müminin Ayırıcı Vasfı", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Mehmet Emin Özafşar vd., Bünyamin Erul (ed.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, III, Ankara 2014.
- , "Azimet ve Ruhsat", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Mehmet Emin Özafşar vd., Bünyamin Erul (ed.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, II, Ankara 2014.
- , "Bilgi Ahlakı", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Mehmet Emin Özafşar vd., Bünyamin Erul (ed.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, I, Ankara 2014.
- , "Emr-i Bi'l-Ma'ruf Nehy-i Ani'l-Münker", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Mehmet Emin Özafşar vd., Bünyamin Erul (ed.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, IV, Ankara 2014, ss. 459-470.
- , "İffet Öz Saygı", *Hadislerle İslam*, Mehmet Emin Özafşar vd., Bünyamin Erul (ed.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, III, Ankara 2014.
- , "İnsanî Sorumluluk", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Mehmet Emin Özafşar vd., Bünyamin Erul (ed.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, III, Ankara 2014.
- , "Merhamet Varlığın İlâhî Mayası", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Mehmet Emin Özafşar vd., Bünyamin Erul (ed.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, III, Ankara 2014.
- , "Mescid ve Camiler; Rahman'ın Evleri", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Mehmet Emin Özafşar vd., Bünyamin Erul (ed.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, II, Ankara 2014, ss. 287-298.
- , "Özgürlük ve İbadetler", *Hadislerle İslam Ansiklopedisi*, Mehmet Emin Özafşar vd., Bünyamin Erul (ed.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, II, Ankara 2014, ss. 531-540.
- Korkmaz, Mehmet, *Din Öğretimi Teknolojisi ve Materyal Geliştirme*, Tezmer Kitap, Kayseri y.y.
- Köknel, Özcan, *Kimliğini Arayan Gençliğimiz*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2001.
- Köylü, Mustafa, "Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi", *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, Mustafa Köylü (ed.), Nobel Yayınları, Ankara 2017.
- , *Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2014.
- , "Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Öğretiminin Genel Özellikleri", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, M. Faruk Bayraktar (ed.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Köylü, Mustafa ve Oruç, Cemil, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2017.
- Kubat, Ulaş, "Soru Varsa, Öğrenme De Vardır", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 2018.
- Kurnaz, Şuayip, *Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü*, DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İzmir 2013.
- Kutub, Muhammed, *İslam Tebiye Metodu ve Ahlak Sistemi*, Ali Özek (çev.), Hisar Yayınevi, İstanbul 1975.
- Kutub, Seyyid, *Fî Zılâl-il Kur'an*, Emin Saraç (çev.), Çelik Yayınevi, İstanbul 1993.
- Kuzucu, Yaşar, "Değişen Babalık Rolü ve Çocuk Gelişimine Etkisi", *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4, 2011.

- Küçükahmet, Leyla, *Program Geliştirme ve Öğretim*, Nobel Yayınları, Ankara 2007.
- Mâverîdî, Ebu'l-Hasan el-Basrî, *Edebü'd-Dünya ve 'd-Dîn*, Ersan Urcan (çev.), Harf Yayınevi, İstanbul 2018.
- MEB, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4,5,6,7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*, Ankara 2010.
- MEB, "Din Öğretimi Genel Müdürlüğü", *Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programı (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) MEB Basımevi Ankara*, 2005.
- Mevdudi, Ebu'l Al'â, *Tefhimu'l-Kur'an*, Muhammed Han Kayanî vd., Hamdi Aktaş (çev.), İnsan Yayınları, İstanbul 1996.
- Mora, Necla, "Medya ve kültürel kimlik", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 5, 2008.
- Müslim, Haccâc Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî, *Sahîh, Dâru'l-Ihyâu't-Turâs*, Beyrut y.y.
- İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-Vasît*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1984.
- Navarro, M. Rosario, "Eğitimde Drama ve Sosyal Değişim: Teorik Bakış Açılımları", *Yaratıcı Drama Dergisi*, 6, 2011.
- Okumuşlar, Muhiddin, *Yapılandırmacı Yaklaşım ve Din eğitimi*, Yediveren Yayınları, Konya 2014.
- Okuyan, Mehmet, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Onur, Bekir, *Gelişim Psikolojisi*, Verso Yayıncılık, Ankara 1991.
- Oral, Osman, "İmânın Sosyal Hayatta Tezâhürleri", *Bilimname*, XXVII, 2014.
- Orhan, Rüstem, "Alışkanlık", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII.
- Oruç, Cemil, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, Dem yayınları, İstanbul 2014.
- Oyman, Nihat, *Din ve Ahlak Öğretiminde Yöntem ve Teknikler*, Cinius Yayınları, İstanbul 2017.
- Öcal, Mustafa, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara 1991.
- , "Geçmişten Günümüze Vâizlik, Vâizler ve Vaazlar Hakkında Bazı Tespit ve Teklifler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 2015.
- Öğük, Emine, "İmanda Etkin Olan Temel Unsurlar: Akıl, Kalp ve Beden", *Kelam Araştırmaları Dergisi (KADER)*, 12, 2014.
- Öğüt, Salim, "Emir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, XI, İstanbul 1995.
- Önal, Recep, "Kur'an'da İmanî ve Ahlaki Bir Tavrı Olarak Sabır", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII, 2008.
- Önkâl, Ahmet, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2006.
- Önkâl, Ahmet ve Bozkurt, Nebi, "Câmi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, VII, Ankara 1993.
- Öz, Şaban, "Mescid/Cami", *İslam Kurumları Tarihi*, Eyüp Baş (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- Özbek, Abdullah, "Yetişkinlik Dönemi Eğitiminde Aile Bireylerinin Yeri ve Fonksiyonu", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Özeri, Zeynep Nezahat, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2004.
- Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Sönmez Yayınevi, Samsun 1993.

- Piaget, Jean, *Çocuğun Ahlaki Yargısı*, İdil Dünder (çev.), Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Ravaisson, Felix, *Alışkanlık Üzerine*, Yasin Kara (çev.), Zeplin Kitap Yayıncılık, 2015.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Emile*, Yaşar Avunç (çev.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.
- Russel, Bertrand, *Terbiyeye Dair*, Hamit Dereli (çev.), Maarif Basımevi, Ankara 1954.
- Saban, Ahmet, *Öğrenme Öğretme Süreci*, Nobel Yayınları, Ankara 2002.
- Sağlam, Mehmet vd., "Bebeklik Döneminde Çocuk Hakları", *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1, 2015.
- Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara 2012.
- Sarıkaya, Berat ve Şeren, Zeynep, "İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI.
- Sayar, Kemal, "Bir Arada Yaşamak İçin Merhamet", *Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Ahlakı*, Yunus Akkaya (ed.), DİB Yayınları, Ankara 2015.
- Sellûmî, Muhammed, *Üçüncü Sektör- Sivil Toplum Kuruluşları*, Ahmed İhsan Dünder (çev.), Artı Eksi Yayınları, İstanbul 2016.
- Sezer, Nilüfer ve Doruk Karadoğan, Ece, *Etkili İletişim Becerileri*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Ders Kitabı, İstanbul y.y.
- Sinanoğlu, Mustafa, "İman", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, XXII, Ankara 2000.
- Soysal, A. Şebnem vd., "Bebeklik Dönemindeki Bağlanma Sürecine Genel Bir Bakış", *Klinik Psikiyatri*, 8, 2005.
- Soysaldı, Mehmet, "Kur'an'da Tebliğ Yöntemleri İle İlgili Kavramların Analizi", *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIX.
- Sönmez, Mustafa, "İmanın Ahlaki Yaptırım Gücü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)*, XIII, 2011.
- Sözen, Kemal, "Din-Tefekkür İlişkisi", *Diyanet İlmî Dergi*, 54, 2018.
- Sünbül, Ali Murat, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Eğitim Yayınevi, Konya 2014.
- Sürmeli, Hikmet ve Yıldırım, Mehtap, "Öğretim Teknikleri", *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Sibel Dal ve Mücahit Köse (ed.), Anı Yayıncılık, Ankara 2017.
- Şen, Yusuf, "Hz. Peygamberin Merhamet Eğitim Metodu", *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, 2011.
- , "İslam Hukuku Açısından Aile İçi Mahremiyetin İhlali ve Boşanmalara Etkisi", *Mahremiyet Alguları Sempozyumu*, Yavuz Ünal vd., Hasan Atsız (ed.), Ordu İlahiyat Vakfı Yayınları, I, Samsun 2016.
- Tabakoğlu, Ahmet, "Tarihi ve Kültürel Açılardan Gençlik Meselesi", *Gençliğin Ruhi ve Manevi Problemleri*, Süleyman Hayri Bolay vd., Emin Işık (ed.), İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1987.
- Tarhan, Nevzat, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.
- , *Güzel İnsan Modeli*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Taşpınar, Mehmet, *Kuramdan Uygulamaya Öğretim Yöntemleri*, Üniversite Kitabevi, Ankara 2006.

- Tekke, Mustafa ve Coşkun, Merve, "Kendini Tanıma, Kendini Gerçekleştirme, Kendini Aşmışlık, Potansiyelini Tam Kullanan Kişi: Kişilerarası İletişim", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 2019.
- Tetik, Hayati, "Din Hizmetlerinde İletişim Becerileri ve Empati", *EKEV Akademi Dergisi*, 13, 2009.
- Teymiyye, İbn, *el-İstikâme*, Daru'l- Hadîs, Kahire 2005.
- Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm İbn, *Hisbe (Emr-i Bi'l-Ma'ruf Nehy-i Ani'l-Münker)*, Cemal Güzel (çev.), Takva Yayınları, İstanbul 2015.
- Topçu, Nurettin, *Ahlak*, Dergah Yayınları, İstanbul 2018.
- , *Türkiye'nin Maarif Davası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
- , *Var Olmak*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.
- Tosun, Aybiçe, "Din Öğretiminde Drama İle Öğrenme", *Düşünen Sınıflarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi* Cemal Tosun (ed.), Pegem Akademi, Ankara 2016.
- Tosun, Cemal, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Yöntemler", *Pegem Atf İndeksi*, 2016.
- Turan, İbrahim ve Nazıroğlu, Bayramali, "Medyada Değerler Eğitimi", *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, Mustafa Köylü (ed.), Nobel Yayıncılık, Ankara 2016.
- Turan, Ramazan, "İbn Miskeveyh'de Erdem Kavramı ve Temel Erdemler", *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (NKUIFD)*, 1, 2015.
- Turan, Yahya, "İletişim Araçlarının Mahremiyet Algısını Şekillendirmedeki Rolü", *Mahremiyet Alguları Sempozyumu*, Yavuz Ünal vd., Hasan Atsız (ed.), Ordu İlahiyat Vakfı Yayınları, II, Samsun 2016.
- Tûsî, Nasîreddin, *Ahlak-ı Nâsırî*, A.Vahap Taştan ve Habil Nazlıgül (çev.), Fecr Yayınları, Ankara 2005.
- Tütün, Sevgi, "Kur'an'da Erzeli'l-umur ve Yaşlılık Üzerine Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 20, 2016.
- Uludağ, Süleyman, "Amel", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, III, İstanbul 1991.
- Uysal, Veysel, "Yetişkinlikte Dindarlık ve Kültürel Arka Plan", *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri*, M. Faruk Bayraktar (ed.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Yaman, Ahmet, "İslam Ahlakının Amelî Boyutu", *Çağımızın Ahlak Bunalımı ve Çözüm Arayışları*, Hüseyin Sarıoğlu (ed.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2009.
- Yaman, Ertuğrul, *Değerler Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012.
- Yaran, Cafer Sadık, "Ahlakın Temelleri ve "Hakla Kal" Önerisi", *Ahlakın Temeli*, Ömer Türker (ed.), Nobel Yayıncılık, Ankara 2015.
- , *Ahlaki Erdemler*, DİB Yayınları, Ankara 2018.
- , *İlahiyatçılık ve Din Görevliliği Meslek Ahlakı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.
- , *İslam'da Ahlakın Şartı Kaç?*, Elif Yayınları, İstanbul 2017.
- , *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2020.
- Yavuzer, Haluk, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2018.
- Yaylacı, Ali, "Values Education And The Modern School As A Factory", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Eser kitabevi, İstanbul y.y.

- Yıldırım, M.Emin, *Nebevî Eğitim Modeli Darü'l-Erkam*, Siyer Yayınları, İstanbul 2011.
- Yıldız, Kemal, "Sorumluluk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, XXXVII, İstanbul 2009.
- Yıldız, Zafer, "Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi", *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, 2012.
- Yılmaz, Hüseyin, "Cami Eksenli Din Eğitimi", *Din Eğitimi*, Recai Doğan ve Remziye Ege (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Yılmaz, Macid, "Yaşlılıkta Manevi Destek ve Din Eğitiminin Önemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013.
- Yorulmaz, Bilal, *Sinema ve Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2016.
- Yörükoğlu, Atalay, *Çocuk Ruh Sağlığı*, Özgür Yayınları, İstanbul 2019.
- Yüce, Mustafa, "İnanç-Ahlak İlişkisi Bağlamında İman, İslam ve İhsan Kavramları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV, 2013.
- Zengin, Mahmut, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırıcı Yaklaşım*, Dem Yayınları, İstanbul 2017.
- Zeydan, Abdülkerim, *İslam Davetinin Esasları*, Çıra Yayınları, İstanbul 2011.

